

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2010

№ 1 (47)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 3 від 25 березня 2010 р.)*

Дніпропетровськ
2010

Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2010. – № 1 (47). – 360 с.

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 120 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено публікації вчених і викладачів університету й інших навчальних закладів системи МВС та Міністерства освіти і науки України, працівників правоохоронних органів. Розглянуто питання держави та права, окремих галузей законодавства, проблеми правоохоронної діяльності та юридичної освіти, вміщено інформацію про визначні події і дати наукового життя в галузі права.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. **О.В. Негодченко** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р істор. наук, проф. **В.М. Заруба**; д-р юрид. наук, проф. **В.С. Зеленецький**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук **Л.М. Лобойко**; д-р юрид. наук, проф. **В.А. Мисливий** (заст. голови); д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук **В.М. Тертишник**; д-р юрид. наук, проф. **О.Ф. Фрицький**; канд. юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; канд. юрид. наук, доц. **В.В. Доненко** (відп. секретар); канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, проф. **Є.І. Макаренко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

М.Г. Вербенський

кандидат юридичних наук, доцент
(МВС України)

УДК 343.973

ГЕНЕЗА ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

Розглянуто передумови та розвиток транснаціональної організованої злочинності в Україні за роки незалежності, на підставі чого визначено етапи генези цього явища.

Ключові слова: транснаціональна організована злочинність, генеза.

Рассмотрены предпосылки и развитие транснациональной организованной преступности в Украине за годы независимости, на основе чего определены этапы генезиса этого явления.

Ключевые слова: транснациональная организованная преступность, генезис.

Preconditions and development of transnational organized crime in Ukraine are considered on the basis of which stages of genesis of this phenomenon are determined.

Key words: transnational organized crime, genesis.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до об'єктивно складних тенденцій розвитку організованої злочинності у світі закономірно зумовлює необхідність звернення до найменш дослідженої її частини – транснаціонального аспекту. За оцінкою кримінологів, організована злочинність ніколи не залишається в рамках кордонів тієї або іншої держави, згодом вона неминуче набуває транснаціонального характеру. Міжнародне співтовариство сьогодні констатує, що злочинні організації здійснюють свою діяльність у світі, який для них, по суті, не має кордонів, тоді як правоохоронні органи змушені діяти в межах національних кордонів.

Транснаціональна організована злочинність, а точніше, транснаціональний аспект організованої злочинності, являє собою найбільш складний об'єкт для наукового дослідження. Якщо організована злочинність,

як відомо, – високолатентне явище, то транснаціональна організована злочинність має ще більш утаємничений, «віртуальний» характер.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Не випадково у вітчизняній літературі ця проблема ще практично не стала предметом комплексного монографічного вивчення, лише в ряді робіт вона розглядалася або як окреме питання, або була предметом кандидатських дисертацій, або досліджень інших галузей науки.

Мета. Для визначення сутності транснаціональної злочинності, як різновиду організованої злочинності, у першу чергу поряд із з'ясуванням сучасного поняття злочинності в кримінології, яке з методологічних позицій є похідним для формування наукового понятійного апарату цього дослідження через ланцюг "злочинність" – "організована злочинність" – "транснаціональна організована злочинність", необхідним є аналіз причин виникнення та основних тенденцій розвитку транснаціональної організованої злочинності (далі – ТОЗ) в сучасній Україні для вироблення стратегії діяльності правоохоронних органів для протидії цьому явищу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Прояви організованої злочинності з транснаціональними ознаками на теренах України виникли на початку 1980-х рр., коли країна разом з іншими республіками перебувала у складі СРСР. Велика радянська спільнота була об'єднанням самостійних і суверенних за конституціями держав, а отже, фактично злочини, які вчинювалися на території кількох республік, вже тоді мали ознаки майбутньої міждержавної злочинності.

Перебудова соціалістичного суспільства, розпочата у СРСР на рубежі 1980-90-х рр., неочікувано швидко призвела до розпаду Радянського Союзу, проголошення незалежності України та інших країн соціалістичного табору. Ейфорія свободи з боку національних демократів, поряд з неготовністю колишньої еліти до зміни соціалістичного способу виробництва, переходу до ринкових відносин, відкидання усталених партійних та ідеологічних догматів, руйнування комуністичної моралі, створили у суспільстві атмосферу тривалої та запеклої політичної боротьби. І хоча в перші роки незалежності в Україні було розпочато створення нової правової системи, соціальна нестабільність, розбіжність поглядів на подальший рух країни, політичне протистояння не сприяли своєчасному виробленню і закріпленню на законодавчому рівні стратегічних засад державної правової політики, спрямованої на протидію злочинності [1].

Трансформаційні процеси відбуваються суперечливо, обтяжені багатьма негативними явищами, серед яких найбільш небезпечним виступає криміналізація економічної сфери держави. Саме економіка

приваблює злочинний світ, який особливу увагу звертає не на політичні суперечки, якими переймаються представники влади та суспільство, а на перерозподіл національних матеріальних благ.

Набуття власності, матеріальних благ, будь-яких переваг у суспільстві протиправним шляхом, стає нормою, що, очевидно, підтверджує наведений вітчизняним вченим-криміналістом афоризм св. Ієроніма: "*Omnis dives aut iniquus, aut haeres iniqui*" (кожна багата людина або сама є нечестивою, або спадкоємець нечестивця) [2, с. 268]. Історичний перебіг подій за майже два десятиліття засвідчив, що більша частина українського суспільства, яка перебувала у стані очікування справедливих ринкових та соціальних перетворень, залишаючись при цьому законослухняною, опинилася у найгіршому стані.

В умовах погіршення правопорядку, зростання злочинності суттєво знизилася ефективність діяльності правоохоронних органів. Фактично була й залишається зруйнованою колись потужна система запобігання правопорушенням і злочинам, до якої входили добровільні народні дружини, комсомольські оперативні загони, громадські ради опорних пунктів охорони громадського порядку, товариські суди та інші численні громадські формування.

Така криміногенна ситуація призвела до небувало різкого зростання організованої злочинності в Україні, що цілком підтвердило застереження О.І. Гурова щодо її існування на початку 1980-х рр., яка тоді ще не здавалася такою реальністю. Рівень злочинності щорічно підвищується. На 1 січня 1995 р. він досяг 1096 злочинів на 100 тис. населення. Взагалі це було очікуваним через добре відомі слова К. Маркса: "Нет такого преступления, на которое не пошел бы капитал ради 300 % прибыли". Докажем, что существующая надстройка экономической системы позволяет капиталу получать 300 % прибыли и, практически, затягивает его в среду экономической преступности. Обеспечьте 10 %, и капитал согласен на всякое применение, при 20 % он становится оживленным, при 50% положительно готов сломать себе голову, при 100 % он попирает все человеческие законы, при 300 % нет такого преступления, на которое он не рискнул бы, хотя бы под страхом виселицы» [3, с. 764].

Перші десять років незалежності характеризуються змінами самої сутності злочинності, її рівня, структури й динаміки. Насамперед це різке збільшення рівня зареєстрованих злочинів. Якщо в 1990 р. статистикою зареєстровано близько 370 тис., то в 2000 р. вже 554 тис. злочинних посягань. У 2001 р. до органів внутрішніх справ щодоби надходило понад 5 тис. повідомлень про події, з яких майже 4,5 тис. кримінального характеру.

Користуючись кримінологічними показниками, можна стверджувати, що рівень загальної злочинності на 10 тис. населення в 2001 р. склав 111 злочинів. У той же час у Польщі він становив 290, у Росії – 205; у Румунії – 157; у Білорусі – 117 злочинів. При цьому варто враховувати істотне поліпшення реагування органів внутрішніх справ на заяви про злочини, що підтверджується соціологічними опитуваннями населення.

Найбільш руйнівним та небезпечним явищем, що істотно позначається на соціально-економічному розвитку країни, а також стані злочинності, є організована злочинність, як прелюдія транснаціональних злочинних проявів. Ставлячи за мету необхідність протистояти кримінальній агресії, з 1991 р. МВС України створило Головне міжрегіональне управління по боротьбі з організованою злочинністю та започаткувало відповідні статистичний облік та звітність. За даними статистики, в 1991 р. в Україні було викрито 275 організованих злочинних угруповань, члени яких вчинили понад 2,7 тис. злочинів. Для надання допомоги при затриманні злочинців УБОЗ та його регіональним підрозділам були надані в оперативне підпорядкування новостворені загони швидкого реагування "Беркут".

У 1993 р. з прийняттям Закону України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю" та створенням відповідного правового поля служба почала діяти як цілісний структурний підрозділ у системі органів внутрішніх справ. У числі пріоритетних напрямів її діяльності, зокрема, були визначені знешкодження організованих злочинних груп, насамперед з міжрегіональними, міжнародними зв'язками.

У результаті реалізації комплексу організаційних та практичних заходів упродовж 2001 р. МВС України виявлено 6,7 тис. злочинів, вчинених 770 злочинними групами з ознаками організованості, у тому числі: 104 вбивства, 576 розбійних нападів, 214 вимагань, 84 факти бандитизму. У злочинців вилучено 257 одиниць вогнепальної зброї, 149 автомобілів та 123,8 кг наркотичних засобів [4].

Починаючи з 1994 р. структура злочинів, що вчинюються організованими злочинними угрупованнями в Україні, має тенденцію до суттєвого збільшення питомої ваги економічних злочинів, зокрема розкрадання державного та колективного майна, контрабанда, порушення порядку здійснення валютних операцій, зростання злочинів у фінансово-кредитній, банківській системах, паливно-енергетичному комплексі тощо.

Характерними особливостями організованої злочинності в цей час є безпрецедентна ескалація насильства. Аналіз кримінальних та оперативно-розшукових справ показує, що вчинення вбивств на замовлення здійснюється з метою усунення конкурентів, громадських і

політичних діячів, працівників засобів масової інформації. Відбувається відкрита кримінальна боротьба за розподіл сфер впливу. Особливою жорстокістю та небезпекою для оточуючих відрізняються способи злочинної діяльності, що супроводжується кримінальними вибухами, з використанням керованих вибухових пристроїв, підпалами, використанням різноманітного арсеналу стрілецької зброї у громадських місцях та місцях відпочинку в Автономній Республіці Крим, Одеській, Донецькій, Дніпропетровській областях та м. Києві.

Органам внутрішніх справ протистоять добре озброєні, оснащені сучасною технікою, організовані, законспіровані злочинні угруповання. За 9 місяців 1995 р. міліцією знешкоджено 660 організованих злочинних угруповань, члени яких викриті у вчиненні 3,2 тис. злочинів [5]. В Україні у 1998 р. було вчинено 30 вбивств на замовлення (у 1997 р. – 28), із 4563 умисних вбивств, вчинених у 1998 р., вогнепальну зброю було застосовано у 223 випадках, а вибухові пристрої – у 14.

Відзначається як кількісне збільшення злочинних організованих формувань, так і їх перетворення на міжнародні кримінальні структури. В АР Крим викрито злочинне угруповання, причетне до замовних вбивств та замахів на вбивства, яке мало зв'язки з кримінальними структурами в м. Москві та м. Санкт-Петербурзі. На території Луганської області діяли понад 10 злочинних організованих груп з ознаками транснаціональної злочинності, які мали зв'язки зі злочинцями Воронезької, Орловської, Рязанської, Волгоградської областей, а також м. Москви і м. Санкт-Петербурга.

Протягом 1999-2001 рр. в Україні із застосуванням вогнепальної зброї вчинено близько 3,5 тис. злочинів, зареєстровано понад 600 крадіжок зброї та боєприпасів.

В умовах зростання кримінального обігу вогнепальної зброї, боєприпасів і вибухових речовин органами внутрішніх справ щорічно здійснюються заходи щодо роззброювання криміналітету, у тому числі цільові операції "Зброя", "Вибухівка". У 2001 році з незаконного обігу було вилучено понад 5,2 тис. одиниць вогнепальної зброї, що дозволило знизити кількість злочинів з використанням вогнепальної зброї на 8,9%, і вибухових пристроїв – майже на третину.

Про діяльність органів внутрішніх справ на той час можна судити по одному з головних показників – розкриттю злочинів. Якщо в 1990 р. розкривалося 56,6 % злочинів (209 тис.), то у 2000 р. цей показник склав 74,0 % (410 тис.). На початку нового тисячоліття міліції в цілому вдалося забезпечити стабільність ситуації, закріпити позитивні тенденції в боротьбі зі злочинністю.

Покращилося міжнародне співробітництво у сфері боротьби з ор-

ганізованою злочинністю, насамперед взаємодія з правоохоронними органами держав-учасниць СНД. Завдяки такій співпраці припинено діяльність 78 організованих злочинних угруповань з міжнародними зв'язками, порушено 74 кримінальні справи, за якими проходять 240 учасників ОЗУ. До суду направлено 40 таких справ щодо 170 обвинувачених. Зросла роль та результативність роботи українського НЦБ Інтерполу. У 2000 р. з використанням каналів Інтерполу встановлено місцеперебування 255 злочинців, правоохоронним органам України передано 49 злочинців, екстрадовано з України 23 міжнародних правопорушники, яких розшукували через Інтерпол [4, с. 5].

Проте результати боротьби державної влади з організованою злочинністю, тіньовою економікою і криміналізованим суспільством викликають більше питань, ніж відповідей. Ефективність діяльності правоохоронних органів залишається низькою. Вкрай загострилися багато соціальних проблем. Кожний третій українець живе за межею бідності, а кожний тридцятий є безпритульним. Зростає безробіття, пияцтво, наркоманія, проституція й інші негативні явища. Держава внаслідок цих причин починає втрачати здатність ефективно і вчасно виконувати свої основні функції у галузі економіки, соціальній і політичній сферах.

Організована злочинність, охоплюючи кредитно-банківську сферу, сферу приватизації, нерухомості, паливо-енергетичний комплекс, гірничодобувну та металургійну галузі, зовнішньоекономічну діяльність, використовуючи відкриті й таємні методи, виходить за межі національних кордонів.

Негативні процеси в суспільстві, кризові явища в економіці, безробіття, безвізовий в'їзд на територію України, "прозорі кордони" сприяли перетворенню України на величезний плацдарм нелегальної міграції з країн Сходу до Західної Європи. Міграційні процеси швидко опиняються під контролем організованої злочинності, яка набуває ознак транснаціональної. На цьому тлі великого поширення набуває діяльність транснаціональної злочинності, пов'язаної з використанням території України як масштабного полігону і транзитного шляху для незаконного обігу наркотичних засобів. Лише протягом 1991-1995 рр. кількість злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків та їх вживанням, зросла більш як у 6 разів [5, с. 141].

Органи внутрішніх справ консолідують свої зусилля з керівниками кримінальних поліцій столиць і великих міст Центральної Європи. Подібна робоча зустріч відбулася 20-22 квітня 1999 р. в м. Києві, де підписано документ про подальше співробітництво й об'єднання зусиль у боротьбі із транснаціональною злочинністю. За повідомленням тодішнього начальника ГУ МВС України в м. Києві М.В. Корнієнка,

уже є результати співробітництва з поліцією столиць і великих міст. Так, у березні 1998 р. затримано групу фальшивомонетників і угруповання, що перевозило за кордон і торгувало жінками з метою надання секс-послуг (групи працювали на території м. Києва, Закарпаття й Угорщини). В той же час за кордоном було встановлено банки-респонденти, що одержали валюту, перераховану незаконними конвертаційними фірмами, діяльність яких було припинено київською міліцією. Мережа фірм належала групі з 40 чоловік, а обсяг операцій за місяць становив 10 млн дол. В цілому за 1998 р. київська міліція виконала більше 650 доручень своїх західних колег і на їхні прохання встановила особи 26 злочинців.

Внаслідок свого географічного положення Україна перебуває в центрі міграційних потоків. По суті, вона відіграє роль буферної зони між Західною Європою й державами третього світу. Однією з вузлових проблем як у центрі, так і на місцях є створення ефективної міграційної служби у зв'язку з покладеними Указом Президента України на органи внутрішніх справ функціями боротьби з нелегальною міграцією. Поряд з цим на нелегальну міграцію необхідно впливати реальними поліцейськими заходами: оперативною роботою з перекриття каналів, установлення причетності нелегалів до інших злочинів тощо.

Нелегальна міграція, як прибутковий тіньовий бізнес, поступово переходить під контроль транснаціональних і місцевих організованих злочинних груп. Доходи в цій сфері, за оцінками Інтерполу, становлять 3,5 млрд дол. щорічно. Тільки в ході операцій "Мігрант" та "Іноземець" було затримано понад 6 тис. незаконних іммігрантів, понад 90 груп іноземців-нелегалів чисельністю близько 1 тис. чоловік. Усього лише протягом 2001 р. було виявлено близько 23 тис. нелегальних мігрантів, у т.ч. понад 3,6 тис. – у складі груп.

Одним із найбільш проблемних залишається питання їх репатріації (видворено тільки 6 % за ухваленими судами рішеннями). Державне фінансування цих заходів є вкрай обмеженим. Пункти тримання нелегальних мігрантів практично відсутні. Є більші складності із встановленням особи й громадянства затриманих, оформленням документів, що надають право на перетинання кордону й одержання транзитних віз.

Аби якось впливати на ці процеси, в МВС України пропонується врегулювати питання про:

- введення квот на імміграцію у зв'язку з працевлаштуванням і залишенням на постійне місце проживання іноземців із проблемних держав;
- введення інституту станових сум при оформленні віз приватним особам і туристам з держав Південно-Східної Азії та Близького Сходу;
- розробку механізму відшкодування коштів, витрачених на ад-

міністративне видворення іноземців за рахунок суб'єктів підприємницької діяльності, на запрошення яких іноземці прибули в Україну;

– підготовку єдиного порядку оформлення запрошень на в'їзд іноземців;

– визначення національного документа, який би надавав право перетинання кордону для нелегалів, затриманих без документів і прибулих транзитом із суміжних держав.

Інше небезпечне явище, що сприяло зростанню злочинності взагалі, і особливо, організованій, – розпад Збройних Сил СРСР, процеси роззброєння, неналежна охорона і контроль за збереженням усіх видів озброєння, бойових припасів, військової техніки та спорядження. Предметом злочинних об'єктів стають не тільки стрілецька зброя, але й ракетні комплекси, орендована земля, об'єкти нерухомості та інше військове майно.

Рівень злочинності щорічно підвищується, хоча Україна за рівнем активності криміналітету поступається багатьом країнам світу, у тому числі й своїм сусідам – країнам СНД. У 1993 р. на території України було зареєстровано 539 тис. злочинів, і коефіцієнт злочинності, тобто кількість злочинів у розрахунку на 100 тис. населення, досяг 1022. Аналіз статистичних даних за вказаний період показує, що кількість зареєстрованих злочинів порівняно з 1972 р. збільшилася в 3,9 раза, а коефіцієнт злочинності – в 3,6 раза [6, с. 5].

Найбільшу загрозу становить організована злочинність, яка набуває окремих якостей транснаціональної, консолідуючи та поєднуючи організовані злочинні групи, злочинні організації і злочинні співтовариства, що забезпечують протиправну діяльність з метою збільшення кримінальних доходів, посилюють вплив на владні структури. Звертаючись до історичного досвіду, слід зазначити, що за підсумками проведеного у 1950 р. сенатською комісією США розслідування було зроблено висновок про існування альянсу злочинності, політики і великого бізнесу. Це важливе положення, оскільки на рівні державної політики визначається існування небезпечного різновиду злочинності, що загрожує суспільству.

Незабаром аналогічні тенденції почали виявлятися й по всьому світу. З початку 1990-х рр. про них починають говорити в Україні та інших пострадянських країнах. Так, за даними МВС України, у 1993 р. такими групами було вчинено 2619 злочинів (+ 23 % порівняно з 1992 р.), за 2002 р. органами внутрішніх справ на території всієї держави виявлено 722 організовані групи та злочинні організації, за цей же час було розкрито 77 фактів бандитизму, 96 умисних вбивств та замахів на вбивства (у тому числі 25 вчинених на замовлення), 691 розбійний напад, 201 пограбування, 113 вимагань, 2000 крадіжок.

Висновок. Історичний екскурс, пов'язаний з витоками та виник-

ненням транснаціональної злочинності, що стосується України, надає підстави для виділення певних етапів генези цього вкрай небезпечного явища, що відображає найвищий щабель злочинної діяльності: 1) зародження організованої злочинності (1980–1990); 2) формування організованої злочинності (1990–2000); 3) виникнення паростків транснаціональної організованої злочинності (2000 – дотепер).

Зростання кількості злочинів, що реєструються в Україні з набуттям незалежності, є явищем, характерним не лише для нашої країни, але й для інших держав колишнього Радянського Союзу, відтепер СНД, при цьому рівень злочинності в Україні залишається не вищим, ніж у цих країнах.

Зародження та формування організованої злочинності певною мірою вже висвітлено. Що ж стосується етапу виникнення паростків транснаціональної організованої злочинності, то цей період вимагає окремої уваги не лише тому, що він найбільш наближений до сьогодення, а внаслідок того, що має певний історико-правовий відлік.

Бібліографічні посилання

1. Правова система України: теорія і практика: Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції. Київ, 7-8 жовтня 1993 р. – К., 1993.
2. *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874-1885). – Т. 2. – К., 1995.
3. *Маркс К.* Капітал. – Т. 1.
4. Звіт перед українським народом. 10 років на варті правопорядку. МВС України. – К., 2001.
5. *Кравченко Ю.Ф.* Міліція України. – К., 1999.
6. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 1994. – № 2.

Надійшла до редколегії 11.03.2010 р.

І.В. Пиріг

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.982:351.741

ЕКСПЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено предмет, завдання та напрямки експертної діяльності органів внутрішніх справ. Зроблено висновок, що вона має свою специфіку, пов'язану із суб'єктами діяльності, умовами здійснення, законодавчою базою та іншими чинниками.

Ключові слова: експертна діяльність, органи внутрішніх справ.

Определены предмет, задачи и направления экспертной деятельности органов внутренних дел. Сделан вывод, что она имеет свою специфику, связанную с субъектами деятельности, условиями осуществления, законодательной базой и другими факторами.

Ключевые слова: *экспертная деятельность, органы внутренних дел.*

Subject, tasks and directions of expert activity of internal affairs bodies. Conclusion that it has its specific, connected with subject of activity, conditions of realization, legislative base and others factors.

Key words: *expert activity, internal affairs bodies.*

Постановка проблеми. Вирішення завдань кримінального судочинства, основним із яких є швидке і повне розкриття злочинів, на сьогодні покладається в значній мірі на органи внутрішніх справ. Важливою умовою ефективного розслідування злочинів та судового розгляду справ є використання спеціальних знань у різних формах, побудова доказової бази на основі сучасних досягнень науки й техніки. Розробка та впровадження у практику боротьби зі злочинністю сучасних науково-технічних засобів в органах внутрішніх справ покладається на експертні підрозділи.

За статистичними даними Міністерства внутрішніх справ, експертно-криміналістичною службою МВС України за останні роки виконано: у 2001 р. – 180504, у 2002 р. – 198608, у 2003 р. – 220585, у 2004 р. – 238912, у 2005 р. – 223580, у 2006 р. – 201183, у 2007 р. – 201472, у 2008 р. – 208500 експертиз. Таким чином, обсяг виконаних експертиз, проведених експертними підрозділами органів внутрішніх справ, не зменшується. До того ж кількість злочинів, розкритих за допомогою експертиз, наприклад у 2008 р., склала 11328 з 12147, тобто ефективність їх використання – 93 %. Слід зауважити, що експертизи в органах внутрішніх справ виконуються за матеріалами розслідування тільки кримінальних справ. Порівняно з даними Міністерства юстиції України, протягом 2008 р. судово-експертними установами цього відомства виконано 111104 експертизи, що майже вдвічі менше, ніж у Міністерстві внутрішніх справ. Крім того, з них у кримінальних справах – 27192 експертизи. Із зазначеного випливає, що переважна більшість експертиз (88 %) у кримінальних справах виконується в органах внутрішніх справ.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі питання судової експертизи та експертної діяльності у різні часи розглядали провідні українські науковці та вчені ближнього зарубіжжя: Т.В. Авер'янова, І.А. Алієв, Л.Ю. Ароцкер, В.Д. Арсен'єв, В.Д. Басай, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, А.І. Вінберг, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, Г.І. Грамович,

А.В. Дулов, О.О. Ейсман, В.А. Журавель, О.М. Зінін, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, В.Я. Колдін, В.П. Колмаков, В.О. Коновалова, Ю.Г. Корухов, М.В. Костицький, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, Н.П. Майліс, О.Р. Росинська, М.В. Салтевський, М.Я. Сегай, Г.М. Соколовський, І.Я. Фрідман, В.Ю. Шепітько, М.Г. Щербаковський та ін.

Але в роботах науковців приділялась увага загальній теорії судової експертизи або окремим її галузям. Експертна діяльність органів внутрішніх справ розглядалась у контексті теорії судової експертології, без виділення її особливостей, пов'язаних з її суб'єктами, предметом та об'єктами, умовами здійснення тощо. Зазначені обставини зумовлюють актуальність даного дослідження.

Крім того, щодо актуальності окресленої тематики варто підкреслити, що у рекомендаціях Міжнародної науково-практичної конференції “Сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку судової експертології” (20-21 вересня 2007 р., м. Сімферополь), в якій брали участь представники відомих наукових шкіл у галузі криміналістики та судової експертизи, зазначалося: “Судово-експертна діяльність є не тільки ефективним знаряддям, що використовується для захисту прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства та держави, але й об'єктом пізнання” [1, с. 559].

Метою статті є визначення предмета, завдань та напрямків експертної діяльності органів внутрішніх справ, обґрунтування необхідності дослідження експертної діяльності на теоретичному рівні з метою впровадження отриманих результатів у практику органів внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття “діяльність” у філософії визначається як людська форма активного ставлення до навколишнього світу, що передбачає доцільну зміну й перетворення в інтересах людей, тобто змістом цього поняття є зумовлені суспільними відносинами цілеспрямовані мислення й дія особистості. Під названим терміном розуміється складна сукупність процесів, об'єднаних однією загальною спрямованістю на досягнення певного результату, що разом з тим є об'єктивним спонукачем цієї діяльності, певною потребою, що задовольняється в результаті діяльності [2, с. 386]. Існує багато видів і форм людської діяльності. У сфері протидії злочинності одним з видів виступає слідча діяльність, яка полягає у використанні спеціальних методів для швидкого і повного розкриття та розслідування злочинів. Поряд зі слідчою в органах внутрішніх справ значне місце займає оперативно-розшукова та експертна діяльність. Аналізуючи поняття “діяльність” із філософського погляду та зважаючи на думки науковців, можна зазначити, що експертна діяльність являє собою специфічний

вид людської діяльності, зміст якої складає пізнання певних об'єктів, процесів або явищ спеціальними методами з метою надання науково обґрунтованих висновків.

Одним із поставлених завдань нашого дослідження є визначення предмета експертної діяльності взагалі та органів внутрішніх справ зокрема. У працях вчених-криміналістів визначається предмет судової експертології як окремої науки або судової експертизи як її складової. Чіткого ж визначення предмета експертної діяльності в науковій літературі немає.

Прихильники виділення судової експертології в окрему науку (Т.В. Аверя'нова, В.Г. Гончаренко, Н.І. Клименко, В.С. Кузьмічов, М.Я. Сегай та ін.) визначають, що її об'єктом пізнання є судово-експертна діяльність. Під цим видом діяльності в більшості випадків розуміється проведення експертиз, що, на нашу думку, є неповним розумінням змісту експертної діяльності. Стосовно предмета судової експертології слід, на наш погляд, погодитися з думкою Р.С. Белкіна, який зазначав: “Предмет науки та предмет заснованої на ній експертизи нам видається поняттями різних рівнів. Як відомо, предмет науки – визначена група об'єктивних закономірностей дійсності, а предмет експертизи – це ті обставини, що можна встановити у результаті пізнання самого предмета” [3, с. 64]. На думку Н.І. Климентя, більшість авторів при визначенні предмета загальної теорії експертизи стверджують, що ними є факти, обставини (фактичні дані), що встановлюються шляхом проведення експертизи на основі спеціальних знань, які мають значення для кримінальної або цивільної справи [4, с. 19]. На підставі цього автор зазначає, що “предметом судової експертології є закономірності формування, розвитку і функціонування експертної діяльності в цілому і предмети конкретних експертиз” [4, с. 20].

Ми вважаємо слушною думку науковців, які розглядають предмет судової експертизи з двох позицій – наукової і практичної. Так, О.М. Зінін та Н.П. Майліс зазначають: “З погляду наукової галузі знань предметом науки про судову експертизу є закономірності формування якостей об'єктів і їх зміни у зв'язку зі вчиненням злочину. З погляду практичної діяльності предметом судової експертизи є фактичні дані (обставини справи), що встановлюються на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла і дослідження матеріалів кримінальної, цивільної або господарської справи” [5, с. 20]. Такої ж думки дотримуються О.Р. Росинська, Н.І. Клименко, М.Г. Щербаковський. Аналізуючи предмет судової експертології, Ф.М. Джавадов робить висновки, що предметом судово-експертної діяльності є “загальні і специфічні закономірності пізнавальної діяль-

ності, здійснюваної експертами різноманітного профілю у рамках судочинства і дослідження умов її розвитку” [6, с. 23]. З цим визначенням можна погодитись у тому аспекті, що це дійсно є вид пізнавальної діяльності, якому властиві певні закономірності.

Проаналізувавши думки науковців щодо предмета судової експертизи (судової експертології) та судово-експертної діяльності, зауважимо, що діяльність є практичною складовою науки експертології та базується на її теоретичному підґрунті. На нашу думку, предметом експертної діяльності є закономірності пізнання певних об’єктів, процесів або явищ особами, які володіють спеціальними знаннями. При визначенні предмета експертної діяльності розумілось, що поняття “експертна діяльність” є значно ширшим за “судово-експертну діяльність”.

Експертна діяльність органів внутрішніх справ має свою специфіку. Це пов’язано з багатьма факторами: суб’єктами діяльності, умовами здійснення, законодавчою базою тощо. Основними суб’єктами експертної діяльності органів внутрішніх справ виступають співробітники підрозділів експертної служби Міністерства внутрішніх справ, до яких належать Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУМВС, УМВС, УМВСТ [7]. Зазначені підрозділи є складовими міліції як одного з могутніх правоохоронних органів в Україні. Відповідно діяльність цих підрозділів регламентується низкою відомчих нормативних актів, що регулюють організацію та функціонування даної служби, а атестовані працівники міліції, які є співробітниками експертної служби, крім забезпечення експертної діяльності, виконують обов’язки, регламентовані Законом України “Про міліцію” та іншими нормативними актами.

Експертна діяльність органів внутрішніх справ, як і будь-який інший вид діяльності, спрямована на досягнення певної мети, що включає вирішення конкретних завдань; засоби, за допомогою яких досліджуються об’єкти, та результат, якого потрібно досягти. Виходячи з визначення предмета експертної діяльності, її метою є виявлення нових властивостей об’єктів, тобто отримання нових знань щодо досліджуваних об’єктів, процесів або явищ і використання цих знань для вдосконалення засобів та методів своєї діяльності. З мети діяльності випливає велика кількість завдань, що необхідно вирішити. Постановою Кабінету Міністрів України № 988 від 20 червня 2000 р. “Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ” окреслено основні завдання, що нею вирішуються:

– судово-експертне та техніко-криміналістичне забезпечення ді-

яльності органів внутрішніх справ, інших правоохоронних органів із запобігання, виявлення, розкриття і розслідування злочинів та інших правопорушень;

- провадження науково-дослідної діяльності в сфері судово-експертного і техніко-криміналістичного забезпечення;

- проведення експертизи та досліджень за кримінальними, цивільними та арбітражними справами, а також досліджень у позасудовому провадженні, виконання інших робіт у межах своєї компетенції;

- експлуатаційно-технічне та метрологічне забезпечення техніко-криміналістичних засобів органів внутрішніх справ;

- забезпечення ведення загальнодержавного криміналістичного обліку;

- участь у розробленні техніко-криміналістичних засобів та забезпечення їх використання в практичній діяльності [7].

На наш погляд, зазначені завдання не в повному обсязі розкривають зміст та можливості експертної діяльності органів внутрішніх справ. Завдання мають бути класифіковані за напрямками діяльності:

- виконання експертиз;

- техніко-криміналістичне забезпечення слідчих дій та участь у їх проведенні;

- дослідження об'єктів, вилучених за результатами оперативно-розшукової діяльності;

- техніко-криміналістичне забезпечення оперативно-розшукових заходів та участь у їх проведенні;

- проведення досліджень для потреб структурних підрозділів органів внутрішніх справ;

- ведення криміналістичних обліків;

- участь у судовому розгляді справ;

- науково-методичне забезпечення експертної діяльності;

- аналіз експертної практики.

Кожен із цих напрямків має більш конкретні завдання, які не входять до предмета розгляду даної статті, але мають бути досліджені у подальшому.

Однією з важливих загальнотеоретичних категорій є поняття об'єктів, що пізнаються та досліджуються у процесі здійснення експертної діяльності. Визначенню цього поняття присвячено праці багатьох вчених-криміналістів. Практично всі науковці визначають загальне поняття об'єкта, родове (видове) та конкретне. На думку Р.С. Белкіна, загальний об'єкт судової експертизи характеризують такі ознаки: “матеріальна природа об'єкта; інформаційна роль об'єкта судової експертизи у встановленні фактичних даних; зв'язок встанов-

люваних фактів з подією, що розглядається або розслідується” [8, с. 434]. Аналізуючи висловлені науковцями думки, він доходить висновку, що “об’єктами судової експертизи можуть бути матеріальні утворення та процеси. До перших належать предмети (речові докази, зразки та їх комплекси), документи, люди, тварини, трупи, транспортні засоби. До других – різні процеси (явища, події, дії)” [9, с. 459]. Погоджуючись із наведеними визначеннями, зауважимо, що пізнання подій, процесів, явищ та інших нематеріальних об’єктів в експертній діяльності відбувається переважно шляхом вивчення матеріальних носіїв інформації про них.

На підставі досліджень думок науковців стосовно об’єктів судової експертизи можна визначити основні ознаки загального об’єкта експертної діяльності:

- матеріальна природа самого об’єкта чи носія інформації про процес, подію, явище;
- інформаційна сутність об’єкта, яка полягає у наявності в ньому ознак, що відображують досліджувану подію.

Тобто об’єктом експертної діяльності є будь-який матеріальний носій інформації про подію, що підлягає дослідженню. Щодо об’єктів експертної діяльності органів внутрішніх справ слід зазначити, що важливим є не тільки визначення загального об’єкта, а і його конкретизація за кожним видом діяльності, що є предметом окремого дослідження, зважаючи на велику різноманітність видів експертної діяльності органів внутрішніх справ (що були зазначені вище).

Специфіка об’єктів експертних досліджень сприяє використанню методів багатьох наук, іноді навіть різних за своєю природою. Тому засобами експертної діяльності є науково-технічні, техніко-криміналістичні засоби, експертні методики, наукові положення та методи криміналістики, судової експертології, наукової організації праці, психології та інших юридичних, технічних і природознавчих наук. Загальним результатом експертної діяльності органів внутрішніх справ є вирішення завдань, що входять у її предмет.

Висновок. Підводячи підсумки, слід зазначити, що експертна діяльність на сучасному етапі розвитку суспільства підлягає дослідженню як на теоретичному, так і практичному рівнях. Предметом експертної діяльності є закономірності пізнання певних об’єктів, процесів або явищ особами, які володіють спеціальними знаннями. Виходячи з визначення предмета експертної діяльності, її метою є виявлення нових властивостей об’єктів, тобто отримання нових знань щодо досліджуваних об’єктів, процесів або явищ і використання отриманих знань для вдосконалення засобів та методів своєї діяльності. Об’єктами екс-

пертною діяльністю є будь-які матеріальні носії інформації про подію, що підлягає дослідженню. Експертна діяльність органів внутрішніх справ має свою специфіку, пов'язану із суб'єктами діяльності, умовами здійснення, законодавчою базою та іншими чинниками. Тому подальше дослідження складових цієї діяльності є перспективним напрямком, перш за все для практики розкриття та розслідування злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук. праць. – Х., 2007. – Вип. 7.
2. Советский энциклопедический словарь. – М., 1981.
3. *Белкин Р.С.* Криміналістика: проблеми, тенденції, перспективи. От теорії к практиці. – М., 1988.
4. *Клименко Н.І.* Судова експертологія: Курс лекцій: Навч. посіб. – К., 2007.
5. *Зинин А.М., Майлис Н.П.* Судебная экспертиза: Учеб. – М., 2002.
6. *Джавадов Ф.М.* Концептуальні основи розвитку судової експертизи у сучасних умовах: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – К., 2000.
7. Про утворення експертної служби Міністерства внутрішніх справ: Постанова Кабінету Міністрів України № 988 від 20 червня 2000 р. // <http://zakon.rada.gov.ua>.
8. *Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г. и др.* Криміналістика. Учеб. – М., 2000.
9. *Белкин Р.С.* Курс криміналістики: Учеб. пособ. – М., 2001.

Надійшла до редколегії 03.02.2010 р.

М.М. Почтовий

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 351.741

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ

Розглянуто питання реалізації правової політики держави в діяльності міліції. Наголошено на важливості правореалізаційних процесів у державі, акцентовано увагу на діяльності міліції, яка забезпечує захист правових приписів та слідкує за їх належним виконанням. Виокремлено пріоритетні напрями правової політики держави, здійснено їх обґрунтування та описано характер участі міліції у реалізації зазначених напрямів.

Ключові слова: *право, політика, правова політика, реалізація, міліція.*

Рассмотрен вопрос реализации правовой политики государства в деятельности милиции. Сконцентрировано внимание на важ-

ности правореализационных процессов в государстве, сделан акцент на деятельности милиции, обеспечивающей защиту правовых предписаний и следящей за их надлежащим исполнением. Сформированы приоритетные направления правовой политики государства, дано их обоснование и описан характер участия милиции в реализации этих направлений.

Ключевые слова: право, политика, правовая политика, реализация, милиция.

The article is devoted a question of realisation of a legal policy of the state in militia activity. The author concentrates attention to importance law realisation processes in the state, then places emphasis on activity of militia which provides protection of legal instructions and watches their appropriate execution. Priority directions of a legal policy of the state are formed, their substantiation is given and character of participation of militia in realisation of the named directions is described.

Key words: law, policy, law policy, classification, realisation, militia.

Постановка проблеми. Правова політика є одним із найбільш актуальних питань сучасної юридичної науки і знаходиться в полі зору вчених, що досліджують будь-яку галузь права. В більшості досліджень вивчаються питання пріоритетів, мети та засобів правової політики, її принципи та технології впровадження в життя засобів цієї політики [1].

Будь-яка правова діяльність, що має місце в державі, повинна бути реалізована належним чином та захищена відповідними органами, в нашому випадку мова йтиметься про міліцію.

Метою статті є дослідження процесів у державі, які пов'язані із реалізацією правових приписів, зокрема в діяльності міліції.

Аналіз наукових публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У процесі даного дослідження науковим підґрунтям стали роботи таких вчених, як: Л. Герасіна, О. Малько, М. Матузов, М. Панов, П. Рабінович, А. Селіванов, В. Селіванов, О. Тодика, Ю. Тодика та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Актуальність становлення ефективної правової політики для України сьогодні викликана у першу чергу загальною необхідністю якісного оновлення законодавства, набуття національною правовою системою оформленого вигляду, усуненням суперечностей між правовою реальністю та іншими сферами суспільної життєдіяльності. Без вироблення єдиної довгострокової стратегії, постановки конкретних цілей та завдань, вироблення пріоритетних напрямків, форм та методів роботи, прогнозування перспектив розвитку у системах координат «право-закон-суспільство» та «закон-політика-державна» раціональний прогрес не-

можливий [2, с. 65-69].

Правова політика – це сукупність ідей, завдань, програм, методів відносно становлення і розвитку, регулювання та охорони суспільних відносин за допомогою права. Розуміння поняття «правової політики» співвідноситься з трьома рівнями її функціонування: особа, суспільство, держава. Правова політика держави – це, здебільшого, діяльність правлячої у країні еліти. Ця діяльність має бути спрямованою на забезпечення інтересів суспільства. Тому ідеї, погляди, переконання такої еліти знаходяться у прямій залежності від суспільної думки, яку можна назвати правовою політикою суспільства.

На сьогодні життя суспільства залежить не лише від того, які закони прийняті Верховною Радою України, а й від їх реального виконання, втілення на практиці. Якщо прийняті правові норми не реалізуються через правовідносини, то вони вважаються «мертвими». Цим підкреслюється важливість правореалізаційної практики у сучасному українському суспільстві. Держава має гарантувати можливість реалізації норм права та їх охорону і захист. У зв'язку з цим актуальним питанням виступає діяльність правоохоронних органів, що і забезпечують захист правових приписів, а також слідкують за їх належним виконанням.

У даній статті автор пропонує розглянути роботу міліції, як однієї із відомчих структур, що входять до єдиної системи правоохоронних органів. Даний вибір обґрунтовується масштабами поширення повноважень Міністерства внутрішніх справ України, а також різноманітністю ситуацій щодо реалізації правової політики держави, з якими стикаються у повсякденній роботі працівники міліції.

Діяльність міліції нерозривно пов'язана з реалізацією правової політики держави, як внутрішньої, так і зовнішньої. Адже вона є частиною апарату держави, а тому сприяє реалізації її функції. В першу чергу діяльність міліції спрямована на боротьбу зі злочинністю, виявлення причин та умов, які її породжують, і, виходячи з цього, являє собою комплекс узгоджених дій, що дозволяє ефективно та професійно виконувати покладені на неї обов'язки.

Міліція зобов'язана захищати особу, забезпечувати безпеку суспільства та держави, її діяльність не повинна мати політичного забарвлення. Адже у повсякденній діяльності міліція не може поділяти правопорушників на «своїх» і «чужих», у залежності від кольору партійної приналежності, тому і політичний процес у роботі міліції не може мати місця. Міністерство внутрішніх справ України забезпечує не тільки дотримання та виконання законів, але і виявляє, припиняє правопорушення, здійснює розслідування за порушеними криміналь-

ними справами, розкриває їх, притягає винуватих до відповідальності згідно з діючим законодавством, сприяє соціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі тощо.

Політизація міліції та втягування її у політичну боротьбу, тобто: виконання нею не передбачених законом (а отже – не притаманних міліції) завдань політичного характеру; відхід працівників при здійсненні службової діяльності від положень закону на угоду політичній доцільності; домінування останніх при винесенні юридично значущих рішень; надання пріоритету політичним, приватним і корпоративним інтересам перед інтересами суспільними та державними. У процесі системної політизації міліції відбувається її своєрідна «приватизація» – вона перетворюється на структуру, що обслуговує інтереси певних політичних сил, окремих осіб чи груп осіб, які безпосередньо здійснюють політичну або навіть реалізують державну владу [3].

Міліція у своїй діяльності дотримується принципу законності, а якщо бути більш точнішим, то керується постулатом: «дозволено тільки те, що прямо передбачено законом». Основним нормативно-правовим актом, який регламентує роботу міліції, крім Конституції України, є прийнятий 20 грудня 1990 року Закон України «Про міліцію».

Саме в ньому, у статті 1, визначено, що міліція – це державний озброєний орган виконавчої влади, що захищає життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави від протиправних посягань [4, с. 2].

Ми пропонуємо виокремлювати п'ять пріоритетних напрямів правової політики держави в Україні:

- 1) забезпечення і захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина;
- 2) боротьба зі злочинністю;
- 3) розвиток дієвої судової системи;
- 4) вдосконалення законодавства та практики його застосування;
- 5) підвищення рівня правової культури та правової свідомості, подолання правового нігілізму.

Оскільки ми визначили, що міліція, як елемент апарату держави, виконує її функції, відповідно необхідно проаналізувати які ж напрями правової політики держави втілюються в життя в діяльності міліції. Спочатку необхідно констатувати той факт, що більш ширшим поняттям є правова політика держави. Саме вона спричиняє вплив на роботу міліції. З огляду на це міліція, у свою чергу, реалізуючи надані їй повноваження, повинна в тій чи іншій мірі забезпечувати виконання покладених обов'язків у рамках кожного з напрямів правової політики держави.

Ми пропонуємо співвідносити діяльність міліції та реалізацію пріоритетних напрямів правової політики держави як тактичну та стратегічну цілі. Недарма в самому Законі України «Про міліцію», у статті 2, перераховані основні завдання міліції, що є ні чим іншим, як тактичними завданнями, які спрямовані на забезпечення досягнення мети в найближчому майбутньому. Простежимо визначену нами залежність між стратегією правової політики та тактичними завданнями міліції.

З метою реалізації такого пріоритетного напрямку, як *забезпечення та захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина*, перед міліцією сформовано завдання – забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод та законних інтересів. Звісно, не тільки міліція «підкується» про людину в державі. Однак, оскільки особу визнано найвищою соціальною цінністю, то, як структура правоохоронна, міліція повинна забезпечити її захист. Вона, у відповідності до статті 11 Закону України «Про міліцію», наділена цілим рядом повноважень для того, щоб можна було реально здійснювати захист життя, здоров'я та інших прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина.

У суспільному житті прослідковується неврівноваженість існуючої політики у сфері соціальних прав людини та відсутність чіткого взаємозв'язку цього напрямку правової політики із розвитком економічної системи нашої держави. Маємо ситуацію, коли гарантувати існуючі соціальні права держава повною мірою неспроможна, а здійснити кардинальне реформування соціальної сфери урядові структури не мають можливості з огляду на конституційні приписи, а також на їх інтерпретацію з боку Конституційного Суду [1, с. 55-60].

У цій ситуації міліції самотужки важко в повній мірі забезпечити весь комплекс закріплених державою прав людини. Але все одно підрозділи міліції здійснюють забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод та законних інтересів через мережу заходів у межах покладених повноважень, які в першу чергу спрямовані на виявлення та усунення будь-яких загроз життю, здоров'ю, честі, гідності, майну громадян, що виникають у результаті протиправної діяльності з боку інших осіб.

Виконуючи щоденно тактичні завдання щодо виявлення, розкриття та розслідування злочинів, припинення правопорушень, притягнення винуватих осіб до відповідальності, міліція тим самим і забезпечує реалізацію прав, свобод та законних інтересів людини в українському суспільстві. А те, що поставлене завдання працівники міліції будуть виконувати і завтра, і післязавтра, і завжди, є ні чим іншим, як гарантією захисту прав людини і громадянина в Україні.

Боротьба зі злочинністю, як другий пріоритетний напрям правої політики держави, знайшла своє відображення в діяльності міліції через реалізацію основних завдань:

- запобігання правопорушенням та їх припинення. Характеризується виявленням чинників, що зумовлюють появу негативних соціальних явищ та обставин, сприяють вчиненню правопорушень, проведенню заходів з їх нейтралізації, ослаблення та усунення;

- охорона та забезпечення громадського порядку, тобто підтримання встановлених правил поведінки і відносин між людьми, які перебувають у громадських місцях, запобігання загрози їх життю, здоров'ю та майну з боку джерел підвищеної небезпеки чи непередбачених дій натовпу або внаслідок аварій, пожеж, стихійних лих, катастроф та інших надзвичайних подій;

- виявлення та розкриття злочинів, розшук осіб, які їх вчинили. Завдання щодо виявлення злочинів націлює працівників міліції не обмежуватись суто повідомленнями про злочини, що надходять від державних установ, громадських організацій, посадових осіб чи громадян, а активно своїми діями відшукувати факти вчинення злочинів. Виявлення злочинів – це отримання, пошук і фіксація фактичних даних про протиправну діяльність окремих громадян чи угруповань. Розкриття злочинів являє собою здійснення міліцією, в межах наданої нормативними актами компетенції, слідчих дій та оперативно-розшукових заходів щодо виявлення ознак злочину, встановлення всіх обставин його скоєння, а також викриття злочинів та вжиття заходів, передбачених законом;

- захист власності від злочинних посягань полягає у створенні умов, що унеможливають або ускладнюють спроби завдати чужій власності шкоди, знищити її або незаконно привласнити чи заволодіти нею, для чого використовуються різноманітні технічні засоби охорони, здійснюється охорона об'єктів тощо;

- забезпечення безпеки дорожнього руху – це комплекс заходів щодо попередження загрози нормальному руху транспортних засобів та пішоходів, дотримання правил перевезень пасажирів, вантажу, багажу, контролю за станом автомобільних шляхів та обладнання їх засобами регулювання, проведення невідкладних заходів на місці дорожньо-транспортної пригоди, виявлення і усунення причин та умов, що їм сприяють тощо.

Всі вони повинні виконуватись працівниками міліції, оскільки це прямо передбачено законодавством. Сумлінне та професійне виконання кожним співробітником міліції покладених на нього Законом України «Про міліцію» обов'язків, є елементом щоденного процесу боротьби зі злочинністю, що має стати запорукою розбудови дійсно

правової держави, досягнення високого рівня громадського порядку та громадської безпеки в українському суспільстві.

Розвиток дієвої судової системи прямого відношення до діяльності міліції не має. Проте після того як кримінальна справа потрапляє до суду, остання інстанція перевіряє законність прийняття наступних рішень: кваліфікації злочину, пред'явлення обвинувачення, обрання відповідного запобіжного заходу тощо. Описаний процес взаємодії міліції з судовою ланкою відбувається в рамках судового контролю за діяльністю правоохоронних органів, зокрема міліції.

Вдосконалення законодавства та практики його застосування знаходить своє відображення у наданні працівниками міліції правової та соціальної допомоги громадянам, а також сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків [4, с. 2]. Практична діяльність співробітників міліції зумовлена виявленням проблемних ситуацій і, як наслідок, відшуканням шляхів їх вирішення, нерідко для цього необхідно вдосконалення і правотворчої роботи.

Ведучи мову про законодавчий процес та практику реалізації законодавства, неодмінно треба згадати про принцип законності, на якому і ґрунтується діяльність міліції. Законність передбачає собою неухильне виконання та додержання з боку працівників міліції вимог нормативно-правових актів, а також видання управлінських рішень (наказів, інструкцій, розпоряджень, вказівок) у відповідності до Конституції України та існуючих законів.

Принцип законності є одним з основних принципів, що закріплені Конституцією України. Таке визнання, безумовно, можна назвати тільки позитивним, але, як показує досвід, лише визнання та закріплення на законодавчому рівні принципу законності недостатньо. У правовій державі цей принцип повинен постійно реалізовуватись, насамперед у процесі застосування правових норм та при здійсненні правотворчості (підготовка та прийняття підзаконних нормативних актів). Переважна більшість підзаконних актів нормативного характеру належить до компетенції відповідних міністерств та відомств, які покликані втілювати конституційний принцип законності шляхом розробки механізму його реалізації. Підзаконні нормативні акти мають повністю відповідати правовому закону. У разі, якщо відомчі нормативно-правові акти перестали відповідати вимогам правового закону, вони мають бути негайно скасовані, а на заміну їм необхідно приймати нові рішення нормативного характеру [5, с. 43-47].

І дійсно, практична діяльність міліції є своєрідним барометром для визначення ефективності та життєздатності прийнятих Верхов-

ною Радою України законів, виданих міністром внутрішніх справ України підзаконних актів. Саме через практичну діяльність проявляються недоліки, виявляються прогалини, які необхідно усунути в подальшій правотворчій роботі відповідним органам.

Працівники міліції через надання правової та соціальної допомоги *забезпечують підвищення рівня правової культури та правової свідомості громадян, подолання правового нігілізму в країні*, що є останнім з пріоритетних напрямів правової політики держави. Дана допомога може мати різний характер – тлумачення положень деяких законодавчих актів, роз'яснення наслідків негативної антисоціальної поведінки особи, проведення профілактичних бесід, надання безкоштовних консультацій тощо.

Не слід нехтувати даними засобами. Вони є цілком позитивними та прийнятними у боротьбі зі злочинністю. Роз'яснювальна робота, надання юридичних консультацій сприяє не тільки підвищенню правової культури та правової свідомості особи, але й виховує у громадян почуття поваги до права як соціального явища. Знання та розуміння сутності та призначення останнього повинно забезпечити зворотну, ланцюгову реакцію з боку самих людей. Адже освічена та обізнана особа менш схильна до вчинення правопорушень.

Крім того, вже треба руйнувати українську ментальність стосовно відсторонення особистості від негараздів суспільства (принцип «моя хата скраю, я нічого не знаю»). Подолання правового нігілізму обов'язково має забезпечити підвищення суспільного інтересу та свідомості у сфері правових відносин, надасть можливість народу обирати гідних осіб на керівні посади в державі та орієнтуватися у політичній та економічній ситуаціях, а не сліпо довіряти порожнім обіцянкам та гаслам.

Висновок. Отже, підсумовуючи вищевикладене, хочеться зазначити, що будь-яка правореалізаційна діяльність в державі повинна бути належним чином виконана та захищена. Міліція, як орган виконавчої влади, слідкує за належним виконанням правових приписів та забезпечує їх охорону від протиправних посягань.

Бібліографічні посилання

1. *Барабаш Ю.* Правова політика у сфері прав людини: шляхи підвищення ефективності // *Право України.* – 2009. – № 4. – С. 55-60.
2. *Сезонова І.К., Оробець К.М.* Правова політика держави в боротьбі зі злочинністю // *Форум права.* – 2005. – № 1. – С. 65-69.
3. *Правоохоронні органи і політика в Україні* // <http://www.dt.ua/1000/1030/46802>.
4. *Про міліцію: Закон України* // *ВВР.* – 1991. – № 4. – С. 2.
5. *Корнієнко В.В.* Законність як конституційний принцип і режим у правовій державі // *Науковий вісник Дніпропетров. держ. ун-ту внутр. справ.* – 2008. – № 3. – С. 43-47.

Надійшла до редакції 28.01.2010 р.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Т.П. Мінка

докторант

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЯВИЩ З ПОЗИЦІЇ СИНЕРГЕТИКИ

Статтю присвячено проблемам методології наукових досліджень правових явищ з позиції синергетики.

Ключові слова: синергетика, правові явища, методологія, діалектика.

Стаття посвячена проблемам методологии научных исследований правовых явлений с позиции синергетики.

Ключевые слова: синергетика, правовые явления, методология, диалектика.

The article is devoted to problems of methodology of legal phenomena from the point of view of synergetic.

Key words: synergetic, legal phenomena, methodology, dialectic.

Постановка проблеми. Зі збільшенням обсягів і масштабів наукових знань, а також поглибленням наукового пізнання в розкритті законів і закономірностей функціонування реального природного і соціального світу все очевиднішим стає прагнення учених проаналізувати прийоми і способи, за допомогою яких отримуються знання. Слід зазначити, що способи та засоби наукового знання орієнтовані перш за все на результати наукового пізнання, а не на сам процес наукового дослідження, прийоми та засоби досягнення нового знання. Звідси виникає задача дослідження засобів, прийомів та методів наукового дослідження, чим і займається методологія наукового пізнання, або методологія науки [1].

Сучасному синергетичному баченню правової реальності як складноорганізованої нелінійної системи, що складається з правових

явищ, системний характер яких не викликає сумніву, повинні відповідати системні знання про неї.

Людство переступило поріг нового тисячоліття з необхідністю переосмислення багатьох фундаментальних цінностей суспільного життя і здійснення серйозних пошуків гарантій стійкого розвитку і правової регламентації суспільного буття в умовах відносного зникнення кордонів між простором і часом, між людьми і народами та державами.

Поняття «глобалізація», «універсалізм», «інтернаціоналізація права», «міжнародний правопорядок», «наддержавна Конституція» тощо потребують не тільки гносеологічного переосмислення, але й пошуку нової методології пізнання та прогнозування розвитку таких загальносвітових процесів, співставлення основоположних принципів демократичної держави з метою визначення критеріїв сталого та цивілізованого розвитку, межі міжнародного співробітництва в умовах нової дійсності.

Входження України в період інтенсивної трансформації соціально-економічних та політико-ідеологічних відносин, закріплення засад ринкової економіки та становлення правової держави об'єктивно зумовили потребу в переосмисленні значення права як специфічного інструменту соціальних перетворень та одного з основних важелів у реалізації завдань, що стоять перед суспільством.

Науковим підґрунтям статті стали розробки таких вчених як В.А. Бачиніна, В.С. Журавський, Д.А. Керімов, С.І. Максимов, В.С. Нерсисянц, Ю.М. Оборотов, М.І. Панов, Л.В. Петрова, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, Н.М. Ярмиш та ін.

Мета: Необхідність оновлення поглядів на роль і призначення права у нових соціально-історичних умовах передбачає поглиблення знань щодо його співвідношення з тенденціями розвитку суспільства, закономірностями функціонування правових інститутів, ефективність регулятивного потенціалу. В зв'язку з цим метою статті є з'ясування можливостей синергетики для дослідження правових явищ.

Виклад основного матеріалу дослідження: У сучасному суспільстві засоби пізнання використовуються не тільки для регулювання пізнавального процесу, але й з метою моделювання та конструювання правової дійсності, що підлягає дослідженню.

Застосовуючи різні методи пізнання правової дійсності, необхідно пам'ятати, що кожен метод має певний потенціал, що дозволяє нам освоювати той чи інший бік правової дійсності, має певні обмеження, що закладені у самому методі. Неможливо відкрити єдиний універсальний метод пізнання всього багатства дійсності на всіх рівнях буття [2].

Використання того чи іншого методу дослідження залежить як від самого об'єкта, так і від мети дослідження, специфіки предмета тієї чи іншої науки, у межах якої використовується конкретний метод.

У сучасній теоретичній юриспруденції існує методологічна криза, яка зводиться до того, що сучасні дослідження не збагачують методологію юридичної науки новими підходами. Такий стан суттєво впливає на об'єктивність результатів вивчення правових проблем, їх достовірність та науковість. У правовій науці стали поступово складатися передумови адекватного осмислення державно-правових явищ, і, як наслідок, у галузі методології юридичного дослідження має місце регрес. Цей регрес проявляється у бажанні зберегти звичну парадигму юридичного дослідження, засновану на використанні діалектики як універсального методу наукового пізнання [3].

Тут виникає питання: наскільки є виправданим перенесення принципів синергетики, її понятійного апарату на вивчення та «конструювання» моделі соціальної системи, в нашому випадку, правових режимів? Питання непросте.

Воно потребує поглибленого з'ясування сутнісних характеристик діалектики і синергетики.

Звернемося до основних характеристик діалектичного методу. Метод матеріалістичної діалектики є основним методом пізнання. Діалектика в сучасному, тобто, головним чином, гегелівському розумінні, є теорією, згідно з якою людське мислення у своєму розвитку проходить таку діалектичну тріаду: тезис, антитезис і синтез. Спочатку є якась ідея – тезис. Тезис, можливо, не є безперечним, тому йому буде протиставлена інша, протилежна ідея – антитезис. Боротьба між тезисом і антитезисом буде тривати до тих пір, доки не виникне рішення, яке буде враховувати й ціннісні характеристики тезису і антитезису. Таке рішення є третьою діалектичною сходинкою, що має назву синтез. Однак раніше досягнутий синтез може стати, в свою чергу, першою сходинкою нової діалектичної тріади. Таким чином діалектична тріада оновиться, виникне на більш високому рівні. Вона може піднятися й на більш високому, третьому рівні, якщо буде досягнутий другий синтез [4].

Отже, сутність діалектики може бути описано таким чином. Діалектика, точніше теорія діалектичної тріади, встановлює, що деякі події або історичні процеси відбуваються типово, лінійно. Вважається, що діалектика є вченням про універсальні зв'язки та загальні закони розвитку природи, суспільства та розумових процесів. У цьому догматизованому вигляді діалектика тривалий час слугувала у якості одного, загального методу пізнання права.

Визнаючи, що діалектика може бути доречною при описі та інтерпретації процесу розвитку людського мислення, потрібно уважно слідкувати за тим, щоб не приписати діалектиці зайвих чеснот, які їй не притаманні.

Тому слід погодитися з багатьма критиками діалектики, які вважають, що діалектичні інтерпретації у галузі гуманітарного знання потрібно використовувати обережно і тільки в тих випадках, коли ми стикаємося з таким розвитком теорій, які дійсно повністю вкладаються в діалектичну тріаду.

На нашу думку, сучасна методологічна ситуація в галузі права значно покращилася б, якби замість діалектичного методу дослідження почали використовувати й інші, новітні методи пізнання правових явищ, правової дійсності, зокрема синергетичний метод.

В умовах глобалізації та інтерналізації права, а також побудови нового правового суспільства в Україні потрібен новий підхід для пізнання правової дійсності. Прямування пострадянської України до правового демократичної держави супроводжується політичною і економічною кризою. Дія правової актів, що приймаються в умовах політичної та економічної кризи, характеризується низькою ефективністю. Внаслідок чого суспільні відносини організовуються та розвиваються хаотично. Елементи невизначеності, випадковості, імовірності, стихійності неминуче супроводжують процеси правового регулювання, негативно впливають на результативність дії права, ступінь наближення до поставлених правових цілей.

Виникненню процесів самоорганізації, існуванню різного роду флуктуацій в правовому регулюванні не можна запобігти. У той же час використання нового методу наукових досліджень – синергетики – допоможе по-новому переосмислити розвиток процесів самоорганізації в суспільстві, прогнозувати виникнення і характер дії мікро- і макрофлуктуацій і запобігти їх впливу на належне функціонування правової системи.

Термін «синергетика» вперше був використаний в ХІХ столітті англійським фізіологом Шеррінгтоном при аналізі управління м'язовими системами з боку спинного мозку. Однак як самостійний науковий напрямок синергетика сформувалася у 70-х рр. минулого століття завдяки фізику Герману Хакену, який на Берлінському симпозіумі по синергетиці 1984 р. в популярній формі сказав про синергетику наступне: «Синергетику можна розглядати як форум, на якому учені різних дисциплін зустрілися один з одним для того, щоб обмінятися своїми ідеями, як впоратися з великими системами» [5].

Синергетика – сучасна теорія самоорганізації, новий світогляд,

що досліджує феномен самоорганізації, нелінійності, нерівноваги, глобальної еволюції, вивчає процеси становлення «порядку через хаос» (Пригожин), біфуркаційні зміни, як основоположні характеристики процесів еволюції [5]. Об'єктами дослідження синергетики є різні системи: від атома до людини та суспільства.

Фундаторами синергетики у фізико-матиматичних, біологічних, хімічних науках є Г. Ханкен, І. Пригожин, Н. Моисєєв, А. Самарський, Р. Томм, П. Капиця, С. Курдюмов, П. Назаретян, Д. Чернявський та ін.

Процес поширення ідей синергетики у сфері гуманітарного знання почався порівняно недавно, тому багато питань детально не розроблено. В даний час відсутня не лише єдина синергетична модель дійсності, що оточує нас, але і єдине розуміння змісту більшості понять і принципів синергетики. Великий вклад у розвиток синергетики у філософських і гуманітарних сферах внесли роботи В.І. Аршинова, В.П. Бранського, В.Г. Буданова, Л.І. Бородкіна, В.Е. Войцеховича, Ю.А. Данілова, Т.Х. Дебердєєвої, К.Х. Делокарова, І.С. Добронравової, Н.А. Єрохіної, М.С. Кагана, Е.Н. Князевої, С.П. Курдюмова, Л.С. Леоньєва, Г.Г. Малінецького, А.П. Руденка, М.А. Чешкова та ін.

В юридичних науках використання синергетики як методу дослідження правових явищ знаходиться у стані зародження. Про використання синергетики як методу дослідження права наголошували у своїх працях такі вчені, як Г.В. Атаманчук, А.Б. Венгеров, Ю.Ю. Ветютнєв, А.В. Вершков, В.М. Васильченко, В.А. Груніна, В.В. Залеський, Е.В. Кирдяшов, Е.В. Кудряшова, В.В. Клочков, М.А. Костенко, Є.В. Пономаренко, Ю.В. Юрінов, М.Г. Тирських та ін.

Дослідження правового регулювання за допомогою синергетики має глибоке теоретичне значення. Перш за все синергетика дозволяє побачити проблемні питання, що підлягають аналізу під іншим кутом, що сприяє встановленню нових властивостей, якостей правових явищ, які досліджуються, вироблення нових дефініцій, уточнення тих, що вже існують. За допомогою синергетики може збагатитися понятійно-категоріальний апарат. Таким чином, теорія самоорганізації виступає як так званий каталізатор інтересу вчених-юристів до існуючих правових проблем, тим самим стимулюючи подальший розвиток теорії права і держави, правових галузей та інститутів.

Ідеї, що пропонуються синергетикою, стосуються не лише окремих випадків в області фізики і хімії, але і світогляду в цілому. Ці ідеї пов'язані з переходом від механістичної картини світу до світу саморегуляції і самоорганізації, який характеризується багатоваріантністю, нелінійністю можливого розвитку. Такий підхід здатний вивести правову науку на новий, вищий рівень пізнання. Синергетику не вар-

то зводити до науки про роль випадку в еволюційному розвитку, про випадкові процеси (ставлення до яких в сучасній теорії держави і права, що базується на діалектичному матеріалізмі, і є однозначним) [6].

Насамперед, синергетика вивчає процеси самоорганізації, що відбуваються в складних відкритих системах.

Складність системи визначається її внутрішньою структурою (що включає різні підсистеми, які функціонують, у тому числі і за власними законами), а також незворотністю розвитку (тобто неможливістю приведення системи в первинне становище). Відкритість системи говорить про те, що вона може обмінюватися енергією, якими з навколишнім середовищем (на початку розвитку синергетики йшлося про хімічні й фізичні процеси, а стосовно суспільства це можуть бути будь-які фактори, що впливають на розвиток суспільства, наприклад – інформація).

Для того щоб почати використовувати синергетичний метод для вивчення характеристик правових режимів, спершу необхідно відповісти на питання: чи потрапляють у поле зору правової науки складні відкриті системи? Чи є такі серед об'єктів дослідження теорії держави і права?

У державно-правовій сфері ми постійно стикаємося з явищами, що мають системний характер і які включають у себе низку досить самостійних компонентів (підсистем), що розвиваються, у тому числі і за своїми власними внутрішніми законами. Крім того, зважаючи на постійну взаємодію більшості цих систем з навколишнім світом, з різними сферами життя суспільства, вони мають відкритий (з точки зору синергетики) характер.

Причому до складних відкритих систем належать не лише ті державно-правові явища, які сучасна теорія держави і права характеризує як системи, наприклад, правова система (що включає поряд з іншими компонентами систему права і систему законодавства). До таких систем можуть належати й такі складні об'єднання, функціонування яких протікає за законами саморегуляції. Наприклад, політична, правова, економічна системи, які є елементами суспільства в цілому (як сукупності всіх існуючих зв'язків). З цієї точки зору і держава, і право також можуть розглядатися як первинні компоненти складних відкритих соціальних систем.

Синергетичний метод пізнання права може широко використовуватися й при дослідженні приватно-правових галузей права, для яких характерним є використання диспозитивного методу правового регулювання. Наприклад, принцип свободи договору та здатність регулювати конкретні суспільні відносини за допомогою правил, що встановлені у договорі, призводить до перетворення правової реальності, до

існування специфічних правових форм, звичаїв (наприклад, ІНКОТЕРМС). Існування таких правових явищ, що не піддаються впливу з боку держави, може суттєво деформувати національну правову систему [7, с. 5]. Необхідність використання синергетичного методу з метою вивчення, а, головне, прогнозування таких деформацій, на наш погляд, є очевидним.

В.В. Шишкін вважає за доцільне застосування синергетичного методу дослідження при вивченні біфуркаційних явищ, процесів та станів науково-правової діяльності, за його допомогою викривати казусні прояви як в самій науці, так і в юридичній практиці, виводити закони розвитку й протікання правових процесів та їх регулювання [8]. Соціальні кризи потребують комплексної зміни суспільних відносин, а отже, і зміни системи правових норм. Юридичні норми законів, встановлюючи загальнообов'язкові правила можливої та належної поведінки, знижують гостроту соціальних біфуркацій, не дозволяють локальним біфуркаціям набути глобального масштабу. Тому використання синергетичного методу при аналізі законопроектної діяльності в періоди локальних та глобальних біфуркацій є обґрунтованим.

В.А. Груніна вважає, що необхідність використання синергетичного методу пізнання правових явищ зумовлена таким: по-перше, наявністю низки проблем, вирішення яких потребує доповнення традиційного діалектичного методу пізнання теорією самоорганізації; по-друге, об'єктивним існуванням елементів синергетики у правовому регулюванні; по-третє, відсутністю описання, з'ясування у повному обсязі процесу правового регулювання у традиційній діалектичній парадигмі [9].

Для права, як одного з предметів пізнання синергетики, є характерними такі якості: поєднання порядку та хаосу; нелінійність (здатність переходити в нові стани); нерівновага (наявність взаємодії між елементами системи); наявність енергетично-інформаційного обміну з середовищем [9].

Ю.Ю. Ветютнев зазначає, що протиріччя між синергетикою та правом мають зовнішній характер. На підставі розуміння того, що система джерел права, правовідносини, правова поведінка та правові підсистеми мають характер систем та самоорганізації, він робить висновок, що при застосуванні синергетичного методу при вивченні правової надбудови в цілому може мати суттєвий ефект, ніж при дослідженні її окремих підсистем [10].

Використання синергетичного методу є необхідним елементом і в прикладній правовій сфері. За своєю сутністю правотворча та правозастосовча діяльність потребує врахування права, як складної системи

з прямими та зворотними зв'язками. Прийняття правової норми призводить до встановлення правил поведінки суб'єктів у певних суспільних відносинах (на що саме й спрямовано дію норми), але й може здійснити вплив на інші елементи системи права, а значить, спричинити зміни в регулюванні цілого комплексу суспільних відносин.

Прогалини, що виникають у правовому регулюванні, колізії між окремими нормами, що регулюють тотожні суспільні відносини, виникають саме тому, що при розробленні проекту правового акту не було враховано такі моменти: як нові правові норми вплинуть на правову систему і суспільство, чи призведе їх прийняття до спотворення дії інших норм, чи виникнуть суперечки між новою нормою та тими правовими приписами, які вже функціонують у законодавстві. Використання синергетичного підходу, розрахунки впливу, перетворень у системі права на прямі та похідні зв'язки з іншими нормами дозволило б значною мірою покращити якість нормативно-правових актів, що приймаються.

Висновок: Таким чином, комплексний аналіз права дозволяє зробити висновок, що використання методу синергетики для здійснення аналізу цілого ряду державно-правових явищ є оригінальним і може, по-перше, дати дуже цікаві результати в плані взаємодії, впливу цих явищ одне на одного, по-друге, надати відповідь на актуальні питання науки. Для того щоб повною мірою використовувати потенціал синергетики в правовому регулюванні, однієї лише адаптації її понять і принципів до окремих правових явищ явно недостатньо. Потрібно створення синергетичних моделей функціонування і розвитку явищ правовій дійсності. Використання синергетичного методу при здійсненні аналізу права та правових явищ дозволяє реалізувати як гносеологічну, так і прогностичну функцію права і є методом, який поряд з діалектичним методом, дозволяє виявити закономірності розвитку права (правових явищ), як складної динамічної системи, та з врахуванням впливу зовнішніх факторів, спрогнозувати найближчі та тривалі перспективи та напрямки розвитку права.

Бібліографічні посилання

1. Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: Учеб. пособ. – 2-е изд., испр. – К., 2004.
2. Автономов А.С. Правовая онтология политики: построение системы категорий. – М., 1999. – С. 37–38.
3. Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении // Правоведение. – 2001. – № 4.
4. Нырков В.В. Парные юридические категории: логико-философские основания и перспективы разработки // Современные методы исследования в правоведении / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – Саратов, 2007. – С. 165–194.
5. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов // <http://terme.ru/dictionary/175/word>.
6. Должикова С.А. Перспективы развития права: методологический аспект (синерге-

тика) // <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1251173>.

7. *Тирских М.Г.* Право как объект применения синергетических методов // Академический юридический журнал. – 2007. – № 2. – С. 4–8.
8. *Шишкин В.В.* Характеристика элементов синергетического похода в теории права // «Черные дыры» в российском законодательстве. – 2007. – № 2. – С. 110.
9. *Грунина В.А.* Синергетические основы правового регулирования: Дис. канд. юрид. наук. – Владимир, 2006.
10. *Ветютнев Ю.Ю.* Синергетика в праве // Государство и право. – 2002. – № 4. – С. 12–14.

Надійшла до редакції 10.03.2010 р.

А.Ю. Олійник

професор

*(Київський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 342.7

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА КОНСТИТУЦІЙНІ НОРМИ В РЕГУЛЮВАННІ КОНСТИТУЦІЙНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Досліджено систему міжнародних стандартів та конституційних норм, їх значення в механізмі забезпечення конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Ключові слова: *свободи людини і громадянина, міжнародні стандарти, конституційні норми, механізм забезпечення.*

Исследована система международных стандартов и конституционных норм, их значение в механизме обеспечения конституционных свобод человека и гражданина в Украине.

Ключевые слова: *свободы человека и гражданина, международные стандарты, конституционные нормы, механизм обеспечения.*

System of international standards and constitutional rules, their importance in the mechanism of guaranteeing of freedoms of the man and the citizen in Ukraine are studied.

Key words: *freedoms of the man and the citizen, international standards, constitutional rules, mechanism of guaranteeing.*

Постановка проблеми. Свобода людини в юридичних джерелах розглядається під різним кутом зору. Важливе значення при з'ясуванні змісту кожної конституційної свободи особи має оцінка та кваліфікація її основних можливостей, що залежать, зокрема, від інших суб'єктів у межах, встановлених законом.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Міжнародні стандарти та конституційно-правове регулю-

вання конституційних прав і свобод досліджувалися багато разів. Окремо міжнародні стандарти та нормативно-правове регулювання конституційних свобод ще не досліджувалися.

Метою статті є дослідження системи міжнародних стандартів та конституційних норм, з'ясування їх значення в механізмі забезпечення конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Свободи людини закріплюються в міжнародних документах. Їх класифікація залежить від різних критеріїв. За принципом загальної поваги та додержання свобод людини важливе місце належить: а) положенням статуту ООН щодо свобод людини; б) Міжнародному біллю про права людини; в) міжнародному законодавству з прав людини тощо.

У статуті ООН щодо прав людини закріплюється, що ООН має за мету розвиток поваги до основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії [1, с. 406].

Міжнародний білль про права включає в себе: а) Загальну декларацію прав людини; б) Міжнародний договір про громадянські і політичні права; в) Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права [2, с. 63].

Загальна декларація прав людини є одним з перших в історії міжнародних відносин нормативним документом, де проголошено широке коло основних прав і свобод людини. Вона була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у Парижі 10 грудня 1948 р. Саме ця дата вважається Днем прав людини.

Міжнародний договір з громадських та політичних прав був прийнятий 16 грудня 1966 року та набув чинності (включаючи Україну) з 23 березня 1976 року. Він закріплює, що держави, беручи до уваги принципи, проголошені Статутом ООН щодо визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх, які складають основу свободи, справедливості і загального миру, визнаючи, що ці права впливають з властивої людській особі гідності, визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і політичною свободою і свободою від страху та злиднів, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами, беручи до уваги, що за Статутом ООН держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання свобод людини, беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання

визнаних свобод, погоджуються на таке [3, с. 53]. Далі в пакті викладено громадянські і політичні свободи людини.

Важливе значення для механізму забезпечення міжнародних свобод людини має “Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права”, який було прийнято і відкрито для підписання, ратифікації та приєднання 16 грудня 1966 р. Він набрав чинності 23 березня 1976 р. і для України чинний з 25 жовтня 1991 р. Протоколом закріплений порядок прийняття і розгляду Комітетом з прав людини повідомлень від окремих осіб, які твердять, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у “Пакті про громадянські і політичні права” [4, с. 24].

Не менш важливе значення для забезпечення свобод людини має “Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що спрямований на відміну смертної кари”. Він був прийнятий 15 грудня 1989 р. і вступив у дію 11 липня 1991 р. [4, с. 26-27].

Складовим документом Міжнародного білля про права є “Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права”, прийнятий 16 грудня 1966 р. та вступив у дію 3 січня 1976 р. [5].

Крім Міжнародного білля про права, існує ряд інших міжнародних договорів у галузі прав людини. Серед них: а) Права людини в рішеннях міжнародних конференцій; б) Право на самовизначення; в) Права народів; г) Попередження дискримінації; д) Принципи відправлення правосуддя; е) Права людини і професійні стандарти і таке ін.

Отже, на міжнародному рівні основні свободи одержали своє закріплення в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права та в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права. Названі документи склали Міжнародний білля про права людини.

На регіональному європейському рівні головним документом з прав людини є “Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод” від 4 листопада 1950 р. В її п’яти розділах і 66 статтях закріплено основні стандарти та механізми забезпечення прав людини [6, с. 242]. Крім названої конвенції, існує ряд інших документів європейського регіонального рівня, де передбачені регіональні професійні стандарти прав людини. Серед них: а) Конвенція про захист прав і основних свобод людини із поправками, внесеними відповідно до положення Протоколу № 11; б) Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; в) Європейська конвенція про видачу правопорушників, 1957 р.; г) Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими особами або умовно звільненими особами, 1964 р.;

д) Європейська конвенція про передачу провадження у кримінальних справах, 1972 р. е) Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом; є) Конвенція про передачу засуджених осіб, 1983 р.; ж) Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом; з) Європейська хартія регіональних мов або меншин; і) Конвенція про захист прав та гідності людини у зв'язку з використанням досягнень біології та медицини та ін.

Щоб з'ясувати місце і роль конституційних норм у забезпеченні конституційних свобод людини і громадянина, необхідно дослідити: а) поняття конституціоналізму; б) історію його виникнення і розвитку; в) сучасний стан конституційного регулювання та конституційної реформи в Україні.

Поняття конституціоналізму за своїм обсягом надто широке [7, с. 127-143]. Воно охоплює: а) всі правові явища, які пов'язані з розробкою, прийняттям та функціонуванням конституції держави щодо свободи людини; б) науковий напрям, у межах якого досліджуються конституційні проблеми щодо основних свобод людини; в) поняття конституційності, тобто ступінь відповідності існуючих суспільних відносин, актів та дій державних і громадських структур вимогам Основного Закону держави або демократичним засадам незалежної судової влади щодо свободи людини тощо. Аналіз конституціоналізму як явища, пов'язаного з розробкою, прийняттям, функціонуванням конституції держави, передбачає дослідження місця і ролі конституції в суспільстві. Конституціоналізм як явище охоплює всі суспільні відносини, які закріплюються, регулюються чи охороняються конституційним правом чи незалежним конституційним судом. Ідеї конституціоналізму виникли на початку XVII ст. На думку німецького дослідника Ф. Керна, середньовічний конституціоналізм базувався на таких основних принципах: а) обмеження правом королівської влади; б) народне представництво та обов'язок короля отримати згоду підвладних; в) відповідальність короля та право народу на опір королівській владі [8, с. 130-131]. У середньовічній Англії конституціоналізм у дії розуміли як верховенство права та протилежність свавільному правлінню. Конституціоналізм не зводиться до змісту Конституції як документа. Конституціоналізм може існувати і в демократичних державах, де відсутня конституція як документ (наприклад, Англія). Умовою існування конституціоналізму в таких країнах є незалежність судової влади. Суди в таких випадках здійснюють судовий контроль за владою.

Після проголошення в Україні державного суверенітету постала необхідність у прийнятті нової Конституції України. Була створена комісія по її розробці. Верховна Рада Української РСР доручила Комісії по розробці нової Конституції Української РСР доопрацювати Концепцію

нової Конституції України з урахуванням обговорення та голосування на засіданні Верховної Ради Української РСР і винести її на схвалення. Концепція була схвалена 19 червня 1991 р. і включила в себе такі загальнометодологічні принципи: 1) нова Конституція Республіки має ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет України, закріпити, розвивати і конкретизувати її положення. Через всю Конституцію мають бути проведені ідеали правової держави; 2) в центрі уваги нової Конституції має бути людина як найвища соціальна цінність, її права і свободи та гарантії їх реалізації. Основним об'єктом конституційного регулювання мають бути відносини між громадянином, державою і суспільством. Регулювання Конституцією цих, а також інших відносин має бути спрямоване на забезпечення умов життя гідних людини, формування громадянського суспільства; 3) Конституція має визначити пріоритет загальнолюдських цінностей, закріпити принципи соціальної справедливості, утвердити демократичний і гуманістичний вибір народу України, чітко показати прихильність України загальноновизнаним нормам міжнародного права; 4) норми нової Конституції мають бути нормами прямої дії. Неприпустимою є відмова від їх застосування внаслідок відсутності конкретизуючих законів або інших нормативних актів; 5) нова Конституція має бути стабільною. Для цього передбачається жорсткий механізм її змін і доповнень; 6) для забезпечення стабільності та ефективності Конституції має бути запроваджений інститут конституційних законів, посилення на які міститимуться в тексті самої Конституції України.

Визначені в Концепції принципи значною мірою втілені в нині діючій Конституції України. Свобода людини визнана Конституцією України найвищою соціальною цінністю. Її норми, що регулюють свободи людини та громадянина, мають пряму дію. Потребує свого продовження конституційна реформа в напрямках прийняття значної кількості законів, які передбачені нормами Конституції України та тих, які прямо не передбачені її нормами, але без їх конкретизації в законах не можуть бути реалізовані.

Важливим для розуміння конституціоналізму як напряму, в межах якого досліджуються конституційні проблеми щодо основних свобод людини, є наукові розробки стосовно створення конституційного механізму забезпечення реалізації кожної окремо взятої конституційної свободи. Проблеми сучасного конституціоналізму в Україні розглядаються як мета і засоби реформування Конституції України, як введення в українське конституційне право і в інших напрямках. Не менш важливим для розуміння конституціоналізму є поняття конституційності. Конституційність – це міра відповідності існуючих суспільних відно-

син, актів та дій державних і громадських структур вимогам Основного Закону держави щодо свободи людини та її забезпечення. Відповідність конституційних суспільних відносин конституційним нормам може мати місце в нормативному й індивідуально-правовому регулюванні. В нормативному регулюванні ідеться про відповідність нормам Конституції положень нормативно-правових актів певних державних органів, що визначаються законом. Визначати відповідність Конституції України актів Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради АРК входить до компетенції Конституційного Суду України. Однією з умов правильного застосування норм права, що регулюють та охороняють конституційні відносини в сфері свободи людини, є їх тлумачення. На Конституційний Суд України покладається також обов'язок давати офіційне тлумачення норм Конституції і законів України.

З проголошенням “Декларації про державний суверенітет Української РСР” 1990 р. Верховною Радою Української РСР було прийнято рішення про підготовку нової Конституції Української РСР. Події в Москві 19-21 серпня 1991 р. спонукали Верховну Раду Української РСР прийняти “Акт про незалежність України”. Саме ці два документи лягли в основу сучасного конституційного процесу в Україні. В юридичній літературі виділяють декілька його етапів. Наприклад, автори Основ конституційного права України розглядають такі етапи: а) підготовка кількох нових проектів Конституції України, які відображали позиції різних політичних партій та угруповань; б) створення конституційних комісій та їх робочих груп, які за період з 1991 по 1996 р. підготували і розглянули кілька проектів Конституції; в) винесення одного з проектів на загальнонародне обговорення, яке тривало кілька місяців; г) аналіз результатів обговорення і внесення відповідних змін до тексту проекту Конституції України; д) активізація роботи над проектом Конституції України після обрання Верховної Ради України нового скликання і Президента України у 1994 р.; е) укладення у червні 1995 р. між Верховною Радою України і Президентом України Конституційного договору; є) підготовка нового проекту Конституції України; ж) прийняття Конституції Верховною Радою України 28 червня 1996 р. О. Фрицький розглядає три етапи розробки і прийняття Конституції України, а саме: а) перший етап з 16 липня 1990 р. до 26 жовтня 1993 р.; б) другий етап з 10 листопада 1994 р. до 8 червня 1995 р.; в) третій етап з 18 червня 1995 р. до 28 червня 1996 р. В. Мелашенко початок третього етапу розглядає з 8 червня 1995 р [9, с. 114].

Отже, існують різні думки щодо кількості і якості етапів нової конституційної реформи в Україні. На думку автора, слід виділя-

ти період реформування конституційного процесу в Україні до прийняття і після прийняття Конституції України 1996 р. Фактичною датою закінчення третього етапу слід вважати 12 липня 1996 р., тобто день урочистого підписання тексту Конституції України Л.Д. Кучмою і О.О. Морозом. У той же час реформування Конституції України продовжується і сьогодні. Це пов'язано у першу чергу з проведенням в Україні політичної реформи, що має на меті досягнення максимальної ефективності роботи законодавчої і виконавчої гілок влади по здійсненню ними своїх обов'язків, включаючи і забезпечення основних свобод людини та громадянина.

Таким чином, норми нині діючої Конституції України мають важливе значення в механізмі забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні. Серед аргументів, що підтверджують значення Основного Закону в механізмі забезпечення конституційних свобод людини і громадянина автор вважає такі: а) закріплення основних свобод людини і громадянина в Конституції України 1996 р.; б) гарантування можливості звернення до суду за захистом основних свобод на підставі Конституції України; в) конституційне визнання в Україні основних свобод людини найвищою соціальною цінністю; г) покладання на державу й її органи головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення основних свобод людини і громадянина; д) визначення Конституцією України невідчужуваності, непорушності, невичерпності та неможливості скасування основних свобод; е) формальна рівність основних свобод та їх єдність з основними правами і обов'язками людини і громадянина в Україні.

Сучасний стан конституційної реформи в Україні та її вплив на процес утвердження і забезпечення свободи людини і громадянина передбачає реформування: а) Конституції України; б) парламентаризму; в) виконавчої влади; г) судової влади; д) контрольно-наглядових і правоохоронних органів; е) місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою України. Можна стверджувати, що роль Конституції України полягає не лише в обмеженні зловживань з боку влади виконавчої щодо забезпечення конституційних свобод, а й в недопущенні скасування, звуження чи порушення основних свобод з боку влади законодавчої, підвищення ефективності судової діяльності щодо їх гарантування. Особлива роль щодо відповідності законів, які деталізують основні свободи, належить Конституційному Суду України, який є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні. З урахуванням конституційної реформи проаналізуємо зміни, що внесені Законом України від 8 грудня 2004 р. "Про внесення змін до Конституції України". Закон вніс зміни до повноважень парламенту, Президента України, Кабінету Міністрів України, прокуратури, органів місцевого самовряду-

вання. Значення парламентської реформи для забезпечення конституційних свобод людини можна охарактеризувати такими напрямками: 1) зміна порядку формування і термінів повноважень парламенту; 2) переорієнтація повноважень парламенту, що сприяють зміні форми правління; 3) конституційне закріплення змін щодо організаційної будови парламенту; 4) зміни щодо організації функціонування парламенту.

Порядок формування парламенту України передбачений Конституцією та Законами України: а) Про вибори народних депутатів України; б) Про Центральну виборчу Комісію України. Відповідно до діючих Законів вибори народних депутатів України проводяться за пропорційною виборчою системою. Введення пропорційної системи та здійснення конституційної реформи є пошуком ефективних механізмів удосконалення діяльності влади по забезпеченню свобод людини в Україні. Однак враховуючи той факт, що значна частина виборців України деполітизована, введення пропорційної системи виборів народних депутатів України порушує конституційну свободу громадян України обирати і бути обраним. Вибори народних депутатів України 2006 р. показали, що виборці, скоріше, голосували за лідерів, що очолюють ту чи іншу партію, ніж за програму самої партії. Те ж саме повторилося й у 2007 р. Це важлива проблема обмеження свободи громадян України щодо реалізації активного і пасивного виборчого права. Наскільки ці та інші проблеми механізму формування влади будуть ефективними, можна говорити після напрацювання та узагальнення політичної й юридичної практики діяльності парламенту, сформованого за пропорційною системою. Хоча вже сьогоднішні процеси у Верховній Раді України свідчать про недостатню її ефективність. Існують проблеми не лише у визначенні виборчої системи, а й у структурі і строках проведення виборів. Відповідно до внесених змін строк повноважень парламенту України після введення в дію конституційної реформи збільшився на один рік і склав п'ять років. На наш погляд, здається недостатньо обґрунтованою зміна до ч. 1 ст. 77 Конституції України, в якій закріплюється, що чергові вибори парламенту України відбуваються в останню неділю останнього місяця п'ятого року повноважень ВР України. До реформи чергові вибори парламенту відбувалися в останню неділю березня місяця четвертого року повноважень ВР України. Справа в тому, що повноваження народних депутатів України починаються з моменту складання присяги. Присяга складається перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, яка відкривається не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів. Це означає, що термін проведення чергових виборів парламенту України буде змінюватися кожні п'ять років. Ви-

бори будуть призначатися на квітень, травень, червень і так далі. Такі зміни можуть призвести до того, що вибори парламенту будуть проводитися в літній період відпусток, що значно знизить явку виборців. На наш погляд, слід повернутися до попереднього формулювання та закріпити фіксовану дату проведення виборів народних депутатів України. Щодо структури Верховної Ради України підтримуємо створення двопалатного парламенту [10, с. 48-61].

Отже, реформування порядку утворення і строків повноважень Верховної Ради України (парламенту України) має сприяти удосконаленню влади та ефективному утвердженню і забезпеченню конституційних свобод людини і громадянина в Україні. Потрібно шукати найбільш оптимальні виборчі системи і не нехтувати мажоритарною та змішаною виборчою системою, як це використовується в багатьох розвинутих європейських країнах.

Переорієнтація повноважень парламенту, що сприяють зміні форми правління, спрямована на перехід України від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки. В результаті конституційної реформи до компетенції Верховної Ради України перейшли такі повноваження: 1) призначення: а) за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України; б) за поданням Прем'єр-міністра України інших членів КМ України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення та радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України; в) на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови СБУ; 2) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора України.

Таким чином, повноваження, що конституційно закріплені за парламентом, після введення в дію Закону України "Про внесення змін до Конституції України" з 1 січня 2006 р. змінили форму республіканського правління в Україні з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську. Парламент призначає Прем'єр-міністра і Уряд України, Голову СБУ, надає згоду на призначення і звільнення Президентом України Генерального прокурора України, що дає змогу ВР України контролювати забезпечення з боку названих виконавчих та контрольно-наглядових органів конституційних свобод людини і громадянина в Україні.

Конституційна реформа зачепила і організаційну будову парламенту. Така будова включає організацію роботи парламенту, його органів, посадових осіб. Порядок організації роботи ВР України встано-

влюється Конституцією України та Регламентом ВР України. Вона працює сесійно. Сесії поділяються на чергові, позачергові та надзвичайні. Конституція України передбачає, що для організації роботи парламенту у ВР України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій (далі – коаліція), до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу ВР України. Коаліція формується ВР України протягом одного місяця з дня відкриття першої сесії парламенту нового складу або після її офіційного припинення.

Значення парламентської реформи для забезпечення конституційних свобод людини можна охарактеризувати і змінами в організації функціонування парламенту України. Як відомо, парламент України здійснює багато функцій. Організуючи реалізацію своїх функцій, ВР України здійснює законотворчу, установчу, контрольну та іншу парламентську діяльність [11, с. 204-205]. Враховуючи той факт, що відповідно до Конституції України парламент може здійснювати й інші повноваження, що віднесені до його компетенції, пропонується прийняти Закон “Про Верховну Раду України”, де врегулювати ці повноваження. Важливе значення для удосконалення діяльності парламенту України має прийняття законів “Про коаліцію депутатських фракцій”, “Про опозицію”, де слід закріпити процедуру і повноваження цих важливих інститутів українського парламентаризму. Однак спочатку потрібно внести зміни до Конституції України, сформулювавши, що повноваження парламенту регулюються і конституційними законами, а не лише нормами конституції.

Отже, конституційна реформа значно розширила можливості парламенту щодо утвердження і забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні. В той же час існує ще багато норм, які потребують офіційного тлумачення та конкретизації в окремих законах. Потрібно приймати закони України “Про коаліцію”, “Про опозицію”, “Про Верховну Раду України” тощо.

Важливе значення для забезпечення конституційних свобод має реформування повноважень глави держави (Президента України), який є гарантом додержання Конституції України, свобод людини і громадянина в Україні. Внесені зміни до Конституції України, які змінили конституційний статус Президента України, торкнулися порядку його виборів, повноважень та виконання обов’язків Президента України в разі дострокового припинення його повноважень з підстав, передбачених статтями 108-111 Конституції України. Аналіз конституційного статусу Президента України після конституційної реформи свідчить про те, що у нього, як глави держави, гаранта прав і свобод

людини та громадянина, залишається ще достатній обсяг повноважень щодо забезпечення конституційних свобод особи в Україні. Для підвищення ефективності його діяльності необхідно прийняти закон “Про Президента України” та звернутися до Конституційного Суду України з конституційним зверненням розтлумачити норми, що неоднозначно сприймаються в процесі правореалізації.

Роль Конституції України в механізмі правового забезпечення основних свобод людини і громадянина багато в чому залежить від закріплення конституційного статусу органів виконавчої влади в Україні щодо його повноважень у цій сфері. Систему органів виконавчої влади в Україні складають КМ України, центральні та місцеві органи виконавчої влади. Вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (Уряд). Він відповідальний перед Президентом України і парламентом України, підконтрольний і підзвітний йому. Межами відповідальності, підзвітності і підконтрольності є норми і принципи Конституції України. До конституційної реформи в ст. 113 закріплювалося, що Уряд відповідальний лише перед Президентом України. Після введення в дію Закону «Про конституційну реформу» постає питання про те, в якій частині Уряд відповідальний перед Президентом України, а в якій – парламентом України. В Конституції України підкреслюється, що Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується нормами і принципами Конституції та законів України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України та власними постановами. До введення в дію конституційної реформи Уряд керувався Конституцією і законами України та актами Президента України, тобто і указами, і розпорядженнями. Про постанови Верховної Ради України та власні постанови не згадувалося. Враховуючи те, що державний орган має робити лише те, що передбачено нормативно-правовими актами, прийнятий Закон України “Про Кабінет Міністрів України” закріпив межі відповідальності Уряду як перед Президентом України, так і перед парламентом України [12].

Удосконалення порядку формування та функціонування Кабінету Міністрів України, який в своїй діяльності постійно вживає заходів щодо забезпечення основних свобод людини і громадянина, сприятиме підвищенню ефективності такої роботи. Значна робота попереду щодо реформування публічної влади в центрі і на місцях, в процесі реалізації Концепції Верховної Ради України з цього приводу. Потребує прийняття Закону України “Про центральні органи виконавчої влади в Україні” та внесення змін до Закону України “Про місцеві державні адміністрації”.

Отже, удосконалення конституційного статусу виконавчої влади в Ук-

раїні сприятиме підвищенню ролі Конституції України та визначенню напрямів подальшого реформування законодавства і практики його застосування щодо забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні.

Реалізуючи конституційний принцип поділу влад, його значення для утвердження і забезпечення конституційних свобод людини в Україні, слід проаналізувати достатність конституційного регулювання органів судової влади в умовах здійснення конституційної реформи. Свобода і недоторканність людини в Україні захищається судом. Конституція гарантує право на оскарження в суді рішень, дій і бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. У розділі восьмому “Правосуддя” Конституцією України не допускається будь-якими іншими органами чи посадовими особами привласнення судових функцій, а також їх делегування кому б то не було. Професійні судді, крім суддів Конституційного Суду України, вперше призначаються строком на п’ять років Президентом України та обираються парламентом України безстроково. На нашу думку, з урахуванням реформування публічної влади в Україні було б доцільно внести зміни до Конституції України, де закріпити обрання місцевих (міських і районних, районних у містах) суддів територіальними громадами села, селища, міста, суддів апеляційних судів (АРК, областей, міст Києва і Севастополя) – професійними суддями на своїх конференціях, а вищих судів та Верховного Суду України – на з’їзді суддів України.

Отже, на нашу думку, проведення виборів суддів дасть змогу максимально забезпечити реалізацію конституційного принципу незалежності суддів та контроль за їх діяльністю з боку населення регіонів, що покращить здійснення судом такої важливої функції правосуддя, як забезпечення конституційних свобод і недоторканності людини і громадянина в Україні.

Роль Конституції України в механізмі забезпечення конституційних свобод людини та громадянина підкреслюється закріпленням контролюльно-наглядових і правоохоронних органів. Серед правоохоронних органів закон виділяє органи: а) прокуратури; б) внутрішніх справ; в) служби безпеки; г) митної служби; д) охорони державного кордону; е) державної податкової служби; є) виконання покарань; ж) державної контрольної-ревізійної служби; з) інші, які здійснюють правозастосовчі або правоохоронні функції [13].

Поряд з вищеперерахованими органами значну роль у захисті прав людини відіграють органи прокуратури. Адже саме на прокуратуру покладено нагляд за додержанням прав і свобод людини та громадянина, законів з цих питань органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання,

досудове слідство, нагляд при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Враховуючи зміни, які плануються в процесі реформування таких правоохоронних структур як органи: а) внутрішніх справ; б) служби безпеки; в) митної служби; г) охорони державного кордону; д) державної податкової служби; е) виконання покарань, необхідно розробити та внести відповідні зміни до законів, а в окремих випадках прийняти закони, наприклад, Закон України “Про органи внутрішніх справ”. ВР України дала негативну оцінку діяльності цих органів по забезпеченню прав і свобод людини та громадянина та намітила відповідні шляхи усунення недоліків. Серед них називалися: а) високий рівень злочинності; б) систематичне порушення конституційних прав людини і громадянина під час утримання їх у слідчих ізоляторах; в) порушення посадовими особами норм кримінально-процесуального законодавства; г) недоліки при виконанні вимог Закону України “Про боротьбу з корупцією” та ін.

Отже, саме на ці органи спеціальної компетенції покладаються головні обов'язки по забезпеченню конституційних свобод людини та громадянина і від рівня організації їх роботи буде залежати ефективність реалізації основних свобод. Потрібно удосконалювати правове регулювання цих органів, внесення змін до окремих законів та прийняття окремих законів, наприклад, Закону України “Про органи внутрішніх справ”.

Аналіз ролі Конституції України в механізмі забезпечення основних свобод людини та громадянина буде не повний, якщо не розглянути напрями конституційного реформування місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою України. Реформування місцевого самоврядування потребує здійснення таких змін: 1) утворення на районному і обласному рівнях виконавчих комітетів рад та наділення їх господарчими повноваженнями; 2) обрання голів районних і обласних рад територіальними громадами сіл, селищ, міст; 3) ліквідація державних адміністрацій на районному рівні та обмеження обласних адміністрацій лише контрольними повноваженнями; 4) прийняття закону “Про адміністративно-територіальний устрій України” [14].

Таким чином, саме конституційним нормам належить провідне місце та роль у механізмі правового забезпечення основних свобод людини і громадянина. Реалізується таке їх значення через розуміння теорії конституціоналізму, всесвітню та українську історію його виникнення і розвитку, сучасний стан конституційного регулювання та конституційної реформи в Україні. Норми міжнародних стандартів діють поряд з нормами конституційного права, якщо парламент України надав згоду

на їх обов'язковість в Україні. Врахування вищеперерахованих пропозицій сприятиме удосконаленню забезпечення конституційних свобод.

Бібліографічні посилання

1. Международные акты о правах человека. Сб. докум. – М., 1999.
2. Права людини: Підруч. – К., 1997.
3. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992.
4. Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій. – К., 2002.
5. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. – К., 1999.
6. Права людини: соціально-антропологічний вимір. Колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. – Серія І. Дослідження та реферати. – Вип. 13. – Львів, 2006.
7. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – Х., 2002.
8. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: Монограф. – К., 2005.
9. Конституційне право України: Підруч. – К., 1999.
10. Народна Конституція (обговорюємо проект Конституції Президента України Віктора Ющенка). – К., 2009.
11. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: Монограф. – К., 2008.
12. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 16 травня 2008 р. // ВВР. – 2008. – № 25. – Ст. 241.
13. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23 грудня 1993 р. // ВВР. – 1994. – № 11. – Ст. 50.
14. Олійник А.Ю. Місцеве самоврядування в механізмі забезпечення конституційних свобод та недоторканності людини і громадянина в Україні // Наук. вісник Нац. акад. внутр. справ України. – 2005. – № 4. – С. 73-83.

Надійшла до редакції 28.01.2010 р.

Т.М. Заворотченко

кандидат юридичних наук, доцент

*(Дніпропетровський національний університет
ім. Олеся Гончара)*

УДК 342.7

ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА БРАТИ УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ

Проаналізовано сутність, зміст та значення права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Обґрунтовано думку про те, що назване право безпосередньо діє та забезпечується всім правовим механізмом захисту.

Ключові слова: *право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.*

Проанализирована сущность, содержание и значение права на участие в управлении государственными делами, во всеукраинском и местных референдумах, избирать и быть избранными в органы государственной власти и органы местного самоуправления. Обоснована мысль о том, что названное право непосредственно действует и обеспечивается всем правовым механизмом защиты.

Ключевые слова: *право на участие в управлении государственными делами, во всеукраинском и местных референдумах, избирать и быть избранными в органы государственной власти и органы местного самоуправления.*

The essence, the maintenance and value of the right to participate in an administration of state affairs, in all-ukrainian and local referenda, to elect and be the elected in public authorities and local government is analyzed. The thought that the named right directly operates and provided with all legal mechanism of protection is proved.

Key words: *right to participate in an administration of state affairs, in all-ukrainian and local referenda, to elect and be the elected in public authorities and local government.*

Постановка проблеми. Питання, що розглядається у даній статті, стосується права на участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах, права обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Назване право характеризується як базове право людини [1, с. 135]. І це цілком виправдано, оскільки й сама політика є нічим іншим, як процесом суспільного управління, а отже, і її реалізація (формування та розвиток політичних відносин) не може здійснюватися поза визначенням кола тих суб'єктів, які наділяються правом управляти або брати активну участь в управлінні. Саме тому, характеризуючи політичний устрій тієї або іншої держави, ми звертаємося насамперед до з'ясування того, хто саме наділений правом брати участь в управлінні державними справами, наскільки забезпеченим та захищеним державою є це право громадян країни [2, с. 136]. Така основоположна роль права на участь в управлінні державними справами в системі політичних прав і свобод людини й громадянина на конституційному рівні виявляється у тому, що воно фактично закріплюється серед основ конституційного ладу. На перший погляд, подібне твердження може здатися перебільшенням. Тобто у Конституції України право на участь в управлінні державними справами зафіксовано лише в ст. 38 і структурно не входить до розділу I „Загальні засади”. Однак насправді специфіка тих норм, які містяться в ст. 38, полягає в тому, що вони лише поглиблюють положення, які закріплено в ст. 5 Конституції України, де однозначно зафіксовано, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює цю владу безпосередньо і через органи державної влади та органи мі-

сцевого самоврядування. Таким чином, визнання за народом України статусу „єдиного джерела влади і носія суверенітету” логічно передбачає визнання права кожного громадянина на участь в управлінні державними справами як через інститути безпосередньої демократії, так і завдяки інституту державної служби.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Теоретичні проблеми політичних прав і свобод людини й громадянина завжди були у центрі уваги, оскільки всім відомо, що зазначені права впливають із факту громадянства. Вагомий внесок у розвиток теоретичних основ політичних прав і свобод людини й громадянина зробили такі вітчизняні дослідники, як: І.В. Дробуш, М.Ф. Орзих, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, О.В. Пушкіна, П.М. Рабінович, Ю.М. Тодика, Т.А. Француз-Яковець, Ю.С. Шемшученко та ін.

Зазначена проблема названого права пов’язана з відсутністю в науковій літературі системних досліджень щодо права брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, права обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Саме тому метою цієї статті є здійснення комплексного дослідження визначення та сутності права брати участь в управлінні державними справами.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогодні в період формування нової системи державного управління важливим є вирішення проблеми нормативного впровадження в діяльність цієї системи принципів реальної демократії, складовими яких є розкриття сутності та змісту одного з політичних прав і свобод людини, такого як право брати участь в управлінні державними справами. Оскільки реалізація названого права відбувається за безпосередньої участі громадян, у цьому випадку доцільною є взаємодія органів державного управління з громадськими об’єднаннями та організаціями як виразниками інтересів окремих громадян, крім того, особливої актуальності набуває забезпечення нормативних засад їх участі у роботі державно-владних органів [3, с. 27].

Для розкриття змісту права брати участь в управлінні державними справами необхідно почати з його визначення. Назване право являє собою сукупність політичних прав громадян України, що визначають їх юридичні можливості брати участь у вирішенні важливих державних і суспільних справ [4, с. 180]. Отже, за змістом ст. 38, 70, 71, 76 та 141 Конституції України сутністю виборчого права є право громадян України вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [5, с. 187].

Відомий вчений В.Ф. Погорілко визначає, що це право надає громадянам України гарантовану можливість як безпосередньо, так і через своїх

представників здійснювати всю повноту влади [6, с. 256]. Слід наголосити, що конкретно закріплюється право громадян на участь у проведенні референдумів і вільних виборів та бути обраними в органи державної влади, органи місцевого самоврядування, право доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

На думку вітчизняних дослідників В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка, право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є найбільш узагальненим і системоутворюючим щодо інших політичних прав і свобод, оскільки, по суті, це право закріплює гарантовану можливість для громадян України брати участь у здійсненні безпосереднього народовладдя, державної влади та місцевого самоврядування [7, с. 131-132].

Найважливішим політичним правом громадянина України, як складовою його права брати участь в управлінні державними справами, є виборче право – це право обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, брати участь у референдумах.

Закріплене у ст. 38 Конституції України право громадян повністю відповідає міжнародним нормам, зокрема, передбаченому у п. „а” ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права «положенню» про право кожного громадянина без будь-якої дискримінації та без обґрунтованих обмежень брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників” [8, с. 21].

Ефективне та безперешкодне здійснення цього права потребує конкретизації в законодавстві, встановлення відповідних правил, процедур, заходів правового захисту.

Всеукраїнський і місцеві референдуми є конкретними інститутами прямого та безперешкодного народовладдя. За їх допомогою громадяни реалізують своє право на участь в управлінні державними справами.

Провідні українські науковці у галузі політичних прав і свобод людини й громадянина обґрунтовано зазначають, що саме через участь у референдумах і виборах громадянам гарантується вільне волевиявлення. Через референдуми (місцеві або всеукраїнський) громадяни мають право шляхом голосування висловити свою думку і свою волю стосовно питань загальнодержавного або регіонального значення. Висловлюючи свою волю на виборах, громадяни тим самим беруть участь у формуванні органів державної влади. Основний закон передбачає, що вибори відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування [9, с. 32].

Право громадян обирати й бути обраним покладено в основу всіх процесів формування органів держави, тобто має владноутворюючий характер. Загальні вибори органів державної влади та органів місцевого самоврядування надають народові унікальну можливість контролю за діяльністю цих органів, включаючи повну зміну влади.

Право доступу до державної служби означає, що громадянам України має бути забезпечена реальна можливість займати за результатом виборів, на конкурсній основі або за призначенням посади в державних органах та їх апараті і здійснювати відповідні державні функції. Право на державну службу мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір, або за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України. Законом України „Про державну службу” визначено загальні засади діяльності, а також статус державних службовців, які працюють у державних органах та їх апараті. Цей Закон регулює суспільні відносини, що охоплюють діяльність держави стосовно створення правових, організаційних, економічних та соціальних умов реалізації громадянами України права на державну службу [11, с. 279].

Положення ч. 1 ст. 38 Конституції України, згідно з яким громадянину України надано право вільно бути обраним до будь-якого органу державної влади, зокрема до Верховної Ради України, органу місцевого самоврядування – сільської, селищної, міської, районної, обласної рад, а також бути обраним сільським, селищним, міським головою, було додатково розтлумачено Рішенням Конституційного Суду України № 7–рп/99 від 6 липня 1999 р. (справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови). Відповідно до цього рішення громадяни мають право реалізовувати набутий представницький мандат лише в одному з цих органів чи на посаді сільського, селищного, міського голів (п. 2 резолютивної частини Рішення у справі про сумісництво посад народного депутата України і міського голови) [12, с. 171].

Конституційно-правовий зміст цього права деталізується у статтях чинних законів України: „Про вибори Президента України” від 03.03.1999 р. у редакції Закону від 18.03.2004 р., „Про вибори народних депутатів України” від 25.03.2004 р. у редакції Закону від 07.07.2005 р. з подальшими змінами та доповненнями, „Про Центральну виборчу комісію” від 30.06.2004 р., „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” від 06.04.2004 р., із змінами станом на від 14.03.2006 р., „Про

всеукраїнський та місцеві референдуми” від 03.07.1991 р. із змінами станом на 11.07.2001 р. та ін. До таких кваліфікаційних вимог належать, зокрема, життєвий досвід та соціальна зрілість, які набуваються лише з досягненням певного віку (абзац 5 п. 2 мотивувальної частини справи про віковий ценз). Критерієм у законодавчому встановленні кваліфікаційних вимог до віку є доцільність (абзац 6 п. 2 мотивувальної частини справи про віковий ценз). Зокрема, Конституція України визначає низку вимог обмежувального характеру щодо права бути обраним народним депутатом України: мати громадянство України; досягти на день виборів двадцяти одного року; проживати в Україні протягом останніх п’яти років; не мати судимості за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку (ч. 2–3 ст. 76 Конституції України). Ці вимоги в науці та практиці виборчого права мають назву виборчих цензів (кваліфікацій), під якими розуміють визначені Конституцією та законами умови для набуття або здійснення активного і пасивного виборчого права.

Вважалось, що запровадження виборчого цензу і грошової застави забезпечує можливість обмеження конституційних прав громадян. Проте Конституційний Суд України у Рішенні у справі про виборчу заставу (№ 2-рп/2002 від 30 січня 2002 р.) дотримувався іншої думки. Відповідно до абзацу 3 підп. 4.2 п. 4 мотивувальної частини Рішення у справі про виборчу заставу виборчий ценз і грошова (виборча) застава мають різну правову природу. Грошова застава використовується у світовій практиці не як майновий ценз, а як одна з умов реєстрації кандидатів для участі у виборах. Виборчий ценз є кваліфікаційною умовою щодо наявності виборчого права, а виборча застава – лише умовою реєстрації кандидата у депутати. Майновий виборчий ценз безпосередньо пов’язаний із майновим станом особи, тобто характеризується сукупністю рухомого та нерухомого майна, певним рівнем річного доходу громадянина, що визначає його як власника. Метою грошової (виборчої) застави є обмеження чи усунення зловживання громадянином виборчим правом, передусім за рахунок платників податків.

Конституційний Суд України вважає за необхідне зазначити, що, як свідчить світовий досвід, розмір грошової застави встановлюється залежно від майнової спроможності переважної більшості населення країни. Порухення цієї вимоги може суттєво обмежити кількість претендентів на місця в парламенті, особливо від фінансово малозабезпечених партій (блоків) та кандидатів у депутати (речення перше, друге абзацу 1 п. 5 мотивувальної частини Рішення у справі про виборчу заставу).

Реалізуючи конституційне виборче право, громадяни наділяються активним та пасивним виборчим правом. Їхня наявність фіксується в абзаці

2 підп. 3.1 п. 3 мотивувальної частини висновку Конституційного Суду України № 1-в/2000 від 27 червня 2000 р. Там зазначено, що „аналіз сучасної конституційної практики демократичних держав свідчить про те, що встановлення кількісного складу парламенту та його палат є питанням політичної доцільності, яка тією чи іншою мірою визначається національними традиціями, чисельністю населення країни, особливостями конкретно-історичної ситуації, структурою парламенту та іншими обставинами. На зміст та обсяг прав і свобод людини й громадянина, у тому числі виборчого права, кількісний склад парламенту (його палат) безпосередньо не впливає. Адже суб'єкти як активного, так і пасивного виборчого права – громадяни України – зі зменшенням кількісного складу парламенту не позбавляються рівної можливості брати участь у виборах до нього” (справа про внесення змін до ст. 76, 80, 90, 106 Конституції України) [13, с. 126].

На думку російських вчених А.М. Головістикової та Л.Ю. Грудциної, право брати участь в управлінні державними справами забезпечує участь громадян у сфері політики та є юридичним вираженням суверенітету народу та формою здійснення ним своєї установчої влади. Зазначене положення виходить із загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права. Зокрема, у ст. 21 Загальної декларації прав людини, ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права міститься положення про те, що кожний громадянин без будь-якої дискримінації та без необґрунтованих обмежень має володіти правом та брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і з допомогою свобод обраних представників [14, с. 163].

Щодо права обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, то, як зазначають російські дослідники Ю.А. Дмитрієв та В.Б. Ізраєлян, у науці конституційного права розрізняють виборче право в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Об'єктивне виборче право становить сукупність юридичних норм, що регулюють фактичні відносини у сфері виборів представницьких органів та посадових осіб, а суб'єктивне виборче право – це конституційне право громадян, які досягли 18 років, обирати (так зване активне виборче право) Президента України, депутатів представницьких органів державної влади та органів місцевого самоврядування і право (можливість) бути обраним (пасивне виборче право) на відповідний пост або в органи державної влади та місцевого самоврядування [15, с. 78]. Однак слід підкреслити, що для реалізації пасивної виборчої правосуб'єктності громадянами України визначені додаткові умови: 1) досягнення певного віку; 2) обов'язковий термін проживання на відповідній території; 3) стан здоров'я і особиста свобода.

Важливо те, що Конституція та вітчизняне законодавство встано-

влюють, що право громадянина бути обраним депутатом Верховної Ради настає після досягнення ним 21 року.

На наше глибоке переконання, доцільно б було надати визначення поняття конституційного права брати участь у виборах як повноваження громадянина брати участь у формуванні політичних органів державної влади або місцевого самоврядування. З інститутів державної влади України на загальних виборах обираються Президент України та Верховна Рада України.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити таке. Демократичне волевиявлення на вітчизняному рівні в першу чергу здійснюється через інститут представництва, тобто рішення з державних питань та змін до законодавства приймаються Верховною Радою, урядом, а також Президентом.

Тепер розглянемо право громадян України брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах. Відносини, пов'язані з призначенням, підготовкою та проведенням референдуму, регулюються Конституцією України та Законом України „Про всеукраїнський та місцеві референдуми” від 3 липня 1991 р. Референдумом в Україні є всенародне голосування тих, хто має право брати участь у референдумі з питань державного значення. Референдум може проводитися на основі загального, прямого та вільного волевиявлення громадян при тайному голосуванні. Референдум поряд з вільними виборами є вищим безпосереднім вираженням влади народу. Тобто держава гарантує вільне волевиявлення громадян країни на референдумі та захист демократичних принципів і норм права, які визначають право громадян брати участь у референдумі. Громадяни України мають право брати участь у референдумі на рівних підставах, а саме: незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового та посадового становища, місця проживання, відношення до релігії, переконань, приналежності до громадських організацій, а також від інших обставин. Кожний учасник референдуму має рівну кількість голосів [16]. Громадянин України голосує за винесені на референдум питання або проти них безпосередньо. Участь громадян у референдумі є вільною та добровільною. Ніхто не може здійснювати вплив на громадянина з метою примусити його до участі або неучасті в референдумі, у підготовці та проведенні всенародного голосування, а також заподіювати перешкоди його вільному волевиявленню. Голосування на референдумі, як зазначалося вище, є таємним і виключає можливість будь-якого контролю за волевиявленням громадянина, у тому числі спостереження за заповненням учасником референдуму бюлетеня для голосування у місці для таємного голосування. Брати участь у референдумі має право кожний громадянин

України, який досяг на день його проведення 18 років. У процесі реалізації громадянами України виборчого права виникає питання можливого його обмеження. Конституція України не містить терміна „ценз”, проте встановлює відповідні кваліфікаційні вимоги до претендентів на певні державні посади. Це стосується кандидатів у народні депутати України (ч. 2 ст. 76), претендентів на посаду професійного судді (ч. 3 ст. 127), судді Конституційного Суду України (ч. 3 ст. 148). Конституція України передбачає наявність певних кваліфікаційних вимог і до кандидата на пост Президента України (ч. 2 ст. 103).

Нерідко кваліфікаційні вимоги до окремих категорій державних службовців встановлюються відповідними законами України. Наприклад, Закон „Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. визначає основні вимоги щодо формування корпусу професійних суддів. Вимоги до членів Вищої ради юстиції визначаються Законом „Про Вищу раду юстиції” від 15 січня 1998 р., членів Центральної виборчої комісії – Законом „Про Центральну виборчу комісію” від 30 червня 2004 р. тощо.

На думку Конституційного Суду України, кваліфікаційні вимоги зумовлені родом і характером діяльності зазначених посадових осіб, а тому не можуть розглядатися як обмеження громадян у користуванні рівним правом доступу до державної служби. Так само вирішено питання щодо кваліфікаційних вимог, включаючи вікові, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. З огляду на особливу важливість його діяльності, змістом якої є здійснення парламентського контролю за дотриманням конституційних прав і свобод людини й громадянина, Верховна Рада України уповноважена встановлювати кваліфікаційні вимоги до особи, яка претендує на цю посаду, і ст. 101 Конституції України цього не забороняє.

Висновки. Участь громадян, їх об’єднань та організацій в діяльності органів державного управління відіграє дедалі більшу роль у розвитку сучасних суспільно-політичних процесів в Україні, що знаходить відображення в багатьох дослідженнях.

Отже, системоутворююча роль права на участь в управлінні державними справами в системі політичних прав і свобод людини й громадянина зумовлена тим, що сама політика є нічим іншим, як сферою реалізації владного, насамперед – управлінського, впливу одних суб’єктів на інші. В цьому значенні всі політичні права і свободи людини й громадянина можна згрупувати навколо загальної системи організації влади, або точніше – системи тих управлінських відносин, які складаються у тій або іншій державі.

Проведений аналіз права брати участь в управлінні державними справами свідчить, що таке право є основоположним, безпосередньо

діючим та забезпечується всім правовим механізмом захисту.

Бібліографічні посилання

1. Конституційне право України. – К., 1999.
2. *Пушкіна О.В.* Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення. – К., 2006.
3. *Гудима Н.* Правове забезпечення участі громадян у функціонуванні системи державного управління: принципи відкритості і прозорості // *Юридична Україна*. – № 5. – 2007. – С. 27-30.
4. *Шляхтун П.П.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2008.
5. *Чушенко В.І., Заяць І.Я.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2007.
6. Конституційне право України. – К., 2000.
7. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2007.
8. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. – К., 1995.
9. *Балакірева Р.С.* Конституційне право України: Навч. посіб. – К., 2003.
10. Про державну службу: Закон України від 16 грудня 1993 р.
11. *Цветков В.В., Селіванов В.М., Скрипнюк О.В.* Державне управління і політика: Монограф. – К., 2006.
12. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/99 від 6 липня 1999 р. у справі про сумісництво посад народного депутата України і міського голови // *Офіційний вісник України*. – 1999. – № 27. – С. 171.
13. Абзац 2 та 3 підп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2002 від 30 січня 2002 р. (справа про виборчу заставу) // *Офіційний вісник України*. – 2002. – № 6. – С. 126. – Ст. 245.
14. *Головистикова А.Н., Грудцына Л.Ю.* Права человека: Учеб. – М., 2006. – С. 163-164.
15. *Дмитриев Ю.А., Израелян В.Б.* Избирательное право и процесс в Российской Федерации. – Ростов н/Д, 2004.
16. Про всеукраїнський та місцеві референдуми: Закон України від 3 липня 1991 р. // *ВВР*. – 1991. – № 3.

Надійшла до редакції 08.12.2010 р.

І.В. Іванов, П.І. Павленко

кандидати юридичних наук

(Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

УДК 351.74.08:340.114.5(477)

ФАХОВА ПРАВОСВІДОМІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Розглянуто проблемні питання формування правосвідомості взагалі та правосвідомості в органах внутрішніх справ зокрема. Автори приділяють увагу розвитку фахової правосвідомості у державному органі (органах внутрішніх справ) у сучасний період формування української державності.

Ключові слова: *правова свідомість, фахова правосвідомість, групова свідомість, співробітник ОВС, державний орган.*

Рассмотрены проблемы формирования правосознания вообще и пра-

восознания в органах внутренних дел в частности. Авторы уделяют внимание развитию профессионального правосознания в государственном органе (органах внутренних дел) в современный период формирования украинской государственности.

Ключевые слова: правовое сознание, профессиональное правосознание, групповое сознание, сотрудник ОВД, государственный орган.

In article are examine the problems of formation a sense of justice in general and sense of justice in law-enforcement bodies in particular. Authors pay attention to development of professional sense of justice in a state structure (law-enforcement bodies) during the modern period of formation of the Ukrainian statehood.

Key words: legal consciousness, professional sense of justice, group consciousness, the employee of law-enforcement bodies, a state structure.

Постановка проблеми. Протягом довгого періоду часу при розгляді таких категорій, як суспільство, право, культура, ідеологія, велика увага була прикута до свідомості. Соціальна свідомість та її різновид – правова свідомість – охоплювали та вносили свої корективи у становлення права, його структуру та сутність. Визначити рівень та роль культури в суспільстві також неможливо без знання суспільної та групової свідомості. Крім того, державна ідеологія починається саме з правової свідомості, уявлення громадян про закони та підзаконні нормативно-правові акти, які показують напрямок розвитку держави.

Проблеми визначення права, свідомості та культури тісно пов'язані й інколи переходять у взаємну площину. Так, право, як явище духовного життя, належить до сфери суспільної та індивідуальної свідомості. Норми права, нормативні акти, правозастосовчі рішення та інші юридичні феномени можуть розглядатися як своєрідні теоретичні і практичні проєкції культури, для позначення яких необхідно спеціальне поняття. Саме таким поняттям, яке відображає особливий вимір правової реальності, у правознавстві виступає категорія правосвідомості.

Правосвідомість – це сукупність уявлень та почуттів, які показують ставлення людей, соціальних громад до діючого права. Правосвідомість виступає однією з форм суспільної свідомості і вбирає у себе індивідуальну (громадську), групову (класову) та суспільну правосвідомість. Саме ці складові виступають основою для розуміння правової свідомості.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Увага вчених в юридичній літературі завжди була прикута до цих складових правової свідомості [1-2]. Розглядалися та розглядаються зараз проблеми індивідуальної правосвідомості, її формування, її зміни в залежності від змін у суспільстві [3-4]. Проблематика групової та соціальної правосвідомості, яка була більш актуальна у радянський період, також внесла ряд уявлень про природу соціальної і правової свідомості [5].

Однак цей вертикальний “розріз” правосвідомості не дає повного

уявлення про це проблематичне питання. Вертикальний “розріз” представляє лише кількісний показник правосвідомості: від меншого до більшого, від громадянина до суспільства. На відміну від цього, горизонтальний “розріз”, який можна усвідомити у вигляді звичайної та фахової правосвідомості, дає змогу говорити про її якісний показник. Якість правосвідомості – це знання права, його сутності, уявлення про розвиток нормативно-правової бази, формування правової ідеології. Починаючи зі звичайної індивідуальної правосвідомості, людина, завдяки розумовій цілеспрямованій діяльності, формує більш якісну професійну фахову свідомість, яка допомагає вирішити всі складні питання, пов’язані з пізнанням права.

Головна мета роботи – дослідити розвиток правосвідомості взагалі, а також її якісний показник – фахову правосвідомість. Показати розвиток фахової правосвідомості у державному органі (органах внутрішніх справ). Завдання, які ставляться у роботі, тісно пов’язані з головною метою і становлять наступне:

- визначення поняття фахової правосвідомості;
- характеристика фахової правосвідомості;
- особливості, притаманні фаховій правосвідомості в ОВС;
- вплив суспільної правосвідомості на працівників ОВС.

Об’єктом статті виступає фахова правосвідомість працівників ОВС. За допомогою діалектичного, логічного та компаративістського методів будуть розглянуті вищезазначені питання.

Теорія правосвідомості в юридичній літературі створила і продовжує створювати передумови для розуміння і визначення фахової правосвідомості й конкретного її різновиду – фахової правосвідомості співробітників органів внутрішніх справ.

У науковій літературі затвердилося розуміння фахової правосвідомості як однієї з колективних форм правової свідомості, носієм якої є юристи, і яка становить систему правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій та інших структурних утворень правової свідомості людей, що професійно займаються юридичною діяльністю, яка потребує спеціальної освітньої і практичної підготовки [6, с. 10-12].

Фахова правосвідомість має не чисто “практичне знання”, а включає знання і теоретичні, і практичні, і отримані в процесі правового навчання і в процесі правової практики. Така, у цілому вірна, постановка питання в теорії права дає можливість уявлень про те, що фахова правосвідомість – це правосвідомість винятково юристів, що володіють професійно-юридичними знаннями на фаховому, професійно-практичному або теоретичному рівні [6, с. 100-103].

Проте в літературі висловлені й інші уявлення про поняття фахо-

вої правосвідомості. Вартою уваги вважається точка зору О. Крижанівського, викладена в дисертаційному дослідженні з проблеми правосвідомості спеціалістів народного господарства.

Автор виділяє спеціалістів-керівників народного господарства, діяльність яких пов'язана з необхідністю володіння певним і достатньо глибоким обсягом правових знань. Їхня професійно-правова практика пов'язана з правозастосуванням і сприянням у реалізації права іншим суб'єктам. Тому О. Крижанівський розглядає їхню правосвідомість як різновид професійної правосвідомості [7, с. 7]. Ю. Грошевий і П. Рабінович також звертають увагу на таке визначення фахової правосвідомості, що є цілком прийнятним, але дещо одностороннім, тому що не ясно, як бути з посадовими особами, що здійснюють державне керівництво, які, на думку Ю. Грошевого, “виконують жорстко визначені правові завдання, що реалізують правові норми особливими методами у специфічних, властивих тільки даному органу, формах”, і мають фахову правосвідомість [8, с. 18-19].

Для поняття фахової правосвідомості теоретично і практично цінно розглянути якісні рівні правосвідомості: науковий, фаховий, повсякденний. Формально науковий рівень правосвідомості учених юристів не пов'язаний зі щоденною юридичною практикою. Цей рівень є результатом специфічної наукової діяльності, яка має особливі методи дослідження юридичної практики з метою її пізнання і зміни. Оскільки фаховий рівень правосвідомості є результатом фахового дослідження й узагальнення юридичної практики, то науковий рівень правосвідомості є ніщо інше, як фахова правосвідомість, що пов'язана з практикою, але іншого рівня, якості, методів усвідомлення юридичної дійсності і засобу впливу на неї. До таких висновків прийшов і Соколов Н.Я., що розглядає практичну і науково-теоретичну правосвідомість як певні рівні фахової правосвідомості [6, с. 102].

Концепція фахової правосвідомості є основою для розуміння і визначення поняття фахової правосвідомості співробітників міліції. Міністерство внутрішніх справ у своїй структурі має ряд основних підсистем. Одним із цих підрозділів є міліція. У кожній із підсистем є атестовані співробітники і вільнонаймані. Атестованих ми включаємо в поняття “особовий склад”.

Кожна юридична професія має свою якісну визначеність, що вносить специфіку в правосвідомість її представників тих або інших юридичних спеціальностей. Таку специфіку має професія співробітника міліції.

Основним і вирішальним критерієм або чинником для формування і розвитку фахової правосвідомості співробітників міліції є суспільний поділ праці, стан професіоналів міліції в соціальній структурі суспільства, у структурі ОВС, їх роль у суспільному поділі праці,

правовій практиці. На цій основі співробітників міліції відносять до носіїв специфічної фахової правової свідомості.

Спеціалізованість фахової правосвідомості співробітників міліції в юридичній літературі пов'язують також з поширеним у соціології і соціальній психології поняттям соціальних ролей, рольових функцій, рольових позицій особистості тощо [9, 10, 11]. У сучасних роботах вчених ідея людини-виконавця, що розглядалась раніше як ідея буржуазного походження, обґрунтовується як ідея, що містить раціональне зерно і зумовлена соціальною структурою суспільства, змінюваного в конкретній історично сформованій системі поділу праці, місцем і функцією індивіда (у даному випадку – співробітника міліції) у цій системі, політичними, юридичними, моральними й іншими нормами і цінностями суспільства [12]. Із зазначеною позицією в літературі про фахову правосвідомість співробітників міліції варто погодитися. Очевидно, що співробітники міліції є носіями фахової правосвідомості, насамперед тому, що їхня діяльність найбільш тісно пов'язана з практикою забезпечення регулюючого впливу права на суспільні відносини, характеризується вищими формами соціально-правової активності, застосуванням права, правовим вихованням, правотворчістю. Водночас діяльність співробітників міліції у сфері юридичної практики зумовлює наявність спеціальної юридичної освіти, що є основною ознакою й умовою формування і функціонування фахової правосвідомості. Не менш очевидно і те, що співробітники міліції в силу історично сформованої практики в системі суспільного поділу праці виконують тільки їм властиву специфічну роль у боротьбі зі злочинністю, що певним чином говорить і про специфіку фахової правосвідомості.

Таким чином, фахова правосвідомість співробітників міліції – це правосвідомість спеціальної групи людей, що професійно займаються юридичною діяльністю в межах компетенції ОВС, яка формується внаслідок спеціальної освітньої підготовки і практичної діяльності та характеризується єдністю соціальних задач, форм і методів професійної діяльності.

Компетенція міліції лежить у сфері забезпечення особистої безпеки громадян, захисту їхніх прав і свобод, законних інтересів, попередження правопорушень і їх припинення, охорони і забезпечення суспільного порядку, виявлення і розкриття злочинів, розшуку осіб, що їх вчинили, забезпечення безпеки дорожнього руху, захисту власності від злочинних зазіхань, участі в наданні соціальної і правової допомоги громадянам, сприяння в межах компетенції державним органам, підприємствам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків.

Спільність соціальних задач і функцій, властивих як ОВС, так і іншим державним органам, ми пов'язуємо також із забезпеченням роз-

виту демократії, загальнолюдських цінностей у суспільстві й іншою діяльністю в умовах побудови незалежної держави. Отже, діяльність у правовій сфері в межах установленної законом компетенції створює спільність професійно-етичних і правових поглядів, соціально-психологічних установок реалізації норм права, усієї практичної діяльності, а також визначає для цієї професійної спільності систему специфічних правових знань, оцінок, теорій, уявлень, почуттів, традицій і навичок, стереотипів, установок, ціннісних орієнтацій, що і складає зміст фахової правосвідомості співробітників міліції, і водночас визначає специфіку правосвідомості різноманітних груп середовища міліції.

Істотною для визначення предмета (об'єкта) фахової правової свідомості співробітників міліції вважається позиція, що склалася в науці, відповідно до якої в основі відображення всіх видів суспільної свідомості лежить суспільне буття в цілому.

Отже, в основі фахової правосвідомості співробітників міліції – буття. З погляду предмета відображення важливим є виділення сфер у фаховій правосвідомості відповідно до галузей права і видів правовідносин.

У зв'язку з тим, що правосвідомість, як дане в загальному його змісті поняття, може бути і пасивним відображенням, то фахова правосвідомість (у тому числі і співробітників міліції) здебільшого є активним відображенням дійсності.

В основі фахової правосвідомості співробітників міліції лежить не просто буття, а діяльне професійно-правове буття, що знаходиться в практично-юридичній площині. Активна цілеспрямована юридична практика – є специфічна ознака фахової правосвідомості співробітників міліції. Непрофесійна сторона правосвідомості співробітника міліції, що має вплив на правосвідомість, правову культуру, може формуватися і буденно.

Важливим критерієм, що характеризує фахову правосвідомість, як уже вище відзначалося, є наявність певної теоретичної і практичної юридичної підготовки носіїв правосвідомості. Цю сторону фахової правосвідомості співробітників міліції необхідно розглядати з позицій вимог наявності певного спеціалізованого теоретичного і практичного обсягу і якості правових знань, їх співвідношення з іншими знаннями, засобів одержання цих знань, їх реальність, ефективність, практику втілення та ін.

По сформованій практиці в райвідділах міліції на місцях фактично обов'язковою юридична освіта є тільки для слідчих, керівників органу і деяких інших. Нерідко на посади слідчих призначаються особи, що тільки розпочали заочне навчання в юридичних закладах освіти.

Інші підрозділи органів внутрішніх справ мають у своєму складі співробітників із різноманітною освітньою підготовкою: як із спеціальною юридичною, так і неюридичною профілю. Спеціалісти, що не мають

юридичної освіти, в процесі практичної діяльності чи шляхом самоосвіти опановують певним обсягом правових знань. Багато в чому, з урахуванням специфіки, навантаження, місцевості й інших чинників, донедавна така юридична підготовка вважалася достатньою. Таким чином, ці співробітники, як і посадові особи, що здійснюють державне керівництво, досягають певного рівня фахової правосвідомості, але на сьогоднішній день цей рівень юридичної освіти потребує якісної зміни за допомогою обов'язкового навчання в системі навчальних закладів МВС.

Бібліографічні посилання

1. *Вопленко Н.Н.* Правосознание и правовая культура: Учеб. пособ. – Волгоград, 2000.
2. *Бура Н.А.* Функции общественного правосознания. – К., 1986.
3. *Щербакова Н.В.* Правовая установка и социальная активность личности. – М., 1986.
4. *Байниязов Р.С.* Структура и функции правосознания: Учеб. пособ. – Саратов, 2006.
5. *Щегорцов В.А.* Социология правосознания. – М., 1981.
6. *Соколов Н.Я.* Профессиональное сознание юристов. – М., 1988.
7. *Крыжановский А.Ф.* Формирование профессионального правового сознания специалистов народного хозяйства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1987.
8. *Грошевой Ю.М.* Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. – Х., 1986.
9. *Кон И.С.* Люди и роли // Новый мир. – 1970. – № 12. – С. 168-191.
10. *Кон И.С.* Социология личности. – М., 1967.
11. *Шибутани Т.* Социальная психология. – М., 1969.
12. *Ануфриев Е.А.* Социальная роль и активность личности. – М., 1971.

Надійшла до редакції 09.11.2009 р.

Л.Л. Лабенська

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СИСТЕМИ ГАРАНТІЙ ДЕПУТАТІВ МІСЦЕВИХ РАД

УДК 352.075.1

Проаналізовано поняття та система гарантій місцевого самоврядування в цілому, а також депутата місцевої ради як безпосереднього представника територіальної громади в органах місцевого самоврядування. Запропоновано зміни до Закону України “Про статус депутатів місцевих рад”, що регламентує систему гарантій депутатів місцевих рад.

Ключові слова: *система гарантій місцевого самоврядування, гарантії депутатів місцевих рад.*

Проанализированы понятия и система гарантий местного самоуправления в целом, а также депутата местного совета как непосредственного представителя территориальной громады в органах местного самоуправления. Предлагается внести изменения в Закон

Украины «О статусе депутатов местных советов», регламентирующей систему гарантий депутатов местных советов.

Ключевые слова: *система гарантий местного самоуправления, гарантии депутатов местных советов.*

Notions and system of guarantees of local self-government in the whole, and also of the deputy of municipal council as a direct representative of territorial community in local authorities are analyzed. Suggestions to supplement the Law of Ukraine “On the status of municipal councils’ deputies” are made.

Key words: *system of guarantees of local self-government, guarantees of municipal councils’ deputies.*

Постановка проблеми. Гарантування здійснення місцевого самоврядування в Україні з боку держави є найголовнішою запорукою його реального існування. Оптимізація системи гарантій безпосередніх представників громади в органах місцевого самоврядування – депутатів місцевих рад, є необхідним елементом місцевого самоврядування та вимагає його досконалого законодавчого врегулювання.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. Дослідженню поняття гарантій взагалі та їх систематизації присвячені праці таких вчених, як: О.В. Батанов, П.Д. Біленчук, В.В. Кравченко, О.В. Краснікова, О.Є. Кутафін, В.Ф. Погорілко, В.А. Сивов, О.Ф. Фрицький, О.В. Чернецька, І.С. Щebetун. Проте системного аналізу зазначеного поняття не проводилось.

Метою цієї статті є аналіз понять місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питанню розкриття змісту гарантій діяльності органів, посадових осіб та депутатів представницьких органів місцевого самоврядування в юридичній літературі приділяється велика увага. Проте наукові підходи щодо з’ясування сутності цього інституту були кардинально протилежні.

Так, в період існування СРСР вважалось, що гарантії депутатської діяльності – це сукупність умов і засобів, які сприяють реальному здійсненню депутатських повноважень. При цьому ці гарантії підрозділялися на загальні і спеціальні. До перших належали політична система, демократія та економічний лад соціального суспільства. До спеціальних гарантій депутатської діяльності належали закріплені в правових актах умови і засоби, які спеціально призначені для забезпечення реального здійснення депутатських повноважень. Ці гарантії умовно підрозділялися на чотири групи: соціально-економічні, політичні, організаційні, а також до їх числа включалася і депутатська недоторканність [4, с. 89-92].

У сучасний період спостерігаються різні підходи щодо сутності згаданих вище гарантій.

Одні автори розкривають не зміст цієї категорії, а систему гаран-

тій в цілому місцевого самоврядування – як сукупність умов та засобів, які забезпечують дієву і ефективну реалізацію закріплених за ним Конституцією та законами України прав та належного виконання покладених обов'язків, яка включає: загальні гарантії, до яких належать політичні, економічні, духовні та соціальні гарантії (власне юридичні) місцевого самоврядування в цілому.

Такі гарантії являють собою правові засоби забезпечення його діяльності, які встановлені як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні. Органи місцевого самоврядування приймають власні нормативно-правові акти, які містять такі засоби. Цільове призначення цих гарантій полягає в тому, щоб забезпечити за допомогою цих засобів організаційну та матеріально-фінансову самостійність органів місцевого самоврядування в рішенні питань місцевого значення, а також захист прав місцевого самоврядування та створення сприятливих умов для їх повнішої реалізації [5, с. 6].

Незрозумілим у цьому підході є те, що в ньому зовсім не враховується те, що основним об'єднуючим фактором, який з'єднує органи місцевого самоврядування з виборцями і територіальною громадою, є депутат, і саме його гарантії є визначальними.

Інші вчені вважають, що під гарантіями місцевого самоврядування слід розуміти правові засади організації і діяльності місцевого самоврядування, принципи фінансової, економічної і організаційної самостійності місцевого самоврядування, принципи взаємодії з органами державної влади [6, с. 9].

Виділяються: політичні гарантії, які припускають наявність політичної волі здійснювати і підтримувати розвиток місцевого самоврядування; економічні; організаційні, спрямовані на утворення і підтримання демократичних порядків формування і діяльності структур місцевого самоврядування, використання форм безпосереднього волевиявлення населення; виховні, які пов'язані з ознайомленням населення щодо сутності і мети самоврядування, розширенням його участі в усіх місцевих справах, і нарешті, правові гарантії [7, с. 111].

Характерним є те, що у всіх визначеннях поняття гарантій вони стосуються або місцевого самоврядування в цілому, або його відповідних органів. На наш погляд, це пояснюється пануючим ще з часів існування положення про провідну роль в державі і суспільстві саме органів державних або самоврядних та їх посадових осіб. Мова ж про основну фігуру в діяльності, зокрема, рад місцевого самоврядування, депутатів і гарантій їх діяльності взагалі не йшла.

В Україні цей недолік був певною мірою подоланий завдяки прийняттю Закону „Про статус депутатів місцевих Рад народних де-

путатів” від 4 лютого 1994 року та Закону „Про статус депутатів місцевих рад” від 11 липня 2002 року [2].

Аналіз цих нормативно-правових актів дозволяє визначити поняття гарантій саме депутатів місцевих рад.

На нашу думку, доцільно спочатку визначити критерії основних елементів цього поняття. Зокрема, в залежності від сутності цих гарантій слід виділяти умови, що зобов’язана створити держава для реалізації повноважень депутата. У свою чергу, в залежності від змісту цих гарантій, можна виділити систему заходів, які спрямовані на реалізацію згаданих повноважень.

За своєю формою гарантії депутатської діяльності являють собою передбачені законами, регламентами рад, положеннями про постійні комісії, статутами територіальних громад організаційно-правові, організаційні та нормативно-правові засоби реалізації депутатських повноважень.

Кожна з перелічених груп гарантій класифікується, враховуючи різні критерії. Зокрема, нормативно-правові гарантії поділяються на загальні та інституційні.

Загальні гарантії включають обов’язки відповідних органів щодо забезпечення реалізації гарантій депутатської діяльності, юридичну відповідальність та процесуальну. Інституційні гарантії підрозділяються в залежності від їх видів на гарантії забезпечення з боку відповідних органів і посадових осіб ефективної роботи депутатів в раді, її органах, серед виборців і членів територіальної громади; і на соціальні, трудові та інші гарантії.

В залежності від території дії гарантії розрізняються на державні і локальні гарантії базового та регіонального рівнів.

На підставі такого критерію, як соціальні норми, виділяються нормативно-правові і нормативні норми.

Залежно від форми закріплення в нормативно-правових актах розрізняються: законодавчі акти і акти представницьких органів місцевого самоврядування.

Відповідно до змісту цих норм існують матеріальні і процесуальні норми.

Залежно від того, які органи залучаються до захисту депутатів, виділяються судові і несудові органи.

Нарешті, від такого критерію, як функціональна спрямованість, розрізняються гарантії реалізації, охорони, захисту прав депутата.

Підсумовуючи, можна сформулювати загальне поняття основних гарантій депутатської діяльності, які являють собою певну систему норм, умов і вимог, які забезпечують у своїй сукупності додержання законодавства щодо реалізації цих гарантій, а також їх захисту.

Гарантії депутатської діяльності визначаються у загальному ви-

гляді Конституцією України, Законом „Про місцеве самоврядування в Україні”, і більш детально – Законом „Про статус депутатів місцевих рад”, зокрема, розділом IV Основні гарантії депутатської діяльності. В цьому розділі перш за все виділяють гарантії депутатської діяльності у раді. При цьому законодавець виходить як з принципу непорушності повноважень депутата місцевої ради, так і з необхідності забезпечення умов здійснення цих повноважень. Так, згідно зі ст. 30 Закону „Про статус депутатів місцевих рад” депутат ради наділений усією повнотою повноважень, передбачених цим та іншими законами України. При цьому закон зазначає, що ніхто не може обмежити повноваження депутата місцевої ради інакше як у випадках, передбачених Конституцією та законами України. У свою чергу, місцеві ради та їх органи зобов’язуються забезпечувати необхідні умови для ефективного здійснення депутатами місцевих рад їх повноважень [2].

Рада та її органи повинні сприяти депутатам місцевих рад в їх діяльності шляхом створення відповідних умов, забезпечення депутатів документами, довідково-інформаційними та іншими матеріалами, необхідними для ефективного здійснення депутатських повноважень, організувати вивчення депутатами місцевих рад законодавства, досвіду роботи рад. У цьому зв’язку на підставі ст. 35 Закону відповідна рада та її виконавчі органи повинні забезпечувати депутатів місцевих рад офіційними виданнями та інформаційними матеріалами ради, організувати допомогу з правових питань депутатської діяльності, надавати можливість депутатам ознайомитися з рішеннями ради та її органів, розпорядженнями відповідної місцевої державної адміністрації, актами підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території. В процесі роботи в раді депутат місцевої ради не несе відповідальність за виступи на засіданнях ради та її органів, за винятком відповідальності за образи чи наклеп.

Стаття 32 Закону передбачає звільнення депутата місцевої ради від виробничих або службових обов’язків для виконання депутатських повноважень. Зокрема на час сесії чи засідання постійної комісії місцевої ради, а також здійснення депутатських повноважень в інших передбачених законом випадках депутат місцевої ради звільняється від виконання виробничих або службових обов’язків. У разі здійснення депутатських повноважень у робочий час депутату місцевої ради за основним місцем роботи відшкодовується середній заробіток та інші витрати, пов’язані з депутатською діяльністю, за рахунок коштів відповідного місцевого бюджету. Закон передбачає, що на час виконання депутатських повноважень депутату місцевої ради надається відстрочка від призову на строкову військову чи альтернативну (невійськову) службу. У зв’язку з депутатською діяльністю депутат міс-

цевої ради також звільняється від проходження навчальних зборів [2].

У свою чергу, місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, керівники підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, зобов'язані сприяти депутатам місцевої ради у здійсненні їх депутатських повноважень. Депутат місцевої ради, на підставі ст. 34 Закону, користується на території відповідної ради також правом безоплатного проїзду на залізничному, автомобільному і водному транспорті незалежно від форми власності, а також на всіх видах міського пасажирського транспорту (за винятком таксі). Порядок та умови безоплатного проїзду депутатів місцевих рад визначається Кабінетом Міністрів України.

Окремі статті розділу Закону „Про статус депутатів місцевих рад” стосуються охорони трудових та інших прав депутата місцевої ради та відповідальності за невиконання закону щодо забезпечення гарантій депутатської діяльності. У відповідності зі ст. 33 Закону у випадку обрання депутата місцевої на виборну посаду у раді, на якій він працює на постійній основі, трудовий договір з ним за попереднім місцем роботи припиняється відповідно до законодавства. Обраний на виборну посаду у відповідній раді, на якій він працює на постійній основі, депутат місцевої ради, який перебуває на службі у військових формуваннях чи правоохоронних органах держави, прикомандирується до місцевої ради із залишенням на цій службі. Депутату місцевої ради, який працював у раді на постійній основі, після закінчення таких повноважень надається попередня робота (посада), а за її відсутності – інша рівноцінна робота (посада) на тому самому або, за згодою депутата, на іншому підприємстві, в установі, в організації. У випадку неможливості надання відповідної роботи (посади) на період працевлаштування за колишнім депутатом місцевої ради зберігається, але не більше шести місяців, середня заробітна плата, яку він одержував на виборній посаді у раді, що виплачується з відповідного місцевого бюджету.

Передбачається також, що депутат місцевої ради може бути звільнений з роботи з ініціативи власника або уповноваженого ним органу від займаної посади, відрахований з навчального закладу за умови його попередження в порядку, встановленому законом. Про таке попередження відповідний власник або уповноважений ним орган повідомляє письмово не менш ніж за 15 днів відповідну місцеву раду. Час роботи депутата у місцевій раді на постійній основі зараховується до загального і безперервного стажу роботи (служби) депутата, а також стажу роботи (служби) за тією спеціальністю, за якою він працював до обрання на виборну посаду в раді.

Стаття 36 Закону визначає підстави відповідальності за невиконання

вимог закону щодо забезпечення гарантій депутатської діяльності. Зокрема невиконання посадовими особами вимог закону щодо забезпечення гарантій депутатської діяльності тягне за собою відповідальність згідно із законом. Публічна образа депутата місцевої ради, опублікування або поширення іншим способом свідомо неправдивих відомостей про нього, а також намагання в будь-якій формі вплинути на депутата місцевої ради, членів його сім'ї з метою перешкодити депутату виконувати свої повноваження, змусити його до вчинення неправомірних дій тягне за собою відповідальність згідно з законом. Незважаючи на важливість закріплення в Законі „Про статус депутатів місцевих рад” основних гарантій депутатської діяльності, слід зазначити, що значних змін у порівнянні з Законом „Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів” від 4 лютого 1994 р. не відбулося [3].

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновки, що гарантії депутатської діяльності можна було б значно розширити за рахунок гарантування його роботи у виборчому окрузі та в територіальній громаді.

Можна також було визначити механізм реалізації депутатських гарантій.

Нарешті, доцільно було б деталізувати хто саме і яку відповідальність (кримінальну, адміністративну, цивільно-правову тощо) несуть відповідні посадові особи за порушення гарантій депутатів місцевих рад. До речі, в Законі так і не конкретизовано, про яких посадових осіб йдеться.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. – К., 2007.
2. Про статус депутатів місцевих рад: Закон України від 11.07.2002 р. // ВВР. – 2002. – № 40. – Ст. 290.
3. Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів: Закон України від 04.02.1994 р. // Голос України. – 1994. – № 46.
4. Фрицький О.Ф. Местные советы народных депутатов и управление: организационно-правовые проблемы: Монограф. – К., 1977.
5. Смирнова Т.С. Теоретичні засади місцевого самоврядування в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1998.
6. Краснікова О.В. Конституційна відповідальність в системі захисту правового статусу суб'єктів місцевого самоврядування: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Одеса, 2004.
7. Погорілко В.Ф., Фрицький О.Ф. Муніципальне право України. Підруч. – К., 2001.
8. Давыдов Р.К. Право депутатского запроса в Советском общенародном государстве. – К., 1981.
9. Советское строительство: Учеб. / Под ред. А.А. Безуглова. – М., 1979.
10. Муниципальное право Российской Федерации: Учеб. – М., 1997.

Надійшла до редакції 25.02.2010 р.

М.С. Зімборовська

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.132

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ПОНЯТТЯ «КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ»

Досліджено поняття «конституційно-правові відносини». Автор, на основі аналізу різних точок зору вчених щодо розуміння поняття «конституційно-правові відносини», запропонував власний підхід до розкриття змісту цієї категорії, який враховує тенденції розвитку перш за все загальнотеоретичної юридичної науки і ґрунтується саме на її положеннях.

Ключові слова: правовідносини, конституційно-правові відносини, норми конституційного права, зміст конституційно-правових відносин, правова форма.

Исследовано понятие «конституционно-правовые отношения». Автор, на основе анализа разных точек зрения ученых относительно понимания понятия «конституционно-правовые отношения», предложил собственный подход к раскрытию содержания этой категории, который учитывает тенденции развития прежде всего общетеоретической юридической науки и основывается именно на ее положениях.

Ключевые слова: правоотношения, конституционно-правовые отношения, нормы конституционного права, содержание конституционно-правовых отношений, правовая форма.

The article is devoted to the research of the notion “constitutional legal relations”. The author on the base of the analysis of different points of view concerning understanding of the notion “constitutional legal relations” offered her own approach to the discovering of the contents of this category that takes into account the trends of development first of the general theoretical law science and is based just on its provisions.

Key words: legal relations, constitutional legal relations, contents of constitutional legal relations, legal form.

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми зумовлена важливістю категорії «конституційно-правові відносини» для науки конституційного права та існуючим у цій галузі юридичних знань яскраво вираженим монізмом у підході до розуміння досліджуваного нами поняття, що не забезпечує можливості пізнання сутності відбитого в ньому феномена правової дійсності в усій багатоманітності його проявів.

Метою цієї статті є спроба автора на основі аналізу різних точок

зору вчених щодо інтерпретації поняття «конституційно-правові відносини» запропонувати власний підхід до розкриття змісту цієї категорії, який би враховував тенденції розвитку перш за все загальнотеоретичної юридичної науки і ґрунтувався саме на її положеннях.

Найбільш ефективним способом досягнення поставленої мети, на нашу думку, повинен стати методологічний аналіз різних підходів до розуміння понять «правовідносини» та «конституційно-правові відносини», що знайшли своє відображення в навчальній і науковій юридичній літературі з теорії держави і права та конституційного права останнього покоління.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. У контексті питання, що розглядається нами, заслуговує на увагу наукова стаття І.А. Сердюка «Сучасна парадигма дослідження поняття «правовідносини» [8], в якій автор здійснив спробу пошуку на рівні загальнотеоретичної юридичної науки таких методологічних підходів до дослідження категорії «правовідносини», які б відповідали сучасним потребам розвитку вітчизняної юридичної науки та практики.

Проаналізувавши різні точки зору вчених щодо розуміння поняття «правовідносини», І.А. Сердюк зробив ряд висновків, які, на думку автора, можуть слугувати парадигмою для подальшого дослідження правовідносин:

по-перше, досить поширеною в науковій і навчальній юридичній літературі залишається інтерпретація поняття «правовідносини» через його зв'язок із юридичним нормативом – правовою нормою, виразом чого є такі словосполучення, що виступають як складова визначень поняття «правовідносини»: «передбачене нормою права», «урегульовані нормою права», «виникають на основі норми права», «передбачені або не суперечать закону, договору чи іншим джерелам права» та ін.;

по-друге, сучасний підхід до праворозуміння та процесу правоутворення свідчить про те, що питання про характер взаємозв'язку юридичного нормативу і правовідносин необхідно розглядати під двома кутами зору: 1) виникненню правовідносин передують норми права – традиційний підхід; 2) формування правовідносин передує творенню правових норм, підтвердженням чого є, наприклад, ті суспільні відносини, що мають на меті захист прав і свобод людини, і особливо такого їх різновиду як природні права людини, і які можуть саморозвиватися в правові в результаті впливу на них права, але в його неінституціональній формі;

по-третє, потребує подальшої наукової розробки системна модель правовідносин, яка дозволяє провести «діагностику» системи (мається на увазі правовідносин) в цілому, виявити її сильні і слабкі місця і, як наслідок – вжити адекватних заходів з метою забезпечення її нормального функціонування або навіть вдосконалення на рівні правотворчості чи то на рівні правореалізації;

по-четверте, зважаючи на потреби юридичної практики, найбільш продуктивним, на нашу думку, видається діяльнісний підхід до розуміння поняття «правовідносини», адже він не просто передбачає, а вимагає дослідження правовідносин у взаємозв'язку з правовою діяльністю та правовою поведінкою [8, с. 68-69].

Спробуємо з'ясувати, якою мірою ці висновки узгоджуються з інтерпретацією поняття «конституційно-правові відносини», що пропонують вітчизняні та зарубіжні фахівці в галузі науки конституційного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку О.В. Совгирі та Н.Г. Шукліної, конституційно-правові відносини – це врегульовані нормами конституційного права суспільні відносини [9, с. 33].

В.В. Кравченко конституційно-правові відносини визначає як суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, тобто відносини, суб'єкти яких наділяються взаємними правами і обов'язками згідно з приписами конституційно-правових норм [5, с. 20].

Торкаючись питання змісту цього різновиду правовідносин, вчений зауважує, що «за змістом це найважливіші для забезпечення життєдіяльності суспільства відносини, спрямовані на здійснення народо-владдя, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, які після врегулювання їх нормами конституційного права набувають характеру конституційно-правових. Саме в рамках конституційно-правових відносин приписи конституційно-правових норм втілюються у поведінку суб'єктів конституційного права» [5, с. 20].

Схожу думку з приводу визначення поняття, що розглядається нами, знаходимо у Ю.М. Тодики, котрий зміст поняття «конституційно-правові відносини» розкриває таким чином: «Це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права України, змістом яких є юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права» [2, с. 23].

Вітчизняний правник О.Ф. Фрицький під конституційно-правовими відносинами розуміє політико-правові суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права України, змістом яких є юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі прав і обов'язків, передбачених відповідною конституційно-правовою нормою [10, с. 25].

До особливостей конституційно-правових відносин, на думку науковця, належать: їх особливий зміст, зумовлений специфічним характером предмета і методу конституційного права; особливе місце і роль цих відносин у системі правовідносин; особливе коло суб'єктів конституційно-правових відносин [10, с. 25].

В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко запропонували таку дефініцію досліджуваного нами поняття: «Конституційно-правові відносини –

це нормативно визначені суспільно-політичні відносини, що виникають, змінюються або припиняються внаслідок діяльності чи поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин, або ж незалежно від їх волі, як результат певного стану чи статусу, і породжують конституційні права й обов'язки учасників цих відносин [6, с. 75].

На думку науковців, конституційно-правові відносини мають певні кваліфікуючі ознаки, що дозволяють відрізнити їх від інших видів правовідносин:

1) конституційно-правові відносини – це вид суспільно-політичних відносин, які виникають, змінюються і припиняються на підставі дії конституційно-правової норми. За сутністю і змістом вони пов'язані переважно з реалізацією владних, політичних інтересів суб'єктів конституційного права;

2) ці відносини мають динамічний характер. Вони виникають, змінюються (доповнюються) та припиняються (призупиняються) внаслідок діяльності, поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин або ж незалежно від їх волі;

3) виникнення, зміна та припинення конституційно-правових відносин породжують конституційні права й обов'язки учасників цих відносин. Тобто конституційні права й обов'язки виникають, змінюються та припиняються залежно від динаміки розвитку конституційно-правових відносин у цілому;

4) усі елементи конституційно-правових відносин – об'єкти, суб'єкти, зміст, юридичний факт – мають свої особливі ознаки, що відрізняють ці елементи від елементів інших галузевих правовідносин;

5) конституційно-правові відносини досить багатоманітні, оскільки вони охоплюють усі сфери суспільного і державного життя в Україні [6, с. 75].

Схожі погляди щодо розуміння поняття «конституційно-правові відносини» ми знаходимо в працях російських учених-фахівців у галузі конституційного права. Так, зокрема, І.А. Конюхова дає таке визначення поняття «конституційно-правові відносини»: «Це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права, змістом яких є юридичні зв'язки між суб'єктами у формі прав і обов'язків, передбачених конкретними нормами [4, с. 199].

А.М. Головістікова під конституційно-правовими відносинами розуміє суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права, що породжують взаємні права й обов'язки їх учасників з метою врегулювання відносин, які складають предмет конституційного права [1, с. 39-40].

Розглянувши у своїй статті «Питання теорії конституційних правовідносин» юридичну природу цього явища правової дійсності, Р. Давидов та Ю. Данилюк запропонували їх (конституційних правовідносин) визначення, яке змогло б, на думку вчених, поєднати усі прояви цього явища.

«Конституційні правовідносини – це врегульовані нормами конституційного права суспільні відносини (відносини між людиною і державою та владовідносини); змістом конституційних правовідносин є юридичний зв'язок між його суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідною нормою конституційного права; виникають такі правовідносини з приводу відповідного об'єкта; підставою виникнення, зміни та припинення конституційних правовідносин є визначені нормами права юридичні факти» [7, с. 19].

Аналіз наведених дефініцій поняття «конституційно-правові відносини» дає підстави для таких **висновків**:

1) у науці конституційного права (принаймні України та Російської Федерації) залишається домінуючим підхід до інтерпретації досліджуваної нами категорії через зв'язок суспільних відносин, які складають предмет правового регулювання галузі конституційного права, з юридичним нормативом – конституційно-правовою нормою, виразом чого є такі словосполучення, що виступають як складова визначень поняття «конституційно-правові відносини»: «врегульовані нормами конституційного права», «врегульовані конституційно-правовими нормами», «врегульовані нормами конституційного права України», «нормативно визначені» та ін.;

2) питання про взаємозв'язок конституційно-правових норм і конституційно-правових відносин розглядається вченими, як правило, в одному аспекті: виникненню конституційно-правових відносин передують норми конституційного права, що не відповідає об'єктивній державно-правовій дійсності, а тому не може задовольнити потреби ні юридичної науки, ні практики;

3) не заперечуючи значення юридичного нормативу (конституційно-правових норм) як моделі поведінки суб'єктів права, на нашу думку, при дослідженні конституційно-правових відносин варто все ж таки зважати на теоретичне положення, що вже стало аксіомою: реальні правовідносини значно багатші за модель цих відносин;

4) такий феномен правової дійсності, як конституційно-правові відносини, є явищем багатограним, а тому для його комплексного дослідження доречно використовувати і системну модель правовідносин, і діяльнісний підхід.

У зв'язку з наведеним вище не можна погодитись із тезою Р. Давидова та Ю. Данилюка про те, що запропоноване ними визначення конституційних правовідносин змогло б поєднати усі прояви цього явища, адже воно також сформульоване з урахуванням характеру взаємозв'язку суспільних відносин із регулятором цих відносин: конституційно-правовими нормами.

Виходячи з цієї посилки, що найбільш продуктивним, як стверджують фахівці в галузі загальнотеоретичної юридичної науки, видається діяльнісний підхід до розуміння категорії «правовідносини», визначення

поняття «конституційно-правові відносини» буде сформульоване нами в руслі саме цього підходу. Попередньо ж варто звернути увагу на такі теоретичні положення, висловлені російським правником В.О. Лучіним.

Правовідносини слугують головним засобом, за допомогою якого конституційні норми втілюються в життя. Саме правовідносини ніби складають діяльнісно-практичний бік конституції, в них відбувається опосередкування суспільної практики [3, с. 25].

Виходячи з цих посилок, конституційно-правові відносини, на думку автора, являють собою спеціальну форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою досягнення певних результатів і забезпечення конституційних інтересів [3, с. 25].

Запропонована В.О. Лучіним дефініція поняття «конституційно-правові відносини» опрацьована в руслі діяльнісного підходу до розуміння категорії «правовідносини», однак має один суттєвий недолік, який полягає в тому, що розуміння конституційно-правових відносин як спеціальної форми соціальної взаємодії суб'єктів права є доволі невизначеним, неконкретизованим. А тому ми повністю поділяємо думку І.А. Сердюка, який, зокрема, зауважив: «Зважаючи на те, що функції держави (не є винятком і правоохоронна) здійснюються в правових формах, доречніше вести мову про правовідносини як правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права [8, с. 68].

Зважаючи на все вищевикладене, конституційно-правові відносини, виходячи з задекларованого нами методологічного підходу, являють собою правову форму соціальної взаємодії суб'єктів права з метою реалізації інтересів і досягнення результату, що передбачений або не суперечить закону, міжнародному чи конституційно-правовому договору, чи іншим джерелам галузі конституційного права.

Бібліографічні посилання

1. *Головистикова А.Н.* Конституционное право России: Учеб. – М., 2006.
2. Конституційне право України: Підруч. для студ. вищих навч. закладів / За ред. Ю.М. Тодики. – К., 2002.
3. Конституционное право: Учеб. – М., 1999.
4. *Конюхова И.А.* Конституционное право Российской Федерации. Общая часть: Курс лекций. – М., 2006.
5. *Кравченко В.В.* Конституційне право України: Навч. посіб. – К., 2007.
6. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2006.
7. *Давидов Р., Данилюк Ю.* Питання теорії конституційних правовідносин // Право України. – 2006. – № 1. – С. 16-19.
8. *Сердюк І.А.* Сучасна парадигма дослідження поняття «правовідносини» // Наук. вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 3. – С. 59-70.
9. *Совгиря О.В., Шукліна Н.Г.* Конституційне право України: Навч. посіб. – К., 2008.
10. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2006.

Надійшла до редакції 19.10.2009 р.

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО І ТРУДОВОГО ПРАВА

В.А. Бублейник

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

І. Панна

(Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара)

УДК 347.447.86

НЕУСТОЙКА ЯК ВИД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Проаналізовано інститут зарахування зустрічних однорідних вимог як один із способів припинення зобов'язання. Також розглянуто основні проблеми практичного застосування даного інституту. Надамо пропозиції щодо усунення (вирішення) певних колізій шляхом внесення змін та доповнень до цивільного законодавства України.

Ключові слова: зобов'язання, кредитор, боржник, зарахування, залік, правочин.

Проанализирован институт обеспечения встречных однородных требований как один из способов прекращения обязательств. Также рассмотрены основные проблемы практического применения данного института. Внесены предложения по устранению (разрешению) определенных коллизий путем изменений и дополнений в гражданское законодательство Украины.

Ключевые слова: обязательство, кредитор, должник, зачет (в широком смысле), зачет, сделка.

The institute of the setting of homogeneous requirements as one of method of stopping of obligations is analysed. Also basic problems of practical application this institute are regarded. Are given proposals, directed on a removal certain collisions by the way of making changes and additions in the civil legislation of Ukraine.

Key words: obligation, creditor, debtor, test, test, transaction.

Постановка проблеми. Відповідно до п. 1 ст. 509 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) зобов'язанням є правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої сто-

рони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Інститут зобов'язання історично склався за часів існування римського права, де він позначався терміном *obligatio*.

В римських джерелах зобов'язання розцінюються як певний правовий зв'язок, який встановлюється у відносинах між двома особами. Одна з них називається кредитором, оскільки зобов'язання зв'язує її правом вимагати, інша сторона називається боржником, оскільки зв'язана не правом, а обов'язком [14, с. 12-15].

Проте саме лише існування зобов'язання ще не є гарантією того, що боржник все ж таки виконає необхідні дії на користь кредитора. Навіть у випадку встановлення міри відповідальності щодо несумлінного боржника в нього може просто не знайтись необхідного для задоволення вимог кредитора майна.

З метою уникнення таких випадків цивільним законодавством передбачено можливість застосування спеціальних заходів майнового характеру, які спонукатимуть боржника до належного виконання його зобов'язань. Так, главою 49 ЦК України визначені способи забезпечення виконання зобов'язання.

Інститут забезпечення виконання зобов'язання формувався паралельно з інститутом самого зобов'язання починаючи з часів римського права та нерозривно з ним пов'язаний. Він становить сукупність норм, що закріплюють комплекс забезпечувальних заходів (загальних, спеціальних), слугує меті підвищення гарантій забезпечення майнових інтересів сторін зобов'язання (насамперед інтересів кредитора), належного його виконання, а також меті усунення можливих негативних наслідків неналежного виконання зобов'язання [5, с. 398].

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Забезпечення виконання зобов'язань як інститут зобов'язального права в різні часи був досліджений такими науковцями, як Д.І. Мейер, Т.Ф. Шершеневич, К.Д. Кавеліна, О. Миронова, Р. Хаметов, Б.М. Гонгало, А.А. Рубанов та ін.

На думку Д.І. Мейера, все те, що за правилами розсудливості може спонукати боржника до точного виконання договору і є сумісним з існуючими юридичними визначеннями, може слугувати його забезпеченню [10, с. 120].

Р. Хаметова та О. Миронова вважають, що під способами забезпечення виконання зобов'язань є спеціальні заходи, які достатньою мірою гарантують виконання основного зобов'язання та стимулюють боржника до належної поведінки [10, с. 120-121].

Одним із традиційних та найбільш поширених видів забезпечення виконання зобов'язання у цивільному праві є неустойка. Відповідно до ч. 1 ст. 549 ЦК України неустойка являє собою грошову суму або ж майно, які боржник повинен передати кредиторіві у разі порушення боржником зобов'язання. Цією ж нормою визначається, що різновидом неустойки є штраф та пеня. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання та сплачується порушником одноразово. Пенею є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання.

Дослідження інституту неустойки на сучасному етапі розвитку цивільного законодавства, попри його існування ще з часів римського права, залишається вельми актуальним і в наш час. Це пояснюється наявністю в цивільному праві України проблем як нормативного визначення дефініцій неустойки, пені та штрафу, так і практичного застосування цього інституту судами України.

Метою нашого дослідження є визначення основних проблем, які існують в окреслених нами межах правового регулювання та правозастосовчої практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи нормативне визначення понять штрафу та пені, надане в ст. 549 ЦК України, можна дійти висновку, що законодавець встановлює можливість нарахування штрафу та пені лише у відсотках від суми невиконаного чи неналежно виконаного зобов'язання. А отже, сторони зобов'язання не можуть на власний розсуд врегулювати взаємовідносини щодо встановлення штрафу і пені у твердій грошовій сумі.

Поряд з цим в п. 4 ст. 231 Господарського кодексу України (далі – ГК України) визначено, що розмір штрафних санкцій може бути встановлено договором у відсотковому відношенні до суми невиконаної частини зобов'язання або у певній, визначеній грошовій сумі, або у відсотковому відношенні до суми зобов'язання незалежно від ступеня його виконання, або у кратному розмірі до вартості товарів (робіт, послуг). Тобто сфера застосування штрафних санкцій, визначена господарським законодавством, є значно ширшою, ніж встановлена ЦК України, і сторони господарських відносин можуть на власний розсуд визначити їх вид, у тому числі і встановивши у певній, визначеній грошовій сумі.

Викладена нами позиція підтримується і Вищим господарським судом України. Зокрема, Постановою Вищого Господарського суду України № 14/202 від 10.01.2007 р. залишено чинною постанову Донецького апеляційного господарського суду щодо стягнення з боржника штрафу з розрахунку 550 грн. за кожен день понаднормативного прос-

тою транспортного засобу, тобто визначеного у твердій грошовій сумі.

Враховуючи викладене, а також положення ст. 1 ЦК України та ст. 4 ГК України, можна зробити висновок про застосування більш прогресивних, на нашу думку, положень щодо регулювання інституту пені лише у сфері господарських відносин. Вважаємо, що наявність такого підходу з боку законодавця щодо обмеження прав громадян як учасників цивільних правовідносин на свободу договору є неприпустимим.

Ще однією проблемою в законодавчому регулюванні інституту неустойки є існування певних розбіжностей щодо визначення її як засобу забезпечення виконання зобов'язання з боку цивільно- та господарсько-правового законодавства.

Так, ст. 549 ЦК України як різновиди неустойки визначає штраф та пеню. У ст. 230 ГК України закріплено правило про те, що штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у випадку порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання чи неналежного виконання господарського зобов'язання.

Тобто в ГК України штраф і пеня є не різновидами неустойки, а самостійними інститутами забезпечення виконання зобов'язання поряд із неустойкою.

Аналізуючи цю проблему, Вищий Господарський суд України в п. 48 Інформаційного листа № 01-8/211 від 07.04.2008 р. встановив, що слід виходити із визначень, наведених у ЦК, оскільки ГК України не містить визначень неустойки, штрафу, пені, які сплачуються у випадку невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання [7, с. 45].

Враховуючи викладене, вважаємо за необхідне привести у відповідність із цивільним законодавством положення ст. 230 ГК України, визначивши штраф і пеню різновидом неустойки як засобу забезпечення виконання зобов'язання.

По-друге, ст. 230 ГК України передбачено санкції за порушення господарських зобов'язань тільки у грошовій формі, у той час як ЦК України в ч. 1 ст. 551 визначає, що предметом неустойки може бути як грошова сума, так і рухоме та нерухоме майно.

З приводу окресленої проблеми Вищий Господарський суд України визначив: якщо норми ГК України не містять особливостей регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, а встановлюють загальні правила, які не узгоджуються із відповідними правилами ЦК України, слід застосовувати правила, встановлені в ЦК України. (Інформаційний лист Вищого Господарського суду № 01-8/211 від 07.04.2008 р.) [7, с. 45].

Згідно з п. 1, п. 2 ст. 551 Цивільного кодексу України розмір неустойки, встановлений законом, може бути збільшений у договорі. Сторони можуть домовитися про зменшення розміру неустойки, встановленого актом цивільного законодавства. Розмір неустойки також може бути зменшений за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків. Пунктом 6 ст. 231 ГК України визначається, що штрафні санкції за порушення грошових зобов'язань встановлюються у відсотках, розмір яких визначається обліковою ставкою Національного банку України, за весь час користування чужими коштами, якщо інший розмір відсотків не передбачений законом або договором. У ст. 343 ГК України встановлено, що розмір неустойки не може перевищувати той, що встановлений законом як граничний.

Закон України „Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань” (далі – Закон) регулює договірні правовідносини, суб'єктами яких є підприємства, установи, організації незалежно від форм власності та господарювання, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності. При укладенні господарського договору та при визначенні розміру пені сторони – суб'єкти господарювання повинні додержуватися правил, встановлених п. 2 ст. 343 ГК України та Законом.

Відповідно до ст. 3 Закону розмір пені, що встановлюється за згодою сторін, не може перевищувати подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня.

Отже, сторони господарсько-правового договору при визначенні розміру штрафних санкцій, користуючись принципом свободи договору, можуть на власний розсуд визначити їхній розмір, проте стягненню підлягатиме лише розмір, встановлений Законом: не більше подвійної облікової ставки Національного банку України, що діяла у період, за який сплачується пеня.

Така позиція законодавця видається досить суперечливою з огляду на вже наведене нами трактування співвідношення норм Цивільного та Господарського кодексів України. Адже різне регулювання господарських та цивільних відносин може призвести до необґрунтованого обмеження прав суб'єктів цивільних та господарських правовідносин.

Ще одним недоліком сучасного законодавства в даній сфері, на нашу думку, є неоднозначне трактування співвідношення неустойки як засобу забезпечення виконання зобов'язання та збитків.

Статтею 22 ЦК визначається, що під збитками треба вважати витрати, яких особа зазнала в зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), а також доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її

право не було порушене (упущена вигода). Частина 2 ст. 552 ЦК України встановлює, що сплата неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків. Згідно з ч. 1 ст. 624 Цивільного кодексу України неустойка підлягає стягненню у повному розмірі, незалежно від відшкодування збитків (штрафна неустойка).

У той же час ст. 232 ГК України встановлено, що якщо за невиконання або неналежне виконання зобов'язання встановлено штрафні санкції, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями (залікова неустойка). Законом або договором можуть бути передбачені випадки застосування інших видів неустойки (виняткова, штрафна, альтернативна).

У цивілістичній науці неустойку, у залежності від можливого стягнення збитків, поділяють на чотири види:

1) залікова – неустойка, що передбачає можливість стягнення як неустойки, так і збитків, але в тій частині, яка не покрита сумою неустойки;

2) штрафна (кумулятивна) – неустойка, яка підлягає сплаті понад розмір збитків, які заподіяні невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання;

3) виняткова – передбачає тільки сплату неустойки і взагалі виключає можливість стягнення збитків;

4) альтернативна – неустойка передбачає можливість стягнення або неустойки, або збитків [8, с. 62].

Отже, згідно з вимогами ст. 232 ГК України, якщо законом або договором не передбачений порядок застосування штрафних санкцій, то збитки відшкодовуються в частині, не покритій цими санкціями. Наприклад, якщо неустойка передбачена в розмірі 1000 грн, а збитки складають 2000 грн, то на користь кредитора стягуються збитки в розмірі 1000 грн.

В даному випадку існує колізія між нормами ГК України та нормами ЦК України з приводу порядку стягнення неустойки та збитків з боржника за невиконання або неналежне виконання ним зобов'язань. Якщо сторони у договорі не визначились із порядком стягнення штрафних санкцій, то збитки стягуються в частині, не покритій неустойкою. Але ЦК України в ч. 1 ст. 624 передбачає стягнення неустойки у повному розмірі незалежно від відшкодування збитків. Відповідно до норм ЦК України сплата неустойки не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків.

Висновки. Підсумовуючи, вважаємо за необхідне визначити, що як і будь-який сучасний закон, Господарський та Цивільний кодекси не позбавлені певних вад, які мають бути виявлені та виправлені.

За результатами нашого дослідження, зокрема, встановлено неоднакове визначення поняття «неустойка». Вважаємо за необхідне внести від-

повідні зміни до вищезазначених нормативно-правових актів з метою правильного їх застосування на практиці, виходячи із визначення, наданого в ЦК України, а саме: встановлення пені та штрафу як різновидів неустойки.

Проаналізувавши проблеми встановлення сторонами договору неустойки у вигляді грошової суми, рухомого і нерухомого майна, вважаємо за необхідне при регулюванні господарських відносин встановити можливість господарюючих суб'єктів на власний розсуд визначати предмет неустойки.

Стосовно можливості сторонами зобов'язання зменшувати чи збільшувати розмір неустойки, встановлений Законом, слід зазначити, що найбільш доцільним у сучасних умовах розвитку правової системи України є встановлення можливості сторонам будь-яких відносин, у тому числі і господарських, самостійно визначати як спосіб забезпечення зобов'язання, так і розмір штрафних санкцій, які підлягають стягненню з винної сторони у випадку порушення зобов'язання.

Отже, на сьогодні відсутній чіткий правозастосовчий підхід, який би дозволяв остаточно встановити пріоритет у застосуванні одного з кодексів для регулювання господарських відносин. Враховуючи ці обставини, вважаємо, що сьогодні єдиним варіантом практичного застосування ЦК та ГК залишається розв'язання існуючих колізій через співвідношення «загальні-спеціальні» норми (але не нормативні акти), тобто з переважним застосуванням логічного тлумачення.

Бібліографічні посилання

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. – Х., 2007.
2. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. – К., 2004.
3. Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань: Закон України від 22.10.96 р.
4. <http://revolution.allbest.ru/law/00074318.html>.
5. Господарський кодекс України (науково-практичний коментар). – К., 2004.
6. Попов Ю. Поняття забезпечення виконання зобов'язання // Право України. – № 6. – 2008. – С. 119-127.
7. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України: Інформаційний лист Вищого Господарського суду України № 01-8/211 від 07.04.2008 р. // Вісник господарського судочинства. – 2008. – № 3. – С. 45.
8. Дзера О.В. Зобов'язальне право: теорія і практика. – К., 1998.
9. Цивільний кодекс України (науково-практичний коментар). – К., 2004.
10. Постанова Вищого Господарського суду України № 14/202 від 10.01.2007 р.
11. Домбругова А. Неустойка як спосіб виконання зобов'язання // Юридичний вісник України. – № 28. – 2005. – С. 14.
12. Примак В. Неустойка і проценти річних як компенсаційні майнові санкції // Юридичний вісник України. – 2007. – № 19-21. – С. 14.
13. Ротань В.Г., Ярема А.Г. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України. – К., 2005.
14. Хилинський Ю. Неустойка: тонкості применения // Все о бухгалтерском учете. – 2007. – № 111. – С. 12-15.

Надійшла до редакції 16.12.2009 р.

О.О. Круглова

кандидат юридичних наук

(Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

УДК 347.191(347.23)

ПРО ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ТЕРМІНА «ПРАВО КОРПОРАТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ»: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Досліджено методи вдосконалення нормативно-правової бази у сфері подібності інститутів права власності та права корпоративної власності. Виокремлено групи суспільних відносин власності.

Ключові слова: право корпоративної власності, суспільні відносини власності.

Исследованы методы усовершенствования нормативно-правовой базы в области тождественности институтов права собственности и права корпоративной собственности. Выделены группы отношений собственности.

Ключевые слова: право корпоративной собственности, общественные отношения собственности.

The article is devoted to the perfection of legal base in the field of identity of the law of property and the law of corporative property. Groups of social relations of property are marked out.

Key words: law of corporative property, social relations of property.

Постановка проблеми. Проголошення України суверенною, незалежною, демократичною, соціальною та правовою державою, а також визначення за основоположні засади господарювання принципів ринкової економіки зумовило появу цілої низки правових інститутів, існування яких в умовах адміністративно-командної радянської системи не тільки викликало сумнів, але і вважалося принципово неможливим. Окрім зрозумілих складностей сприйняття зазначених новел правознавцями, свідомість яких була сформована під впливом марксистсько-ленінської ідеології, однією з головних проблем цього процесу можна назвати законодавче закріплення правових норм, які регулюють суспільні відносини, в тому числі у сфері забезпечення прав та законних інтересів учасників господарських товариств, у контексті сприйняття досягнень провідних закордонних науковців, хоча і з урахуванням низки аутентичних факторів української дійсності.

Закономірною та логічною основою будь-якої форми правотворчої

діяльності виступає детальний доктринальний процес пізнання особливостей суспільних відносин, що в перспективі підлягатимуть регулюючому впливу з боку держави, з урахуванням цілої низки факторів, зумовлених принципами верховенства права, гуманізму, демократичності тощо. У контексті зазначеного, на нашу думку, на особливу увагу заслуговує теоретичний аналіз правомочностей власника корпоративних прав у порівнянні з основними елементами права власності в Україні як тісно пов'язаних, але не тотожних інститутів цивільного права.

Саме цей фактор подібності інститутів права власності та права корпоративної власності, необхідність вдосконалення нормативно-правової бази в цій сфері, а також наявність великої кількості проблем щодо недопущення розповсюдження «рейдерства» та накладення стягнення на корпоративні права боржника визначають мету даного дослідження.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних і зарубіжних вчених, а саме: А.В. Асоскова, В.І. Борисової, О.М. Вінник, Г.В. Друзенка, О.А. Дубовицької, Р.М. Ентова, А.П. Єфименка, А. Камінки, Т.В. Кашаніної, А.В. Коровайко, О.Р. Кібенко, В.М. Кравчука, М.І. Кулагіна, І.М. Кучеренко, В.В. Луця, В.К. Мамутова, Ю.В. Петровичевої, Г.В. Полковникова, А.Д. Радигіна, О.М. Сиродоевої, І.В. Спасибо-Фатеевої, Д.І. Степанова, В.С. Щербини, О.В. Щербини, Ю.С. Шемшученка, Г.Ф. Шершеневича, Ю.В. Юмашева, У. Батлера, К. Верлоффа, Р. Гамільтона, П. Дейвіса, С. Гу, Д. Леві, Д. Маклентаєра, С. Мейсона, С. Мокка, Ф. Палмера, Д. Прентіса, К. Раєна, К. Тіммерманса, Д. Фаррара, Е. Ферран, Д. Френча, Б. Ханіган, Е. Хігса, К. Хопта та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Власність, як економічна основа цивільно-правового регулювання, являє собою суспільні відносини, пов'язані з привласненням особою засобів і продуктів виробництва, у зв'язку з чим одна категорія учасників таких відносин (власники) ставиться до окремих різновидів матеріальних чи нематеріальних благ як до своїх, а інша – як до чужих і повинна утримуватися від посягань на них.

Під впливом норм, насамперед цивільного права, суспільні відносини власності набувають нового юридичного забарвлення. Врегульовані правовими нормами, вони набувають ознак якісно нових відносин – відносин права власності, тобто юридичного змісту [1, с. 7].

У чинних нормативно-правових актах, а також провідних доктринальних дослідженнях правового регулювання речових суспільних ві-

дносин паралельно з терміном «право власності» використовуються терміни «право інтелектуальної власності», «право корпоративної власності» та «право довірчої власності». Такий стан речей потребує формування ґрунтовної концепції їх співвідношення, сутність якої умовно можна звести до двох можливих напрямків: а) право власності є родовим поняттям відносно усіх перелічених вище; б) право власності й інші різновиди власності є явищами різними за своєю юридичною природою. Як вже зазначалося вище, на особливу увагу в цьому напрямку, на нашу думку, заслуговує порівняльно-правова характеристика термінів «право власності» та «право корпоративної власності».

У контексті обраного предмета дослідження першим кроком до відмежування зазначених цивільно-правових категорій виступає процес відмежування термінів «корпоративні відносини» і «відносини корпоративної власності».

У цьому аспекті заслуговує на увагу точка зору Н.Н. Пахомової, відповідно до якої корпоративні відносини являють собою своєрідну форму обмеження волі їх суб'єктів (учасників), що відображає перерозподіл між ними економічних можливостей у сфері відносин власності [2, с. 6]. Такий підхід зумовлює нерозривний природний зв'язок між зазначеними явищами. Поза межами відносин власності корпоративні відносини також не існують, що дозволяє нам поставити між ними знак тотожності.

Однак забігаючи наперед, слід зазначити, що, не заперечуючи причинно-наслідковий зв'язок між категоріями «власність» і «корпоративна власність», слід не погодитися з її винятковим абсолютним характером. Так, зокрема, об'єктами відносин корпоративної власності можуть бути не тільки об'єкти права власності, але й інші об'єкти цивільних прав (права інтелектуальної власності, які мають грошову оцінку, інформація тощо).

Під впливом норм права суспільні відносини набувають ознак правових відносин, завдяки чому власність перетворюється на право власності в широкому розумінні. Відповідне правило з тим самим успіхом можна застосувати і до корпоративних відносин власності. У цьому контексті закономірно виникає запитання: чи охоплюється термін «право корпоративної власності» терміном «право власності»? Для відповіді на це запитання, на нашу думку, найбільш доцільно звернути увагу на порівняльну характеристику елементів зазначених груп правовідносин.

З міркувань логічності і послідовності викладення матеріалу першим напрямком для здійснення такого порівняння має стати аналіз змісту правовідносин власності і корпоративних правовідносин

(суб'єктивні права та юридичні обов'язки).

Аналіз змісту правовідносин власності та корпоративних правовідносин дозволяє виокремити контекстні відмінності стосовно прав та обов'язків сторін. Так, правовідносини власності мають характер абсолютних, зважаючи на той факт, що власник у них має право вимоги до всіх інших учасників цивільних правовідносин щодо недопущення посягання на його майно. З огляду на те, що корпоративні права, на нашу думку, мають чітко визначений суб'єктний склад: кредитор – носій корпоративних прав, боржник – юридична особа корпоративного типу, – вони мають відносний характер.

Крім того, традиційно до елементів права власності (правомочностей власника) відносять таку тріаду: право володіння, право користування та право розпорядження. Якщо звернути увагу на можливості, які отримує власник після здійснення акту відчуження свого майна на користь створеної ним юридичної особи, то їх можна розподілити на дві групи – майнові та особисті немайнові. Так, до майнових прав суб'єктів корпоративних правовідносин належать: а) право участі у розподілі прибутку товариства і одержання його частини; б) право на здійснення відчуження часток у статутному (складеному) капіталі товариства, цінних паперів, що засвідчують участь у товаристві, у порядку, встановленому законом; в) право на отримання активів господарського товариства у разі його ліквідації (ст. 116 ЦК України, 167 Господарського кодексу України).

До особистих немайнових прав суб'єктів корпоративних правовідносин слід віднести: а) право брати участь в управлінні товариством у порядку, визначеному в установчому документі, крім випадків, встановлених законом; б) право вийти в установленому порядку із товариства (ст. 100, 116 ЦК України, ст. 167 Господарського кодексу України).

Причому, на нашу думку, в зазначеному контексті необхідно зробити певне припущення, відповідно до якого корпоративні правовідносини будуть мати місце тільки в тих випадках, коли в їх змісті прослідкуватиметься весь комплекс перелічених вище можливостей управомоченого суб'єкта. Інакше наявність обмеженої групи відповідних правомочностей* вказує на наявність специфічної групи цивільних правовідносин, яку за аналогією з інструментарієм, розробленим для характеристики правовідносин власності (зокрема для позначення випадків, за яких частина правомочностей власника набувається іншими особами), можна охарактеризувати як обмежені корпоративні права.

* Засновники установи можуть мати повний комплекс майнових правомочностей, але відповідно до змісту п. 3 ст. 83 та ст. 101 ЦК України не мають права на набуття та здійснення особистих немайнових.

Варто зауважити, що відповідні групи правовідносин, що порівнюються, мають чітко виражений двосторонній (взаємний) характер, зміст якого прослідковується в тому, що носії перелічених правомочностей, окрім прав, мають ще і обов'язки. Так, відповідно до змісту п.п. 4, 5 ст. 319 ЦК України власник має ряд обов'язків по відношенню до суспільства, члени якого, в свою чергу, повинні утримуватися від посягань на його майно. Відповідно до змісту ст. 117 ЦК України учасники господарського товариства мають низку обов'язків щодо останнього, які визначаються змістом прав, наданих першим, у тому числі у ст. 116 ЦК України.

Наступним кроком у напрямку вирішення поставлених завдань буде здійснення порівняльної характеристики розбіжностей суб'єктного складу цих юридичних явищ. Традиційно до суб'єктного складу правовідносин власності належать дві групи осіб: власники (будь-які суб'єкти цивільного права, які на визначених законом підставах набули право власності на речі (майно)) та всі інші особи (невласники), які повинні утримуватися від протиправних посягань на майно (речі) перших.

Аналізуючи суб'єктний склад корпоративних правовідносин, необхідним вважається комплексне виокремлення основних сфер їх існування. В даному аспекті слід погодитися з думкою Д.А. Волнянського, який визначає такі групи відповідних правовідносин: а) між учасником (членом) та юридичною особою корпоративного типу; б) між учасниками (членами), окрім відносин між окремими господарськими товариствами і відносин між учасниками (членами) та юридичними особами корпоративного типу, що не пов'язані з існуючим між ними основним зв'язком [3, с. 32]. Отже, в корпоративних відносинах слід виділити дві групи суб'єктів: а) учасники (члени) юридичної особи; б) юридична особа, створена першими (як правило, господарське товариство).

Якщо звернути увагу на вимоги, що висуваються законодавцем до засновників (членів) юридичних осіб, то цих осіб умовно можна поділити на дві групи: свідомі і несвідомі. До перших належать особи, які мають належний рівень цивільної правосуб'єктності для вчинення самостійного свідомого акту вступу в корпоративні правовідносини будь-яким способом (укладення засновницького договору, самостійне прийняття корпоративних прав у спадщину тощо).

До другої групи відносять осіб, які відповідно до закону та статутних документів юридичної особи мають право на набуття відповідного статусу, але рівень їх цивільної дієздатності не дозволяє їм зробити це самостійно і/або свідомо (прийняття корпоративних прав у

спадщину представниками малолітньої дитини тощо).

З погляду цивільного права, коло суб'єктів корпоративної власності є ідентичним праву власності (фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, іноземні держави, АРК, територіальні громади), але наявність корпоративних прав знаходиться у прямій залежності не тільки від наявності права членства у тій чи іншій юридичній особі (господарському товаристві), але і від самого характеру набуття прав на зазначені об'єкти. Так, якщо перехід права власності у порядку правонаступництва (спадкування, реорганізація) не викликає сумніву з точки зору аналізу чинного спадкового законодавства (книга 6 Цивільного кодексу України), то перехід корпоративних прав тісно пов'язаний із змістом статутних документів вказаного суб'єкта цивільного права. Отже, суб'єктами права корпоративної власності виступають суб'єкти цивільного права, що мають належний рівень правосуб'єктності – правоздатності (набуття статусу засновника або учасника господарського товариства у порядку, передбаченому законодавством та (або) його статутними документами) і дієздатності (наявність фізичних та психічних можливостей для самостійної реалізації вищеназаних потенційних прав).

До другої групи суб'єктів корпоративних правовідносин належать юридичні особи, які були створені учасниками. Наведене визначається тим, що юридичні особи можуть виступати і як учасники інших юридичних осіб.

Крім того, зазначене зауваження вимагає чіткого окреслення специфічних рис такої юридичної особи, які, насамперед, визначаються сформованими вище припущеннями про наявність повного комплексу правомочностей учасників (членів).

Отже, по-перше, така особа обов'язково повинна мати статус юридичної; по-друге, вона має бути створена в організаційно-правовій формі товариства (як вже зазначалося, засновники установи не мають особистих немайнових прав корпоративної власності); по-третє, метою створення такого товариства повинно бути одержання прибутку (підприємницьке товариство), адже учасники непідприємницьких товариств, зокрема, не мають права на одержання частини прибутку.

Таким чином, варто обмежити коло другої групи учасників корпоративних правовідносин власності господарськими товариствами і виробничими кооперативами (ст. 84 ЦК України, а також ст.ст. 95, 99 ГК України тощо). Заради спрощення подальших теоретичних узагальнень пропонується для позначення цієї категорії суб'єктів корпоративних правовідносин власності використовувати термін «юридична особа корпоративного типу».

Вищезазначене, безумовно, обернено пропорційно зумовлює звуження кола іншої групи суб'єктів, які створили таке корпоративне об'єднання, до учасників господарського товариства і членів виробничого кооперативу.

Одним із найбільш складних для характеристики елементів правовідносин, що порівнюються, є об'єктний склад. Це зумовлюється не тільки плюралізмом думок у цій сфері, але і остаточно не визначеним, суперечливим характером доктринального сприйняття терміна «об'єкт цивільних правовідносин».

Так, Г.Ф. Шершеневич об'єктом права називає все те, що може бути засобом здійснення інтересу. До таких засобів можна віднести: а) речі, тобто предмети матеріального світу, б) дії інших осіб, які полягають у передачі речі, в особистих послугах, у застосуванні своєї робочої сили [4, с. 94].

В юридичній літературі здійснювалися спроби розмежування понять “об'єкт цивільних правовідносин” та “об'єкт цивільних прав” на підставі того, що, як відомо, об'єктом правового регулювання може бути лише поведінка людей (їх діяльність), а не самі по собі різноманітні явища оточуючої дійсності, наприклад, речі або результати творчої діяльності. Тому вважається, що саме вона (поведінка, діяльність) і складає об'єкт цивільних правовідносин, тоді як речі та інші матеріальні й нематеріальні блага, у свою чергу, становлять об'єкт (або предмет) відповідної поведінки учасників (суб'єктів) правовідносин. Однак, як слушно зазначив Є.О. Суханов, такі блага стають об'єктами не лише прав, але й обов'язків, які у сукупності якраз і являють собою зміст правовідносин [5, с. 294].

Як зазначає Р.О. Халфіна, право є завжди елементом правовідносин, і тому поняття “об'єкт права” і “об'єкт правовідносин” збігаються [6, с. 12].

Враховуючи наведене, у цій роботі поняття “об'єкт цивільних правовідносин” та “об'єкт цивільних прав” будуть використовуватись як тотожні.

В юридичній літературі під об'єктами цивільних прав прийнято розуміти все те, з приводу чого виникають та здійснюються цивільні права та обов'язки, тобто все, що є предметом або результатом діяльності учасників цивільного обігу [7, с. 109].

Відповідно до змісту п. 3 ст. 167 ГК України корпоративні відносини виникають, змінюються та припиняються щодо корпоративних прав. У такому ракурсі об'єкти корпоративних правовідносин власності є тотожними корпоративним правам. Схожої думки дотримується Н.Н. Пахомова, яка з огляду на прихильність до моністичної теорії

розуміння об'єктного складу цивільних правовідносин визначила як відповідну складову – дію (поведінку) учасників, що реалізовується шляхом здійснення прав і виконання обов'язків.

Така позиція, на нашу думку, вразлива з точки зору фактичної уніфікації таких складових правовідносин, як об'єкт і зміст. І якщо на певному рівні ми можемо допустити таке ототожнення (у зобов'язальних правовідносинах, правовою метою яких виступає надання послуг, у зв'язку з відсутністю матеріального прояву останніх), то загалом таке узагальнення могло б наводити на висновки про те, що, наприклад, об'єктом правовідносин власності є не річ (майно), а правомочності власника.

Найбільш вираженою і такою, що гармонійно вписується в систему національного законодавства, на нашу думку, є точка зору окремої групи науковців, відповідно до якої правовідносини корпоративної власності за свої об'єкти мають об'єкти нерухомості, майнові права, роботи і послуги, інформацію і технології, а також інші відчужувані матеріальні і нематеріальні блага, що мають грошову оцінку, право користування, володіння, розпорядження якими належить конкретній корпорації [8, с. 5].

Такий висновок контекстно ускладнює висловлені вище завдання порівняльного характеру. Суть проблеми полягає у однорідності юридичної природи об'єктів правовідносин, що порівнюються: так, об'єктами права власності традиційно вважаються речі (майно) – власне об'єкти матеріального світу, з приводу яких можуть виникати цивільні права та обов'язки, їх сукупність, майнові права та обов'язки, гроші (грошові кошти), цінні папери тощо (ст. 316 ЦК України). В той час як об'єктами корпоративних прав, відповідно до п. 5 ст. 3 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок», виступають пайові цінні папери та вклади у статутний фонд господарських товариств не підтверджені зазначеними цінними паперами. Таким чином, якщо мова йде про аналіз безпосередніх джерел походження корпоративних прав, то у своїй основі вони на певному рівні можуть бути ідентичними об'єктам права власності (ст. 115 Цивільного кодексу України).

На нашу думку, для вирішення проблеми співвідношення названих об'єктів можна використати таку специфічну юридичну формулу: *передання речей (майна) юридичній особі корпоративного типу (господарському товариству, виробничому кооперативу) припиняє у їх власника право власності на ці об'єкти і породжує у нього виникнення права корпоративної власності, зворотню пропорційно породжуючи поновлення у нього права власності на них у випадку припинення вказаної юридичної особи або внаслідок звернення стягнення на його частину майна (пай).*

Таким чином, зважаючи на все вищезазначене, можна виокремити такі специфічні риси права корпоративної власності:

а) коло підстав, які породжують, змінюють та припиняють корпоративні правовідносини, є набагато меншим, аніж у правовідносинах власності;

б) коло суб'єктів правовідносин корпоративної власності має кваліфікований у порівнянні з колом суб'єктів правовідносин власності характер і обмежується, з одного боку, особами, які відповідно до закону можуть виступати учасниками господарських товариств або членами виробничих кооперативів, а з іншого – відповідними корпоративними утвореннями;

в) коло об'єктів правовідносин, які порівнюються, може збігатися за умови, що ними виступають речі (майно), але в такому випадку право спільної часткової власності на них виникати не буде, тому що набуття права корпоративної власності припиняє право власності і навпаки;

г) на відміну від правовідносин власності коло об'єктів корпоративних правовідносин є більш широким і може включати в себе інші об'єкти цивільних прав;

д) комплекс правомочностей власників та корпоративних власників є абсолютно нетотожним;

е) з теоретичної точки зору, правовідносини власності є абсолютними, а правовідносини корпоративної власності – відносними.

Зважаючи на те, що чинне вітчизняне законодавство не містить визначення терміна «право корпоративної власності», а також з урахуванням висловлених вище специфічних рис останнього видається можливим і необхідним зробити висновок про його відмінну від права власності юридичну природу і запропонувати таке визначення цього поняття.

Право корпоративної власності – це визнана та закріплена державою можливість особи, яка відповідно до закону може виступати учасником господарського товариства або членом виробничого кооперативу в обмін на передані у власність цих юридичних осіб відчувані і такі, що підлягають оцінці, матеріальні і нематеріальні блага, реалізовувати весь комплекс майнових і особистих немайнових прав.

Фактично право корпоративної власності може розглядатися як право особи на власну річ (майно) або об'єкт права інтелектуальної власності, що передається у власність іншого суб'єкта цивільного права (юридичної особи), відповідно до якого замість класичної тріади правомочностей власника (комплексу правомочностей творця) останній набуває майнові та особисті немайнові права корпоративної власності.

Висновок. Враховуючи викладене і використовуючи як критерій для класифікації основних різновидів суспільних відносин власності,

врегульованих нормами цивільного права, об'єктну складову, можна виокремити такі їх групи:

а) право власності (об'єкт – речі (майно));

б) право інтелектуальної власності (об'єкт – результати творчої інтелектуальної діяльності);

в) право корпоративної власності (пайові цінні папери ті інші вклади у статутний фонд господарських товариств (майно виробничого кооперативу), не підтверджені зазначеними цінними паперами)*.

Бібліографічні посилання

1. Дзера О.В., Кузнєцова Н.С., Підпригора О.А. та ін. Право власності в Україні: Навч. посіб. – К., 2000.
2. Пахомова Н.Н. Основы теории корпоративных отношений: Правовой аспект: Монограф. – М., 2004.
3. Волнянский Д.А. Теоретические проблемы корпоративного права РФ: Дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2006.
4. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М., 1995.
5. Гражданское право. Учеб. – М., 2002. – Т.1.
6. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М., 1974.
7. Цивільне право України: Академічний курс: Підруч. У 2-х т. – К., 2003. – Т.1.
8. Македон В.В. Ефективність управління корпоративною власністю в умовах транзитивної економіки: Дис. ... канд. екон. наук. – Дніпропетровськ, 2005.

Надійшла до редакції 05.01.2010 р.

Т.М. Алфьорова

викладач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 349.2:342.734

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТРУДОВОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ІНОЗЕМЦІВ ТА ОСІБ БЕЗ ГРОМАДЯНСТВА

Проаналізовано особливості трудової правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства в Україні порівняно з громадянами України.

Ключові слова: *трудова правосуб'єктність, іноземець, особа без громадянства.*

Проанализированы особенности трудовой правосубъектнос-

* У ЦК України також використовується термін «право довірчої власності», але така юридична конструкція не вписується до запропонованої групи відносин за об'єктною складовою.

ти иностранцев и лиц без гражданства в Украине в сравнении с гражданами Украины.

The article is devoted to the analysis of particularities of labour personality of foreigner and stateless persons in comparison with Ukrainian citizens.

Key words: labour personality, foreigner, stateless person.

Постановка проблеми. Запроваджена останнім часом активна робота, пов'язана з кодифікацією трудового законодавства шляхом ухвалення парламентом проекту Трудового кодексу України, значно загострила проблеми навколо формування в Україні ефективної моделі трудової правосуб'єктності працівника – одного із ключових учасників трудових відносин [6, с. 20-21].

Відповідно до ст. 43 Конституції України [2] кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя трудовою діяльністю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Тобто кожен громадянин України, іноземець або особа без громадянства може стати зазначеним суб'єктом трудового права.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Законодавство України велику увагу приділило громадянину України як працівникові, а також роботодавцю – юридичній особі. Значна увага цим суб'єктам приділяється і в науці трудового права. А питання щодо правового статусу іноземців у трудовому праві, особливо їх правосуб'єктності, практично не знайшло свого відображення в статтях науковців. Та невелика кількість статей, що були присвячені таким суб'єктам трудового права, як іноземці та особи без громадянства, недостатньо розкриває цю тему, до того ж усі вони присвячені не комплексному дослідженню теми, а лише окремим її аспектам.

У юридичній літературі до цих проблем привертали свою увагу провідні вчені-юристи, зокрема: Я.І. Безугла, Н.Б. Болотіна, В.С. Венедіктов, І.В. Зуб, П.Д. Пилипенко, О.М. Ярошенко та ін. Водночас змістовні проблемні аспекти трудової правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства не розглядались.

Саме тому **метою** даної статті є науково-теоретичний аналіз особливостей правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства.

Для того щоб провести цей аналіз, в першу чергу необхідно розглянути загальні положення стосовно трудової правосуб'єктності, оскільки, як сторона трудових правовідносин, працівник повинен нею володіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. В науці трудового права існують різноманітні погляди науковців з приводу правомочностей суб'єкта трудового права, які складають зміст цієї важливої правової категорії.

П. Пилипенко, В. Бурак та інші дослідники поділяють позицію, за якою правосуб'єктність розглядається переважно у контексті трьох компонентів – правоздатності, дієздатності та правового статусу, що є тими властивостями, якими має володіти кожен із учасників, у тому числі трудових відносин [8, с. 67]. Н. Болотіна, Г. Чанишева та інші вчені розглядають трудову правосуб'єктність через призму правового статусу суб'єктів трудового права, зокрема вчені зазначають, що до елементів правового статусу суб'єктів трудового права можна віднести трудову правосуб'єктність, основні статутні трудові права та обов'язки, юридичні гарантії цих прав та обов'язків, відповідальність за порушення трудових обов'язків [9, с. 94].

Н. Хуторян, А. Бабаскін, І. Зуб та інші дослідники висловлюють думку, згідно з якою, щоб стати учасником трудових відносин, необхідна наявність двох факторів – правоздатність і дієздатність конкретної особи (як фізичної, так і юридичної), тобто можливість бути суб'єктами трудового права зумовлена наявністю трудової праводієздатності, у тому числі правоздатності та дієздатності особи. Розглядаючи ці елементи трудової правосуб'єктності, вчені дістають висновку, що три елементи (права, обов'язки, відповідальність) виникають одночасно, взаємозумовлені та сконцентровані в єдиному терміні «трудова праводієздатність» або у тотожному йому – «правосуб'єктність» [8, с. 99]. Учені зазначають, що специфіка змісту правового статусу суб'єктів трудового права характеризується такими чинниками:

- наявністю трудової праводієздатності;
- законодавчим закріпленням суб'єктивних прав і обов'язків;
- встановленням гарантій забезпечення прав і обов'язків;
- визначенням відповідальності в разі невиконання трудових обов'язків [8, с. 99].

У свою чергу, В.С. Венедиктов наголошує на тому, що слід відмежовувати фактичну здатність фізичної особи до праці і здатність до праці як правову категорію. Оскільки фактична здатність до праці, яка виникає у вигляді елементарних трудових навичок, може мати місце вже на третьому-четвертому році життя людини. Вона розвивається у міру того, як розвиваються розумові здібності, міцнішає фізично її організм. Проте законодавство визнає за особами права з моменту появи здатності до систематичної, врегульованої нормами трудового права праці [5, с. 47].

Таким чином, можна дійти висновку, що фактична здатність до праці та здатність до праці як категорія юридична (трудова правосуб'єктність) не є тотожними поняттями. Фактична здатність до праці виникає набагато раніше трудової правосуб'єктності.

Кожна із зазначених позицій є досить важливою у контексті дос-

лідження трудової правосуб'єктності. Ми погоджуємося з тим, що трудова правосуб'єктність – це система взаємозумовлених елементів, що відображають особливості правового становища суб'єктів трудового права в системі суб'єктів права.

На жаль, Кодекс законів про працю взагалі не визначає трудової правосуб'єктності як юридичної властивості учасників трудових відносин. Лише тільки передбачено загальні вимоги для набуття трудової правосуб'єктності (досягнення 16-річного віку). Крім того, встановлено особливості правового статусу найманого працівника залежно від віку, стану здоров'я, статі, рівня освіти, наявності вченого ступеня або вченого звання, родинних зв'язків, наявності судимості, громадянства тощо. Дещо змістовніше визначає умови набуття трудової правосуб'єктності проект Трудового кодексу. По-перше, працівником може бути особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, однак для окремих категорій працівників законом може бути встановлено вищий віковий ценз. По-друге, цей документ визначає випадки зменшення вікового цензу, зокрема: 1) у трудові відносини можуть вступати особи, які досягли п'ятнадцяти років, за наявності письмової згоди одного з батьків або особи, яка їх замінює; 2) для підготовки молоді до праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних навчальних закладів (для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процес навчання) у вільний від навчання час після досягнення ними чотирнадцятирічного віку за письмовою згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, а перелік видів легкої роботи, до виконання якої можуть залучатися особи, що не досягли п'ятнадцяти років, затверджується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань праці; 3) в організаціях кінематографії, театральних, концертно-видовищних та інших творчих організаціях дозволяється за письмовою згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, приймати на роботу осіб, які не досягли чотирнадцятирічного віку, для участі в концертах, виставах, інших заходах, а також у створенні кінофільмів або інших творів мистецтва, якщо це не завдає шкоди їхньому здоров'ю, моральному розвитку і процесу навчання. Прийняття на роботу в таких випадках допускається за наявності дозволу служби у справах неповнолітніх у разі погодження умов праці та її оплати з цією службою. По-третє, іноземці та особи без громадянства, які прибули в Україну на визначений термін, одержують право на трудову діяльність лише за наявності в них дозволу на працевлаштування, виданого в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, службою зайнятості України. Дозвіл на працевлашту-

вання не потрібний представникам іноземного морського (річкового) флоту та іноземних авіакомпаній, які обслуговують ці організації на території України; працівникам іноземних органів масової інформації, акредитованим для роботи в Україні; артистам та працівникам мистецтва для роботи в Україні за фахом; працівникам аварійно-рятувальних служб для виконання термінових робіт; керівникам представництв іноземних суб'єктів господарської діяльності в Україні та керівникам підприємств з іноземними інвестиціями; працівникам, яких приймають на роботу в межах і за посадами (спеціальністю), визначеними угодою про розподіл продукції. По-четверте, передбачається встановлення для окремих категорій працівників додаткових вимог: а) вимоги до працівників встановлюються законодавством із дотриманням вимог щодо недопущення дискримінації у сфері праці, зокрема, ці вимоги можуть стосуватися наявності у працівника відповідної освіти, професійної підготовки, досвіду трудової діяльності, віку тощо; б) обов'язковість наявності громадянства України та знання державної мови як умова виконання роботи за певними посадами може встановлюватися лише законом; в) вимоги до працівників, які встановлюються кваліфікаційними характеристиками, є рекомендаційними, якщо законодавством не визначена їх обов'язковість; г) законодавством може встановлюватися вимога щодо допуску працівників до окремих видів робіт лише за наявності документа про присвоєння відповідної кваліфікації; д) стосовно окремих категорій працівників законом може передбачатися прийняття присяги.

Виходячи з цього, можна дійти висновку, що для іноземців та осіб без громадянства встановлюється додаткова умова набуття трудової правосуб'єктності – отримання дозволу на працевлаштування, виданого в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, службою зайнятості. Однак необхідно наголосити на тому, що нарівні з громадянами України трудовою правосуб'єктністю володіють лише іноземці, які постійно проживають в Україні (ст. 8 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [3]), тобто ті, які одержали у встановленому порядку посвідчення на постійне проживання в Україні.

Постійне місце проживання стосовно іноземців та осіб без громадянства слід визначати відповідно до ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [2] як місце проживання на території будь-якої держави не менше одного року фізичної особи, що не має постійного місця проживання на території інших держав і має намір жити на території цієї держави протягом необмеженого строку, не обмежуючи таке проживання певною метою, і за умови, що таке проживання не є результатом виконання цією особою службових обов'язків чи зо-

бов'язань за договором (контрактом). Це визначення не може поширюватися на випадки тимчасового в'їзду з метою працевлаштування, хоча б загальна тривалість перебування і перевищувала 1 рік.

Отже, момент виникнення трудової правосуб'єктності у іноземців та осіб без громадянства залежить від умови перебування на території України. Так, якщо іноземець постійно проживає на території України на законних підставах, то трудова правосуб'єктність виникає у той самий момент, що і у громадян України. А от у іноземців та осіб без громадянства, які прибули на територію України з метою працевлаштування на певний строк, моментом набуття трудової правосуб'єктності буде день отримання дозволу на працевлаштування.

Однак зазначена особливість правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства не повинна суперечити основному призначенню трудового права як галузі права – забезпеченню певних соціальних гарантій для найманих працівників. Трудові права та обов'язки сторін трудових правовідносин повинні відповідати їм. Так, заробітна плата найманого працівника-іноземця не може бути меншою за розмір заробітної плати у громадянина або ж за мінімальний розмір, встановлений на підставі закону. Тому соціальні гарантії, як складова трудової правосуб'єктності, є системою гарантій забезпечення трудових прав та обов'язків, тобто встановлених механізмів гарантування дотримання учасниками трудових відносин своїх прав та обов'язків. Вони надають трудовій правосуб'єктності чіткості та визначеності.

Гарантії забезпечення трудових прав та обов'язків визначаються законами [11]. Одна з таких гарантій визначена у ст. 9 КЗпП України, згідно з якою умови договорів про працю, що погіршують становище працівників порівняно із законодавством України про працю, є недійсними. Зазначена гарантія є правовим механізмом дотримання трудових прав найманих працівників. Проте включення до трудової правосуб'єктності трудової правоздатності та дієздатності, на нашу думку, не зовсім коректно, оскільки не може повною мірою характеризувати її специфіку, оскільки наймані працівники, якими також є і іноземці та особи без громадянства, несуть специфічну юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання покладених на них обов'язків, що є невід'ємною складовою забезпечення трудової дисципліни у трудових правовідносинах. У зв'язку з цим учасники трудових відносин набувають трудової деліктоздатності.

Трудова деліктоздатність – це здатність учасника трудових відносин нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків.

Висновки. Аналіз змісту трудової деліктоздатності свідчить про те,

що вона виявляється через призму дисциплінарної та матеріальної відповідальності, та особливих відмінностей у громадян України, іноземців та осіб без громадянства немає, крім тієї умови, що повна трудова дієздатність за загальним правилом надається особі при досягненні нею 16 років, у результаті чого з цього часу вона стає деліктоздатною. Тоді як іноземець або особа без громадянства набуває здатність нести відповідальність за невиконання чи неналежне виконання трудових обов'язків тільки з моменту отримання дозволу на працевлаштування.

Проаналізувавши порядок оформлення іноземцям та особам без громадянства дозволу на працевлаштування в Україні, можна дійти висновку, що трудова правосуб'єктність іноземців та осіб без громадянства виникає не з моменту досягнення певного віку та здатності до систематичної праці, а з моменту прийняття рішення про оформлення дозволу державним центром зайнятості, який видається строком до одного року і може бути продовжений на певний строк.

Таким чином, головна особливість трудової правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства полягає в моменті її виникнення та припинення.

З огляду на зазначене можна констатувати, що подальший процес удосконалення трудової правосуб'єктності іноземців та осіб без громадянства як працівників повинен мати законодавче визначення та передбачити закріплення не тільки загальних умов, але й елементів, видів трудової правосуб'єктності, обсягу та змісту трудових прав і соціально-трудова гарантій, що дозволить на паритетних засадах закріпити статус іноземців та осіб без громадянства як суб'єктів трудового права, забезпечити просування України на шляху до побудови демократичної, соціальної та правової держави.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України. – Х., 2008.
2. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 р. // ВВР. – 1991. – № 29. – Ст. 377.
3. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 4 лютого 1994 р. // ВВР. – 1994. – № 23. – Ст. 161.
4. *Бегичев Б.К.* Трудовая правоспособность советских граждан. – М., 1972. – С. 64.
5. *Венедиктов В.С.* Трудовое право Украины (Общая часть): Учеб. пособ. – Симферополь, 2004.
6. *Пилипенко П.Д.* Проблеми теорії трудових правовідносин в умовах переходу України до ринкової економіки: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2001.
7. *Пилипенко П.Д.* Проблеми теорії трудового права: Монограф. – Львів, 1999.
8. *Бабаскін А.Ю., Баранюк Ю.В., Дріжчан С.В. та ін.* Трудове право України. – К., 2004.
9. Трудове право України. – К., 2000.
10. *Пилипенко П.Д., Бурак В.Я., Козак З.Я. та ін.* Трудове право України. – К., 2004.
11. *Костюк В.* Трудова правосуб'єктність як основна правова властивість суб'єктів трудового права // Актуальні проблеми науки трудового права в сучасних умовах ринкової економіки: Матеріали наук.-практ. конф. (19-20 трав. 2003 р.). – Х., 2003.

Надійшла до редакції 15.12.2009 р.

ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

В. М. Комарницький

кандидат юридичних наук, доцент
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка)

УДК 349.6 : 351.7

ОРГАНІЗАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СПЕЦІАЛЬНИМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯМ

Надано характеристику, визначено статус та особливості повноважень органів держави, що здійснюють управління у сфері спеціального природокористування. Звернуто увагу на вдосконалення законодавчого регулювання цього специфічного виду діяльності.

Ключові слова: державне управління, спеціальне природокористування, повноваження.

Дана характеристика, определен статус и особенности полномочий органов государства, осуществляющие управление в сфере специального природопользования. Обращено внимание на усовершенствование законодательного регулирования этого специфического вида деятельности.

Ключевые слова: государственное управление, специальное природопользование, полномочия.

The characteristics is given, the status and particularities of state bodies' duties carrying out the management in the field of special natural resources use are determined. The attention is paid to improvement of legislation regulation of this specific kind of activity.

Key words: state management, special natural resources use, duties.

Постановка проблеми. Під спеціальним природокористуванням розуміється користування природними ресурсами, наданими в установленому порядку для певних господарських чи інших цілей конкретним фізичним чи юридичним особам, з дотриманням екологічних, фінансових, технологічних та інших умов і вимог щодо його здійснення, які визначені в законах та інших нормативно-правових актах, а також у документах, що породжують право користування [1,

с. 144].

Цей вид діяльності відіграє важливу роль у забезпеченні сталого економічного розвитку держави, чинить істотний вплив на стан довкілля, а тому є особливим об'єктом державного управління. У спеціальній літературі аналіз організаційних засад побудови органів, що здійснюють відповідне управління стосовно природних ресурсів, зазвичай прив'язується до певних природних ресурсів. Проте наявні взаємозв'язки між окремими компонентами природи, їх взаємозумовленість потребують комплексного підходу до розгляду системи органів, що здійснюють управління окремими сферами природокористування та мають взаємодіяти при визначенні обсягів користування окремими природними ресурсами, проведенні заходів з їх охорони. Такий аналіз пропонується в цій роботі.

Як і інші види діяльності, спеціальне природокористування здійснюється в межах та в порядку, що визначені законодавством України. Воно серед багатьох аспектів організації цього виду діяльності багато уваги приділяє державним органам, на які покладається управління суб'єктами спеціального природокористування, здійснення різноманітних розпорядчих та інших заходів, пов'язаних із забезпеченням порядку в цій сфері державного управління. Останнє визначається в юридичній літературі як практичний, організуючий і регулюючий вплив держави на суспільну життєдіяльність людей з метою її впорядкування, збереження або перетворення, який спирається на владну силу держави [2, с. 38]. Цей вплив на спеціальне природокористування в тому чи іншому обсязі здійснюється майже всіма державними органами, що належать до різних гілок державної влади.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Досліджуючи питання організації державного управління в аналізованій сфері, не можна не відмітити того, що в спеціальній літературі державне управління розглядається: а) у широкому розумінні – як сукупність усіх видів діяльності держави (тобто всіх форм реалізації влади держави загалом); б) у вузькому значенні – це відносно самостійний різновид діяльності держави, що його здійснює певне коло державних органів [3, с. 131-132]. Він характеризується як такий, що має виконавчий і розпорядчий характер, полягає в організуючому впливі на суспільні відносини шляхом застосування державно-владних повноважень [4, с. 119-120].

Визначення у вузькому розумінні є найбільш прийнятним для цього дослідження, оскільки дозволяє сфокусувати увагу на особливостях саме даної сфери державного управління, діяльності тих органів державного управління, що чинять безпосередній організуючий

вплив на суспільні відносини, які пов'язані зі спеціальним природокористуванням.

Мета. Оскільки зазначена обставина віддзеркалюється в законодавстві, постає завдання визначення місця й ролі органів держави у вирішенні завдань охорони навколишнього природного середовища, включаючи використання та охорону природних ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. До органів, що здійснюють державне управління у сфері спеціального природокористування, відносять, зокрема, Верховну Раду України, котра за допомогою законів визначає засади використання природних ресурсів; органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, що забезпечують практичну реалізацію законів, організовують їх виконання; органи прокуратури, які здійснюють нагляд за законністю в цій сфері; органи судової влади, що вирішують конфлікти з питань природокористування.

До органів, для яких організація державного управління спеціальним природокористуванням є провідним або ж одним із провідних напрямків діяльності, слід віднести: Кабінет Міністрів України; спеціально уповноважені органи виконавчої влади в галузі охорони навколишнього природного середовища; інші органи виконавчої влади, що здійснюють окремі функції в цій сфері; органи місцевого самоврядування.

Одразу слід зазначити, що питання про віднесення до органів державної влади, а відтак до органів, що здійснюють державне управління органів місцевого самоврядування, є дискусійним.

На думку одних дослідників, місцеве самоврядування – це недержавна влада [5, с. 375; 6, с. 453], що має особливий характер публічної влади [7, с. 227], опосередковує собою відносно самостійний вид влади в системі народовладдя – місцеву, муніципальну владу як владу територіальних спільностей [8, с. 7]. Друга група науковців наполягає на подвійній природі влади місцевого самоврядування (поєднує громадське та державне начала) [9, с. 64]. Третя група науковців підкреслює, що влада органів місцевого самоврядування за своєю природою є владою державною, а органи місцевого самоврядування являють свою складову частину системи державного управління [10, с. 33; 11, с. 17; 12, с. 51]. Не торкаючись усіх нюансів зазначеної дискусії, яка ретельно проаналізована в юридичній літературі [13, с. 63-71; 14, с. 37-90], зауважимо, що остання точка зору є найбільш обґрунтованою. Адже народ як єдине джерело влади в Україні (ст. 5 Конституції України) може бути джерелом лише однієї влади, а не

двох (однієї – для органів державної влади, а іншої – для органів місцевого самоврядування [15, с. 26].

У характеристиці організації державного управління (що передбачає визначення нормами права сукупності суб'єктів державного управління й функціональних зв'язків між ними [16, с. 372] у тій чи іншій сфері важливу роль відіграють класифікації відповідних органів державного управління, які дозволяють проаналізувати всі аспекти їх діяльності та взаємодії.

В окресленій сфері застосування різного роду загальних класифікацій стикається з певними труднощами, пов'язаними з багатofункціональністю повноважень відповідних органів державного управління, із гнучкістю цих повноважень, природноресурсовою залежністю управління, що здійснює відповідний орган. Усі ці чинники не завжди дозволяють чітко розмежувати, поділити органи на самостійні групи за певними ознаками, коли йдеться про загальні класифікації системи органів державного управління спеціальним природокористуванням.

Так, органи, які є відповідальними за певні види спеціального природокористування (водо-, лісокористування тощо), мають взаємодіяти, узгоджувати свої рішення, дії, щоб інтереси одного виду природокористування не зашкодили інтересам інших видів. Звідси певний збіг суб'єктного складу державного управління окремими сферами природокористування. Проте це збіг лише за складом органів. За покладеними ж на них функціями відповідні органи змінюють своє місце й роль у системі державного управління спеціальним природокористуванням. Наприклад, видача дозволів на спеціальне користування природними ресурсами місцевого значення (крім корисних копалин) здійснюється місцевими радами за погодженням з органами Мінприроди України, а в разі видачі дозволів на використання ресурсів тваринного світу – також за погодженням з органами Держкомлісгоспу. Натомість у механізмі видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів загальнодержавного значення місцевим радам відведено роль погоджувального органу.

На місце органу в тому чи іншому класифікаційному угрупованні впливає й та обставина, що не існує органів, котрі реалізовували б одну функцію. Кожен орган здійснює всі управлінські функції, акцентуючи на певних із них, з огляду на специфіку власної діяльності, свого статусу. Наприклад, центральні органи виконавчої влади, реалізуючи свої нормотворчі функції шляхом прийняття відповідно до повноважень у цій сфері підзаконних нормативно-правових актів, разом із тим здійснюють функції щодо підготування та прийняття

рішення про надання природного ресурсу в спеціальне користування. Тобто один і той самий орган, з огляду на склад функцій, що він здійснює у сфері спеціального природокористування, може перебувати в різних класифікаційних угрупованнях.

Візьмемо, наприклад, поділ на органи державного управління, що мають нормотворчі повноваження, та органи, які наділені правозастосовчими повноваженнями. Для цієї сфери державного управління він досить умовний, оскільки нормоутворення та правозастосування є невід'ємними складовими діяльності багатьох органів, що здійснюють це управління. Таке поєднання, зокрема, властиве Кабінету Міністрів України, на який законодавство, з одного боку, покладає прийняття певних підзаконних актів, а з іншого – зобов'язує здійснювати виконавчо-розпорядчі дії разом з іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування. Так, відповідно до Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" Кабінет Міністрів України постановою № 459 від 10 серпня 1992 р. затвердив Положення про порядок видачі дозволів на спеціальне використання природних ресурсів та Положення про порядок установа лімітів використання природних ресурсів загальнодержавного значення. У свою чергу, Земельний Кодекс України (ст. 123) покладає на Кабінет Міністрів України у певних випадках прийняття рішень про надання в постійне користування земельних ділянок юридичним особам та щодо інших питань. Поєднується нормотворчість і правозастосування й у діяльності спеціально уповноважених центральних органів виконавчої влади. Зокрема, Мінприроди України, керуючись відповідними постановами Кабінету Міністрів, затвердило своїми наказами Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виробництва цементного клінкеру в обертових випалювальних печах (№ 23 від 20.01.2009 р.), виробнича потужність яких перевищує 500 т. на день [17, с. 13], та Порядок видачі погодження для отримання ліцензії на експорт та імпорт озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить (№ 336 від 23.06.2009 р.) [18, с. 111]. Одночасно Мінприроди здійснює низку повноважень виконавчо-розпорядчого характеру: видає в установленому порядку дозволи на спеціальне використання природних ресурсів, дозволи на викиди та скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, розробляє нормативи плати за використання природних ресурсів, розміщення відходів, за викиди та скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище тощо.

З питанням, що розглядається, безпосередньо пов'язане визна-

чення ролі Верховної Ради України, Президента України в організації спеціального природокористування. Увага до цього викликана тим, що, крім нормотворчих повноважень, вони, відповідно до законодавства, здійснюють у зазначеній сфері й повноваження виконавчо-розпорядчого характеру. Це не укладається в загальну схему поділу державних органів, за якою одні з них (органи законодавчої влади) від імені всього народу приймають закони, що визначають нормативну модель суспільних відносин, а інші (органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування) забезпечують практичну реалізацію законів, у тому числі шляхом здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності, прийняття підзаконних актів, які конкретизують законодавчі приписи. Зазначена обставина закріплена на законодавчому рівні, а отже, має отримати певне пояснення й висновки щодо її прийнятності (неприйнятності). Аналіз законодавства свідчить, що до специфічних форм державного управління (зовнішнього вираження активних дій щодо вирішення певних питань) з боку парламенту віднесено прийняття рішень про погодження матеріалів вилучення (викупу) земельних ділянок особливо цінних земель, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб (ч. 3 ст. 150 ЗК України), та місць розташування об'єктів власності інших держав, міжнародних організацій (ч. 4 ст. 151 ЗК України).

Що стосується управлінських повноважень Президента України, то суттєве значення для організації спеціального природокористування на територіях природно-заповідного фонду мають його повноваження щодо прийняття рішень про створення природних заповідників, національних природних парків та інших територій і об'єктів природно-заповідного фонду, а також щодо резервування цінних для заповідання відповідних природних територій та об'єктів (ст. 53, 55 Закону України "Про природно-заповідний фонд України" від 16.06.1992 р. [19]).

З приводу зазначених повноважень парламенту, що мають усі ознаки виконавчо-розпорядчої діяльності, слід зауважити, що вони для нього не є характерними. Утворюється неприйнятна сама по собі ситуація, коли той, хто здійснює відповідну функцію, сам під себе приймає акт, яким визначає умови й вимоги щодо її реалізації. Виникає риторичне питання: а хто буде контролювати виконання відповідного припису закону? Очевидно, що застосування тут принципу "сам себе" є не ліпшим варіантом з точки зору гарантування законності. Верховна Рада України приймає закони, а виконувати їх, забезпечувати реалізацію законодавчих приписів повинні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування. Тому слід погодитися з пропо-

зицією, за якою повноваження, що розглядаються, мають бути надані не парламенту, а Кабінету Міністрів України, що й слід відбити на законодавчому рівні [20, с. 534-536].

Потребують коригування повноваження Президента України в частині, що стосується прийняття рішень щодо розвитку територій природно-заповідного фонду. Основний Закон України, прийнятий 28 червня 1996 р., котрий, як констатував Конституційний Суд України в п. 2 мотивувальної частини свого рішення № 7 від 10 квітня 2003 р., вичерпно визначає повноваження Президента України [21], не поширює їх на створення, зміну меж, категорій і скасування статусу територій та об'єктів природно-заповідного фонду. Тож прийнятий у 1992 р. Закон України "Про природно-заповідний фонд України" повинен бути узгоджений з Конституцією України у відповідній своїй частині. Зазначені повноваження мають бути надані Кабінету Міністрів України, на який покладено забезпечувати проведення політики у сферах охорони природи, екологічної безпеки та природокористування (п. 3 ст. 116 Конституції України).

Повертаючись до визначення класифікації органів, що здійснюють державне управління у сфері спеціального природокористування, слід звернути увагу на такі моменти. Для розуміння змісту державного управління в галузі спеціального природокористування велике значення має характеристика функцій управління (планування щодо використання природних ресурсів, лімітування природокористування, державна реєстрація природокористувачів, надання спеціальних дозволів на користування природними ресурсами, контроль за додержанням умов спеціального природокористування тощо), які здійснюють відповідні органи. Така характеристика дозволяє охарактеризувати не тільки сутність завдань і цілей певної діяльності, а й виділити групи органів, що їх здійснюють. Узагальнена характеристика функцій забезпечує максимально повне відображення напрямків, завдань, що вирішуються органами управління в галузі спеціального природокористування. Проте функціональний аналіз передбачає диференціацію органів державного управління, прив'язаних до тієї чи іншої функції управління, а отже, для забезпечення цілісного сприйняття системи органів державного управління він не придатний. Тому доцільно застосувати класифікацію, котра це може забезпечити. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що таким може виступати поділ органів державного управління в цій сфері: на органи загальної компетенції, для яких повноваження з питань спеціального природокористування є лише складовими загальних повноважень щодо вирішення питань економічного та соціального розвитку країни й окремих регіонів; органи

спеціальної компетенції, для яких забезпечення реалізації державної політики в галузі спеціального природокористування є єдиним або ж одним із провідних завдань; інші органи виконавчої влади, які вирішують питання природокористування в контексті своїх завдань щодо реалізації державної політики в окремих галузях економіки чи сферах управління.

Органами загальної компетенції, для яких повноваження з питань спеціального природокористування є лише складовими загальних повноважень щодо вирішення питань економічного й соціального розвитку країни та окремих регіонів, є Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування. Для цих органів характерним є те, що в межах своїх повноважень вони вирішують увесь спектр питань спеціального природокористування, незалежного від його ресурсної належності, поєднують нормотворчу діяльність із правозастосовчою.

Окрему групу складають спеціально уповноважені центральні органи виконавчої влади та їх територіальні підрозділи. Ця група має основним призначенням вирішення питань організації природокористування (раціональне використання, відновлення природних ресурсів, їх охорона) в межах країни загалом та її окремих територій. У цій групі виділяється Міністерство охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди України), котре є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення й охорони природних ресурсів, здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, геологічного вивчення та забезпечення раціонального використання надр тощо, та центральні органи виконавчої влади, урядові органи державного управління, які відповідальні за реалізацію державної політики щодо користування окремими природними ресурсами, їх охорони.

Повноваження Мінприроди України включають два рівні: перший охоплює загальні питання організації природокористування й виявляється, зокрема, у прийнятті актів (або участі в їх підготуванні) загальнорегулюючого характеру з питань природокористування та участі в проведенні робіт зі стандартизації, сертифікації, акредитації, метрологічного забезпечення у сфері геологічного вивчення надр, використання природних ресурсів тощо; другий стосується здійснення управління окремими природними ресурсами (наприклад, надання дозволів на спеціальне користування окремими природними ресурсами).

Окремі центральні органи виконавчої влади й урядових органів

державного управління є відповідальними за організацію управління у сфері спеціального користування: окремими природними ресурсами, зокрема у сфері надрокористування, – це Міністерство вугільної промисловості України, Міністерство палива та енергетики України, Державна геологічна служба; водокористування – Держводгосп України; лісокористування – Деркомлісгосп України; землекористування – Держкомзем України тощо.

У цій сфері певні повноваження мають також інші центральні органи виконавчої влади, на які покладено здійснення певної державної функції. Серед них, наприклад, Мінфін України (забезпечує розроблення та затвердження в установленому порядку методичних рекомендацій та інших нормативно-методичних документів з питань бухгалтерського обліку і фінансової звітності підприємств, установ та організацій, у тому числі тих, що є учасниками відносин у сфері спеціального природокористування); Мінздрав України (на нього покладено реалізацію державної політики у сфері охорони здоров'я, санітарного та епідеміологічного благополуччя населення, у тому числі в процесі експлуатації природних ресурсів, споживання природної сировини, продукції природного походження); МНС України (до його завдань належить забезпечення реалізації державної політики у сфері запобігання надзвичайним ситуаціям техногенного та природного характеру, реагування на них та ліквідації їх наслідків); Держкомстат України (у контексті своїх повноважень організовує збирання, опрацювання, аналіз статистичної інформації з питань охорони довкілля, природокористування, забезпечує достовірність, об'єктивність цієї інформації тощо) та ін.

Висновок. Державне управління в окресленій сфері здійснюється численними органами держави, котрих пов'язує покладений на них обов'язок щодо забезпечення раціонального природокористування, охорони природних ресурсів, наданих для певних господарських та інших цілей фізичним чи юридичним особам. Ці органи, наділені різним статусом, займаючи різне місце в ієрархії органів держави, утворюють організаційну систему, у якій кожний елемент має певне призначення, взаємодіє з іншими. Єдність органів, що здійснюють державне управління в цій сфері, дозволяє поєднувати користування окремими природними ресурсами з виконанням загального завдання щодо охорони довкілля, узгоджувати екологічні інтереси з інтересами економічного розвитку. Законодавче регулювання державного управління відбиває особливості природокористування як специфічного виду діяльності, однак у деяких своїх позиціях, передусім тих, що стосуються окремих повноважень Верховної Ради України та Президента України в зазначеній сфері, потребує вдосконалення.

Бібліографічні посилання

1. *Комарницький В.М.* Поняття права спеціального природокористування // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка: Наук.-теорет. журнал. – 2009. – № 1. – С. 144.
2. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления: Курс лекций. – М., 1997.
3. *Авер'янов В.Б., Дерезь В.А., Школик А.М. та ін.* Державне управління: європейські стандарти, досвід та адміністративне право / За заг. ред. Авер'янова В.Б. – К., 2007.
4. Юридична енциклопедія: У 6 т. – К., 1999. – Т. 2.
5. *Чиркин В.Е.* Государствование. – М., 1999.
6. *Чиркин В.Е.* Конституционное право в Российской Федерации. – М., 2001.
7. *Старилов Ю.Н.* Курс общего административного права: В 3 т. – Т. 1: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. – М., 2002.
8. Муніципальне право України: Підруч. / За заг. ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. – К., 2001.
9. *Орзіх М.* Самоврядні території в системі державного устрою України. – К., 1993. – Вип. 1-2.
10. *Шеремет К.Ф.* Актуальные проблемы формирования местного самоуправления в Российской Федерации (круглый стол) // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 33.
11. *Куликов В.В.* Реформа местного самоуправления в России: теория и реальность // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 17.
12. *Шаповал В.М.* Сутнісні характеристики місцевого самоврядування // Право України. – 2002. – № 3. – С. 51.
13. Державне управління: проблеми адміністративно-правової теорії та практики / За заг. ред. В.Б.Авер'янова. – К., 2003.
14. *Борденюк В.І.* Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії: Монограф. – К., 2007.
15. *Борденюк В.І.* Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадського суспільства в Україні // Право України. – 2001. – № 12. – С. 26.
16. *Тихомиров С.В.* Административное право Российской Федерации: Учеб. пособ. – М., 2003.
17. Технологічні нормативи допустимих викидів забруднюючих речовин із устаткування (установок) для виробництва цементного клінкеру в обертових випалювальних печах: Затверджені Наказом Кабінету міністрів України № 23 від 20.01.2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 10. – С. 13.
18. Порядок видачі погодження для отримання ліцензії на експорт та імпорт озоноруйнівних речовин і продукції, що їх містить: Затверджений Наказом Кабінету міністрів України № 336 23.06.2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 57. – С. 111.
19. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. // ВВР. – 1992. – № 34. – Ст. 502.
20. *Єрофеев М.І.* Вдосконалення законодавчого забезпечення вилучення земель для державних і громадських потреб за рішенням Верховної Ради України. // Парламентаризм в Україні: теорія та практика: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 2001. – С. 534 – 536.
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 17, частини другої статті 27 Закону України "Про статус народного депутата України" (справа про гарантії діяльності народного депутата України) від 10.04.2003 р. № 7-рп/2003 // Урядовий кур'єр. – 2003. – 23 квітня. – № 76.

Надійшла до редакції 17.02.2010 р.

С.В. Ворушило

ад'юнкт

(Донецький юридичний інститут Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)

УДК 349.6:032.1

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОХОРОНИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ В УКРАЇНІ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ

Проаналізовано норми чинного законодавства України про охорону атмосферного повітря, визначено проблемні питання, недоліки та протиріччя, а також подальші перспективи його розвитку.

Ключові слова: *атмосферне повітря, охорона, адміністративно-правове регулювання.*

Проанализированы нормы действующего законодательства Украины касательно охраны атмосферного воздуха, определены проблемные вопросы, недостатки и противоречия, а также дальнейшие перспективы его развития.

Ключевые слова: *атмосферный воздух, охрана, административно-правовое регулирование.*

The rules of active law of Ukraine about the protection of atmospheric air are analysed, problem questions, failing and contradictions, and also further prospects of its development, are determined.

Key words: *atmospheric air, protection, administrative-legal regulation.*

Постановка проблеми. Забруднення повітря є ключовим чинником, що негативно впливає на стан природного середовища. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, від 40 % до 50 % захворювань людини у наш час можуть бути пов'язані зі зміною навколишнього середовища і в першу чергу – із забрудненням атмосфери. Ситуація в Україні також викликає занепокоєння і продовжує з року в рік погіршуватись. Якщо у 2000 р. викиди шкідливих речовин стаціонарними джерелами забруднення в атмосферне повітря в межах України дорівнювали 3959,4 тис. т (2001 р. – 4054,8, 2002 р. – 4075, 2003 р. – 4087,8, 2004 р. – 4151,9, 2005 р. – 4464,1, 2006 р. – 4822,2), то у 2007 – 4812,2 тис. т. При цьому тільки в одній Донецькій області такі викиди склали 1653 тис. т. [1, с. 230]. За таких умов серед інших видів охорони атмосферного повітря принципового значення набува-

ють саме засоби правової охорони. Створення дієвої та ефективної нормативно-правової бази є одним із найважливіших способів реалізації державної політики у сфері охорони та раціонального використання атмосферного повітря.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На сьогодні створено досить міцну законодавчу і наукову базу для розвитку правової охорони названого природного об'єкта. Вона здійснюється у тому числі з урахуванням тих принципів і основ, що були закладені й закріплені ще законодавством колишнього СРСР, а також вироблених наукою відповідних пропозицій і рекомендацій. Значний внесок у справу вдосконалення законодавства у галузі охорони атмосферного повітря зробили такі вчені, як М.М. Бринчук, Н.В. Барбашова, А.П. Гетьман, А.І. Жмотов, М.І. Малишко, В.Л. Мунтян, В.В. Петров, В.К. Попов, Ю.С. Шемшученко, М.В. Шульга та ін.

Незважаючи на те, що починаючи з 70-х років минулого століття вчені та практики регулярно зверталися до дослідження питань ефективності правового регулювання охорони атмосферного повітря, вивчення державної політики управління в цій сфері й досі знаходиться у стадії постановки проблеми. Тому **метою** цієї статті є проведення аналізу норм чинного законодавства України про охорону атмосферного повітря, визначення проблемних питань, недоліків та протиріч, а також подальших перспектив його розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Адміністративно-правова охорона атмосферного повітря в Україні будується на досить розгалуженій системі нормативних актів різної юридичної сили. Однак попри все це рівень її ефективності далекий від оптимального.

Вченими неодноразово порушувалося питання щодо оптимальної побудови системи правових актів у сфері охорони атмосферного повітря. Так, наприклад, на думку В.Л. Мунтяна, практичні заходи із охорони атмосферного повітря, передбачені правовими актами, необхідно здійснювати за такими основними напрямками: а) планування території населеного пункту і промислового майданчика; б) удосконалення технологічних процесів і заборона викидати в атмосферу відходи виробництва без попереднього їх очищення; в) поліпшення благоустрою населених пунктів; г) охорона атмосферного повітря у зв'язку з розширенням застосування хімічних засобів боротьби зі шкідниками сільського господарства; забезпечення радіаційної безпеки населення; д) організація санітарного нагляду і здійснення контролю за забезпеченням охорони атмосферного повітря; е) притягнення порушників законодавства про охорону атмосферного повітря до відповідальності

[2, с. 150]. М.І. Малишко наголошує на подальшій систематизації правових норм з охорони атмосферного повітря, бо упорядкована нормативна база – одна з необхідних умов підвищення ефективності контролю у зазначеній сфері [3, с. 33].

На думку Н.В. Барбашової, у законодавстві України, яке регулює забезпечення екологічної безпеки при здійсненні господарської діяльності, можна виокремити три основні нормативні блоки: стандартизація, нормування і контроль забруднення навколишнього середовища; економіко-правовий механізм природокористування; екологічна експертиза [4, с. 8].

Деякі вчені, не акцентуючи уваги на конкретному об'єкті природи, вважають, що адміністративно-правові норми у досліджуваній сфері регулюють діяльність державних органів щодо контролю за дотриманням природоохоронного законодавства; встановлюють режим раціональної та економної експлуатації об'єктів природи, обмеження та заборони під час їх використання; відповідальність за порушення встановлених правил [5, с. 87-91]. Інші наголошують на тому, що правове регулювання охорони атмосферного повітря полягає у встановленні гранично допустимих норм концентрації забруднюючих речовин у ньому і гранично допустимого рівня фізичного впливу на нього для діючих виробничо-господарських одиниць, заборони вводити в експлуатацію тільки-но побудовані та реконструйовані об'єкти без пило- та газоуловлювальних устаткувань і відповідного порядку прийому їх в експлуатацію, заходів щодо зниження антропогенного впливу автомобільного транспорту на середовище (шляхом проведення діагностики транспорту, а також розробки і реалізації транспортних схем міст) [6, с. 112].

Безумовно, викладені міркування вчених є слушними, проте, на нашу думку, найбільш оптимальним вбачається виділення таких груп адміністративно-правових норм, спрямованих на регулювання охорони атмосферного повітря: 1) загальні норми адміністративного права, які визначають функції, завдання та повноваження суб'єктів охорони атмосферного повітря, принципи охорони тощо; 2) адміністративно-правові норми, що регулюють порядок стандартизації і нормування в галузі охорони атмосферного повітря; 3) норми адміністративного права, які визначають порядок організації та здійснення державного обліку й моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря; 4) адміністративно-правові норми, що регулюють організацію державного контролю за дотриманням законодавства про охорону атмосферного повітря; 5) адміністративно-правові норми, які регламентують заходи щодо охорони атмосферного повітря; 6) адміністративно-правові норми, які встановлюють відповідальність за порушення законодавства

про охорону атмосферного повітря.

На підставі викладеного спробуємо здійснити аналіз нормативно-правових актів, що регулюють певні відносини у сфері охорони атмосферного повітря. При цьому вважаємо за доцільне провести такий аналіз з позиції юридичної сили того чи іншого нормативно-правового акта, а далі зупинитись на окремих групах адміністративно-правових норм. Слід погодитися з думкою Л.П. Коваленко про те, що класифікація актів за юридичними властивостями дає можливість досліджувати зв'язок між нормами права, місце актів у механізмі правового регулювання [7, с. 45-46].

Традиційно нормативно-правові акти вважаються головними джерелами адміністративного права України, адже практична діяльність державних органів заснована саме на них. Інше питання, якими є ці акти за юридичною силою, якістю та чи складають вони певну систему? Провідна роль серед нормативно-правових джерел адміністративного права України формально належить Конституції і законам. Порівняно з радянським періодом правове значення цих актів суттєво зросло. Якщо у радянський період конституція і закони мали переважно політичне та ідеологічне значення, то наразі на основі названих актів приймаються інші документи (підзаконні акти) [8].

Провідну роль у справі формування якісної правової основи охорони атмосферного повітря відіграють, у першу чергу, норми Конституції України. Так, у ст. 13 Основного Закону зазначено, що «земля, її надра, *атмосферне повітря*, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виняткової (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу» [9].

Норми Конституції є основоположними, загальними щодо тих норм, які містяться у спеціальних екологічних законах, у першу чергу в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища». Тому перелічені вище норми належать до загальних засад, на яких здійснюється адміністративно-правова охорона атмосферного повітря. Проте слід наголосити, що, по-перше, норми Конституції є нормами прямої дії, а по-друге, саме на основі норм Конституції України і у чіткій відповідності до них приймаються всі інші законодавчі акти, в тому числі й ті, що регулюють питання правової охорони атмосферного повітря.

На міжнародно-правовому рівні охорона атмосферного повітря від забруднення регулюється відповідними міжнародними договорами та угодами, а саме: Конвенцією про транскордонне забруднення повітря на великі відстані (Женева, 13 листопада 1979 р.), Конвенцією

про охорону озонового шару (Відень, 1985 р.), Міжнародним протоколом про скорочення викидів озоноруйнівних речовин (Монреаль, 1987 р.), Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату (підписана Україною 11 червня 1992 р. та ратифікована 29 жовтня 1996 р.) [10, с. 114-115], Кіотським протоколом (Закон України від 4 лютого 2004 р. «Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату») [11].

Наступним рівнем правового регулювання у досліджуваній сфері виступають закони та інші законодавчі акти України. Вони займають центральне місце в механізмі правового регулювання охорони атмосферного повітря. До комплексних екологічних законів, тобто законів, що містять норми про охорону навколишнього середовища, зокрема охорону атмосферного повітря, належить Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. [12]. В останньому у ст. 1 серед завдань законодавства про охорону навколишнього природного середовища зазначено «регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів». Одним із таких є атмосферне повітря.

Основним законодавчим актом (спеціального характеру) у сфері охорони атмосферного повітря є Закон України «Про охорону атмосферного повітря». Особливість цього нормативного акта полягає у тому, що він є безпосередньою основою для організації охорони атмосферного повітря. Крім того, цей закон став певним орієнтиром для подальшої правотворчої діяльності в окресленій сфері, чітко визначивши її перспективні напрямки.

Закон України «Про охорону атмосферного повітря» [13] встановлює завдання, але, на жаль, не визначає механізмів їх виконання. Він покладає основну відповідальність на Міністерство охорони навколишнього природного середовища України, а місцевим органам влади та Кабінету Міністрів дає право припиняти діяльність підприємств, що забруднюють довкілля.

У 2001 р. Верховною Радою України були внесені зміни до Закону України «Про охорону атмосферного повітря» [14], в яких вперше установлені нормативи у сфері охорони атмосферного повітря. Зазначені зміни мають такі особливості:

- загальна спрямованість управління якістю атмосферного повітря є технологічною, нова практика являє собою аналог відповідних документів Європейського Союзу, включаючи перелік речовин, моніторинг яких необхідно проводити;

- упроваджується нова система ліцензування та дозволів, що вимагає технологічної експертизи;

- гранично допустимі викиди будуть уточнюватися відповідно до концентрацій у повітрі забруднюючих речовин [15, с. 110-111].

Варто підкреслити, що прийняття Закону України «Про охорону атмосферного повітря» стало суттєвим кроком на шляху до створення якісної нормативно-правової бази у досліджуваній сфері. Проте врегулювати всі питання правової охорони атмосферного повітря він не зміг. Зокрема, в законі не приділено належної уваги суб'єктам правової охорони атмосферного повітря, взагалі не визначено функції, завдання та їх повноваження. Крім цього, ст. 12 Закону допускає обмеження, тимчасову заборону (зупинення) або припинення господарської чи іншої діяльності, пов'язаної з порушенням умов і вимог до викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря та передбачених дозволами рівнів впливу фізичних та біологічних факторів на його стан. Але механізму реалізації цього положення законодавцем, на жаль, не визначено.

В інших екологічних законодавчих актах, що стосуються сфери правової охорони атмосферного повітря, визначається механізм реалізації норм, встановлених Законами України «Про охорону навколишнього природного середовища» та «Про охорону атмосферного повітря». Серед таких нормативно-правових актів можна назвати Закони України: «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 р., «Про екологічну мережу України» від 24 червня 2004 р., «Про Загальнодержавну програму поводження з токсичними відходами» від 14 вересня 2000 р., «Про заборону ввезення і реалізації на території України етилованого бензину та свинцевих добавок до бензину» від 15 листопада 2001 р.

Законодавчі вимоги щодо охорони атмосферного повітря набувають розвитку у підзаконних нормативно-правових актах. Значну кількість нормативно-правових актів у досліджуваній сфері складають постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України. Зокрема, це постанови: «Про затвердження Порядку організації та проведення моніторингу в галузі охорони атмосферного повітря» № 343 від 9 березня 1999 р.; «Про затвердження Концепції зменшення обсягів викидів важких металів в атмосферне повітря» № 1291 від 21 серпня 2000 р.; «Про затвердження переліку найбільш поширених і небезпечних забруднюючих речовин, викиди яких в атмосферне повітря підлягають регулюванню» № 1598 від 29 листопада 2001 р.; «Про затвердження Порядку ведення державного обліку в галузі охорони атмосферного повітря» № 1655 від 13 грудня 2001 р.; «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел» № 1780 від 28 грудня 2001 р.; «Про Порядок розроблення та затвердження нормативів екологічної

безпеки атмосферного повітря» № 299 від 13 березня 2002 р.; «Про Порядок розроблення і затвердження нормативів гранично допустимого рівня впливу фізичних та біологічних факторів стаціонарних джерел забруднення на стан атмосферного повітря» № 300 від 13 березня 2002 р.; «Про затвердження Порядку погодження і видачі дозволів на провадження діяльності, пов'язаної із штучними змінами стану атмосфери та атмосферних явищ у господарських цілях» № 301 від 13 березня 2002 р.; «Про затвердження Порядку проведення та оплати робіт, пов'язаних з видачею дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами, обліку підприємств, установ, організацій та громадян – суб'єктів підприємницької діяльності, які отримали такі дозволи» № 302 від 13 березня 2002 р.; «Про затвердження Порядку розроблення та затвердження нормативів вмісту забруднюючих речовин у відпрацьованих газах та впливу фізичних факторів пересувних джерел забруднення атмосферного повітря» № 303 від 13 березня 2002 р. тощо.

Отже, незважаючи на досить значну кількість урядових актів у досліджуваній сфері, й досі відсутні документи, що мають передбачити конкретні заходи щодо збереження, поліпшення і відновлення стану атмосферного повітря, регламентувати механізм його адміністративно-правової охорони і головного напрямку останньої – контролю. Варто зазначити, що у чинному законодавстві немає нормативно-правового акта, який би регулював порядок здійснення державного контролю у сфері охорони атмосферного повітря. Таким може бути Положення про організацію державного контролю за охороною атмосферного повітря. Цей документ має визначити правові та організаційні засади здійснення відповідного контролю і бути спрямованим на правове забезпечення єдиної державної політики у сфері охорони атмосферного повітря. У Положенні слід обов'язково закріпити питання щодо поняття, мети, завдань, суб'єктів, об'єктів, предмета, видів, форм та методів здійснення державного контролю за охороною атмосферного повітря. Крім того, окремі його розділи доцільно присвятити діяльності суб'єктів державного контролю за охороною атмосферного повітря (основним принципам діяльності суб'єктів контролю; координації діяльності цих суб'єктів та розмежуванню їх компетенції; взаємовідносинам суб'єктів державного контролю на автомобільному транспорті та органів державної влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання та правоохоронних органів), порядку здійснення такого контролю (що передбачає чітке визначення процедурно-процесуальних аспектів) та відповідальності за невиконання вимог і перешкоджання під час здійснення контрольних дій тощо.

Велика кількість нормативно-правових актів у зазначеній сфері приймається спеціально уповноваженими на те центральними органами державної виконавчої влади (міністерствами, державними комітетами та іншими відомствами), які мають позавідомчий характер, а також органами державної влади та місцевого самоврядування Автономної Республіки Крим й інших адміністративно-територіальних одиниць. До таких актів у першу чергу слід відносити накази Міністерства охорони навколишнього природного середовища: № 177 від 10 травня 2002 р. «Про затвердження Інструкції про порядок та критерії взяття на державний облік об'єктів, які справляють або можуть справляти шкідливий вплив на здоров'я і стан атмосферного повітря, видів та обсягів забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферне повітря»; № 66 від 14 лютого 2002 р. «Про організацію робіт по розробленню та затвердженню нормативів гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел»; № 317 від 16 серпня 2004 р. «Про затвердження Переліку типів устаткування, для яких розробляються нормативи гранично допустимих викидів забруднюючих речовин із стаціонарних джерел»; № 286 від 30 липня 2001 р. «Про затвердження Порядку визначення величин фонових концентрацій забруднювальних речовин в атмосферному повітрі»; № 298 від 9 серпня 2001 р. «Про затвердження інструкції про проведення інвентаризації викидів важких металів в атмосферне повітря»; № 38 від 18 травня 1995 р. «Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, які заподіяні державі в результаті наднормативних викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря» та ін.

Особливу групу правових актів складають Державні стандарти України (ДСТУ), Державні санітарні норми (ДСН), галузеві стандарти, державні будівельні норми і правила тощо. Державні стандарти є обов'язковими до виконання, і на їхній основі розробляються відповідні нормативи в галузі охорони атмосферного повітря. До речі, нормування його допустимого забруднення є одним із основних напрямків охорони названого природного об'єкта. Слід підкреслити, що перший перелік із 10-ти найменувань забруднюючих речовин, для яких встановлювались допустимі концентрації їх вмісту в атмосферному повітрі, вперше було затверджено у СРСР у 1952 р. Вважається, що встановлення нормативів гранично допустимих концентрацій забруднюючих речовин в атмосферне повітря є складовою частиною важливої в соціальному плані сфери практики – стандартизації в охороні навколишнього середовища [16, с. 74-75].

Законодавство України у сфері стандартизації ґрунтується на однійменному Законі України «Про стандартизацію» та інших нормати-

вно-правових актах, в першу чергу таких, як: ДСН 201-97 – Державні санітарні норми по охороні атмосферного повітря населених пунктів (від забруднення хімічними та біологічними речовинами); ДСТУ 3273-95 – Безпека промислових підприємств. Загальні положення та вимоги; ГОСТ 17.0.0.04-90 – Охорона природи. Екологічний паспорт промислового підприємства. Основні положення; ДСТУ 2156-93 – Безпечність промислових підприємств. Терміни та визначення; ДСТУ 14004-97 – Системи управління навколишнім середовищем. Загальні настанови щодо принципів управління, систем та засобів забезпечення; ДСТУ 4276-04 – Система стандартів у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання ресурсів. Атмосфера. Норми і методи вимірювання димності відпрацьованих газів автомобілів з дизелями або газодизелями; ДСТУ 4277-04 – Система стандартів у галузі охорони навколишнього середовища та раціонального використання ресурсів. Атмосфера. Норми і методи вимірювання вмісту оксиду вуглецю та вуглеводнів у відпрацьованих газах автомобілів з двигунами, що працюють на бензині або газовому паливі тощо.

Отже, після прийняття Закону України «Про охорону атмосферного повітря» можна констатувати, що законодавство у цій сфері значно упорядковано. Норми і правила охорони атмосферного повітря закріплені в різних законодавчих актах, а також численних нормативних актах відомчого характеру. В той же час, прийняті в різні часи, ці іноді суперечливі та застарілі норми і правила регулюють лише окремі сторони діяльності з охорони атмосферного повітря, не забезпечуючи комплексного вирішення проблеми. З цим окремі вчені пов'язують необхідність систематизації і кодифікації законодавства про охорону атмосферного повітря [17, с. 14-15].

Також висловлювалися думки стосовно прийняття або Основ атмосферного законодавства, або навіть атмосферного кодексу [17, с. 15]. При цьому, на думку М.І. Малишка, сукупність норм і правил, що регулюють відповідні суспільні відносини у сфері охорони атмосферного повітря, може бути виокремлено у самостійну галузь законодавства, яку він пропонує називати атмосферним законодавством [17, с. 15-16].

Отже, ситуація, що склалася сьогодні щодо правового регулювання питань охорони атмосферного повітря, навряд чи може бути визнана оптимальною з таких причин:

- сформувався великий масив розрізнених підзаконних актів, присвячених різним питанням, і внаслідок цього об'єктивно виникають труднощі щодо отримання інформації про такі акти та ознайомлення з ними;

- наявною є залежність застосування законів від актів більш ни-

зького рівня, внаслідок чого можуть бути штучно відсунуті терміни реалізації законодавчих вимог;

– зберігається дотепер відомчий підхід до формування нормативних актів. Основним недоліком відомчої нормотворчості є її безконтрольність, відсутність гласності при підготовці нормативних актів.

Зважаючи на вищевикладене, виникає питання про можливі шляхи оптимізації нормотворчості у сфері охорони атмосферного повітря. На нашу думку, з метою уніфікації законодавства можна запропонувати прийняття єдиного кодифікованого акта у цій сфері правового регулювання – Повітряноохоронного кодексу України, в якому більш детально мають бути відображені питання щодо: чіткого визначення переліку, статусу та компетенції суб'єктів охорони атмосферного повітря; виключного переліку нормативів у галузі охорони атмосферного повітря; напрямків охорони; основ дозвільної діяльності та процедурних правил у зазначеній сфері; механізму застосування заходів охорони до порушників чинного законодавства; відшкодування шкоди у результаті порушеного права тощо.

Висновки. Проведений аналіз діючого законодавства у сфері охорони атмосферного повітря дозволив дійти таких висновків.

По-перше, більшість законодавчих актів, прямо пов'язаних з досліджуваною проблемою, має рамковий, відсильний до підзаконних нормативно-правових актів характер. Це призводить до фактичної бездіяльності норм закону і відсовує на невизначений час їх реалізацію.

По-друге, дотепер не прийнято низку найважливіших нормативно-правових актів законодавчого і підзаконного характеру, що дозволять якісно здійснювати правову охорону атмосферного повітря та проводити державний контроль у цій сфері більш ефективно.

По-третє, чинне законодавство регулює тільки питання охорони атмосферного повітря, у той час як питання його використання залишаються законодавчо не урегульованими.

Таким чином, слід констатувати, що сьогодні назріла об'єктивна потреба вдосконалення і оперативного ухвалення відповідних нормативно-правових актів, оскільки зволікання спричиняє ускладнення ефективного здійснення адміністративно-правової охорони атмосферного повітря і, як наслідок, зростання правопорушень із боку фізичних та юридичних осіб – забруднювачів повітря.

Бібліографічні посилання

1. Україна у цифрах 2007: Стат. зб. – К., 2008.
2. Мунтян В.Л. Правова охорона природи УРСР. – К., 1973.
3. Мальшко Н.И. Государственный контроль за охраной атмосферного воздуха. – К., 1982.
4. Барбашова Н.В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської

- діяльності: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999.
5. *Жмотов А.И.* Государственное управление охраной природы в СССР. – Саратов, 1983.
 6. *Природа и закон.* – К., 1991.
 7. *Коваленко Л.П.* Адміністративно-правові заходи охорони навколишнього природного середовища: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
 8. *Кампо В.М., Нижник Н.Р., Шльоер Б.П.* Становлення нового адміністративного права України: Наук.-популярн. нарис. – К., 2000.
 9. Конституція України // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
 10. *Сільнова А.* Правова охорона озонового шару атмосфери // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 6. – С. 111-116.
 11. Про ратифікацію Кіотського протоколу до Рамкової Конвенції Організації Об'єднаних Націй про зміну клімату: Закон України від 4 лютого 2004 р. // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
 12. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 р. // ВВР. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
 13. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 50. – Ст. 678.
 14. Про внесення змін до Закону України «Про охорону атмосферного повітря»: Закон України від 21 червня 2001 р. // ВВР. – 2001. – № 48. – Ст. 252.
 15. *Шмандій В.М., Солошич І.О.* Управління природоохоронною діяльністю: Навч. посіб. – К., 2004.
 16. *Бринчук М.М.* Правовая охрана атмосферного воздуха. – М., 1985.
 17. *Мальшико Н.И.* Государственный контроль в области охраны атмосферного воздуха от загрязнения: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1979.

Надійшла до редакції 08.10.2009 р.

В.В. Гречишникова

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.951:342.56

СТАН ПРИТЯГНЕННЯ ВИННИХ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА ПОРЯДОК ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Досліджено стан притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності за правопорушення, що посягають на встановлений порядок здійснення правосуддя. Виявлено проблеми щодо застосування судами України адміністративно-деліктного законодавства, що забезпечує встановлений порядок здійснення правосуддя.

Ключові слова: *адміністративна відповідальність, правосуддя, порядок.*

Изучен широкий круга правовых проблем привлечения к административной ответственности за правонарушения, которые посягают на установленный порядок осуществления правосудия.

Выявлены проблемы по применению судами Украины административно-деликтного законодательства, обеспечивающего установленный порядок осуществления правосудия.

Ключевые слова: административная ответственность, правосудие, порядок.

The article is devoted to a wide range of legal problems relating to the administrative liability for violations that infringe on the established order of justice. Problems concerning the application by courts of Ukraine of administrative-delict legislation guaranteeing the established order of justice are detected.

Key words: administrative liability, justice, order.

Постановка проблеми. З 2002 р. суди загальної юрисдикції працюють в умовах реформування судової системи і судочинства.

Закріплене в Конституції України [1] право фізичних та юридичних осіб на судовий захист і поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі [2], знайшло практичну реалізацію. Суди почали розглядати набагато більшу кількість важливих питань, які раніше належали до компетенції інших органів. Однак розпочату судову реформу ще не завершено, і це створює проблеми, які впливають на стан здійснення правосуддя, негативно позначаються на оперативності розгляду справ та якості здійснення судочинства.

За даними судової статистики [4–9], на оперативність розгляду справ на теперішній час істотно впливають такі чинники: неявка в судові засідання свідків, потерпілих, захисників, прокурорів та інших учасників процесу; низький рівень виконання учасниками судового процесу своїх обов'язків у сфері правосуддя; недостатньо високий рівень знань змін у сучасному законодавстві; вплив на суддів.

Планом дій України у рамках Європейської політики сусідства передбачено завершити та втілити в життя реформу судової системи з метою забезпечення незалежності, неупередженості та ефективності судової влади, посилити навчання суддів, прокурорів й інших посадових осіб, задіяних у сфері судочинства, забезпечити реалізацію нещодавніх змін у законодавстві на основі європейських стандартів [3, с. 4-12].

Важливим є наявність досконалого адміністративно-деликтного законодавства, щоб діяльність судів загальної юрисдикції була спрямована на реалізацію конституційних гарантій забезпечення захисту прав і свобод громадян, прав і законних інтересів юридичних осіб та держави, підвищення ефективності функціонування незалежного та неупередженого суду, зміцнення судової влади і здійснення її відповідно до конституційних засад судочинства [10, с. 73-75; 11, с. 6].

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Реформування інституту адміністрати-

вної відповідальності привертає увагу значної кількості вчених. Серед них В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Ю.П. Битяк, О.В. Негодченко, С.В. Ківалов, Д.М. Лук'янець, О.Н. Стеценко, З.С. Гладун та ін. Але в юридичній літературі проблема адміністративно-деліктного забезпечення судів висвітлена недостатньо, фрагментарно, в рамках ширшої правової проблематики. Тому розгляд стану притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення, що посягають на встановлений порядок здійснення правосуддя на теперішній час, є актуальним.

Метою даної статті є дослідження стану застосування в судах України адміністративно-деліктного законодавства щодо забезпечення встановленого порядку здійснення правосуддя.

З урахуванням поставленої мети мають бути вирішені такі завдання:

- визначення кількості осіб, що притягнені до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 КУпАП протягом 2002-2008 років;
- здійснення аналізу кількості винесених окремих ухвал суду (окремої постанови судді) про виявлені порушення закону протягом 2002-2008 років;
- здійснення аналізу кількості наданих відповідей на окрему ухвалу суду чи окрему постанову судді протягом 2002-2008 років;
- визначення кількості осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності за ст. 185-6 КУпАП за невжиття заходів щодо окремої ухвали суду чи окремої постанови судді;
- виявлення проблемних питань щодо застосування судами України адміністративно-деліктного законодавства, яке забезпечує встановлений порядок здійснення правосуддя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Робота судів в Україні на теперішній час підлягає критиці [12, с. 4; 13, с. 5; 14, с. 5]. Численні проблеми, з якими стикаються судді при здійсненні правосуддя, потрібно невідкладно вирішувати.

Мають бути визначені чіткі орієнтири створення в Україні судової системи, яка б відповідала існуючим соціально-економічним умовам українського суспільства, потребам людей та суб'єктів господарювання, була економічно виправданою в умовах недостатності державних фінансових ресурсів, забезпечувала якісний розгляд судових справ [12].

За даними судів, найбільш поширеною підставою відкладення розгляду кримінальних справ за період 2001-2008 рр. була неявка в судове засідання свідків та потерпілих. Досить часто не з'являються на судове засідання такі учасники процесу, як прокурор та захисник. Причинами тривалого розгляду у судах кримінальних справ також були: незадовільна підготовка справи до розгляду; призначення справ

до попереднього та судового розгляду з порушенням строків, передбачених статтями 241, 256 КПК; неналежний контроль суддів за своєчасним повідомленням осіб, які беруть участь у розгляді справи, про день та час її розгляду, а також невжиття заходів до забезпечення їх явки у судове засідання; необгрунтовано тривалі перерви між судовими засіданнями та зупинення провадження у справах з підстав, не передбачених законом, тощо.

У 2001 р. при розгляді судами кримінальних справ 2824 особи були притягнуті до адміністративної відповідальності за ст.185-3 КУпАП [4].

У 2002 р., порівняно з 2001 р., більше ніж удвічі (до 1296) зменшилася кількість осіб, на яких було накладено штраф за неявку в судове засідання [4].

У 2003 р. кількість осіб, на яких судами накладено штраф за неявку в судове засідання, в порівнянні з 2002 р., зменшилася з 1,3 тис. до 1 тис [5].

У 2004 р. при розгляді судами кримінальних справ за неявку в судове засідання суди оштрафували 1,3 тис. осіб, що на 30,6 % більше, ніж у 2003 р. [6].

За неявку в судове засідання в 2005 р. оштрафовано 1,6 тис. осіб, що на 17,1 % більше, ніж у 2004 р. [7].

У 2006 р. за неявку в судове засідання викликаних осіб суди застосували штраф під час розгляду 859 справ, що вдвічі менше, ніж у 2005 р. [8].

У 2007 р. за злісне ухилення від явки в суд свідків, потерпілих, позивачів, відповідачів, непідкорення зазначених осіб та інших громадян розпорядженню головуєчого, порушення порядку під час судового засідання, а також за вчинення будь-ким дій, які свідчать про явну неповагу до суду, накладено адміністративне стягнення на 1,6 тис осіб, що на 5,9 % більше, ніж у 2006 р. [9]. Таку ж кількість осіб притягнуто до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 КУпАП і в 2008 р.

На теперішній час Європа і Америка визначають свою політику щодо нашої країни виходячи з трьох критеріїв – рівня демократії, ринкової економіки і верховенства права, яке залежить від становища, в якому перебувають суди, їх захищеності і незалежності, становища фізичної і юридичної особи в суді. Судді мають вимагати і від себе, і від відвідувачів та інших осіб, у тому числі і з допомогою сили закону, відповідної високої поваги до суду [16, с. 8-10].

Серед проблем, які мають вирішувати судді щоденно, є належна організація судових процесів, зокрема явка всіх учасників процесу на судове засідання. З огляду на наведені дані можна дійти висновку, що суди недостатньо використовували заходи адміністративно-

деліктного впливу до осіб, які перешкоджали здійсненню кримінального судочинства.

Відповідно до ч. 3 ст. 289 КПК про неявку прокурора або адвоката в судові засідання суди повідомляли відповідні органи. Однак, зважаючи на ту обставину, що зриви судових процесів через неявку прокурорів та адвокатів набули поширення, деякі суди ініціювали питання про необхідність передбачити в законі більш дієві заходи процесуального впливу на зазначених осіб. Можливо, буде доцільним застосовувати до вказаних осіб за відповідні правопорушення заходи адміністративної відповідальності.

Аналіз практики розгляду цивільних справ у судах України дав можливість визначити, що значна їх кількість не вирішувалася в судовому засіданні через неявку обох або однієї зі сторін, їх представників, а також свідків. У 2001 р. суди, застосовуючи ст. 185-3 КУпАП, наклали штраф на 13 129 осіб за неявку в судові засідання. В 2002 р. з 13,1 тис. до 3,7 тис., або на 72,0 %, зменшилася кількість осіб, оштрафованих за неявку в судові засідання [4]. В 2003 р. за неявку в судові засідання оштрафовано понад 4 тис. осіб, що на 9,9 % більше, ніж у 2002 р. [5]. На жаль, офіційні дані щодо кількості осіб, притягнутих до адміністративної відповідальності за ст. 185-3 КУпАП при розгляді цивільних справ за 2004-2008 роки відсутні. Але можна з упевненістю зазначити, що судді не завжди використовують надані їм законом можливості впливати на перебіг судового процесу для зменшення строків перебування у провадженні цивільних справ. Також судами не в повній мірі застосовуються заходи адміністративного примусу до осіб, які перешкоджають здійсненню цивільного судочинства.

Відповідно до ст. 129 Конституції України за неповагу до суду і судді винні особи повинні притягатися до юридичної відповідальності. Ця відповідальність передбачена ст. 185-3 КУпАП. Проблема лише в тому, що зазначена стаття не часто застосовується, і суддям це слід враховувати. Судді повинні захищати себе та суд від образ, принижень. До цього їх змушує названа конституційна норма, необхідність підтримання високого статусу та авторитету суду як єдиної гілки державної влади, що має врівноважувати суспільство та інші гілки влади, спонукати всіх до виконання законів як джерел найвищого блага в суспільстві [16].

З метою усунення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів, та з інших підстав суди:

- у 2002 р. постановили 4661 окрему ухвалу (постанову), що складає 2,8 % від кількості справ, розглянутих із постановленням вироку. За 3036 ухвалами, або 65,1 % від постановлених, надійшли по-

відомлення про вжиті заходи [4];

- у 2003 р. збільшили кількість окремих ухвал (постанов) з 4,7 тис. до 5,8 тис., або на 23,4 %. За 3,8 тис. ухвал, або 66,4 % від постановлених, надійшли повідомлення про вжиті заходи [5];

- у 2004 р. збільшили кількість окремих ухвал (постанов) до 7,3 тис., або на 27,6 %, але вони не стали ефективним засобом запобігання вчиненню злочинів. За 4,7 тис. ухвалами, або 63,7 % від усіх постановлених, надійшли повідомлення про вжиті заходи [6];

- у 2005 р. постановили 7,3 тис. окремих ухвал (постанов). За 4,3 тис. ухвал, що становить 59,3 % від усіх постановлених, надійшли повідомлення про вжиті заходи [7];

- у 2006 р. постановили 6,6 тис. окремих ухвал, що на 9 % менше. За 4,4 тис. ухвал, що становить 66,7 % від усіх постановлених, надійшли повідомлення про вжиті заходи [8];

- у 2007 р. постановили 5,9 тис. окремих ухвал, що на 10 % менше; їх частка серед справ, провадження в яких закінчено, лише 3,2 %. Надійшли повідомлення про вжиті заходи за 4,2 тис. ухвал, що становить 69,9 % від усіх постановлених [9].

За досліджений період часу при розгляді кримінальних справ суди притягнули до адміністративної відповідальності за ст.185-6 КУпАП за невиконання заходів за окремими ухвалами (постановами) судів наступну кількість осіб:

- у 2001 р. – 366 [4];

- у 2002 р. – 279 (зменшилась на 23,8 %) [4].

- у 2003р. – 253 (зменшилась на 9,3 %) [5].

- у 2004 р. – 255, що на 0,8 % більше від показника 2003 р. [6].

- у 2005 р. – 294, що на 15,3 % більше, ніж у 2004 р. [7].

На причини та умови, що сприяли порушенням у сфері цивільних правовідносин, у 2002 р. суди реагували постановленням 2612 окремих ухвал, або на 0,2 % від кількості справ, вирішених по суті. Про вжиття заходів за зазначеними ухвалами надійшло 1606 повідомлень, або 61,5 % від кількості постановлених ухвал [4].

У 2003 р. суди постановили 2,3 тис. окремих ухвал щодо причин та умов, які сприяли порушенням у сфері цивільних правовідносин, їх частка серед справ, вирішених по суті, як і в попередньому році, становила лише 0,2 %. Надійшло 1,4 тис. повідомлень про вжиття заходів за зазначеними ухвалами, або 59,2 % від постановлених ухвал [5].

Кількість постановлених судами окремих ухвал у 2004 р. збільшилася до 2,7 тис., або на 13,4 % [6].

У 2007 р. суди, виявивши під час розгляду справи порушення закону для вжиття заходів щодо усунення встановлених причин та

умов, що сприяли вчиненню правопорушення, постановили і надіслали відповідним особам 1,4 тис. окремих ухвал, що на 13 % менше, ніж у 2006 р., або 0,1 % від кількості справ, розглянутих із ухваленням рішення. Надійшло 820 повідомлень про вжиті заходи за зазначеними ухвалами, або 56,8 % від постановлених ухвал [9]. У 2008 р. суди постановили 1300 окремих ухвал, а надійшло тільки 798 повідомлень про вжиті заходи.

За статистичними даними, кількість винесених окремих ухвал на виявлені місцевими судами під час вирішення господарського спору порушення законності або недоліки в діяльності підприємства, установи, організації, державного чи іншого органу:

- у 2003 р. зросла на 20,9 % і становила 2,2 тис. Суди надіслали 628 повідомлень органам внутрішніх справ і прокурорам про виявлені у діяльності працівників підприємств та організацій порушення законності для вирішення питання про порушення кримінальної справи. Надійшло 807 відповідей про розгляд повідомлень та інформацій судів і виконання окремих ухвал, або 25,7 % від надісланих [5];

- у 2004 р. становила 2 тис., що на 6,8 % менше від показника 2003 р. Суди надіслали 565 повідомлень органам внутрішніх справ і прокурорам про виявлені у діяльності працівників підприємств та організацій порушення законності для вирішення питання про порушення кримінальної справи, що на 10 % менше, та 205 інформацій, або на 40,8 % менше. Надійшло 947 відповідей про виконання окремих ухвал, розгляд повідомлень та інформацій судів, або 34 % від усіх надісланих судами [6];

- у 2005 р. становила 1,8 тис. окремих ухвал та 161 інформацію. Водночас кількість повідомлень, надісланих судами органам внутрішніх справ і прокурорам для вирішення питання про порушення кримінальної справи, збільшилася на 37,3 % і становила 776. Про виконання окремих ухвал, розгляд повідомлень та інформацій судів надійшло 896 відповідей, або 33,2 % від усіх надісланих судами [7];

- у 2006 р. становила 1,6 тис. окремих ухвал, що на 11,2 % менше, та 550 повідомлень органам МВС і прокурорам про виявлені у діяльності працівників підприємств та організацій порушень законності для вирішення питання про порушення кримінальної справи, що також на 23,9 % менше; кількість надісланих судами інформацій із зазначених питань збільшилася на 47,8 %. Про виконання окремих ухвал, розгляд повідомлень та інформацій судів надійшло 633 відповіді, або 26,9 % від усіх надісланих судами [8];

- у 2007 р. становила 1,5 тис., що на 3,7 % менше, ніж у 2006 р., та 232 інформації із зазначених питань, що на 2,5 % менше. Органам

внутрішніх справ і прокурорам для вирішення питання про порушення кримінальної справи надіслано 453 повідомлення про виявлені у діяльності працівників підприємств та організацій порушення законності, що також на 17,6 % менше. Про виконання окремих ухвал, розгляд повідомлень та інформацій судів надійшло 503 відповіді, або 23 % (26,9 %) від усіх надісланих судами [9];

- у 2008 р. становила 1526, і тільки 412 повідомлень про вжиті заходи.

Доцільно зауважити про відсутність практики застосування адміністративної відповідальності відповідно до ч.1 ст.185-6 КУпАП за правопорушення, що посягають на встановлений порядок здійснення правосуддя при розгляді як цивільних, так господарських спорів.

З 2006 р. почали здійснювати судочинство адміністративні суди. Аналізуючи розгляд адміністративних справ у 2006 р. зазначимо, що було відкладено розгляд у 13,3 тис. адміністративних справ, у тому числі через неприбуття у судові засідання сторони або будь-кого з інших осіб, які беруть участь у справі, про яких немає відомостей, що їм вручені повістки, – 5,8 тис. справ, або 43,8 % від кількості відкладених справ. Неявка в судові засідання належним чином повідомлених свідків, прокурорів, представників, інших учасників процесу призвела до відкладення розгляду в 4,4 тис. справ, або 33,3 %. Через неодноразове відкладення розгляду залишилися нерозглянутими понад один рік 480 справ, або 0,4 % від тих, що перебували в провадженні.

Упродовж 2007 р. було відкладено розгляд у 17,4 тис. адміністративних справ, що на 30,5 % більше, ніж у 2006 р. У тому числі через неприбуття у судові засідання сторони або будь-кого з інших осіб, які беруть участь у справі, про яких немає відомостей, що їм вручені повістки, – 7,5 тис. справ, або 43,2 % від кількості відкладених. Неявка в судові засідання належно повідомлених свідків, прокурорів, представників, інших учасників процесу призвела до відкладення розгляду в 5,4 тис. справ, або 31,3 %, із них у зв'язку з неявкою представника – 2,7 тис. справ, або 15,5 % від кількості усіх відкладених справ. Через неодноразове відкладення розгляду залишилися нерозглянутими понад 1 рік 555 справ, або 0,4 % від тих, що перебували в провадженні загальних судів. Така ж тенденція зберіглася і в 2008 році.

У 2006 р. за фактами виявлених під час розгляду справи порушень закону суди постановили 274 окремі ухвали. Надійшли повідомлення про вжиті заходи за 149 ухвалами, або 54,4 % від усіх постановлених [8].

У 2007 р. за фактами виявлених під час розгляду справи порушень закону суди постановили 194 окремі ухвали, що на 29,2 % менше, ніж у 2006 р., або 0,2 % від кількості справ, розглянутих із прийн-

яттям постанов. Надійшли повідомлення про вжиті заходи за 90 окремими ухвалами, або 46,4 % від усіх постановлених [9].

У 2008 р. винесено 179 окремих ухвал, надійшло 68 повідомлень про вжиті заходи.

Доцільно зауважити про відсутність практики застосування адміністративно-деліктних норм для забезпечення встановленого порядку здійснення правосуддя при розгляді адміністративних справ.

Наслідками поширення у суспільстві негативного та недбалого ставлення до інститутів судової влади є підрив авторитету українського суду, незалежність суддів, порушення принципу неупередженості суду, непередбачуваність судових рішень, приниження честі і гідності суддів [17, с. 9].

Висновок. Отже, дані судової статистики 2002-2008 р. свідчать про необхідність підвищення рівня правосуддя з метою забезпечення надійного судового захисту прав та охоронюваних законом інтересів громадян, юридичних осіб і держави в цілому, шляхом застосування адміністративно-деліктних норм. Ситуація, що склалася у сфері правосуддя, потребує змін у законодавчому регулюванні судоустрою, судочинства та статусу суддів, а також змін у законодавстві щодо забезпечення здійснення правосуддя. Важливим є адміністративно-деліктне забезпечення діяльності судів щодо здійснення правосуддя, але воно ще недостатньо відповідає вимогам часу, у зв'язку з чим виникає необхідність в його подальшому удосконаленні. Також для подолання недоліків у здійсненні судочинства є дуже важливим застосування в повній мірі існуючих норм адміністративно-деліктного законодавства для забезпечення діяльності суду щодо здійснення правосуддя, що на теперішній час, на жаль, не здійснюється в повному обсязі.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР. – 1996. – № 30.
2. Коментар до закону «Про судоустрій України». – К., 2003.
3. *Осетинський А.* Сучасні проблеми реформування системи правосуддя у контексті адаптації до європейських стандартів. // *Право України.* – 2008. – № 4. – С. 4-12.
4. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2002 р. за даними судової статистики // *Вісник Верховного Суду України.* – 2003.
5. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції у 2003 р.(за даними судової статистики) // *Вісник Верховного Суду України.* – 2004.
6. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2004 р.(за даними судової статистики) // *Вісник Верховного Суду України.* – 2005.
7. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2005 р. (за даними судової статистики)// *Вісник Верховного Суду України.* – 2006.
8. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006 р. (за даними судової статистики)// *Вісник Верховного Суду України.* – 2007.

9. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2007 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2008.
10. Колпаков В.К. Проблеми розвитку законодавства про адміністративну відповідальність у проекті КУпАП // Науковий вісник Юридичної академії МВС. – 2002. – № 1. – С. 73-75.
11. Кодифікація і «законодавчий бум» // Юридичний Вісник України. – 2009. – № 12. – С. 6.
12. Пеленчук П. Ми були й будемо проти псевдореформи // Юридичний Вісник України. – 2009. – № 12. – С. 4.
13. Онопенко В. Нам пропонують судові джунгли // Юридичний Вісник України. – 2009. – № 12. – С. 5.
14. Ківалов С. Люди повинні самі обирати суддів. // Юридичний Вісник України. – 2009. – № 12. – С. 5.
15. Кубко Є.Б. Особливості адміністративних правопорушень, що підлягають розгляду адміністративними судами // У кн.: Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У 2 т. Особлива частина. – К., 2005. – С. 505-513.
16. Маляренко В. Про рівень правосуддя в державі та повагу до суду // Право України. – 2004. – № 1. – С. 8-10.
17. Осетинський А. Утвердження авторитету суду у контексті судової реформи // Право України. – 2006. – № 4. – С. 9

Надійшла до редакції 25.12.2009 р.

О.С. Клименко

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.9

ЩОДО ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ У ДОРАДЯНСЬКИЙ ТА СУЧАСНИЙ ПЕРІОДИ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Здійснено порівняльно-правовий аналіз пам'яток правової історії, зарубіжного досвіду та з'ясовано сучасні аспекти діяльності державної виконавчої служби з наданням науково-практичних рекомендацій.

Ключові слова: *державна виконавча служба, порівняльно-правовий аналіз.*

Осуществлен сравнительно-правовой анализ памятников правовой истории, зарубежного опыта и выяснены современные аспекты деятельности государственной исполнительной службы с предоставлением научно-практических рекомендаций.

Ключевые слова: *государственная исполнительная служба, сравнительно-правовой анализ.*

Comparative legal analysis of legal history monuments, foreign experience is made, and modern aspects of state executive service activity are cleared up, and scientific practical recommendations are given.

Key words: *state executive service, comparative legal analysis.*

Постановка проблеми. З метою удосконалення державно-правового та суспільного життя юридична наука у переважній більшості використовує для ефективності сучасного розуміння правових явищ такі загальновідомі методи пізнання, як історичний, порівняльно-правовий, структурно-функціональний, тлумачення, аналізу, синтезу та ін.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Для розуміння історично-правової природи діяльності державної виконавчої служби ми звернулися до наукових джерел таких загальновідомих правників: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, Д.М. Бахрах, Ю.В. Білоусов, Ю.П. Бітяк, А.С. Васильєв, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, С.В. Ківалов, В.А. Кройтор, Н.Р. Нижник, А.О. Селіванова, В.С. Стефанюк, В.І. Тertiшніков, М.М. Тищенко, М.М. Фролов, С.Я. Фурса, Ю.С. Шемшученко, М.Й. Штефан, С.В. Щербак, М.М. Ясинок. Вони прямо або опосередковано формулювали сучасні адміністративно-правові напрямки діяльності державної виконавчої служби, періодично посиляючись на правові пам'ятки історії.

Мета. Простеження історичного розвитку та правової природи адміністративно-правової діяльності Державної виконавчої служби в Україні є корисною частиною нашого дослідження, оскільки їх оцінка надає можливість здійснення аналізу позитивних та негативних змін у процесі суспільного і державно-правового удосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Доцільність історично-правового аналізу суспільних явищ підкреслювалася ще у ХІХ ст. ординарним професором Імператорського Московського університету І.Д. Беляєвим, який зазначав, що саме у праві є очевидним зв'язок попереднього з наступним – кожний наступний закон є не що інше, як розвиток попередніх, для яких він слугує чи доповненням, чи поясненням, чи обмеженням та відміною [1, с. 23]. Отже, будь-яка сучасна правова модель, у тому числі адміністративно-правові способи примусового виконання судових рішень, природно, потребують історичного обґрунтування з метою їх подальшого удосконалення та з'ясування перспектив сучасного розвитку у відповідності з теорією і практикою суспільно-правового життя.

Як зазначають В.А. Гурєєв, В.В. Гуштин, М.П. Тарасова, С.Я. Фурса, С.В. Щербак, на території, що на сьогоднішній день належить Україні, до 1270 року існувало так зване "самоздійснення права", яке інакше тлумачиться як саморозправа, самодопомога, самозахист [2, с. 32; 4, с. 6]. Такі заходи дозволялися і підтримувалися існуючою владою, що набувала професіоналізації. Це підтверджується окремими історичними пам'ятками правової культури, наприклад, у Договорі між грека-

ми і Руссю 912 року зазначалося: «А якщо віддається в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і віддасть те, що посмів украсти, однак віддасть потрійно» [3, с. 20]. Аналіз цього договору показує гіпотетичність зазначеної «потрійності», спрямованої на повернення краденого. З одного боку, це є способом покарання винної особи, а з іншого – забезпеченням «гону», «відібрання», тобто поновлення порушеного права та справедливості. Це, на наш погляд, є першопричиною появи професійного виконання судових рішень, тієї влади, яка за власною спрощеністю (державного апарату) мала єдину законодавчу, виконавчу та судову силу, що позбавляло її гнучкості, об'єктивності у прийнятті рішень та здійсненні управління. У той період часу професіоналізація влади і власність в усіх її формах були русійними силами розвитку цивілізації. З цих давніх часів склалася філософська мудрість, що максимальне виконання примусових судових рішень призводить до підвищення ефективності добровільного виконання подальших судових рішень.

Зробимо короткий аналіз змісту ще двох правових документів тієї доби. У Договорі Романа, Костянтина і Стефана з Ігорем від 944 року записано, що у разі вбивства християнина русином чи русина християнином, родичі вбитого мають право на затримання убивці та його вбивство [3, с. 25]. Згідно з п. 1 Руської правди «Аже оубиеть мужь мужа, то мьстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо братучадо, ли братню сынови» [4]. На Русі існував також і звичай «божого суду», коли спірна справа розв'язувалася поединком [5, с. 35]. Вочевидь, зазначені відносини мають або первісний – у вигляді кровної помсти, або канонічний характер – у вигляді поединку. У досліджених актах відсутні матеріальне та моральне задоволення, спрямовані на компенсацію шкоди та окреслення подальших перспектив розвитку майнових відносин в інтересах потерпілих (дітей-сиріт, вдів, батьків похилого віку тощо).

Правова історія наводить нас на думку про те, що інтереси позивача (потерпілої сторони) були владно незахищеними, якщо немає злиття влади та позивача в одній особі. Соціальний примус спрацьовував, якщо було достатньо сил і засобів здійснити «божий суд» або довести інший до реалізації. Позитивним аспектом цього правового стану є те, що позивач мав свободу вибору сторони, яка б здійснила владний примус, або здійснював його самостійно. На підставі зазначеного виникає необхідність у сучасних умовах надати позивачеві такий адміністративно-правовий стан примусового виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів, за яким ця особа може вільно обрати або Державну виконавчу службу, або приватного виконавця для забезпечення захисту своїх прав, свобод та інтересів. Наявність двох конкуруючих сторін з

єдністю законодавчо закріплених повноважень сприятиме усуненню такого явища як «колекторські послуги» [7, с. 36-38]. Саме вони прийшли до нас з давнини для забезпечення (гону) самозахисту майнових прав і коливаються від маргінальної до неправомірної поведінки. Тому вважаємо, що історичний, зарубіжний та національно-правовий досвід виконавчого провадження є головними методами побудови виконавчого права в Україні (у широкому розумінні) та забезпечення адміністративно-правового регулювання діяльності ДВС у примусовому виконанні рішень майнового характеру (у вузькому розумінні).

Історія показує, що першими органами виконання рішень суду на Русі були пристави. Ці посадові особи вперше згадуються у договорі Великого Новгороду з князем Ярославом 1270 р. Вони призначались на службу князем, а до їх обов'язків входило виконання судових рішень, затримання боржника на вимогу стягувача та забезпечення явки осіб, що викликались до суду [10, с. 7]. Цікаво те, якщо за допомогою уявлення додати сучасних юридичних технологій до зазначеного, то теоретично російська служба судових приставів-виконавців вже готова до функціонування.

Як зазначають В.В. Піляєва та А.Й. Рогожин, на території Давньої Русі та зокрема у Галицько-Волинській землі XIII-XIV століття функції виконання судових рішень і проведення у життя різноманітних державних актів здійснювалися слугами князя: дитячими – молодшими членами дружини, що виконували його доручення [6, с. 104] та мечниками. Останні були служителями князівського суду – тримали меч як символ правосуддя [6, с. 8]. Тому зараз меч як символ правосуддя відображений на багатьох шевронах працівників правоохоронних органів, що відстоюють справедливість, свободу та гуманізм при захисті пріоритету загальнолюдських цінностей, визначених ст. 3 Конституції України. Нарукавний знак працівників органів державної виконавчої служби за постановою Кабінету Міністрів України № 1101 від 25.08.2004 р. має форму щита, окантованого смужкою золотистого кольору. У його середині на блакитному фоні розміщено зображення Малого Державного Герба України золотистого кольору. Над щитом на чорному полі розміщено напис золотистого кольору "Міністерство юстиції України", навколо герба на чорному полі напис білого кольору "Державна виконавча служба". На наш погляд, такий шеврон за сенсом і змістом не відповідає сутності діяльності державної виконавчої служби і потребує, на сьогоднішній час, значного удосконалення, тому що під ним перебуватимуть і приватні виконавці, які претендуватимуть і на носіння форменого одягу під час виконання своїх службових обов'язків в інтересах держави.

Повертаючись до аналізу історичних прикладів та правових пам'яток давнини приходимо до думки, що виконавча служба була більш розвиненою у тих землях Давньої Русі, де відбулася концентрація населення, ефективно функціонувала економіка, культура, право, а цивільно-правові спори вимагали професійного вирішення та виконання. Це підтверджується змістом Новгородської і Псковської судних грамот, за якими стягнення зверталось як на рухоме, так і на нерухоме майно боржника, а також на особу боржника.

Дослідження такої пам'ятки, як “Судебник Івана III” 1497 р., знайомить нас з такими способами виконання судових рішень, як звернення стягнення на майно боржника і правіж. Останній спосіб свідчить про встановлення повної влади кредитора над боржником, що у сучасних умовах правового життя вважається злочином. Досить цікавим запозиченням для виконавчого провадження із тогочасного історичного документа є звернення стягнення на будинок в останню чергу, у разі значного перевищення вартості будинку боржника суми боргу, то стягнення здійснюється з іншого майна боржника в інтересах кредитора.

У Судебнику неодноразово згадуються судові виконавці – тижневики (рос. недельщики). Це були посадові особи, до обов'язків яких входило виклик до суду сторін, арешт та тортури обвинувачених, організація судового поєдинку та виконання рішень суду. Вони також призначалися судом за проханням стягувача для надання йому допомоги у розшуку боржника та доставляння його до суду. Свою назву зазначені виконавці отримали через те, що здійснювали свої обов'язки по тижнях, чергуючи службу з відпочинком [2, с. 33]. Таке нормування часу роботи і служби було корисним для ведення господарювання того періоду, коли домінувало патріархальне господарство.

Таким чином, виконання судових рішень князів здійснювалося дитячими, мечниками та тижневиками, які мали статус державних службовців. Частіше зазначені особи надавали позивачеві допомогу щодо отримання боргу, яку можна розцінити як таку собі державну підтримку по забезпеченню інтересів стягувача щодо поновлення порушених прав. Названі посадові особи були складовою протомеханізмом адміністративно-правового регулювання примусового виконання рішень майнового характеру, основою примусового виконання владно-судових рішень, які стосувалися багатьох сфер державного функціонування: управлінської, митної, податкової, судової, прикордонної, військової, а також охорони власності.

Отже, дослідження правового інституту державних виконавців за історичними правовими пам'ятками висвітлює формування його міжгалузевого характеру: адміністративного (адміністративно-

процесуального), цивільного (цивільно-процесуального), охоронно-захисного (кримінального та кримінально-процесуального), судово-розшукового та судово-виконавчого тощо.

Таким чином, правова система України цілком залежала від впливу законодавства Польщі, Литви, Німеччини, під владою яких перебувала значна частина українських земель з кінця XIV до першої половини XVII століття. Найбільш прогресивними нормативно-правовими актами того періоду були Магдебурзьке право та Литовські статuti, які діяли й на території України.

Основним актом Магдебурзького права вважається Саксонське зерцало, укладене у XII-XIII століттях. У статті 56 цієї історичної пам'ятки визначені повноваження судового виконавця, що обирався суддею з числа вільних громадян. Він мав право брати забезпечення, заарештовувати, накладати заборони щодо будь-якої людини та її майна по праву, коли він уповноважений до того судовим рішенням, та отримував заробіток за рахунок боржників. [11, с. 247-248]. Удосконалений механізм примусового стягнення боргів, визначений у правовій пам'ятці Саксонське зерцало, діє й сьогодні та визнавався перспективним протягом восьми століть. Продовжуючи дослідження пам'яток правової історії, звернемо увагу на зміст I Литовського статуту 1529 року, де визначено, що рішення суду виконувалися дитячими, які служили при воєводах чи старостах. Однак до їх послуг зверталися у випадках, коли було вчинено тяжкий злочин, або пан, якому належала особа, що вчинила злочин, не виконував власноруч рішення суду [13]. Зі змісту досліджуваного документа виділімо те, що посада дитячого існувала вже протягом трьох століть, що говорить про її корисність та бажаність у державно-організованому суспільстві протягом декількох епох на території України

Із вищенаведеного можна зробити такий висновок, що на території України з кінця XIV до першої половини XVII століття існувало два напрями виконання судових рішень. Згідно з першим, судові виконавці були посадовими особами, входили до складу судових органів і безпосередньо виконували судові рішення (державні виконавці). Другий характеризується наявністю безпосередніх судових виконавців, але їх права делеговано земельним власникам, тобто панам, що зменшувало необхідну кількість безпосередніх державних службовців у сфері державної влади та вимагало сталої системи контролю за виконанням судових рішень (приватні виконавці).

Історичний статус приватного виконавця, розвинений та доповнений науковими поглядами, є підґрунтям удосконалення елементної частини правового регулювання виконавчого провадження на сучас-

ний зразок, відповідно до демократичних засад державно-асоційованого примусового стягнення боргів.

Загальновідомо, що 29 лютого 2008 року Міністерством юстиції за участю Центру комерційного права в межах виконання Порогової програми "Виклики Тисячоліття", передбаченої Угодою між Урядом України та Урядом США про стратегічне завдання з виконання програми зниження рівня корупції у державному секторі, проведено засідання круглого столу "Запровадження в Україні недержавних форм виконання судових рішень". Саме там обговорювалися перспективи удосконалення механізмів примусового виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів шляхом запровадження недержавних форм виконавчої діяльності. Це сприяло протягом зазначеного року Верховною Радою України внести зміни і доповнення до Закону України «Про виконавче провадження», а також у наступному (2009) році прийняти пакет антикорупційних законів для ефективності державно-асоційованої діяльності у сфері взаємодії громадянського суспільства і державних органів влади.

Підсумовуємо, що правова історія, прогресивний міжнародно-правовий досвід надають можливість інституту приватних виконавців відродитися та зайняти належне місце у системі правоохоронно-захисних органів сучасної України.

Наступна історична пам'ятка, що висвітлює порядок виконання судових рішень на території України – кодекс законів Русі, прийнятий на Земському соборі 1649 року, – «Соборное Уложение 1649 р.». У цьому документі відображено розвинуту систему способів виконання судових рішень – продаж рухомого і нерухомого майна, правіж, видача головою до викупу, тобто видача невинного боржника кредиторю для відпрацювання боргу, відрахування із жалування стрільців. Виконання судових рішень здійснювалося, як і за Судебником 1497 р., тижневиками, а рішення щодо розшуку доручних записів або позивача, відповідача чи поручителя – приставами [8, с. 113-127]. Одночасно на території Запорізької Січі у другій половині XVI на початку XVII століття військовий осавул стежив за виконанням судових рішень кошового отамана і військової ради [5, с. 169]. Отже, ми бачимо частковий перехід повноважень щодо примусового виконання рішень судів до поліцейської та військової систем.

Поглиблення цієї тенденції можна спостерігати під час петровських нововведень, коли Указом від 24 травня 1700 року «Про посилення солдатів палацового караулу для розшуку і надання до Судного приказу відповідачів та для стягнення з них митних грошей та позовних позовів» припинене направлення приставів та подьячих з Судного приказу, за-

мість яких направляли солдат за необхідністю [2, с. 34]. Пізніше, згідно із “Статутом Благочиння 1782 р.” та “Зводом законів 1835 р.” посада пристава скасовується остаточно і виконання судових рішень передається загальній поліції – квартальним та становим приставам. Останні не залежали від судів і, окрім виконання їх рішень, мали й інші повноваження, що значно уповільнювало виконання, іноді навіть на десятки років [12, с. 14].

Даний історичний приклад висвітлює негативність змішування повноважень декількох правоохоронних органів, що призводить до перевантаження системи виконання зайвими обов’язками і, відповідно, тягне уповільнення процесу примусового виконавчого провадження судових рішень. Вищенаведене дослідження правових пам’яток у цілому є належним підґрунтям для теоретичного відтворення в сучасних умовах спільної роботи виконавчої служби з іншими правоохоронними та правозахисними інститутами держави та громадянського суспільства. Така робота має бути побудована на неординарних, міцних та звірених з практикою і ретельно обґрунтованих відносинах у системі виконавчої та судової гілок влади, між державними та приватними виконавцями. Проблема ефективного примусового виконання рішень судових та інших юрисдикційних органів у повній мірі залежить від якісного взаємозв’язку досліджуваної служби з правоохоронними органами та силовими інститутами за принципами верховенства права або законності, справедливості, гуманізму, доцільності, обґрунтованості, примусовості, досягнення позитивного результату.

Історично-правова природа виконавчого провадження на початок XVIII століття характеризується примусовим виконанням судових рішень загальною поліцією [6, с. 8]. Судова реформа 1864 року сприяла появі таких нормативно-правових актів, як Статут цивільного судочинства, Статут кримінального судочинства, Статут про покарання, що накладаються мировими суддями, Установа про судові положення. Перший і останній з перерахованих актів забезпечували появу інституту судових приставів на зразок європейських стандартів того часу. Так, при касаційних департаментах Правлячого сенату, судових палатах і окружних судах, а також при мирових суддях та їх з’їздах з’явилися судові пристави, які виконували судові рішення, маючи статус спеціальних службових осіб. Примусове виконання рішень суду мало цілий арсенал заходів, спрямованих проти боржника: особистий арешт, заборону виїжджати з місця проживання або тимчасового перебування, виклик боржника до суду для надання відомостей про кошти, необхідні для задоволення вимог стягувача, примусове вилучення нерухомого та рухомого майна [6, с. 5-7]. Судові пристави того

часу об'єднувалися у товариства з круговою порукою, що надавало їм можливість відшкодовувати збитки за завдану будь-ким з них шкоду, стежити за професійним виконанням обов'язків та позбавлятися від осіб, які шкодять спільній справі судового виконання.

Як зазначає І.Я. Фойницький, згідно зі «Статутом кримінального судочинства» (1896 р.) вироки про грошові утримання виконувалися частково судовими приставами (ст. 954), частково чинами поліції, які їх замінювали, частково самими утримувачами за одержаними ними виконавчими листами [9, с. 571].

Висновок. У царській Росії розрізненість суб'єктів примусового виконавчого провадження не є альтернативою для вільного волевиявлення кредитора, а навпаки, свідчить про слабку правову систему примусового виконання. Позитивним результатом діяльності приватних виконавців у досліджуваній період є створення ними товариств з круговою порукою, що є елементом відповідальності асоційованих членів перед суспільством за низький рівень професійно-правової діяльності.

Досліджуючи досвід виконавчих служб інших країни, констатуємо, що 17 лютого 2006 р. створено «Союз судових виконавців Республіки Казахстан» з метою захисту інтересів судових виконавців та вирішення нагальних потреб цієї служби. Керівним органом названої організації є з'їзд судових виконавців, який визначив завдання цього громадського професійного об'єднання щодо ролі у вирішенні правових проблем; актуальних проблем з виконання судових актів; організації, проведення та участі у науково-практичних конференціях; посилення соціально-правового статусу судового виконавця, зміцнення органів виконавчого провадження та їх примусової сили; представлення інтересів судових виконавців у державних і громадських організаціях; обговорення питань виконавчого провадження та його удосконалення на законодавчому рівні; участь у заходах по підвищенню професійного рівня і навчання судових виконавців; проведення незалежної експертної оцінки проектів законів і інших нормативних актів, що стосуються діяльності судових виконавців; встановлення і розвиток міжнародних відносин зі спілками судових виконавців інших країн; формування позитивного іміджу органів виконавчого провадження.

Таким чином, здійснивши порівняльний історично-правовий аналіз окремих аспектів діяльності виконавчої служби на території України у дорадянський та сучасний періоди, ми вважаємо за доцільне внести окремі пропозиції та рекомендації щодо покращення діяльності ДВС України, а саме:

- здійснювати підбір у професійне ядро державних та приватних виконавців осіб, які мають вищу юридичну освіту та є громадянами

України, крім того, пропрацювали на посадах дізнавача, слідчого, інспектора головного управління юстиції, помічником державного або приватного виконавця протягом 2-х років або пройшли стажування на посаді державно-асоційованого виконавця протягом одного року, при наявності юридичного стажу 2 роки;

- професіоналізація у виконавчій службі тягне максимальне виконання примусових судових рішень, що призводить до підвищення ефективності добровільного виконання подальших судових рішень;

- особа-стягувач вільно обирає або державну виконавчу службу, або приватного виконавця для повернення боргу і здійснення захисту своїх прав, свобод та інтересів;

- провести кодифікацію норм міжгалузевого інституту виконавчого провадження на засадах та методах історичного, зарубіжного та національно-правового досвіду побудови виконавчого права в Україні;

- розширити правовий статус судової міліції «Грифон» з надання силової допомоги державним та приватним виконавцям у разі необхідності під час здійснення примусового виконавчого провадження; здійснення фізичного захисту державних і приватних виконавців під час виконання службових обов'язків, а також у приватному житті, якщо їм загрожуватиме небезпека через виконання службових обов'язків;

- запозичити історичний та сучасний зарубіжний досвід виконавчих служб щодо створення аналогічних асоціацій, союзів, товариств, спілок, які б сприяли правовому та соціальному захисту працівників виконавчої служби в Україні, надавали можливість обміну досвідом з аналогічними міжнародними та зарубіжними утвореннями;

- оновити герб Державної виконавчої служби України, який би за своєю символікою відображував смисл та зміст її діяльності;

- створити сталу систему державно-асоційованого контролю за примусовим виконанням судових рішень;

- забезпечити відродження інституту приватних виконавців з належним місцем у системі правоохоронно-захисних органів сучасної України;

- науково обґрунтувати та запровадити у функціонування державно-асоційованої виконавчої служби України якісний взаємозв'язок з правоохоронними органами та силовими інститутами за принципами верховенства права або законності, справедливості, гуманізму, доцільності, примусовості, досягнення позитивного результату.

Бібліографічні посилання

1. *Беляев И.Д.* История русского законодательства. – СПб., 1999.
2. *Гуреев В.А.* Исполнительное производство: Учеб. – М., 2009.
3. *Історія держави і права України: Хрестоматія для студ. юрид. вузів та фак.* – К., 1996.
4. <http://www.pereplet.ru/hist-mgu/Etext/RP/index.html>.

5. *Рогожин А.Й., Страхов М.М., Гончаренко В.Д.* та ін. Історія держави і права України: Підруч. для юрид. вищих навч. закладів і фак. – Х., 1993. – Ч. 1.
6. *Пиляева В.В.* Исполнительное производство: Учеб. пособ. – М., 2008.
7. Спосіб самозахисту на підставі ст. 19-20 Цивільного кодексу України. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. – К., 2004. – Ч. 1. – С. 36-38.
8. *Тихомиров М.И., Епифанов П.П.* Соборное уложение 1649 г.: Учеб. пособ. для высш. школы. – М., 1961.
9. *Фойницкий И.Я.* Курс уголовного судопроизводства. – СПб., 1996. – Т 2.
10. *Фурса С.Я., Щербак С.В.* Виконавче провадження в Україні: Навч. посіб. – К., 2002.
11. Хрестоматія з історії держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. – К., 1998. – Т. 1.
12. *Щербак С.В.* Адміністративно-правове регулювання виконавчого провадження в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2002.
13. <http://ukrhist.at.ua/publ/40-1-0-299>.

Надійшла до редакції 10.11.2009 р.

М.А. Мовчан
науковий співробітник
(Державний НДІ МВС України)

УДК 351.74/.76

ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ЯК ЗАХІД АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРИПИНЕННЯ

Розглянуто питання класифікації заходів адміністративного припинення, особливостей застосування спеціальних засобів як одного з їх видів та надано їх дефініцію.

Ключові слова: адміністративне припинення, спеціальні засоби, класифікація.

Рассмотрены вопросы классификации мер административного пресечения, особенностей применения специальных средств в качестве одного из их видов и дана их дефиниция.

Ключевые слова: административное пресечение, специальные средства, классификация.

Matters concerning classification of administrative restriction measures, particularities of use of special weapons as one of their types are examined, and their definition is given.

Key words: administrative restriction, special weapons, classification.

Постановка проблеми. Для забезпечення правомірної поведінки учасників суспільних відносин з боку держави в особі відповідних органів виконавчої влади та їх посадових осіб використовуються різноманітні управлінські методи, серед яких найбільш поширеними є переконання і примус. Вони застосовуються на всіх рівнях

управлінської діяльності і складають систему засобів впливу держави на характер і прояви вольової поведінки людей. Ці два методи є необхідною умовою нормального функціонування суспільства, усього процесу управління.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У сучасній науці сформувалася досить обґрунтована точка зору, згідно з якою в демократичному суспільстві метод переконання – головний метод управління. Завдяки безперервності та систематичності свого впливу на громадян, він забезпечує добровільне виконання норм, що врешті виховує переконаність у необхідності законслухняності. До того ж, на думку Д.М. Бахраха, переконання обходиться будь-якій державі набагато дешевше, ніж примус [1, с. 190]. Тому державне управління базується перш за все на використанні методу переконання, який є ні чим іншим, як методом психічного впливу на свідомість та поведінку значної частини суспільства за допомогою широкого комплексу заходів виховної, роз'яснювальної, рекомендаційної, заохочувальної спрямованості [2, с. 4].

Але все ж таки в суспільстві існує певна меншість його членів з деліктною поведінкою. Приведення поведінки цієї категорії осіб у відповідність до загальноприйнятих правил забезпечується силою вимушеного державного примусу – певного інструментарію юридичних засобів, за допомогою якого встановлюється правопорядок, утворюється режим найбільшого сприяння для конструктивних дій соціальних суб'єктів.

Мета. Отже, виходячи з вищевикладеного, необхідно розглянути питання класифікації заходів адміністративного припинення, особливостей застосування спеціальних засобів як одного з їх видів та надати їх дефініцію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Єдиний щодо своєї сутності державний примус не виключає певної диференціації. Посягання на різні за характером суспільні відносини, які охороняються різноманітними галузями права, передбачає необхідність застосування різних видів примусу. Виходячи з того, що кожен вид відрізняється від суміжних підставами та порядком застосування, розрізняють, як правило, три основних види державного примусу: кримінальний, адміністративний, цивільно-правовий [3, с. 193].

Адміністративний примус, будучи конкретним видом державного примусу, призначений для охорони суспільних відносин, що складаються у сфері державного управління. Усі заходи адміністративного примусу застосовуються для того, щоб спонукати, змусити суб'єкта здійснити ті чи інші дії, або утриматись від них, підкорившись установленим правовим обмеженням. За змістом ці заходи полягають в організаційному, матеріальному, психічному, фізичному впливі на

свідомість та поведінку особистості [4, с. 71; 5, с. 35].

За останні п'ятдесят років питання класифікації заходів адміністративного примусу було одним із найбільш дискусійних у науковій та навчальній літературі, що можна простежити при розгляді історичного аспекту цієї проблеми. Наприклад, у 40-х та першій половині 50-х років ХХ століття домінуючою була двоскладова класифікація, коли всі заходи адміністративного примусу поділялися на адміністративні стягнення та адміністративно-запобіжні заходи [6, с. 138]. Її недосконалість полягала в описовому характері та неоднорідності заходів другої класифікаційної групи.

У 50-60-х роках адміністративно-правовою наукою була розроблена типологія вказаних заходів, що містила три класифікаційні групи, а саме: адміністративно-запобіжні заходи, заходи адміністративного припинення та адміністративні стягнення [6, с. 139].

Запропонована М.І. Єропкіним трискладова класифікація була кроком уперед. Цінність запропонованої класифікації полягала в тому, що, по-перше, вона сприяла виділенню низки деяких примусових заходів в окрему групу, а саме – групу заходів адміністративного припинення і, по-друге, в основу внутрішнього системовиділення заходів адміністративного примусу було покладено потрійну мету їх застосування: а) попередження можливих правопорушень та настання небезпечних для суспільства наслідків; б) припинення протиправних дій; в) покарання осіб, винних у скоєнні адміністративних проступків [7, с. 63].

Подальші дослідження проблеми класифікації заходів адміністративного примусу не усунули дискусійних питань та не призвели до єдності поглядів учених як на саму систему класифікації, так і на підстави класифікації.

У свою чергу, з розвитком правової науки заходи адміністративного припинення зазнали подальшого розподілу.

Так, В.Л. Зеленько пропонує за класифікаційний критерій обрати "характер сфери впливу" [8, с. 9], що, на його думку, дозволяє поділити заходи адміністративного припинення на заходи загального та спеціального призначення. Д.М. Бахрах виділяє заходи адміністративного припинення спеціального призначення в окрему групу за допомогою критерію "мета впливу" – у цьому випадку, на його думку, заходи адміністративного припинення можна поділити на загальні, спеціальні і процесуальні [1, с. 262].

Г.Т. Агєєнкова вважає критерієм виокремлення "масштаб дії заходів", який, на її думку, дозволяє класифікувати заходи адміністративного припинення на заходи загального призначення (або універсальні) та спеціального призначення. О.М. Бандурка поділяє заходи адміністрати-

вного припинення на заходи загального та спеціального призначення за допомогою критерію "характер сфери застосування" [9, с. 19].

Разом з тим, оскільки всі автори, незважаючи на різноманітність запропонованих критеріїв, прийшли фактично до одного і того ж висновку, можна зробити висновок, що всі наведені критерії класифікації є тотожними.

Результатом же логічного поділу є класифікаційна пара "заходи припинення загального призначення" та "заходи припинення спеціального призначення".

Заходи адміністративного припинення загального призначення застосовуються повсякденно значною кількістю суб'єктів державного управління і становлять важливий інструмент в їх діяльності. До них можна віднести: вимогу до громадян припинити протиправні дії, привід або доставлення правопорушника до відповідного органу, адміністративне затримання, вилучення речей та документів, огляд тощо.

До другої підгрупи належать заходи спеціального призначення, систему яких відповідно до статті 13 Закону України "Про міліцію" складає застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї.

Ці категорії, як комплексне утворення, на нашу думку, можна характеризувати поняттям "сила". Це пояснюється тим, що Законом України "Про міліцію" вже визначено це поняття. Так, "у разі неможливості уникнути застосування сили вона не повинна перевищувати міри, необхідної для виконання покладених на міліцію обов'язків..." (ч. 4 ст. 12); "перевищення повноважень по застосуванню сили ... тягне за собою відповідальність, встановлену законом" (ч. 7 ст. 12) [10]. Тобто у даному випадку поняттям "сила" об'єднано вказані вище категорії (вогнепальна зброя, спеціальні засоби, заходи фізичного впливу).

На сучасному етапі розвитку суспільства, під час поширення принципу гуманізму, на перший план виступають спеціальні засоби, оскільки їх застосування є більш доцільним, ніж застосування вогнепальної зброї. Тому найбільш суттєвою складовою поняття "сила" є спеціальні засоби.

Посилання на поняття "спеціальний засіб" уперше з'явилося у 1988 році з прийняттям доповнень до Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про основні обов'язки та права міліції по охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю", яке знайшло своє відображення в Законі СРСР "Про радянську міліцію" [11, с. 111]. Так, відповідно до статті 14 даного Закону працівники міліції мали право застосовувати наручники, гумові кийки, сльозоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для відкриття приміщень та примусової зупинки транспорту, водомети, інші спеціальні засоби,

бойові прийоми боротьби, службових собак та коней, а також використовувати бронемашини та інші транспортні засоби [12].

У законодавстві України та інших країн, що входили до складу колишнього СРСР, зазначена норма знайшла своє відображення майже без змін.

Так, відповідно до ст. 14 Закону України "Про міліцію" працівники міліції мають право застосовувати наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, слезоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини та інші спеціальні і транспортні засоби, а також використовувати службових собак [10].

Відповідно до ч. 2 ст. 14 Закону Російської Федерації "Про міліцію" у якості спеціальних засобів можуть застосовуватись гумові кийки, слезогінний газ, наручники, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, засоби руйнування перешкод, засоби примусової зупинки транспорту, водомети та бронемашини, спеціальні фарбуючі речовини, службові собаки та електрошокові пристрої [12].

Ця норма знайшла своє відображення також у законах, що регулюють діяльність інших правоохоронних органів.

Так, відповідно до ст. 18 Закону України "Про попереднє ув'язнення" працівники місць попереднього ув'язнення мають право застосовувати заходи фізичного впливу і спеціальні засоби, у тому числі прийоми рукопашного бою, наручники, гумові палиці, гамівні сорочки, слезоточиві речовини, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, водомети, бронемашини та інші технічні засоби, а також використовувати службових собак [13].

Відповідно до статті 10 Закону України "Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України" військовослужбовці Служби правопорядку під час здійснення службових обов'язків мають право застосовувати наручники, гумові кийки, засоби зв'язування, речовини слезоточивої та подразнюючої дії, світлозвукові пристрої відволікаючої дії, пристрої для відкриття приміщень і примусової зупинки транспорту, водомети, бронемашини та інші спеціальні і транспортні засоби, а також використовувати службових собак [14].

Проаналізувавши норми цих законів можна зробити висновок, що вони встановлюють певний невичерпний перелік засобів, на застосування яких мають право працівники міліції та інших правоохоронних органів.

Щоб чітко сформулювати уявлення про це поняття, необхідно дослідити, що конкретно законодавець вміщує у нього.

Відповідно до Правил застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку, затверджених постановою Ради Міністрів УРСР від 27 лютого 1991 року № 49, спеціальними засобами є:

а) засоби індивідуального захисту:

- шоломи (сталеві армійські, "Сфера", каска захисна пластмасова);
- бронежилети;
- протиударні та броньові щити;

б) засоби активної оборони:

- гумові кийки;
- кийки пластикові типу "тонфа";
- наручники;
- електрошокові пристрої;
- патрони і пристрої для них вітчизняного виробництва, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії;

- ручні газові гранати, а також патрони з газовими гранатами ("Черемуха-1", "Черемуха-4", "Черемуха-5", "Черемуха-6", "Черемуха-7", "Черемуха-10", "Черемуха-12", "Сирень-1", "Сирень-2", "Сирень-3");

- балончики, патрони, гранати та інші спецзасоби з препаратами сльозоточивої та дратівної дії на основі природних капсаїциноїдів, морфоліду пералгонової кислоти (МПК), ортохлорбензальмалононітрилу (CS) і речовини АЛГОГЕН;

в) засоби забезпечення спеціальних операцій:

- ранцеві апарати "Облако";
- світлошумова граната "Заря" та світлошумовий пристрій "Пламя";
- патрони з гумовою кулею "Волна-р";
- водомети;
- бронемашини та інші транспортні засоби;
- пристрій для примусової зупинки автотранспорту "Еж-М";

г) пристрої для відкриття приміщень, захоплених правопорушниками:

- малогабаритні підривні пристрої "Ключ", "Імпульс" [15].

Усі види засобів за своїм походженням є штучними, тобто створеними людиною. Вони являють собою певний результат науково-технічної думки, а тому є технічними засобами, тобто пристроями, приладами і предметами, спеціально виготовленими, конструктивно призначеними і технічно придатними для здійснення конкретних дій.

Виходячи з конструктивних особливостей спеціальних засобів, походження їх від зброї, можна стверджувати про характер впливу на правопорушника, тобто здійснення певних активних дій.

Аналізуючи норми статті 14 Закону України "Про міліцію" можна припустити, що застосування спеціальних засобів має на меті тимчасове обмеження прав і свобод людини через фізичний та психологічний вплив на правопорушника, тобто здійснення певних активних дій працівником міліції, іншого правоохоронного органу, окремим громадянином (оскільки

згідно з пунктом 8 Переліку видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України, затвердженого Постановою Верховної Ради України № 2471-ХІІ від 17 червня 1992 р., громадяни України мають право мати у власності, а тому і застосовувати, газові пістолети і револьвери та патрони до них, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії, а також інші спеціальні засоби, які не застосовуються правоохоронними органами) [16].

Крім того, необхідно зазначити, що до спеціальних засобів належать не тільки засоби активної дії, але і засоби захисту, тобто засоби, що мають пасивний характер стосовно правопорушника, не вимагають вчинення активних дій. До них належать бронежилети, шоломи, щити, у певній мірі транспортні засоби. Тому можна стверджувати, що спеціальні засоби – це дві групи засобів: засоби активної дії та засоби пасивної дії.

Оскільки підстави та порядок застосування цих засобів затверджений відповідними законами України та іншими нормативними документами, можна стверджувати про конкретне призначення та конкретний порядок їх застосування.

Отже, ми дійшли таких **висновків**:

по-перше, застосування спеціальних засобів, як однієї зі складових поняття "сила", у кінцевому значенні є однією з форм державного примусу і входить до групи заходів адміністративного припинення;

по-друге, спеціальні засоби – це сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (у тому числі від зброї), а також тимчасового обмеження прав і свобод правопорушника через здійснення фізичного впливу на нього чи предмети, що його оточують, які застосовуються працівниками правоохоронних органів та громадянами для охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю, забезпечення захисту життя та здоров'я громадян і особистої безпеки згідно з чинним законодавством.

Бібліографічні посилання

1. Бахрах Д.Н. Административное право. Учебник для вузов. – М.: БЕК, 1996. – 368 с.
2. Ключишниченко А.П. Меры административного принуждения, применяемые милицией (Особенности. Классификация. Системовыражение): Учеб. пособ. – К., 1979.
3. Колпаков В.К. Административное право Украины: Підруч. – К., 1999.
4. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР (государственное и материально-правовое исследование). – Воронеж, 1970.
5. Самсонов В.Н. Административное законодательство: понятие, содержание, реформа. – Х., 1991.
6. Фіночко Ф.Д. Еволюція поглядів щодо класифікації адміністративного примусу // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Короткі тези доп. та наук. повід. респ. наук.-практ. конф. 9-11 листопада 1995 р. – Х., 1995. – С. 138-139.

7. *Еропкин М.И.* О классификации мер административного принуждения // Вопросы административного права на современном этапе. – М., 1963. – С. 60-68.
8. *Зеленько В.Л.* Вопросы теории и практики применения милицией мер административного пресечения правонарушений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1976.
9. *Бандурка О.М.* Заходи адміністративного припинення в діяльності міліції: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1994.
10. Про міліцію: Закон України // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
11. *Соловей Ю.П.* Правовое регулирование применения милицией силы // Государство и право. – М., 1993. – № 4. – С. 106-116.
12. Законы о милиции (полиции) Союза ССР, РСФСР, Белорусской ССР, Украинской ССР, Литовской Республики, ССР Молдова. – М., 1991.
13. Про попереднє ув'язнення: Закон України // ВВР. – 1993. – № 35 – Ст. 360.
14. Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України: Закон України // ВВР. – 2002. – № 32. – Ст. 225.
15. Про затвердження Правил застосування спеціальних засобів при охороні громадського порядку в Українській РСР: Постанова Ради Міністрів УРСР № 49 від 27 лютого 1991 р.
16. Про право власності на окремі види майна: Постанова Верховної Ради України // ВВР. – 1992. – № 35. – Ст. 517.

Надійшла до редакції 13.01.2010 р.

С.О. Рєзнік

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 342.92

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО ЗВІЛЬНЕННЯ ОСОБИ ВІД АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З МАЛОЗНАЧНІСТЮ ДІЯННЯ ТА ПРАКТИКА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Розкрито наукове обґрунтування шляхів удосконалення окремих статей проекту Кодексу України про адміністративні проступки, завдяки яким уповноважені органи та посадові особи отримують право приймати рішення про звільнення від адміністративної відповідальності в контексті співвідношення публічного і диспозитивного елементів в інституті малозначності адміністративного правопорушення. Визначено, що поетапні зміни в законодавстві України щодо визначення ознак та критеріїв малозначності адміністративних правопорушень сприятимуть конкретизації тлумачення цієї підстави звільнення від адміністративної відповідальності.

Ключові слова: *оцінка малозначності адміністративного діяння, звільнення від адміністративної відповідальності, малозначне адміністративне правопорушення.*

Приводится научное обоснование путей усовершенствования отдельных статей проекта Кодекса Украины об администра-

тивных проступках, благодаря которым уполномоченные органы и должностные лица получают право принимать решение об освобождении от административной ответственности в контексте соотношения публичного и диспозитивного элементов в институте малозначительности административного правонарушения. Автором установлено, что поэтапные изменения в законодательстве Украины по определению признаков и критериев малозначительности административных правонарушений будут способствовать конкретизации толкования этого основания освобождения от административной ответственности.

Ключевые слова: оценка малозначительности административного действия, освобождение от административной ответственности, малозначимое административное правонарушение.

The scientific substantiation of ways of improvement of separate clauses(articles) of the project of the Code of Ukraine about administrative offences due to which the authorized bodies and officials receive the right to make a decision on clearing of the administrative responsibility in a context of a parity(ratio) public and диспозитивного elements in institute of insignificance of an administrative offence is resulted. By the author it is established, that stage-by-stage changes in the legislation of Ukraine by definition of attributes and criteria of insignificance of administrative offences will promote a concrete definition of interpretation of this basis of clearing of the administrative responsibility.

Key words: an estimation of insignificance of administrative action, clearing of the administrative responsibility, a little significant administrative offence.

Постановка проблеми. Гуманізація суспільства є невід’ємним етапом розвитку України як соціальної правової держави, якій притаманне удосконалення адміністративно-правового захисту прав і свобод людини. Зокрема, відбувається реформування галузі адміністративного права, його основних інститутів, створено національну систему адміністративного судочинства, вживаються заходи для підвищення ефективності діяльності органів адміністративної юрисдикції.

Україна, як самостійна, правова, демократична держава, повинна прагнути приведення у відповідність вітчизняного законодавства до світових стандартів захисту прав людини. Переважним правилом таких стандартів у відносинах між державними органами і громадянином є пріоритет прав людини перед інтересами держави. Одним з аспектів реалізації цього правила є закріплення в Конституції України принципу індивідуального характеру юридичної відповідальності. Цей принцип проявляється в тому, що при вирішенні питання про його застосування враховуються особливості вчиненого правопорушення, особа правопорушника, ступінь його вини, майновий стан, обтя-

жуючі та пом'якшуючі обставини.

Впровадження такого демократичного принципу регулювання взаємовідносин між владою та людиною у адміністративно-деліктній сфері пов'язано насамперед із закріпленням у законодавстві можливості звільнення особи від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення (ст. 22 КУпАП).

Незважаючи на значні складнощі у застосуванні чинної норми, що передбачає звільнення від адміністративної відповідальності через визнання правопорушення малозначним, не була проведена належним чином ґрунтовна узагальнююча та наукової робота. Як результат – законодавець при формулюванні ст. 42 п. 2 проекту Кодексу України про адміністративні проступки при визначенні цієї категорії використав тавтологію, зазначивши, що «...малозначним є адміністративний проступок, який хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить небезпеки, тобто не заподіяв і не міг заподіяти значної шкоди фізичній чи юридичній особі, а також державі» [1].

Мета. З урахуванням зазначеного та наявних у проекті Кодексу України про адміністративні проступки недоліків правового регулювання, а також практики застосування інституту малозначності адміністративного правопорушення як підстави звільнення від адміністративної відповідальності вважаємо за необхідне провести комплекс заходів, спрямований на підвищення ефективності використання цього елемента принципу індивідуалізації адміністративної відповідальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поетапні зміни в законодавстві України щодо визначення ознак та критеріїв малозначності адміністративних правопорушень сприятимуть конкретизації тлумачення цієї підстави звільнення від адміністративної відповідальності. Задля досягнення цієї мети пропонуємо внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та до відомчих підзаконних нормативно-правових актів, що визначають порядок складення адміністративних протоколів та порядок розгляду справ про вчинені адміністративні правопорушення всіма уповноваженими органами, що мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення.

Вважаємо за необхідне доповнити ст. 22 КУпАП «Можливість звільнення від адміністративної відповідальності при малозначності правопорушення» абзацем 2, де подати визначення малозначності правопорушення як підстави звільнення від адміністративної відповідальності: «Малозначним правопорушенням є діяння, яке хоча й має формальні ознаки адміністративного правопорушення, але вчинене без умислу або за обставин, що пом'якшують відповідальність, не

шкідливе для державного або громадського порядку, за своїм способом вчинення та наслідками не завдає або не може завдати фізичним та юридичним особам шкоди розміром вище, ніж законодавством передбачено мінімальну санкцію за таке правопорушення».

Для спрощення процедури реалізації ст. 22 КУпАП та зниження затратності процесу розгляду справ про адміністративні правопорушення, що мають чітко визначені ознаки малозначності, пропонуємо внести зміни до абзацу другого ст. 258 КУпАП, доповнивши перелік випадків, при яких складення протоколів не доцільне, такою підставою, як наявність в адміністративному правопорушенні явних ознак малозначності, визначених законом.

Статтею 284 КУпАП визначаються види постанов по справі про адміністративне правопорушення, однією з яких є постанова про закриття справи, яка виноситься при оголошенні усного зауваження, передачі матеріалів на розгляд громадської організації чи трудового колективу або передачі їх прокурору, органу досудового слідства чи дізнання, а також при наявності обставин, передбачених статтею 247 КУпАП. Для уточнення випадків усного оголошення зауваження та винесення постанови про закриття справи пропонуємо уточнити ст. 284 шляхом доповнення другого абзацу фразою «при оголошенні усного зауваження через визнання адміністративного правопорушення малозначним за ст. 22 цього Кодексу».

Вносити зміни щодо інституту малозначності правопорушення до ст. 247 КУпАП вважаємо недоцільним, оскільки вона визначає обставини, що виключають провадження в справі про адміністративне правопорушення, а у випадку визнання правопорушення малозначним за ст. 22 КУпАП необхідно встановити формальні ознаки адміністративного правопорушення, його склад і звільнити від відповідальності із застосуванням такого профілактичного заходу як оголошення усного зауваження.

Як зазначалось вище, у ст. 42 п. 2 проекту Кодексу України про адміністративні проступки, при визначенні категорії малозначності законодавець використав тавтологію. Це свідчить про недосконалість майбутньої нормативної дефініції малозначності. Тому пропонуємо змінити її на розроблене аналогічне визначення малозначності адміністративного правопорушення: «Малозначним є адміністративний проступок, який хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але вчинене без умислу або за обставин, що пом'якшують відповідальність, не шкідливе для державного або громадського порядку, за своїм способом вчинення та наслідками не завдає або не може завдати фізичним та юридичним особам шкоди розміром вище, ніж законодавством передбачено мінімальну санкцію за такий проступок».

У цій статті нами були встановлені групи адміністративних правопорушень, при розгляді яких суди найчастіше приймають рішення про звільнення винних осіб від адміністративної відповідальності через малозначність діяння. До них належать: порушення правил дорожнього руху; порушення порядку нарахування та сплати податків та зборів; порушення правил зберігання, використання, носіння або перевезення вогнепальної, холодної чи пневматичної зброї і бойових припасів; порушення правил адміністративного нагляду; незаконні операції з металобрухтом; порушення правил реєстрації, проживання і транзитного проїзду через територію України іноземців та порушення паспортного режиму; порушення правил проведення розрахунків та фінансової дисципліни; порушення правил наркологічного обліку; невиконання батьківських обов'язків; порушення правил використання об'єктів тваринного світу; порушення правил торгівлі; зайняття підприємницькою діяльністю із порушеннями; порушення громадського порядку; вчинення насильства в сім'ї; порушення трудового законодавства; порушення вимог режиму радіаційної безпеки в місцевостях, що зазнали радіоактивного забруднення; вчинення корупційних правопорушень.

Вважаємо за необхідне розробити державними органами, до компетенції яких входить вирішення зазначених вище категорій справ, конкретні критерії малозначності по окремих групах адміністративних правопорушень, на підставі таких загальних ознак малозначності адміністративного правопорушення, як: 1) перевищення санкцією статті особливої частини Кодексу України про адміністративні правопорушення, що передбачає відповідальність за це протиправне діяння, розміру завданої шкоди; 2) спосіб вчинення такого діяння не призвів до заподіяння і не міг призвести до заподіяння істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі; 3) врахування волі потерпілих осіб, що повинні самостійно вирішувати, чи потребують вони відшкодування завданих збитків чи правопорушення для них є малозначним і вони не будуть звертатися до суду з позовом про відшкодування завданих збитків; 4) розмір доходів, одержаних протиправним шляхом, є незначним; 5) мета та мотив вчинення правопорушення зумовлюються скрутним матеріальним становищем чи обставинами, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення; 6) співвідношення вчиненого протиправного діяння із моральними засадами суспільства, загальними показниками економічного благополуччя населення в країні, постраждалих від правопорушення та самого правопорушника засновується на справедливому та неупередженому розсуді уповноваженого органу чи особи; 7) наявність обставин, що пом'якшують адміністративну відповідальність (в

основному, щире розкаяння винного); 8) правопорушення, вчинене особою вперше, або особою, яка раніше не притягалась до адміністративної відповідальності; 9) правопорушенням не було завдано ніякої шкоди державним та суспільним інтересам.

При визначенні малозначності конкретних видів адміністративних правопорушень в окремих галузях державні органи можуть обрати один з таких підходів: 1) складення таблиці співвідношення показників граничних розмірів доходів окремих соціальних груп населення та завданої шкоди; 2) розробка формули, що дозволить врахувати співвідношення загальнодержавної мінімальної зарплати, прожиткового мінімуму, пенсії, неоподаткованого мінімуму, середнього податкового навантаження на дохід фізичної особи, реального доходу постраждалого та розмір завданої шкоди; 3) вирахування і обґрунтування загальної граничної для усіх правопорушень суми, нижче якої завдана шкода буде тягти за собою визнання правопорушення малозначним для суспільства і держави та буде підставою для звільнення від відповідальності; 4) розробка та обґрунтування переліку дій, що будуть визнаватись малозначними правопорушеннями, в тому числі відомчих переліків малозначних правопорушень.; 5) складення переліку адміністративних правопорушень, до яких взагалі не може бути застосовано положення ст. 22 КУпАП.

Виходячи із зазначеного, на наш погляд, при з'ясуванні межі, за якою протиправне діяння визнається малозначним, нешкідливим і навіть безпечним для суспільства, здається об'єктивним застосування спеціально розроблених таблиць співвідношення показників граничних розмірів доходів окремих соціальних груп населення та завданої шкоди. Можна запропонувати розробку стандартної формули, що дозволить врахувати співвідношення загальнодержавної мінімальної зарплати, прожиткового мінімуму, пенсії, неоподаткованого мінімуму, середнього податкового навантаження на дохід фізичної особи, реального доходу постраждалого та розміру завданої шкоди тощо.

На наш погляд, складності при застосуванні ст. 22 КУпАП виникають також через недоліки у правовому статусі відповідних уповноважених державних органів та їх посадових осіб. Спираючись на авторську концепцію, вважаємо також, що процес створення уніфікованих правил визначення малозначності для всіх адміністративних правопорушень на даному етапі розвитку вітчизняного законодавства є вкрай ускладненим через значну кількість суб'єктів, що мають право застосовувати інститут малозначності як підставу для звільнення від адміністративної відповідальності, що до того ж функціонують в усіх сферах суспільного життя. На наш погляд, було б доречним рекомендувати міністерствам

сформувати такі відомчі переліки та оформити їх додатками до Інструкцій про порядок складення адміністративних протоколів та їх розгляд.

Напрацьовані окремими відомствами та державними органами критерії визначення малозначності адміністративних правопорушень, вирішення яких знаходиться в їх компетенції, пропонуємо відобразити у відомчих підзаконних нормативно-правових актах, що визначають порядок складення адміністративних протоколів та порядок розгляду справ про вчинені адміністративні правопорушення в конкретній галузі, і всіма уповноваженими органами, що мають право розглядати справи про адміністративні правопорушення: ОВС, адміністративні комісії, виконавчі комітети, інспекції, суди та інші органи.

Особливості складення протоколів про вчинення зазначених вище видів правопорушень містяться в спеціальних нормативно-правових актах, відомчих інструкціях, постановах, положеннях тих керівних органів, що уповноважені складати відповідні протоколи про адміністративні правопорушення. Потребують детального розгляду особливості складення протоколів по окремих видах з названих правопорушень та по окремих відомствах, що компетентні їх складати. Особливу увагу при вивченні зазначених нормативно-правових актів слід звернути на фіксацію всіх елементів складу правопорушення, обставин, що пом'якшують, обтяжують чи виключають адміністративну відповідальність, а також що можуть стати підставою для звільнення правопорушника від адміністративної відповідальності. Всі зазначені підзаконні нормативно-правові акти потребують уточнення шляхом доповнення їх змісту переліками правопорушень, що можуть бути визнані малозначними у сфері дії компетенції окремих органів, або встановленням конкретних критеріїв малозначності правопорушень, що вчиняються в окремій сфері суспільних відносин.

Нагально стоїть потреба в упорядкуванні судової практики застосування інституту малозначності адміністративного правопорушення як підстави звільнення від адміністративної відповідальності. Необґрунтованість постанов про припинення провадження через визнання правопорушення малозначним, використання пом'якшуючих обставин як ознак малозначності, відсутність однакових підходів до застосування ст. 22 КУпАП при розгляді аналогічних справ різними судами призводить до створення передумов для збільшення кількості оскаржень та підриву авторитету судової влади як незалежного арбітра у вирішенні конфліктних ситуацій. Для покращення судової практики застосування ст. 22 КУпАП пропонуємо відповідним аналітичним підрозділам Верховного Суду України вивчити практику застосування ст. 22 КУпАП за різними категоріями справ та розроби-

ти постанову чи лист із роз'ясненням щодо методики застосування цього інституту адміністративного права. Є необхідність врахування у цьому документі особливостей застосування ст. 22 КУпАП за різними групами адміністративних правопорушень. Головна увага при цьому, як і при розмежуванні малозначного діяння та злочину невеликої тяжкості, на думку Севастьянкової Т.Є., повинна приділятися саме об'єктивним ознакам, тому що проблеми при кваліфікації виникають саме відносно визначення значущості того чи іншого об'єкта, визначення межі між значними та малозначними матеріальними та нематеріальними наслідками [2, с. 8].

Висновок. Отже, навіть при визнанні правопорушення малозначним та звільненні правопорушника від адміністративної відповідальності загальна шкода від сукупності таких протиправних діянь накопичується. Вона набуває або матеріалізованого виразу за рахунок витрат державного бюджету на проведення проваджень по таких категоріях справ без відповідної компенсації з боку правопорушника чи у вигляді зниження загальної правосвідомості громадян за рахунок залишення можливості уникнути відповідальності через використання прогалін у законодавстві та відсутності чітких критеріїв визначення малозначності правопорушення. Тому, на наш погляд, розроблення профілактичних заходів щодо попередження малозначних правопорушень є нагальною необхідністю сучасного стану розвитку українського суспільства. Як відомо, мале явище завжди переростає у велике, особливо, коли для цього є сприятливі умови. У нашому випадку такою умовою може бути саме ігнорування вчинення малозначних правопорушень. Результатом такого неухважного ставлення до проблеми може бути вчинення значного правопорушення або злочину, яким буде завдано велику шкоду особі, суспільству, державі. Тому для попередження малозначних діянь повинна бути розроблена спеціальна державна програма, яка буде враховувати особливості вчинення малозначних правопорушень.

Бібліографічні посилання

1. Проект Кодексу України про адміністративні проступки, підготовлений робочою групою Кабінету Міністрів України, № 5558 від 26 травня 2004 р. // www.rada.kiev.ua.
2. Севастьянова Т.Є. Малозначність діяння за кримінальним законодавством України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Запоріжжя, 2002. – С. 8.

Надійшла до редакції 05.02.2010 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

І.Г. Богатирьов

доктор юридичних наук, професор
(Поліцейська фінансово-правова академія)

УДК 343.8

МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ З ВИПРОБУВАННЯМ У СИСТЕМІ ВИДІВ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ КК УКРАЇНИ

На підставі дослідження наукової проблеми автором обґрунтовується місце та роль звільнення від відбування покарання з випробуванням у системі видів звільнення від покарання, передбачених новим Кримінальним кодексом України.

Ключові слова: звільнення від відбування покарання з випробуванням.

На основании исследования научной проблемы автором показано место и роль освобождения от отбытия наказания с испытательным сроком в системе видов освобождения от наказания, предусмотренных новым Уголовным кодексом Украины.

Ключевые слова: освобождение от отбытия наказания с испытательным сроком.

On the basis of the research of scientific problem the author disclose the place and the role of probation in the system of types of discharge of punishment provided by the new Criminal Code of Ukraine.

Key words: probation.

Постановка проблеми. Визнаючи, що звільнення від відбування покарання з випробуванням є одним з заходів кримінально-правового впливу на особу, яка вчинила злочин, з'ясування його місця та ролі у системі видів звільнення від покарання, передбачених новим кримінальним кодексом України, є вельми актуальною і малодослідженою проблемою.

Крім того, місце та роль звільнення від відбування покарання з випробуванням у системі видів звільнення від покарання дозволяє нам, по-перше, провести аналіз умовного засудження і відстрочки виконання вироку за КК

України 1960 року, по-друге, невизначеність у науковій літературі з цієї проблеми викликала існування декількох позицій, причому діаметрально протилежних, по-третє, до прийняття КК 2001 р. суди, застосовуючи цей інститут, по-різному визначали його сутність, по-четверте, окремого юридичного тлумачення потребує, на наш погляд, і ст. 78 КК України.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У теорії кримінального та кримінально-виконавчого права питанням застосування умовного засудження й відстрочки виконання вироку, а потім і звільнення від відбування покарання з випробуванням, у тій чи іншій мірі були присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: П.П. Андрушка, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, І.Г. Богатирьова, І.М. Гальперіна, М.А. Гельфера, В.К. Грищука, О.А. Горяйнової, О.М. Джужи, М.А. Єфімова, І.І. Карпеця, О.О. Книженко, Г.А. Кригера, В.А. Ломако, В.О. Навроцького, В.І. Осадчого, А.В. Савченка, М.Ф. Саввіна, С. Сабаніна, Е.А. Саркісової, В.В. Скибицького, П.Л. Фріса та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливо наголосити, що правові наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням передбачають: «Якщо засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про його небажання стати на шлях виправлення, суд направляє засудженого для відбування призначеного покарання» [10, с. 29-35].

Ми погоджуємося з думкою О. Книженко, що сам зміст статті з точки зору юридичної логіки правильний, але сумніви виникають з приводу напрямків її практичної реалізації. Так, наприклад стосовно особи, яка систематично порушує правила проїзду у транспорті з причини відсутності у неї коштів, застосовується адміністративне стягнення, з приводу чого суд направляє засудженого для відбування призначеного кримінального покарання [9, с. 21].

Не зовсім зрозумілим є те, які показання можуть свідчити про небажання засудженого стати на шлях виправлення. На ці та інші питання, на жаль, стаття 78 КК України відповіді для практичних працівників не дає, що викликає сумніви у правильності та ефективності її застосування. Таким чином, не всі напрацьовані науковцями та практиками з цього приводу пропозиції були враховані законодавцем при прийнятті нового Кримінального кодексу України.

З прийняттям нового КК 2001 р. законодавець відмовляється від раніше відомих умовного засудження і відстрочки виконання вироку і пропонує цілком обґрунтоване поняття “звільнення від відбування покарання з випробуванням”, поряд з цим, на жаль, судова практика й досі

неоднозначно тлумачить юридичну природу цього інституту [6, с. 258].

Незважаючи на те, що в чинному КК одержала перевагу позиція, згідно з якою обидві форми кримінально-правового впливу визнані звільненням від відбування покарання, залишилася невирішеною низка важливих питань, оскільки звільнення від відбування покарання – це лише можливий результат.

До того ж особа звільняється від призначених виправних робіт, службового обмеження для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на строк не більше п'яти років, а додаткові покарання у вигляді штрафу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу відбуваються реально. При такому підході залишається невизначеною юридична природа обмежувальних заходів, яких повинен дотримуватися засуджений протягом випробувального строку.

Наведемо декілька прикладів. Місцевий суд Тисменицького району м. Івано-Франківська, визнавши М. винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 309 КК, вирішив: “Відповідно до ст. 75 УК звільнити М. від призначеного покарання з випробувальним строком на два роки. Вирок не приводити до виконання, якщо протягом призначеного судом випробувального строку М. не вчинить нового злочину і зразковою поведінкою виправдає надану йому довіру” [3].

Місцевий суд Галицького району м. Івано-Франківська обираючи покарання підсудному С., врахувавши ступінь суспільної небезпечності вчиненого, дані про особистість засудженого, пом'якшуючі й обтяжуючі обставини, на підставі ст. 75 УК постановив, що він має нести покарання, не пов'язане з позбавленням волі, оскільки його виправлення можливе без ізоляції від суспільства, звільнивши його від відбування покарання з випробуванням [4].

Досліджуючи інститут умовного засудження, А.М. Кандалов пропонує врахувати те, що правова природа останнього має визначатися двома критеріями: по-перше, позицією законодавця, яка виявляється, з одного боку, визначенням місця умовного засудження в системі Загальної частини КК, а з іншого – врахуванням у самій правовій нормі функціонального призначення цього інституту, а по-друге, тими цілями, які властиві для нього [8, с.102]. Слід також наголосити, що досить переконливою є думка вченого, що умовному засудженню притаманні свої механізми забезпечення такого звільнення.

Поділяючи наведену позицію, вважаємо цілком можливим виділення при звільненні від відбування покарання з випробуванням механізмів, які прямо й безпосередньо діють на засудженого по його виправленню і ресоціалізації.

Така позиція ґрунтується на нормах Кримінально-виконавчого кодек-

су України, у яких передбачено, по-перше, стимулювання можливостей засудженого, що пов'язані з визначенням випробувального строку, з можливістю призначення обов'язків і додаткових покарань, що можуть бути покладені на таку особу, з констатуванням наслідків учинення систематичних порушень громадського порядку, по-друге, механізми забезпечення звільнення від відбування покарання з випробуванням пов'язані з прямим і безпосереднім впливом на засудженого, в основі яких лежить правовий припис організаційного, процедурного характеру [7, с. 29-35].

Таким чином, їх основу становлять механізми, передбачені ч. 2 ст. 76 КК. По-третє, механізми забезпечення звільнення від відбування покарання з випробуванням, основу яких становить заборона, що вимагає від засудженого під погрозою застосування певних заходів не ухилятися від виконання покладених на нього судом обов'язків. У їх підґрунті лежать механізми, передбачені ст. 78 КК України [10, с. 29-35].

Важливо наголосити, що, вивчаючи місця і ролі звільнення від відбування покарання з випробуванням у системі видів звільнення від покарання, ми виходили із системи норм про кримінальну відповідальність з урахуванням форми її реалізації. А тому слушною видається думка М.О. Стручкова, що у випадку, коли кримінальна відповідальність не закінчується, але покарання не застосовується, треба вести мову про особливу реалізацію кримінальної відповідальності – у формі застосування не покарання, а інших заходів кримінально-правового характеру [12, с. 78].

Ми підтримуємо позицію вчених у галузі кримінального права, що кримінальна відповідальність реалізовується у трьох формах:

а) засудження особи в обвинувальному вирокі, але без призначення покарання;

б) засудження особи в обвинувальному вирокі з призначенням покарання та його реальним відбуванням;

в) засудження особи в обвинувальному вирокі з призначенням покарання, але без його реального відбування – звільнення від відбування покарання з випробуванням необхідно визнати самостійним інститутом Загальної частини кримінального права.

Крім того, норми кримінального закону, які регламентують порядок, підстави й наслідки звільнення від відбування покарання з випробуванням, становлять самостійний правовий інститут, який ґрунтується на тому, що дані норми регулюють однорідну групу суспільних відносин, які виникають, коли суд, визнавши особу винною у вчиненні злочину і призначивши їй покарання, має переконання щодо можливості її виправлення без відбування призначеного основного покарання з поміщенням особи в особливий правовий режим – режим випробування.

Слід також визнати, що в кримінально-правовій науці й на практиці

встановилася єдина термінологія – “звільнення від відбування покарання з випробуванням”, “випробувальний строк”, “наслідки проходження випробувального строку” та ін. Основним системоутворюючим чинником, який обумовив виокремлення комплексу досліджуваних норм, є їх особлива юридична конструкція, яка полягає в тому, що вони розраховані на повторювані типові ситуації, які виникають при вчиненні злочину, за який відбування призначеного основного покарання є недоцільним. Разом з тим ці відносини належать до галузі кримінального права.

Спроба віднести звільнення від відбування покарання з випробуванням до того чи іншого інституту кримінального права не дає змоги правильно визначити юридичну природу правообмежувальних заходів, що застосовуються до засудженого. Поряд з тим, відносячи його до того чи іншого інституту, ми штучно обмежуємо його рамками останнього, але, як бачимо, звільненню від відбування покарання з випробуванням притаманні власні риси.

Аналіз наукової юридичної літератури свідчить, що всі, хто займався проблемою умовного засудження і відстрочки виконання вироку, називали їх інститутами кримінального права, однак водночас намагаються віднести їх чи то до покарання, чи то до звільнення від покарання, чи то до іншого інституту, не припускаючи його самостійного існування [12, с. 335].

Таким чином, іменування звільнення від відбування покарання з випробуванням інститутом і невизнанням його таким порушує загальні основи теорії права, які визначають, що інститут права – це сукупність відносно відокремлених юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин.

Інститут права має свою структуру – субінститути, які визначають як органічні утворення певного характеру, які формуються всередині інститутів [1, с. 151]. У рамках інституту звільнення від відбування покарання з випробуванням можна виділити два субінститути, що сформувалися в ході диференціації та інтеграції нормативного матеріалу, залежно від особи засудженого: а) звільнення вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до семи років від відбування покарання з випробуванням, і б) звільнення від відбування покарання неповнолітніх. Обидва вони являють собою самостійні комплекси, які пройняті загальними спільними правовими засадами.

Розглядаючи звільнення від відбування покарання з випробуванням як самостійний інститут, нами зроблена спроба вирізнити властиві йому норми, оскільки в доктрині права визнано, що правовий інститут потребує формального виокремлення. Це зумовлює одну з вимог юридичної техніки: при визначенні архітекtonіки нормативного акта слід прагнути, щоб кожен з укрупнених підрозділів (глава, пі-

дглава) присвячувався одному правовому інституту.

Виконання зазначеної вимоги забезпечило логічну послідовність, чіткість і технічну досконалість акта, а звідси – і зручність його використання на практиці. Крім того, лише після того, як комплекс норм виокремлено в самостійний підрозділ нормативного акта, всі компоненти інституту одержують достатньо повний розвиток, а з позиції структурної характеристики інститут набуває розвиненого, закінченого вигляду [1, с. 128].

Тому виокремлення норм права, які врегульовують питання звільнення від відбування покарання з випробуванням, у самостійний інститут є однією з передумов, яка зумовлює подальший розгорнутий пошук наукових досліджень з питань кримінальної відповідальності.

Цікавою є позиція О. Книженко, що при звільненні від відбування покарання з випробуванням було б доцільним застосування додаткових покарань та обов'язків, які у своїй єдності створюють для засудженого певний порядок і умови випробування [9, с. 19].

У юридичній літературі неодноразово порушувалося питання щодо назви умовного засудження. Зокрема, А.А. Піонтковський вважав доцільним застосування терміна “система випробування”, оскільки його суть виявляється в тому, що до особи застосовується випробування [11, с. 107]. Ю.М. Ткачевський називав термін “умовне засудження” неточним [14, с. 10].

При умовному засудженні виносився безумовний реальний вирок, який в установленому порядку вступає в законну силу. Такий вирок міг бути оскаржений або опротестований. Усе це свідчило про реальність вироку при умовному засудженні, при винесенні якого умовними були лише покарання – позбавлення волі або виправні роботи [14, с. 9].

На невдалу назву “умовне засудження” звертали увагу й інші науковці, які пропонували поняття “умовне засудження” і “умовне покарання” сприймати як синоніми. Слід погодитися з А.А. Піонтковським і Ю.М. Ткачевським, бо кожен з них має рацію.

Чинний же КК України відмовився від понять “умовне засудження” і “відстрочка виконання вироку”, замінивши їх іншим – “звільнення від відбування покарання з випробуванням”. Визнаючи звільнення від відбування покарання з випробуванням самостійним інститутом, зауважимо, що будь-яке визначення не повинно бути описовим, жоден, навіть найповніший опис не може бути вичерпним, а тому воно має відбивати лише власну сутність.

Висновки.

1. Звільнення від відбування покарання з випробуванням слід розуміти як систему випробування, що застосовується судом до осіб, які можуть виправитися без відбування призначеного основного покарання.

2. Застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням, як однієї з форм реалізації кримінальної відповідальності, має

перш за все такі цілі кримінальної відповідальності, як виправлення засудженого, його ресоціалізацію і спеціальну превенцію.

3. Звільнення від відбування покарання з випробуванням – це самостійний інститут кримінальної відповідальності, який застосовується судом від імені держави і надає засудженому право відбувати покарання у вигляді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, а також позбавлення волі на певний строк, але не більше п'яти років в умовах, не пов'язаних із позбавленням волі.

Бібліографічні посилання

1. *Алексеев С.С.* Структура советского права. – М., 1975.
2. Арх. справа № 1-37/ 2001 місцевого суду Тисменицького району м. Івано-Франківська.
3. Арх. справа № 1-952/4-2001 місцевого суду Галицького району м. Івано-Франківська.
4. *Багрий-Шахматов Л.В.* Уголовная ответственность и наказание. – Минск, 1976.
5. *Богатирьов І.Г.* Класифікація засуджених до кримінальних покарань // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 4. – С. 256-259.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України. – К., 2004.
7. *Кандалов А. Н.* Условное осуждение и механизмы его обеспечения // Государство и право. – 1999. – № 7. – С. 102-106.
8. *Книженко О.О.* Деякі питання звільнення від відбування покарання з випробуванням // Вісн. ун-ту внутр. справ: Спецвипуск. – 2002. – Вип. 19. – С.19-24.
9. Кримінальний кодекс України. – К., 2004.
10. *Пионтковский А.А.* Об условном осуждении или системе испытания. – Одесса, 1894.
11. *Здравомыслов Б.В., Гельфер М.А., Гришаев П.И. и др.* Советское уголовное право. Общая часть: Учеб. – М., 1982.
12. *Стручков Н.А.* О наказании, системе его видов и иных мерах уголовно-правового воздействия // Актуальн. пробл. уголов. прва. – М., 1988. – С. 91-102
13. *Ткачевский Ю.М.* Освобождение от отбывания наказания. – М., 1970.

Надійшла до редакції 22.01.2010 р.

С.М. Алфьоров

кандидат юридичних наук, доцент

(Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ)

УДК 343.3/7

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОГРОЗУ

Досліджено психолого-правові проблеми кримінальної відповідальності за погрозу в розрізі способів злочинного впливу на психіку людини.

Ключові слова: *злочин, кримінальна відповідальність, покарання, психічне насильство, погроза.*

Исследованы психолого-правовые проблемы уголовной ответственности за угрозу в разрезе способов преступного влияния на психику человека.

Ключевые слова: преступление, уголовная ответственность, наказание, психическое насилие, угроза.

Psychological-legal problems of criminal responsibility for a threat in the cut of methods of criminal influence on the psyche of man are studied.

Key words: crime, criminal responsibility, punishment, psychical violence, threat.

Постановка проблеми. Характерною особливістю чинного кримінального законодавства є наявність значної кількості оціночних понять. Незважаючи на різне розуміння їхнього юридичного значення, практично всіма авторами визнається, що саме оціночні поняття Кримінального кодексу України (далі – КК України) є одними з головних обставин, що перешкоджають однаковому застосуванню самого кримінального законодавства. Одним із найпоширеніших оціночних понять у КК України є „погроза”, яке зустрічається у багатьох статтях кримінального закону. Оскільки погроза становить один із видів психічного насильства, то доцільним є дослідження її впливу на психіку людини.

Саме тому мету цієї статті складає дослідження психолого-правових проблем кримінальної відповідальності за погрозу в розрізі способів злочинного впливу на психіку людини.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми. У зв’язку із цим слід зазначити, що проблема кримінальної відповідальності за психічне насильство у вигляді кримінально караних погроз не могла залишитись поза увагою науковців. На терені незалежної України дослідження окремих аспектів кримінальної відповідальності за погрозу здійснювали П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, О.Л. Гуртовенко, О.М. Джужа, В.П. Ємельянов, М.Й. Коржанський, В.М. Куц, Н.В. Маслак, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, І.В. Самощенко, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк, О.М. Храмцов, А.В. Шевчук, Є.В. Фесенко, С.С. Яценко та ін. вчені.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зауважити, що способи впливу на психіку людини можуть бути найрізноманітнішими, вони повинні враховуватися при оцінці характеру й ступеня суспільної небезпеки злочинів.

Залежно від виду впливу на психіку деякі вчені пропонують виділяти інформаційні й неінформаційні способи порушення психічної недоторканності особи [1, с. 271].

На нашу думку, основними шляхами (формами) інформаційного впливу є такі:

1) погрози різного характеру (погроза застосуванням насильства або, наприклад, погроза вбивством);

2) образа, наклеп, інші дії, здатні заподіяти психічну травму або обмежити свободу волевиявлення (незаслужені докори, знущання та ін.);

3) різного роду шокова інформація, яка створює неадекватне ставлення до дійсності й обмежує здатність прийняття рішень;

4) гіпноз як проміжний спосіб.

Інформаційний спосіб є основним і найпоширенішим, але варто мати на увазі, що психічний вплив можливий і шляхом прямого впливу на мозок людини.

Можна стверджувати, що сучасні дослідження протиправного насильства дозволяють широко тлумачити психічний вплив, включаючи в нього поряд з різного виду погрозами різноманітну „шокову” інформацію.

Крім того, сучасні досягнення науки дозволяють предметно описати такий психічний вплив, його способи й результати, що має значення для науки кримінального права, законодавства й правозастосовної практики.

Зупинимось докладніше на механізмі впливу погрози на психіку людини, у тому числі на тих суспільно небезпечних наслідках, які вона викликає або може спричинити.

Основною властивістю будь-якої погрози є залякування потерпілого. Застосовуючи погрозу, винний прагне шляхом залякування вплинути на психіку потерпілого й домогтися бажаного результату. Безпосереднім об'єктом впливу подібного роду посягань виступає особиста безпека особи, під якою розуміють встановлені правила поведінки людей з приводу забезпечення такого психічного стану, за якого останньому ніщо не загрожує.

Оскільки погроза являє собою лише одне з безлічі явищ об'єктивного світу, то і психічний вплив, здійснюваний у такий спосіб на людину, відбувається відповідно до загальних закономірностей відображення людською свідомістю навколишньої дійсності й має характер єдиного процесу.

В результаті безпосереднього впливу на органи почуттів виникає відчуття – елементарне психічне явище, первинна форма психічного зв'язку організму із середовищем, що являє собою відбиття властивостей предметів і явищ об'єктивного світу. Відчуття є субстратом більш складного психічного явища – сприйняття, що становить почуттєвий образ зовнішніх структурних характеристик предметів і явищ навколишнього світу, які безпосередньо впливають на органи почуттів. Сприйняття припускає наявність різноманітних відчуттів і протікає разом з відчуттями, але не може бути зведене до їх суми, во-

но залежить від певних відносин між відчуттями. Відчуття, сприйняття й інші функції психічної діяльності людини, такі як здатність до уявлень (чуттєво-наочних, узагальнених образів предметів і явищ дійсності, що зберігаються й відтворюються у свідомості й без безпосереднього впливу самих предметів і явищ на органи почуттів), як інтелект (здатність мислити) та ін., немов прокладають шлях явищам і предметам навколишнього світу до людської свідомості. Свідомість – це єдність психічних процесів, що беруть активну участь в осмисленні людиною об'єктивного світу, це вищий рівень психічного відбиття, завдяки якому перед індивідом з'являються різні явища [2, с. 20].

Психічний вплив, що виявляється в різних погрозах, є для потерпілого об'єктивно існуючим фактором, тому що походить від іншої особи. Будь-яка погроза незалежно від характеру, форми й способу вираження являє собою для потерпілого об'єктивно існуючу реальність, що впливає на нього як зовнішній подразник. Цей вплив може викликати в потерпілого різні відчуття, сприйняття й уявлення. Так, погроза за допомогою жестів або шляхом демонстрації зброї, впливаючи на органи почуттів потерпілого, викликає зорові, слухові, шкірні відчуття, у результаті яких він дізнається про характер погрози, про ступінь небезпеки зброї або предмета, застосовуваного злочинцем. На підставі цих відчуттів потерпілий сприймає дії злочинця як погрозу для своїх благ або інтересів.

Злочинець, який погрожує потерпілому вбивством, основну увагу приділяє фактору залякування й прагне того, щоб викликати в потерпілого почуття страху для досягнення бажаного результату. Таким чином, погроза, як зовнішній подразник для потерпілого, приводить його в певний психічний стан. Під психічним станом розуміється цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, що показує своєрідність протікання психічних процесів залежно від відбиваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану й психічних властивостей особистості [2, с. 20].

Психічний стан, що виникає в результаті погрози, характеризується певними емоційними переживаннями. Джерелами емоцій, як і всіх інших психічних процесів, стають предмети навколишнього світу. Тому джерелом емоції в розглянутому психічному стані є застосована до потерпілого погроза.

Будь-які емоційні переживання зумовлені нервовими збудженнями підкіркових центрів і фізіологічних процесів, що відбуваються у вегетативній нервовій системі. Вони викликають низку змін в організмі людини: в органах дихання, травлення, серцево-судинної діяльності, відзначається зміна пульсу, кров'яного тиску, збліднення або почервоніння шкірних покривів, посилення припливу крові до серця тощо [3, с. 272].

Погроза, як правило, викликає почуття страху, тому що ситуація, у яку потрапляє потерпілий, таїть у собі ту або іншу небезпеку. Сила і глибина цього почуття залежить від психічних властивостей особи, емоційних особливостей потерпілого, типу його нервової системи, великої або слабкої емоційної збудженості. Найбільш сильне почуття страху виникає при найнебезпечніших видах погрози, зокрема погрози вбивством. У подібній ситуації страх значно обмежує психічну діяльність людини, у першу чергу її увагу. У випадку, якщо страх стає панічним, тоді потерпілий може втратити самовладання, що виражається або в безладних неусвідомлених рухах, або у втраті активності. Цим і користується злочинець для досягнення своїх злочинних цілей.

Погроза може викликати й інші почуття – протест, гнів, обурення, які навпаки підвищують активність людини й спонукають потерпілого до протидії.

Зазначені психічні стани можуть бути короткими й тривалими. У кожному конкретному випадку це залежить від характеру психічного впливу, його інтенсивності, форми вираження, а також інших обставин. Так, систематичні погрози за загальним правилом викликають більш тривалі психічні стани, тому що потерпілий довгий час перебуває в постійному страху за своє життя або здоров'я. Однократні, швидко припинені погрози викликають короткочасні психічні стани переляку.

Глибина й тривалість психічного стану, викликаного погрозами, залежить не тільки від об'єктивних причин: ступеня небезпеки самої погрози, обстановки, часу її вчинення, але й від психічних властивостей особи, тобто життєвої позиції потерпілого, темпераменту, здатностей, характеру. З огляду на це вплив погроз на психіку людей є різним, але він завжди в тому або іншому ступені впливає на здоров'я потерпілого, що обумовлено негативними емоціями, які виникають у результаті такого втручання.

Емоції можуть по-різному впливати на життєдіяльність усього організму. У медицині й психології визнається беззаперечним положення про те, що емоції, почуття є складною реакцією. Вони вимагають для свого прояву участі всієї нервової системи цілком, усього організму, тому що здоров'я душевне (психічне) і фізично нероздільні [4, с. 13].

Емоції або позитивно впливають на життєдіяльність організму, або пригнічують її, послабляють і позначаються негативно на здоров'ї суб'єкта. Найбільш шкідливою, пригнічуючою й обтяжуючою емоцією, на думку психологів і медиків, є страх. Загальна психологія визначає страх як „негативний емоційний стан, що з'являється при одержанні суб'єктом інформації про можливу шкоду для його життєвого благополуччя, про реальну або уявну небезпеку, яка йому загрожує” [5, с. 375].

Людина, переживаючи емоцію страху, має у своєму розпорядженні лише імовірнісний прогноз можливого неблагополуччя й діє на основі його, іноді недостатньо достовірного або перебільшеного. Емоція страху може протікати або у вигляді стресових станів, або у вигляді стійкого настрою пригніченості й тривожності, або у вигляді афекту [6, с. 78].

Тривожність у психології визначається як негативний емоційний стан, що виник у ситуаціях невизначеної небезпеки й проявляється в очікуванні несприятливого розвитку подій. При цьому розрізняють зовнішні й внутрішні прояви тривожності (стурбованості) людини [7, с. 394]. Зовнішні прояви можуть бути різними: зміна звичного способу життя, побоювання перебувати в безлюдному місці тощо. Внутрішні прояви можуть виражатися в різноманітних симптомах: відсутність апетиту, порушення сну, головні болі, загострення хронічних хвороб, нервові розлади, стресові стани.

Стан афекту характеризується значним порушенням свідомої регуляції дій людини. У стані афекту порушується найважливіший механізм діяльності – вибірковість у виборі поведінкового акту, різко змінюється звичайна поведінка людини, деформуються її установки, життєві позиції, порушується здатність до встановлення взаємозв'язків між явищами, у свідомості починає домінувати будь-яке одне, часто перекручене, уявлення [8, с. 209].

У результаті нервові клітини під впливом різних психічних травм виснажуються, відбувається перенапруга процесів порушення й гальмування, що в остаточному підсумку може призвести до їхньої загибелі [9, с. 38].

Негативні емоції, зокрема страх, можуть вражати серцево-судинну систему й викликати серйозні захворювання. Наприклад, окремі форми діабету, виразкової й гіпертонічної хвороби, стенокардія виникають незабаром після перенесеного переляку, викликаного незаконною погрозою.

У цілому негативний вплив погроз на здоров'я потерпілого, як зазначає А.А. Крашенінніков, безперечним [10, с. 80].

Також існує можливість заподіяння прямої фізичної шкоди життю й здоров'ю людини шляхом інформаційного впливу на неї. Так, Ю.А. Красіков і А.М. Алакаєв вважають, що сила слова за своїм впливом в деяких випадках у багато разів перевищує фізичний вплив і може викликати найтяжчі наслідки, аж до смерті [11, с. 21].

Питання про можливість заподіяння шкоди життю й здоров'ю в результаті застосування погрози традиційно розглядається вченими, що досліджують злочини проти життя й здоров'я, зокрема І.В. Самощенком [12]. Уже став хрестоматійним у юридичній літературі приклад заподіяння смерті шляхом психічного впливу, коли винний, знаючи, що інша

людина страждає на важке захворювання серця, повідомляє їй інформацію, яка приводить останню у стан сильного збудження або переляку, що тягне загострення хвороби й смерть потерпілого.

Наводяться й приклади заподіяння шкоди здоров'ю потерпілому, наприклад, психічного розладу – реактивного психозу – у результаті погрози вбивством.

Однак варто мати на увазі, що психічна травма, нанесена людині, не завжди здатна викликати серйозні функціональні розлади в організмі. Для цього необхідні відповідні умови: важливе значення тут мають індивідуальні психофізіологічні особливості людини, що зазнає психічного впливу, тип її нервової системи. Навряд чи може наступити смерть здорової людини від емоційного шоку, проте ризик її настання в результаті дії цього фактора є досить високим у людини з органічними змінами в серцево-судинній системі. Людина із занадто ранимою, нестійкою психікою, бурхливими емоційними переживаннями несприятливих ситуацій або та, що перебуває в стані психологічного стресу, що має, крім того, патологію життєво важливих органів або тканин (серця, головного мозку), більше піддана фізичній шкоді в результаті психотравмування, ніж людина, яка має інші психофізіологічні властивості.

Висновок. Вищевикладене дозволяє дійти висновку, що погрози, як виду інформаційного впливу на психіку людини, властиво те, що вона майже завжди негативно діє на свідомість і волю людини, викликає в неї негативні емоції (переживання), які можуть спричинити розлад її психічної діяльності або навіть заподіяти шкоду здоров'ю, а іноді й життю. При цьому погроза нерідко виконує роль спонукального мотиву виконання потерпілим певних дій, необхідних винному. Вона також зумовлює стан стресу, що іноді може досягати сили афекту (панічний страх, жах) і в такому випадку повністю паралізувати свідомість і волю потерпілого. У результаті цього деформується процес прийняття рішень, інша психічна діяльність людини, придушується її здатність до оцінки фактів навколишньої дійсності, з'являються небажані психофізіологічні стани. У такий спосіб погрозуючий протиправно змінює звичайний порядок життєдіяльності людини й тим самим заподіює шкоду суспільним відносинам, що її охороняють.

Саме тому слід здійснювати психолого-правові заходи попередження всіх видів злочинного насильства з тим, щоб виробити оптимальні шляхи щодо їх недопущення або принаймні мінімізації їх наслідків.

Бібліографічні посилання

1. *Чернявский А.Д.* Психическое насилие при совершении корыстных преступлений: уголовно-правовые и криминологические проблемы: Дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1991.
2. *Левитов Н.Д.* О психических состояниях человека. – М., 1964.

3. Общая психология: Учеб. – М., 1996.
4. Молчанов Н.И., Сорокин В.А. Профилактика нервных и психических заболеваний. – Л., 1969.
5. Общая психология. – М., 1986.
6. Додонов Б.И. Эмоции как ценность. – М., 1978.
7. Краткий психологический словарь. – Ростов н/Д., 1998.
8. Еникеев М.И., Кочетков О.Л. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь. – М., 1997.
9. Ушаков Г.К., Осьминина С.В. Неврозы и их предупреждение. – М., 1969.
10. Крашенинников А.А. Преступные способы воздействия на психику человека // Правовая политика и правовая жизнь. – 2006. – № 2. – С. 80.
11. Красиков Ю.А., Алакаев А.М. Понятие преступления. Множественность преступлений: Лекции. – М., 1996.
12. Самощенко И.В. Понятие и признаки угрозы в уголовном праве: Монограф. – Х., 2005.

Надійшла до редакції 25.01.2010 р.

О.І. Альошина
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.7 (343.237)

ПРОВОКУЮЧА ПОВЕДІНКА ПОТЕРПЛОЇ ОСОБИ

Надано аналіз проблем провокації злочину у межах кримінологічної віктимології. Вперше запропоновано авторське кримінально-правове положення аналізу вини провокатора злочину з огляду на його психічне ставлення до власних дій та їх наслідків.

Ключові слова: кримінологія, провокація злочину, потерпіла особа, віктимологія, віктимологічна вина, вина потерпілого.

Дан анализ проблем провокации преступления в рамках криминалогической виктимологии. Впервые предложено авторское уголовно-правовое положение анализа вины провокатора преступления на основании его психического отношения к собственным действиям и последствиям.

Ключевые слова: криминалогия, провокация преступления, потерпевший, виктимология, виктимологическая вина, вина потерпевшего.

The analysis of problems of provocation of crime within the framework of kriminalogical viktology is given. Author ugovolno-pravovoe position of analysis of guilt of provokator of crime is first offered on the basis of his psychical attitude toward own actions and consequences.

Key words: criminology, provocation of crime, victim, viktologiya, guilt of victim.

Постановка проблеми. Останнім часом у межах кримінології набула значного розвитку відносно нова наукова течія – віктимологія, проблеми якої стали актуальними та цікавими не тільки для неї самої, але і для інших кримінально-правових наук, а саме: кримінального права, кримінально-процесуального права та криміналістики. Корінним поняттям у віктимології є латинське слово «victima», що перекладається як жертва.

Сучасна кримінологія, всупереч історичному походженню, більше прихильна до перекладу цього терміна як «потерпілий», що має явне вираження в кримінальному та кримінально-процесуальному значенні.

Останнім часом кримінологи все більше уваги стали приділяти вивченню проблеми «вини» потерпілої особи до та під час вчинення злочину, сконцентрувавши свою увагу на кримінально-правовому аспекті, вивченні об'єкта злочину, а саме таких питань: 1) якою є роль у процесі здійснення посягання на суспільні відносини тих, кому завдається чи створюється загроза заподіяння шкоди; 2) чи повинні бути тісно пов'язані між собою уявлення про об'єкт злочину з поняттям злочину, або, навпаки, поняття злочину повинно базуватись на такого роду уявленнях; 3) скільки – один або декілька – об'єктів повинні виокремлюватись у конкретному злочині; 4) як співвідносяться об'єкт злочину з предметом злочину, з одного боку, та з об'єктом кримінально-правової охорони – з іншого; 5) ким є потерпіла особа – об'єктом чи предметом злочину тощо.

Піддається сумніву твердження про те, що об'єктом злочину завжди виступають суспільні відносини. Наводяться доводи, що кожен злочин є багатооб'єктним, де об'єктом посягання виступають не тільки суспільні відносини, але і люди – індивіди, їх малі та великі групи (об'єднання), які своєю поведінкою іноді полегшують вчинення злочину. Саме така поведінка потерпілої особи в кримінології називається віктимною та покладається в основу аналізу провокуючої поведінки потерпілої особи.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Результати дослідження оприлюднені у статтях: «Визначення провокації злочину в кримінальному праві України» та «Суб'єктивна сторона провокації злочину». Статті присвячені аналізу визначення провокації злочину у теорії кримінального права. Розглядаються об'єктивні та суб'єктивні ознаки провокації злочину, особливості психічного ставлення провокатора до вчинюваного ним діяння та його наслідків, а також характеризуються цілі, яких прагне досягти провокатор.

Суб'єктивна сторона злочину являє собою одну із найскладніших проблем кримінально-правової науки. Річ у тім, що суб'єктивні озна-

ки злочину характеризують його внутрішню сторону, тобто психічну діяльність особи, яка відображає ставлення її свідомості та волі щодо суспільно небезпечного діяння і його наслідків. На відміну від об'єктивних ознак складу злочину, які завжди мають зовнішній вияв, виявити та довести його суб'єктивні ознаки значно складніше. Аналізуючи суб'єктивні ознаки діяльності провокатора, перш за все слід зазначити, що така діяльність умовно проходить декілька етапів, пов'язаних не тільки зі вчиненням провокатором суто власних дій, а й з наслідками, що настали в результаті їх вчинення.

Мета та наукова новизна статті полягає у тому, що на відміну від кримінального права, проблема провокації у віктимології ще не розглядалась на достатньо докладному рівні – у кримінологічній віктимології під провокацією розуміється негативна поведінка жертви, яка викликає протиправні дії можливого злочинця. Тому вперше запропоновано авторське кримінально-правове положення аналізу вини провокатора злочину, яке слід проводити на підставі окремого аналізу його психічного ставлення до власних дій та наслідків, що настали в результаті провокації, та правила визначення цього положення.

Виклад основного матеріалу дослідження. За статистичними даними, 29 % злочинів проти особи були спровоковані потерпілою особою чи вчинені саме за її суттєвого сприяння, так би мовити, поводили себе *«не зовсім пристойно чи ввічливо»*.

У кримінально-правовому розумінні потерпілою є особа, якій завдається шкода чи виникає загроза заподіяння останньої. У сучасній науці кримінального права існує позиція, згідно з якою в загальному понятті складу злочину потерпілий, поряд із додатковим об'єктом та предметом злочину, займає місце факультативної ознаки [1, с. 2].

Відповідно до ст. 49 КПК України «потерпілою визнається особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Про визнання громадянина потерпілим чи про відмову особі в цьому особа, яка проводить дізнання, слідчий і суддя виносить постанову, а суд ухвалу» [2, с. 164]. Саме тому необхідно встановити зв'язок та провести аналіз-співвідношення визначень «протиправна поведінка потерпілої особи» та «вина потерпілої особи» у кримінально-правовому та кримінально-процесуальному аспектах.

Перш ніж розпочати такий аналіз, варто зауважити, що для визначення протиправних проявів поведінки потерпілої особи в механізмі злочину, об'єктивного відображення її як «винної», так і «невинної» поведінки у віктимному результаті, доцільніше використовувати поняття «негативна поведінка потерпілої особи».

Деякі з авторів вважають, що «вину потерпілого» не слід розгля-

дати тільки у кримінально-правовому значенні, як основну ознаку суб'єктивної сторони злочину, наявність якої тягне за собою кримінальну відповідальність, бо вона ще є частиною цілого, а саме частиною соціально-психологічної категорії, яка закріплена саме в психіці суб'єкта, що виявляється «у негативному його ставленні до суспільства та суспільних відносин» [3, с. 62].

Внаслідок присутності в діях потерпілого вини він, по суті, виключається із системи кримінально-правової оцінки в притаманній йому якості винуватого у вже вчиненому проти нього злочину, але за будь-яких обставин залишається в ролі жертви, тобто потерпілим за віктимологічним змістом цього поняття, де «вина потерпілого», як соціальна вина, незалежно від її юридичної оцінки, завжди міститься в умисному чи необережному ставленні потерпілого до наслідків свого діяння, а не до самого діяння, а саме психічному ставленні потерпілого до своєї негативної поведінки та наслідків. Саме тому за своїм змістом поняття «вина потерпілого» суттєво відрізняється від поняття «віктимологічна вина», де саме останнє і відображає психічне ставлення потерпілого до свого діяння, яке безпосередньо і призвело до негативних наслідків. Тобто віктимологічна вина – це психічне ставлення особи (яка безпосередньо знаходиться в небезпеці внаслідок вчинення щодо неї злочинного посягання) у формі умислу чи необережності до своїх діянь та їх результатів у вигляді завдання моральної, фізичної чи матеріальної шкоди. Віктимологічна вина має місце тільки у випадках негативної поведінки потерпілої особи, що охоплюється також і змістом провокації злочину з боку потерпілої особи.

Залежно від психічного ставлення жертви до своєї поведінки розрізняють такі різновиди провокації:

1) *свідома провокація*: жертва усвідомлює, що її поведінка може викликати настання шкідливих, іноді трагічних для неї наслідків, але припускає, що уникне їх настання, недооцінюючи психічну реакцію іншої особи або переоцінюючи свої власні можливості;

2) *несвідома провокація*: жертва не усвідомлює можливих наслідків своєї поведінки [4, с. 12].

З позиції внутрішнього ставлення жертви до дій спровокованої особи провокація поділяється на такі різновиди:

1) *активна провокація* – коли потенційна жертва умисно викликає на себе злочинні дії. Залежно від виду умислу активна провокація, у свою чергу, поділяється на:

- *пряму провокацію*, коли жертва бажає викликати настання щодо себе несприятливих наслідків. Така провокація, наприклад, має місце, коли тяжко хвора людина просить кого-небудь із близьких ввести от-

руйну речовину їй в організм, щоб позбавити її від страждань. Так, у 2004 р. за умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб, були засуджені дві неповнолітні дівчини, які уступили настійним проханням тяжко хворої жінки, за якою вони доглядали на прохання її чоловіка, та позбавили її життя з метою припинити нестерпні страждання потерпілої. Дотепер не закінчився судовий процес над жінкою у Республіці Литва, що розпочався у 1999 р. Жінка обвинувачується у тому, що позбавила життя свого сина, який у результаті нещасного випадку отримав опіки більше ніж 90 % шкіри. Ця людина тяжко страждала протягом довгого часу та постійно прохала мати позбавити її від нестерпних страждань. Все закінчилося тим, що мати зробила своєму синові смертельну ін'єкцію;

- *непряма провокація*, коли потенційна жертва не бажає, але свідомо допускає настання шкідливих для неї наслідків. Такого роду провокації мають місце, коли вчинення злочину викликане насильством, тяжкою образою або іншими протиправними чи аморальними діями з боку потерпілої особи. Зокрема, деякі склади злочинів сформульовані в КК України таким чином, що за обов'язкову ознаку передбачають наявність специфічної обстановки вчинення злочину – злочин вчиняється внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого (ст. 116, ст. 123 КК);

2) *пасивна провокація* – коли провокація виявляється в необережних (самовпевнених або недбалих) діях жертви, які сприяють вчиненню стосовно неї злочину (терміни „необережність”, „самовпевненість” та „недбалість” використовуються умовно. Справа в тому, що ці поняття мають кримінально-правове значення та використовуються при окресленні інтелектуального та вольового моменту відповідної форми вини як обов'язкової ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. Тобто можуть характеризувати тільки психічне ставлення суб'єкта злочину, але ніяк не потерпілої особи).

Прикладом пасивної провокації є ситуація, коли самотня жінка, перебуваючи в нетверезому стані, підсаджується у попутну машину, в якій знаходяться двоє чи більше чоловіків, або коли особа залишає на виду в автотранспортному засобі, що знаходиться в громадському місці, цінні речі.

Аналізуючи різновиди віктимологічної провокації, слід зауважити, що за невеликим винятком сама по собі вона не становить небезпеки для суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом. Безперечно, поведінка потерпілого, як справедливо зазначає професор Р.І. Міхеев, є фактором, що сприяє прояву антисоціальної установки та дефектів правосвідомості суб'єкта злочину [5, с. 134], але лише поряд з іншими компонентами конкретної життєвої ситуації. Проте не можна

покладати відповідальність за вчинений злочин на особу, яка здійснила навіть активну пряму провокацію щодо суб'єкта цього злочину.

Слід погодитися з професором П.С. Дагелем, на думку якого, якщо шкода потерпілому заподіяна за його проханням, з його „згоди” або із застосуванням ним погроз на адресу інших осіб, то він не може нести відповідальність за співучасть у злочині, незважаючи на те, що існує причинний зв'язок між його діями та діями виконавця, а також є усвідомлення ним суспільної небезпечності діяння виконавця та бажання настання відповідних наслідків [6, с. 67].

До речі, таку саму позицію надалі розвиває Ф.Г. Бурчак. Автор як приклади наводить дві ситуації, що мали місце на практиці. У першому випадку гр. Р. систематично пиячив, бив свою співмешканку К. Заходи, які вживалися останньою для того, щоб Р. залишив її та пішов з будинку, ні до чого не призвели. Тоді вона вирішила вбити Р. Скориставшись нагодою, коли Р. після чергової п'ятики заснув, К. завдала йому два удари сокирою по голові, заподіявши смерть. Розглянувши цю справу, суд не визнав К. такою, що знаходилася у стані сильного душевного хвилювання, котре раптово виникло, тому що між останньою сваркою з Р. і моментом убивства минуло більше доби. Разом із тим суд, дійшовши висновку, що Р. своїми діями створив ситуацію, котру К. сприймала як безвихідну, врахував це при виборі міри покарання [7, с. 65-66].

Як інший приклад вчений наводить випадок жорстокого побиття групою дівчат-школярок своєї однолітки на очах юнаків тієї самої школи, акцентуючи увагу на провокуючому впливі самої присутності „глядачів” на поведінку дівчат, які спричиняли побої. Аналізуючи обидві ситуації, Ф.Г. Бурчак зауважує: „... і в першому випадку, коли провокуючим началом є дії потерпілого від злочину, і в другому – коли джерелом, провокуючим злочин, є дії третіх осіб, мова йде лише про поводи до злочину, або про умови його вчинення, що утворюють у сукупності з іншими об'єктивними факторами конкретну життєву ситуацію, яка у взаємозв'язку з властивостями особи призводить до злочину. Іншими словами, в обох цих випадках названі дії потерпілого чи третіх осіб не є причиною вчиненого злочину” [7, с. 66].

Отже, з кримінологічної (віктимологічної) точки зору під провокацією слід розуміти негативну поведінку жертви, яка викликає протиправні дії можливого злочинця.

При цьому залежно від психічного ставлення жертви до своєї поведінки можна виокремити свідому та несвідому провокацію, а з позиції її внутрішнього ставлення до дій особи, яка провокується, – активну (пряму та непряму) та пасивну провокацію.

Бібліографічні посилання

1. Новосолов Г.П. Вчення про об'єкт злочину: Методологічні аспекти. – М., 2001.
2. Маляренко В.Т., Аленін Ю.П. Кримінально-процесуальний кодекс України: Наук.-практ. коментар. – Х., 2009.
3. Франк Л.В. Виктимология и виктимность. – Душанбе, 1972.
4. Романов В.В. Основы криминальной виктимологии. – Минск, 1980.
5. Михеев Р.И. Личность и поведение потерпевшего // Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974. – С.134.
6. Дагель П.С. Потерпевший от преступления. – Владивосток, 1974.
7. Бурчак Ф.Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. – К., 1986.

Надійшла до редакції 16.12.2009 р.

О.І. Богатирьова
кандидат юридичних наук
(Поліцейська фінансово-правова академія)

УДК 343.8

**ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ
В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

На підставі порівняльного аналізу приділено увагу правовому регулюванню виконання покарань в окремих країнах Європейського Союзу.

Ключові слова: виконання покарання, правове регулювання, Європейський Союз.

На основе сравнительного анализа уделено внимание правовому регулированию исполнения наказаний в отдельных странах Европейского Союза.

Ключевые слова: исполнение наказаний, правовое регулирование, Европейский Союз.

On the base of comparative analysis the attention is paid to legal regulation of execution of punishment in some EU countries.

Key words: execution of punishment, legal regulation, EU.

Постановка проблеми. Дана стаття є актуальною з теоретичного і практичного погляду, оскільки механізми виконання покарань в окремих країнах Європейського Союзу досі залишається дискусійним як у наукових колах різних галузей права, так і для працівників органів та установ виконання покарань.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окреслюючи джерельну базу даної статті, слід зазначити, що питання правового регулювання виконання покарань в окре-

мих країнах Європейського Союзу аналізувалися у працях таких відомих вітчизняних правників: Л.В. Багрія-Шахматова, Ю.В. Бауліна, В.А. Бадири, І.Г. Богатирьова, В.К. Грищука, В.М. Дрьоміна, Т.А. Денисової, О.М. Джужи, В.О. Корчинського, В.А. Львовичкіна, В.О. Меркулової, В.М. Синьова, А.Х. Степанюка, В.М. Трубникова, С.Я. Фаренюка, Д.В. Ягунова, І.С. Яковець, С.С. Яценка та ін.

Віддаючи їм належне та використовуючи їх досягнення, у своїй статті ми ставимо за мету розкрити зміст правового регулювання виконання покарань в окремих країнах Європейського Союзу і обґрунтувати власну позицію щодо впровадження в Україні позитивного досвіду інших країн з виконання кримінальних покарань та їх правового забезпечення. Важливо наголосити, що майже у всіх країнах-членах ЄС спостерігається зростання інтересу з боку суспільства до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

У зв'язку з цим слід розглянути доцільність розширення практики застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та створення у країні служби пробації. Варто зауважити, що єдиної думки серед науковців пенітенціарного спрямування стосовно створення саме в Україні служби пробації немає [3, с. 78; 5, с. 170; 6, с. 4; 8, с. 10]. На наш погляд, кожна точка зору науковця має свої витоки обґрунтування, але головне, щоб це не зашкодило самій концепції реформування пенітенціарної системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений нами аналіз правового регулювання виконання покарань у таких країнах, як Естонія, Угорщина, Словенія, Чеська Республіка, засвідчив, що процедури виконання кримінальних санкцій, структура та організація служб пробації, обов'язки офіцерів пробації, виконання санкцій у громаді та участь служби пробації у виконанні цих санкцій, а також принципи й завдання пробаційної та соціальної роботи, яка передбачена законодавством цих країн, мають певні розбіжності.

Так, однією з розбіжностей, наприклад, є окремі завдання служби пробації, які визначаються і регулюються не законами, а спеціальними актами, указами, постановами або спеціальними хартіями. Інша розбіжність полягає у підготовці й перепідготовці офіцерів пробації, їх технічному і фінансовому забезпеченні. Окремо варто зазначити підпорядкованість служби пробації, правовий та соціальний захист офіцерів пробації тощо. У цій статті ми охарактеризуємо в межах розв'язання наукового завдання порядок і умови створення в цих країнах служби пробації.

В Естонії фундаментальні принципи функціонування системи пробації визначено в Кримінальному та Кримінально-процесуальному кодексах. Закон «Про пробаційний нагляд», який доповнює ці кодекси, визначає організаційну структуру системи пробації та кваліфікаційні

вимоги до офіцерів пробації, а також окреслює завдання пробації. Детальні положення, згідно з Законом «Про пробаційний нагляд» (1998 р.), викладено в постановах, виданих міністром юстиції та генеральним секретарем. Згідно з Законом про пробаційний нагляд пробаційні наглядачі – це офіцери пробації або працівники пробації – волонтери [2, с. 87-89].

Офіцери пробації Естонії – це чиновники судової влади, робота яких оплачується державою і на яких поширюється дія положень про державних службовців, а також відповідні умови служби. Офіцери пробації можуть мати освіту в галузі соціальної роботи, педагогіки або психології. Для представництва своїх спільних інтересів офіцери пробації створили Асоціацію офіцерів пробації Естонії. Закон Естонії «Про пробаційний нагляд» передбачає можливість залучення до виправлення засуджених громадськості. На даний час у департаментах пробації Естонії безоплатно працюють до десяти волонтерів пробації.

Система пробації Естонії є централізованою; пробації – це підрозділи окружних і міських судів, а Міністерство юстиції надає інструкції, проводить координування і розвиток системи на національному рівні. Офіцери служби пробації беруть участь у попередженні злочинності шляхом постійної співпраці із клієнтами та міськими громадами. В Естонії надання підтримки потерпілим від злочинів організоване Міністерством соціальних справ із залученням добровільного сектора. Чинне законодавство Естонії не передбачає застосування примирення, але в найближчому майбутньому примирення буде однією з послуг, що їх надаватиме служба пробації.

В Угорщині функції офіцерів пробації визначено Кримінальним Кодексом і Законом про виконання санкцій. Ці функції також закріплено у спеціальних законодавчих актах Міністерства юстиції, а щодо неповнолітніх правопорушників – Міністерства соціальних і сімейних справ.

Служба пробації Угорщини має давню історію. Подвійні цілі пробації (нагляд і підтримка) набули однакової сили в 1970-80-х рр.: правопорушники отримували соціальну підтримку за місцем роботи і через систему соціального забезпечення. Пробація неповнолітніх і пробація повнолітніх функціонують як дві окремі системи, що в багатьох аспектах ускладнює їх роботу. До діяльності цих двох організацій застосовуються різні правові системи і професійні норми, не існує єдиних професійних стандартів, реєстрації та управління, будь-якого обміну інформацією між цими двома організаціями, і тому реалістично оцінити ефективність їхньої роботи неможливо.

Мала кількість офіцерів пробації повнолітніх ніяк не може бути співвіднесена з тими обсягами роботи, яку необхідно виконувати, кваліфікація офіцерів пробації обох систем не відповідає сучасним вимогам, спостерігається нестача молодого персоналу, допоміжного персо-

налу також не вистачає. Найбільш суперечливою сферою служб пробації Угорщини є співпраця [2, с. 196-213]. Це означає, що робота офіцерів пробації незнайома ні кримінальному судочинству (через те, що вона має характер соціальної роботи), ні організаціям, які здійснюють кримінальне судочинство. В результаті цього існуюча система ані за своїми структурними, ані за функціональними характеристиками не відповідає професійним вимогам ХХІ ст.

Проведений аналіз нормативно-правових актів Словенії дозволяє констатувати, що у цій країні немає окремої служби пробації або законодавства для створення такої системи. Завдання, які в інших країнах вважаються пробаційною роботою, у Словенії виконуються медіаторами (медіація на досудовому етапі), призначеними судом радниками (умовне покарання з наглядом), в'язничними офіцерами спільно з центрами соціальної роботи (громадські роботи) або соціальними працівниками, які належать до центрів соціальної роботи (нагляд за неповнолітніми).

Законодавча основа такої діяльності ґрунтується переважно на відповідних положеннях Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів, Закону «Про виконання кримінальних покарань», а також на спеціальних правилах та інструкціях, виданих міністром юстиції та державним генеральним прокурором [2, с. 394-396].

Дослідження питань виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, у Чеській Республіці свідчить про те, що однією із функцій, яку здійснює служба пробації і медіації Чеської Республіки, є виконання ордеру на громадські роботи. Для даних робіт у Чеській Республіці характерно, на відміну від Угорщини, встановлення кількості годин від 50 до 400, які повинні бути відпрацьовані засудженою особою протягом року з дня оголошення вироку. Унікальність виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, у Чеській Республіці полягає в тому, що біля витоків створення служби апробації, на яку покладаються функції виконання даних видів покарань, стояли студенти факультету соціальної роботи Карлового університету в Празі, які в 1994 р. організували Асоціацію розвитку соціальної роботи в кримінальній юстиції.

Основне завдання діяльності Асоціації – це підтримка запровадження в країні альтернативних позбавленню волі кримінальних покарань. З цією метою члени Асоціації провели низку конференцій, семінарів та круглих столів за участю державних і недержавних організацій щодо створення в країні служби пробації, обґрунтували її можливості та потреби. Такі заходи дозволили ввести у 1996 р. при місцевих і обласних судах посади офіцерів пробації та покласти на них обов'язок широко впроваджувати як традиційні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (умовне засудження, виправні роботи

тощо), так і нові види покарання (пробація, громадські роботи).

Головним завданням офіцерів пробації було забезпечити належний соціальний контроль за поведінкою засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, але це вимагало від офіцерів спеціальної підготовки з питань права, психології, педагогіки, соціальної роботи, розвитку комунікативних та соціальних навичок і умінь. Важливо наголосити, що накопичений громадськістю позитивний досвід дозволив створити законодавчу базу під нову службу, вирішити її структурні та організаційні питання.

Прийнятий у 2000 р. Закон Чеської Республіки «Про службу пробації та примирення» заклав основні її правові підвалини щодо сприяння інтеграції злочинця у суспільство, примусового формування у засудженої особи поваги до соціальних і правових норм, участі потерпілого в кримінальному процесі та відновлення справедливості стосовно захисту його права, залучення злочинця до процесу реституції та формування у нього відповідальності за протиправну поведінку тощо. На нашу думку, новацією у службі пробації та примирення, змістовним напрямком її роботи була розробка процедури примирення (медіації) кривдника-злочинця і потерпілого-жертви. Окреслена проблема є актуальною і для України.

Отже, не можна погодитись із думкою вчених, які вважають, що конфлікт між злочинцем і потерпілим може бути вирішений тільки судом. Дана позиція підтверджена вивченням нами 300 кримінальних справ засуджених, які перебувають на обліку у кримінально-виконавчих інспекціях Державної кримінально-виконавчої служби України за вчинення повторних злочинів. Проведений аналіз цих кримінальних справ засвідчив, що соціальний конфлікт і після рішення суду продовжує залишатись між злочинцем і потерпілим, а тому у разі його невирішення він загрожує перерости у повторний злочин. Примирення ж дозволяє потерпілому відчути важливість його участі в судовому процесі, значущість своїх прав, отримати матеріальне відшкодування завданих збитків чи моральну компенсацію. А злочинець, зі свого боку, під час участі у врегулюванні конфлікту замислюється над своєю поведінкою та переймається відповідальністю за свої вчинки і дії.

Важливо наголосити, що Державна кримінально-виконавча служба України уже сьогодні вживає низку організаційних та практичних заходів, спрямованих на забезпечення сталого функціонування кримінально-виконавчої інспекції. В першу чергу це стосується детального опрацювання питання правового регулювання служби пробації в Україні, яка існує у більшості європейських країн, та глибокого вивчення шведського досвіду її діяльності такої служби, чия модель, на нашу думку, є найбільш придатною для України [8, с. 3]. Крім того, зазначена модель пробації охоплює

всі види пробаційної активності у сфері кримінальної юстиції: досудові доповіді, діяльність у процесі виконання альтернативних санкцій, діяльність у виправних установах, діяльність щодо запобігання злочинів тощо.

Висновки: Проведений нами порівняльно-правовий аналіз законодавства щодо виконання покарань у країнах Європейського Союзу засвідчив можливість використання в Україні таких санкцій, як медіація, виховні заходи, громадські роботи, компенсація і реституція, позбавлення права, умовне звільнення з наглядом, поселення у пробаційні гуртожитки, умовне звільнення, пробаційний нагляд та ін.

Запропоновано визнати важливим напрямком реформування пенітенціарної системи України створення української моделі служби пробації.

Пропонується визнати чотири основні напрямки правового регулювання виконання покарань, не пов'язані з позбавленням волі, в окремих країнах Європейського Союзу, а саме:

1) вдосконалення механізму виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

2) створення служби пробації як суб'єкта виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

3) приведення діяльності кримінально-виконавчої інспекції до міжнародних стандартів;

4) покращення кадрової роботи та якісної підготовки персоналу кримінально-виконавчої інспекції.

Бібліографічні посилання

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. – К., 2004.
2. *Кальмтоут А.М.В., Робертс Дж., Віндінг С.* Пробація та служби пробації в країнах – кандидатах у члени ЄС. – К., 2005.
3. *Беца О.В.* До питання про створення служби пробації в Україні // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К., 2002.
4. *Богатирьов І.Г., Халимон С.І.* Виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та основи пробації: Курс лекцій. – Львів; Івано-Франківськ, 2007.
5. *Богатирьов І.Г.* Чи потрібно реформувати кримінально-виконавчу інспекцію у службу апробації? // Віче. – 2007. – № 3-4. – С. 71-73.
6. *Вербенський М.Г.* Застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі // Аспект. – 2003. – № 1. – С. 3-5.
7. Закон і Обов'язок. – 2007. – № 8-10. – С. 3.
8. *Львовичкін В.А.* Концептуальні питання реформування кримінально-виконавчої системи України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2002. – № 7. – С. 3-12.
9. *Яковець І.* Про деякі аспекти концепції державної політики у сфері виконання кримінальних покарань // Аспект. – 2007. – № 1. – С. 33-36.
10. *Ягунов Д.В.* Пробація у XXI ст.: модернізація або знищення // Закон і обов'язок. – 2009. – 12 лютого.

Надійшла до редакції 22.01.2010 р.

О.М. Гумін

кандидат юридичних наук

(Львівський державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.92

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ ЗМІ У ЗАПОБІГАННІ НАСИЛЬНИЦЬКІЙ ПОВЕДІНЦІ ОСОБИ

Досліджено проблеми висвітлення насильства у засобах масової інформації та визначено основні напрями використання засобів масової інформації у запобіганні насильницькій поведінці особи.

***Ключові слова:** засоби масової інформації, насильство, телебачення, насильницька поведінка, запобігання насильницькій поведінці.*

Исследованы проблемы освещения насилия в средствах массовой информации и определены основные направления использования средств массовой информации в предотвращении насильственного поведения лица.

***Ключевые слова:** средства массовой информации, насилие, телевидение, насильническое поведение, предотвращение насильственного поведения*

This article researches the problems of violence in the display means in mass-media and identified the main areas of use of funds mass-media on warning inheritance behavior personalities.

***Key words:** mass medias, violence, television, violent conduct, warning of violent conduct.*

Постановка проблеми. Однією із основних причини насильства серед молоді є негативний вплив засобів масової інформації (телебачення, радіо). Загальновідомо, що в наш час ЗМІ мають найбільш вагомий вплив на громадську свідомість. Здатність швидко і майже тотально охоплювати найширші аудиторії дає їм можливість трансформувати традиційну систему духовного розвитку. Не дивно, що зараз у розвинутих суспільно-політичних системах панує теза, що ті, хто володіє ЗМІ, володіють громадською думкою. ЗМІ формують громадську думку і ЗМІ формуються громадською думкою, тобто простежується такий собі синергетичний зв'язок. Це, на наш погляд, пов'язано насамперед з тим, що інформаційний простір є об'єктом глибинних розумових процесів, що відбуваються в громадській думці.

Варто відзначити, що проблема, яка нами досліджується, не є новою. Вивчення впливу екранного насильства, зокрема на дітей та підлітків, почалося разом з виникненням кінематографу. Цією проблемою займалися переважно зарубіжні вчені. У вітчизняній науці

налічується незначний досвід подібних досліджень, як теоретичних, так і практичних, що вкотре підкреслює актуальність статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень вітчизняних і зарубіжних авторів, присвячених аналізу різних аспектів впливу ЗМІ на насильницьку поведінку, можна виділити роботи таких авторів, як Г.С. Батигін, Ж. Бодрійяр, Р.А. Борецький, А. Гутгенбуль, М.М. Назаров, О.П. Рябчинська. Однак ми згідні з Р. Бэрном та Д. Річардсоном, що міра дії ЗМІ на людину ще до кінця не з'ясована [1, с. 117].

Мета дослідження. Незважаючи на велику кількість публікацій у різних напрямках даної проблеми, поки практично не зустрічаються роботи з розробкою загальнодержавних та індивідуальних можливостей використання ЗМІ у запобіганні насильницькій поведінці особи. Це пов'язано передусім з тим, що сукупність суспільних відносин, які стосуються інформації та інформаційного обігу, є досить новою сферою правового регулювання (її досвід понад десять років). За таких обставин закономірною є незначна кількість досліджень у цьому напрямку і, як наслідок – наукова невирішеність цілого ряду питань, що стоять перед нашою державою.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, що діяльність ЗМІ є гарантом забезпечення гласності і громадського контролю за дотриманням правопорядку в суспільстві. Не дивно, що вже тривалий час у кримінально-процесуальному законодавстві існує ст. 94 КПК України, що передбачає як окремий привід для порушення кримінальної справи повідомлення, опубліковані в пресі. Однак зараз змінилися передумови для її застосування. Трансформація соціально-економічних умов у країні визначила наперед появу ЗМІ недержавної форми власності, більшою мірою незалежних від держави.

Очевидно, що це, на наш погляд, має важливе значення для запобігання насильницьким злочинам. Приватизація журналістської діяльності є стимулом для оперативного пошуку найбільш актуальних та необхідних матеріалів, присвячених, зокрема, запобіганню насильницькій поведінці, який можливо здійснити і без участі правоохоронних органів.

Враховуючи наведене, за сучасних умов розвитку актуальним стає використання ЗМІ у запобіганні насильницькій поведінці, що сприятиме усуненню такого індивідуального криміногенного фактора насильницької поведінки, як конфліктна установка.

Визначення ефективності попереджувального впливу ЗМІ на насильницьку поведінку – надзвичайно складне питання. Не лише тому, що недостатньо досліджене кримінологами, а передусім тому, що воно є складним у методологічному плані. Громадськість не підозрює про існування загрози, яку несе в собі насильницька поведінка, оскільки навіть не

розуміє її основного підтексту. Лише дуже незначна частка населення обізнана або здогадується, що дії, пов'язані із застосування насильства, в тому числі завдання одного удару кулаком, є злочинними.

Як відомо, в основі правосвідомості лежать знання правових явищ, перш за все законодавства і практики його застосування. Як свідчить практика, в ЗМІ майже взагалі не приділяється уваги інформації про те, що таке насильницька поведінка, які склади злочинів охоплюють відповідальність, у тому числі кримінальну, за її вчинення, як протидіяти цьому явищу. Тому такий низький рівень загальнопопереджувальної дії ЗМІ є закономірним.

Відзначимо, що першою правовою нормою, яка почала здійснювати правове регулювання у сфері обігу творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, була ст. 211 КК (1960 р.), введена 18 серпня 1986 р. До цього моменту будь-якої правової регламентації обігу таких творів не було. Це, зрозуміло, було зумовлено об'єктивними чинниками: жорсткий контроль держави, цензура, планова економіка, державна монополія та ін. Тому таке питання виникло в 1980-х рр. у зв'язку з проникненням до радянського відео- та літературного ринку (як правило, обіг серед громадян) іноземної продукції, і, взагалі, розвитком відеотехніки.

Першим на цю ситуацію відреагував КК. Отже, з'ясувати як велась боротьба з розповсюдженням таких творів до встановлення кримінально-правової заборони і чому вона виявилася неефективною [2, с. 105] неможливо. Лише в 1990-ті рр. з утвердженням незалежності України були прийняті: Закон України "Про інформацію" від 02 жовтня 1992 р., Закон України "Про телебачення і радіомовлення" від 21 грудня 1993 р., Закон України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" від 11 листопада 1992 р., Закон України «Про рекламу» від 03 липня 1996 р. [3; 4; 5; 6]. В них вказувалося лише на неприпустимість розповсюдження, демонстрації інформації з пропагандою насильства, жорстокості, містилася відсилка до інших законодавчих актів, у яких мала б бути передбачена відповідальність за порушення цієї вимоги, але реально відповідальність була передбачена лише в КК України.

Така ситуація зберігається і зараз. У 1999 р. був виданий Указ Президента України "Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян" [7], у якому на відповідні державні органи покладалось завдання здійснити організаційно-правове реагування на засилля бездуховності, розбещення, пропаганду насильства і жорстокості через засоби масової інформації. Однак поряд зі змінами у правовій системі незалежної України істотних змін у діяльності мас-медіа так і не спостерігалось.

Реакцією на недоліки у здійсненні таких заходів було прийняття 4 лютого 2003 року Указу Президента України "Про серйозні недоліки у здійсненні заходів щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя в суспільстві", який передбачає негайне запровадження контролю відповідними державними органами за недопущенням в електронних, інших засобах масової інформації та під час проведення видовищно-масових акцій пропаганди насильства, жорстокості та бездуховності, розповсюдження порнографії та іншої інформації, що підриває суспільну мораль [8, с. 165].

Особливістю законодавства України про засоби масової інформації є відсутність єдиного закону, що мав би регулювати правовий статус усіх видів ЗМІ. Його функцію виконує Закон «Про інформацію», однак він лише поширює свою дію «на інформаційні відносини, які виникають у всіх сферах життя і діяльності суспільства й держави під час одержання, використання, поширення та зберігання інформації», про що свідчить ґрунтовний аналіз статті 3 цього ж Закону. Такий істотний недолік призвів до того, що українські закони, які регулюють діяльність різноманітних засобів масової інформації, діють практично незалежно один від одного, що призвело до суттєвих розбіжностей у правовому статусі не тільки ЗМІ як органу, а й до змішування прав та обов'язків його працівників, що здійснюють безпосереднє розповсюдження інформації.

Так, якщо у розділі «Права та обов'язки журналіста редакції» в Законі України «Про пресу...» (ст. 26) встановлено, що журналіст зобов'язаний відмовитись від доручення редактора, зокрема у тому випадку, якщо воно не може бути виконано без порушення Закону», то вже в Законі України «Про телебачення і радіомовлення» (ст. 38) цей же аспект розглядається як право такого працівника. У той же час у Росії Закон «Про засоби масової інформації» [9] зрівняв будь-які форми періодичного поширення масової інформації, що практично знівелювало різницю між журналом, телепрограмою та інформаційним агентством і, як наслідок, між журналістами, що в них працюють.

На наш погляд, розглядаючи питання виконання чи невиконання вказівок, які суперечать чинному законодавству, потрібно виходити не із прав, а з суто обов'язку не використовувати будь-які доручення, що суперечать законодавству. Потрібно враховувати, що поняття «право не виконувати» не означає забезпечення цілковитої впевненості у тому, що працівник може не скористатись таким правом. Тому, враховуючи наведене аргументування, пропонуємо у Законі України «Про телебачення і радіомовлення» слово «право» замінити на слово «обов'язок».

Отже, як бачимо, з метою використання ЗМІ у запобіганні насиль-

ницькій поведінці та конкретизації прав та обов'язків працівників ЗМІ, доцільно не тільки внести запропоновану зміну у чинне законодавство, а й розробити та ухвалити Закон України «Про засоби масової інформації в Україні», який, на нашу думку, визначив би основні завдання ЗМІ, в тому числі щодо сприяння у боротьбі з насильницькою поведінкою.

Іншим законодавчим недоліком, який, на наш погляд, важливо розглянути при обговоренні проблеми використання ЗМІ у запобіганні насильницькій поведінці, є відсутність ефективної дії ст. 300 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність за ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості [9].

Варто відзначити, що українське законодавство не містить навіть приблизних роз'яснень, які саме твори можна вважати насильницькими чи такими, що пропагують культ насильства та жорстокості. Хоча недопущення розповсюдження певних порнографічних предметів задеклароване у цілому ряді законів, таких як “Про кінематографію”, “Про телебачення та радіомовлення”, “Про видавничу справу”, “Про друковані засоби масової інформації”, однак ні слова про насильство та жорстокість, а тим більше про їх тлумачення, там немає. Першопричиною цього є неможливість передбачити всі різновиди проявів жорстокості і насильства, які можуть мати місце в житті. Проте необхідність морально-етичного контролю, особливо в сфері телебачення і друкованих засобів масової інформації, назріла вже досить давно.

Зауважимо, що пропаганда культу насильства та жорстокості – це, передусім, примушування, переконання чи заохочення до застосування насильства, жорстокості як способу життя, досягнення мети, вирішення завдання чи для будь-якої іншої цілі. Виходячи з терміна «пропаганда», такі дії можуть здійснюватись як словесно, так і за допомогою показу роликів чи фільмів, де застосування сили чи жорстокості сприяє життєдіяльності певної людини.

Враховуючи наведене розуміння пропаганди культу насильства чи жорстокості, можна припустити, що більшість сучасного телефіру заповнена такими діями. ЗМІ подекуди не розуміють суспільно-небезпечного характеру своєї діяльності, адже, як вже було відзначено, у законодавстві України та зокрема у коментарях до КК України не міститься роз'яснення суті такого культу.

Таким чином, з можливих чинників, що впливають на ефективність запобігання насильницьким злочинам за допомогою ЗМІ, на нашу думку, досить визначальним та вагомим є невизначеність понятійного апарату відповідної норми та відсутність критеріїв розмежування продукції, що містить елементи насильства та жорстокості, творів, що пропагують

культ насильства та жорстокості, що значно ускладнює правозастосовну практику та виступає в якості причини подальшої деструктивної діяльності ЗМІ всупереч забороні, передбаченій ст. 300 КК України.

Тому, враховуючи зазначений недолік та виходячи з розуміння культу насильства та жорстокості, пропонуємо до ст. 300 КК України додати примітку, яка б містила пояснення щодо пропаганди культу насильства та жорстокості.

У цьому зв'язку позитивним є також проект Закону “Про інформаційний суверенітет та інформаційну безпеку” України, в якому в якості напрямку державної інформаційної політики з метою забезпечення інформаційної безпеки проголошується захист національного простору України від розповсюдження спотвореної та забороненої для поширення законодавством інформаційної продукції і наголошується на захисті населення України від інформаційної продукції, що загрожує його фізичному, інтелектуальному, морально-психологічному здоров'ю (у тому числі насильницької).

Потрібно покласти край домінуванню продукції з елементами насильства та жорстокості у сучасних культурно-просвітницьких теле- та радіопередачах, постійно діючих рубриках у газетах та журналах. Необхідно посилити контроль за виконанням чинного законодавства стосовно діяльності ЗМІ. Більше того, необхідно, щоб у ЗМІ періодично обговорювались питання, які спрямовані на вибір тієї чи іншої передачі. На наш погляд, це можливо досягнути за допомогою відповідних рекомендацій стосовно:

- 1) вибору тематичних інформаційних джерел у засобах масової інформації, пов'язаних із проведенням дозвілля;
- 2) підбору інформаційної продукції для розширення загального інтелектуального та культурного рівня людини;
- 3) переваг та недоліків окремих передач у засобах масової інформації;
- 4) вибору періодичних та інших друкованих джерел.
- 5) формування домашньої відеотеки.

Результати проведених нами досліджень друкованих засобів масової інформації у період з 2001 по 2008 рр. на предмет того, які заходи передбачались у публікаціях для зниження рівня насильницької поведінки, дали наступні результати (подамо їх в порядку «від більшого до меншого»): підвищити рівень життя громадян – 31,5 %; удосконалити процедуру відбору громадян України для виїзду з метою працевлаштування за кордон – 30,3 %; підвищити загальний рівень професійної майстерності співробітників правоохоронних органів держави – 22,9 %; підвищити рівень моралі (духовності) громадян держави – 22,7 %; посилити виховну роль сім'ї у вихованні підростаючого покоління – 22 %; знизити

рівень негативного впливу засобів масової інформації на поведінку громадян (особливо молоді) – 21,5 %; підвищити рівень (якість) виховної роботи у суспільстві, особливо в молодіжному середовищі – 19,3 %; поліпшити (вдосконалити) якість надання громадянам медичної допомоги – 16 %; удосконалити механізм реагування з боку держави та її органів на заяви, скарги та пропозиції з боку громадян – 14,7 %; поліпшити фінансування діяльності органів внутрішніх справ – 14,3 %; підвищити рівень професійної майстерності співробітників правоохоронних органів у процесі втручання у випадки насильницьких дій на різних стадіях розвитку конфлікту – 12,4 %; вирішити проблему вільного часу підростаючого покоління, організувати дозвілля – 11,5 %; удосконалити механізм здійснення правового захисту громадян, які постраждали від насильницьких дій – 10,4 %; упорядкувати процедуру продажу спиртних напоїв у державі – 10 %; знизити рівень конфліктності у суспільстві – 9,8 %; удосконалити порядок роботи ігрових салонів – 9,5 %; підвищити (вдосконалити) рівень надання психологічної допомоги громадянам держави – 9 %; підвищити рівень взаємодії громадян та органів внутрішніх справ – 8,5 %; підвищити якість (рівень) правової пропаганди серед громадян (особливо серед молоді) – 8,4 %; удосконалити процедуру утримання собак – 7,3 %; удосконалити механізм здійснення правового захисту громадян України, які перебувають за кордоном – 4,3 %; упорядкувати процедуру продажу наркотичних речовин у державі – 3,7 %; посилити контроль за порядком зберігання громадянами вогнепальної зброї – 3,4 %; створити систему кризових центрів для осіб, які постраждали від насильницьких дій – 2,4 %; навчити громадян бути толерантними (терплячими) у складних життєвих ситуаціях – 2,2 %; створити систему кризових центрів для осіб, які схильні до скоєння насильницьких дій – 2 %.

Таким чином, правове виховання населення через ЗМІ виступає досить дієвим фактором, який сприятиме запобіганню насильницької поведінки. Потрібно забезпечити доступ людини до інформації і матеріалів з різноманітних національних і міжнародних джерел, особливо до тієї інформації і матеріалів, які б сприяли розвитку соціального, духовного і морального благополуччя, а також здоровому фізичному і психічному розвитку людини. Для розвитку цього напрямку потрібна знову ж таки відповідна комплексна програма та відповідні кошти, виділені із кошторису державного бюджету, що створює відповідні труднощі на цьому шляху. Проте потрібно пам'ятати, краще не боротись, а не допустити.

Також у структурі використання попереджувальних заходів за допомогою ЗМІ слід виділити інформаційно-пропагандистські. Вони передбачають доведення до відома широкого загалу суспільної небезпеки насильницької поведінки. Йдеться про копітку просвітницько-

роз'яснювальну роботу серед населення по з'ясуванню основних причин конфліктності, найбільш небезпечних проявів насильницької ескалації, найтиповіших обставин, мотивів, вчинення насильницьких злочинів на ґрунті різних протиріч.

Необхідно зазначити, що для активізації цього процесу доцільно більш ефективно використовувати такі засоби переконання: кабельне телебачення, радіомовлення, кінофільми, відеофільми та інші засоби агітації і пропаганди.

Засоби масової інформації мають можливість висвітлювати причини та умови насильницької поведінки, водночас сприяючи тому, що дія таких причин буде послаблюватись, нейтралізуватись, а в окремих випадках можливе і їх усунення. Основна увага повинна бути приділена запобіганню корисливо-насильницьких, насильницьких злочинів, статевих злочинів. З цією метою поряд з іншими можуть демонструватись і спеціальні передачі про згубність зазіхань на життя, здоров'я, статеву свободу та статеву недоторканність. Подача таких матеріалів, на наш погляд, може мати різне забарвлення: подаватись як документальний фільм, знятий на реальних подіях, чи як пізнавальна телепрограма. В окремих випадках доводити до глядачів думку про те, що будь-які злочини, навіть ретельно приховані, розкриваються і винні несуть справедливе покарання. Це може утримати потенційних насильницьких злочинців від вчинення злочинів. Проте спосіб подачі таких матеріалів доцільніше узгодити з фахівцями-психологами, щоб мати чітке уявлення про можливий попереджувальний вплив тієї чи іншої радіо-, телепередачі.

Висновки. Враховуючи масштаби впливу ЗМІ на аудиторію, існує можливість проведення з їх участю ряду заходів запобіжного характеру, а саме:

- 1) формувати у читачів, радіослухачів, теле- і кіноглядачів необхідні позитивні настанови і так звані стереотипи поведінки в різноманітних ситуаціях;
- 2) розкривати широким верствам населення причини і умови, що сприяють здійсненню правопорушень;
- 3) роз'яснювати населенню чинне законодавство й аналізувати практику його застосування;
- 4) поширювати досвід взаємодії правоохоронних органів і громадськості при здійсненні профілактичної роботи.

Бібліографічні посилання

1. Бэррон Р., Ричадсон Д. Агрессия. – СПб., 1999.
2. Фелелов П.А. Критерии установления уголовной наказуемости деяний // Сов. государство и право. – 1970. – № 11.
3. Про інформацію: Закон України від 02 жовтня 1992 р. // ВВР. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

4. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21 грудня 1993 р. // ВВР. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
5. Про рекламу: Закон України від 03 липня 1996 р. // ВВР. – 1996. – № 39. – Ст. 181.
6. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 31 листопада 1992 р. // ВВР. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
7. Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян: Указ Президента України № 456/99 від 27 квітня 1999 р. // Урядовий кур'єр. – Орієнтир. – 1999. – 6 травня.
8. Про серйозні недоліки у здійсненні заходів щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя в суспільстві: Указ Президента України № 74/2003 від 04 лютого 2003 р. // Офіц. вісник. – 2003. – № 6. – Ст. 225. – С. 165.
9. Перелік фільмів, які за висновками Експертної комісії Міністерства культури і мистецтв України з питань розповсюдження і демонстрування фільмів, визнані такими, що мають певні обмеження при розповсюдженні, демонструванні в Україні (станом на 16.12.1999 р.): Лист Міністерства культури і мистецтва України № 9-3216/17 від 01 липня 1999 р. // www.nau.kiev.ua.
10. Кримінальний кодекс України // ВВР. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

Надійшла до редакції 07.12.2009 р.

Л.В. Бортницька

аспірант

*(Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка)*

УДК 343.54:341.4

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНОЮ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ, ДИТЯЧІЙ ПРОСТИТУЦІЇ ТА ДИТЯЧІЙ ПОРНОГРАФІЇ

Розглянуто питання, пов'язані з розробкою організаційно-правових заходів щодо протидії торгівлі дітьми, дитячій проституції та дитячій порнографії; проаналізовано міжнародно-правові зобов'язання України у цій сфері та встановлено ступінь імплементації норм міжнародного права у національному законодавстві.

Ключові слова: торгівля дітьми, дитяча проституція і порнографія, сексуальна експлуатація.

Рассмотрены вопросы, связанные с разработкой организационно-правовых мер борьбы с торговлей детьми, детской проституцией и порнографией; проанализированы международно-правовые обязательства Украины в этой сфере и установлены степень имплементации норм международного права в национальном законодательстве.

Ключевые слова: торговля детьми, детская проституция и порнография, сексуальная эксплуатация.

Problems connected to development of organizational-legal measures of struggle against children trafficking, children prostitution and pornography are examined; international legal obligations of Ukraine in this sphere are analyzed and the degree implementation norms of international law in the national legislation is established.

Key words: *trafficking, children prostitution and pornography, sexual abuse.*

Постановка проблеми. У сучасний період торгівля людьми є комплексною проблемою, що пов'язана з широким спектром питань, як от: гендерна політика, міграція та прикордонний рух, ринок праці, суспільна мораль (сексуальна експлуатація, проституція, порнографія), боротьба з організованою злочинністю, етнічні та збройні конфлікти тощо. Проблема торгівлі людьми має транснаціональний характер, проте це явище може мати місце і в межах однієї країни. Міжнародна спільнота вкрай занепокоєна вказаним протиправним діянням, і на сьогодні боротьба з торгівлею людьми, зокрема жінками та дітьми, є одним із найгостріших питань.

У лютому 2009 р. в Нью-Йорку виконавчим директором Управління ООН по боротьбі з наркоманією та злочинністю Антоніо Марія Коста було представлено Всесвітній звіт з проблеми торгівлі людьми.

Під час оприлюднення вказаного документа Коста заявив, що «багато урядів ще й досі заперечують існування даної проблеми. Вони навіть ігнорують її, коли доходить до подання звітів, або порушення справ, пов'язаних з торгівлею людьми». У своєму резюме до звіту він звернув увагу на те, що хоча кількість звинувачень у торгівлі людьми збільшується, проте це відбувається непропорційно зростанню усвідомлення гостроти цієї проблеми та масштабів її поширення. Так, протягом 2007-2008 рр. 40 % країн, зазначених у звіті, не винесли жодного обвинувачення [1].

За даними зазначеного звіту, найпоширенішою формою торгівлі людьми (79 %) є сексуальна експлуатація. Жертвами сексуальної експлуатації стають здебільшого жінки та діти. У всьому світі близько 20 % постраждалих від торгівлі людьми є діти. Однак у деяких регіонах Африки та р. Меконг діти складають більшість, а в певних частинах Західної Африки – до 100 % населення [2].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблематика протидії торгівлі людьми, у тому числі жінками і дітьми, не нова. Кримінально-правова та кримінологічна характеристики цього злочину були предметом вивчення у низці монографічних та інших джерел. У науковій літературі є ряд праць, присвячених окремим аспектам цієї проблеми, якою займалися такі вчені України та зарубіжні дослідники: Ю.В. Александров, П.Д. Біленчук, В.О. Глуш-

ков, Н.О. Гуторова, І.М. Даньшин, Т.А. Денисова, О.М. Джужа, А.П.Закалюк, А.Ф. Зелінський, Г. Кайзер, О.М. Костенко, М.Й. Коржанський, І.П. Лановенко, О.М. Литвак, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, П.П. Михайленко, М.І. Панов, О.Я. Светлов, В.М. Смітєнко, В.В. Сташис, В.Я. Тацій, І.К. Туркевич, В.І. Шакур, Г. Шнайдер та ін. Як злочин міжнародного характеру, торгівлю жінками і дітьми вивчали І.П. Бліщенко, Л.Н. Галенська, І.І. Карпець, І.І. Лукашук, А.В. Наумов, В.П. Панов, Ю.О. Решетов, Н. М. Ахтирська. Про торгівлю людьми транснаціональними злочинними групами писали в наукових працях Г.О. Зорін, В.Є. Емінов, В.І. Куліков, А.І. Коннов, В.В. Лунєєв, А.С. Овчинський, В.С. Овчинський, С.С. Овчинський, В.О. Танкевич, М.П. Яблоков. Суттєвий внесок у розуміння комплексу питань теоретичного і практичного характеру, пов'язаних з розробкою організаційно-правових заходів боротьби з торгівлею жінками і дітьми, аналіз міжнародно-правових актів з питань боротьби з цим злочином та встановлення ступеня їх імплементації у національному законодавстві зроблено, зокрема, в роботі В. О. Іващенко «Торгівля жінками та дітьми: (Кримінологічні та кримінально-правові аспекти боротьби)» [3].

Проте слід зауважити, що наукові дослідження за даною тематикою частково здійснювалися і ґрунтувалися на Кримінальному кодексі 1960 року. Щодо заходів з протидії торгівлі людьми, вони переважно спрямовувалися на боротьбу з міжнародною торгівлею жінками з метою їх сексуальної експлуатації, на вилучення із сексуального рабства дівчат-підлітків і дорослих жінок. Разом з тим проблемам торгівлі дітьми як на міжнародному рівні, так і в середині країни достатньої уваги не приділялось. Варто зазначити, що дослідження питань теорії і практики протидії сексуальній експлуатації та проституції, у тому числі дитячої, вивчення зазначеної проблеми в Україні знаходиться тільки на початковому етапі.

Крім того, національне законодавство потребує значного удосконалення як в частині забезпечення надійного правового захисту від таких посягань, так і приведення у відповідність з нормами міжнародно-правових актів з питань боротьби з цими явищами. У зв'язку з викладеним теоретична розробка даної проблеми сприятиме законотворчій та правозастосовчій діяльності в Україні.

Метою статті є дослідження й аналіз організаційних і правових заходів, що вживаються Україною для боротьби з дитячою проституцією, дитячою порнографією й торгівлею дітьми, імплементації і дотримання стандартів, передбачених міжнародними і європейськими конвенціями, що регулюють зазначені питання, та формулювання на цій основі конкретних пропозицій організаційно-правового характеру стосовно запобігання цим злочинам.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 90-х рр. минулого століття внаслідок високої стурбованості міжнародної спільноти питаннями щодо сексуальної експлуатації та торгівлі дітьми Комісією ООН з прав людини було створено мандат Спеціального доповідача з питань торгівлі дітьми, дитячої проституції та порнографії, котрий зобов'язаний досліджувати питання експлуатації дітей у всьому світі, подавати відповідні звіти до Генеральної Асамблеї та Ради ООН з питань прав людини і розробляти рекомендації щодо захисту прав дітей. Ці рекомендації в першу чергу призначені для урядів країн, інституцій ООН та громадських організацій.

Спеціальний доповідач Ради ООН з питань торгівлі дітьми, дитячої проституції і порнографії Хуан Мігель Петіт у 2006 р. досліджував ситуацію з розповсюдженням торгівлі дітьми і дитячої проституції в Україні. У підготовленій ним доповіді за результатами візиту в Україну 22-27 жовтня 2006 р. наголошується, що торгівля дітьми через Україну та з України є досить великою проблемою та суворою реальністю, що потребує кардинальних рішень та нових методів боротьби з цим явищем і його профілактики. Так, 10 % жертв торгівлі людьми в Україні складають діти віком від 13 до 18 років, більшість з них складають дівчата, торгівля якими ведеться з метою сексуальної експлуатації. Згідно з даними обстеження, проведеним Українським інститутом соціальних досліджень, серед жінок, які займаються наданням сексуальних послуг у комерційних цілях, 11 % склали діти віком від 12 до 15 років і 20 % – віком від 16 до 17 років. Значне занепокоєння доповідача викликає обставина, що з відміною віз для туристів більшості західних країн Україна все більше стає одним з основних напрямків секс-туризму, у тому числі дитячого [4].

20 листопада 1989 р. Генеральна Асамблея ООН у Нью-Йорку прийняла Конвенцію про Захист прав дитини. 3 квітня 2003 р. Верховна Рада України ратифікувала Факультативний протокол від 20 травня 2000 р. до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції та порнографії, яку було підписано Україною 7 вересня 2000 р. Ратифікувавши зазначений протокол, Україна взяла на себе зобов'язання стосовно виконання положень Факультативного протоколу, зокрема, щодо запобігання торгівлі дітьми, дитячій проституції та дитячій порнографії, захисту дітей, які стали жертвами вказаних злочинів, приведення національного законодавства у відповідність із зазначеними положеннями тощо.

В рамках виконання цих зобов'язань заходи, що вживаються Україною для боротьби з дитячою проституцією, дитячою порнографією й торгівлею дітьми, в першу чергу спрямовані на:

- удосконалення законодавства, приведення його у відповідність до норм міжнародного права;
- створення системи запобігання поширенню цих явищ;
- реабілітацію та реінтеграцію постраждалих;
- розвиток співпраці державних органів і громадських організацій у вирішенні цих проблем;
- розвиток міжнародного співробітництва у сфері протидії торгівлі людьми.

У ході приведення національного законодавства у відповідність до норм Факультативного протоколу та міжнародних документів, що були ратифіковані, у січні 2006 р. були внесені зміни до ст. 149 та 303 Кримінального кодексу України, зокрема, враховані рекомендації Комітету ООН по правах дитини щодо змін, спрямованих на посилення відповідальності за торгівлю людьми та втягування дітей у заняття проституцією. У 2007 р. Кабінетом Міністрів України затверджено Державну програму протидії торгівлі людьми на період до 2010 року. Законом України № 1065-VI від 5 березня 2009 р. затверджено Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини», одним із напрямів якої серед інших є ліквідація торгівлі дітьми, сексуальної експлуатації, інших форм поводження з ними; створення умов для ефективної реабілітації дітей. Також розроблено проект Закону України, яким передбачається внесення змін до ст. 301 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за зберігання творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру з метою їх збуту чи розповсюдження. Проте слід підкреслити, що на сьогодні законодавцем не визначено спеціальних положень про дитячу проституцію, що, на нашу думку, не відповідає вимогам щодо державної політики у сфері сексуальної недоторканності, свободи та суспільної моралі. Втягнення малолітньої чи неповнолітньої особи в заняття проституцією чи примушування її до заняття проституцією кваліфікується як обтяжуюча обставина. Закон вказує, що дитина, яка втягнена в проституцію, є жертвою, і такого самого принципу дотримуються правоохоронні органи та суди.

Як відомо, у 2007 р. утворено постійно діючий консультативно-дорадчий орган при Кабінеті Міністрів України – Міжвідомчу раду з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми, основним завданням якого, зокрема, є сприяння проведенню ефективної державної політики з питань протидії торгівлі людьми, розгляд питань, які потребують міжгалузевої узгодженої співпраці з цього питання, наприклад, щодо розшуку, повернення, реабілітації жертв такої торгівлі тощо. Відповідно до Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 р. центральним виконавчим органом держав-

ної влади, який координує реалізацію державної політики з цих питань, є Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту.

Провідне місце у системі запобігання поширенню торгівлі людьми, дитячої проституції та порнографії, попередження та протидії злочинам, пов'язаним із сексуальною експлуатацією, звичайно, займають правоохоронні органи. Одним із важливих напрямків їх діяльності, спрямованої на забезпечення зазначених завдань, є співпраця та взаємодія з міжнародними правоохоронними інституціями. Так, Міністерством внутрішніх справ України на сьогодні налагоджено співробітництво з Міжнародною організацією кримінальної поліції – Інтерполом, Європолем, Регіональним центром Південно-Східної ініціативи співробітництва з транснаціональною злочинністю, Організацією за демократію та економічний розвиток – ГУАМ, міжнародними організаціями та правоохоронними органами інших держав.

Зокрема, протягом останніх років правоохоронні органи України активізували співпрацю з представниками правоохоронних органів країн Європейського Союзу. Так, у 2002-2003 рр. представниками МВС України взято участь у проведенні спільної для держав Східної та Західної Європи міжнародної операції «Соняшник», що проводилася під егідою Європолу, також на постійній основі працівники міліції України беруть участь у навчальних курсах Європолу з протидії сексуальній експлуатації дітей у Всесвітній інформаційній мережі загального доступу – Інтернет (м. Сельм, Німеччина), у розробці проекту міжнародного співробітництва по боротьбі з торгівлею людьми в Південно-Східній Європі під назвою «PLAERIA», у міжнародних операціях ГУАМ щодо перекриття каналів переправлення під умовною назвою «Химера», «Перехват» тощо [5].

Значну роль у проведенні інформаційно-просвітницьких заходів відіграють також громадські організації. До вирішення проблем у сфері протидії торгівлі дітьми залучаються недержавні організації, які реалізують програми протидії торгівлі людьми. Активно працюють у цьому напрямку «Вінрок Інтернешнл», Міжнародна Організація з міграції (МОМ), Міжнародна Організація Праці (МОП), Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», Український освітній центр реформ, ЮНІСЕФ та інші організації.

Так, зокрема, міжнародна організація ЕСПАТ International та майже 30 громадських організацій, об'єднаних у Всеукраїнську мережу ЕСПАТ, реалізували низку освітніх проєктів, спрямованих на запобігання торгівлі дітьми, викоренення дитячої проституції і порнографії.

Активну боротьбу з торгівлею людьми, дитячою проституцією та дитячою порнографією продовжує вести Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна», зокрема, в рамках реалізації проєкту

«Розвиток національної системи перенаправлення для надання допомоги дітям-жертвам комерційної сексуальної експлуатації в Україні».

У жовтні 2006 р. за підтримки Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, ОБСЄ й ЕСРАТ у семи містах України було проведено Всеукраїнську акцію «Не продавайся!». Під час цієї акції було зібрано більше 8 тис. підписів проти використання дітей у порнографії та за безпечний Інтернет для дітей. У вересні 2007 р. акція була проведена і у м. Києві.

Діяльність Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні з протидії торгівлі людьми складається із трьох комплексних компонентів: запобігання, надання підтримки правоохоронним органам, а також захист та реінтеграція потерпілих. Превентивні інформаційні кампанії включають такі елементи, як соціальна реклама за участю зірок музики, телефонні «гарячі лінії», освітні програми для молоді та тренінги для журналістів.

Україна врахувала зауваження Комітету щодо відповідного розподілу цільових коштів на розробку тренінг-матеріалів та навчальних курсів в усіх регіонах країни для відповідних спеціалістів. Так, з державного бюджету виділялися кошти на реалізацію пунктів Державної програми протидії торгівлі людьми щодо навчання державних службовців, педагогічних працівників, працівників правоохоронних органів, працівників служб зайнятості з питань протидії торгівлі дітьми, викорінення найгірших форм дитячої праці. Значна увага приділяється професійного рівня працівників правоохоронних органів, впровадженню міжнародного досвіду боротьби з торгівлею людьми, сексуальною експлуатацією та порнографією приділяється в проектах міжнародного співробітництва. У 2007 р. за сприяння компанії Майкрософт, Генерального Секретаріату Інтерполу, Міжнародного центру зниклих і підданих експлуатації дітей в Україні відбувся семінар-тренінг з питань протидії поширення дитячої порнографії за допомогою Інтернет.

Стосовно зауважень Комітету щодо збору даних для забезпечення систематизації та аналізу даних з цієї проблеми слід зазначити, що протягом 2007-2008 рр. за підтримки ЮНІСЕФ ведеться активна робота з розробки та запровадження системи DevInfo. Це стане потужним інструментом аналізу у сфері охорони дитинства і соціальної політики країни в цілому.

Одним із заходів запобігання злочинам, наведеним у Факультативному протоколі, є надання допомоги сім'ям з дітьми, які мають ризик стати жертвами злочинів, та «невідкладної» консультативної допомоги телефонною «гарячою лінією». В Україні працюють декілька всеукраїнських «гарячих ліній» з питань протидії торгівлі людьми і захисту прав дітей. Одна з них створена при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту (за спеціалізованої підтримки соціальних працівників і психологів) – Всеукраїнська дитяча лінія «Телефон Довіри». Одним із її

завдань є надання психологічної та інформаційної допомоги. Щорічно до Всеукраїнської дитячої лінії надходить понад 9 тис. звернень, з них – 10 % – з питань взаємин з однолітками, 9 % – з проблем у спілкуванні, 6 % – з питань проблем дітей у родині тощо.

Інші всеукраїнські безкоштовні «гарячі лінії», що створені «Ла Страда -Україна» (за спеціалізованої підтримки юристів, психологів, педагогів і працівників правоохоронних органів), орієнтовані на протидію торгівлі людьми й дітьми і домашньому насильству. Також існує кілька місцевих «гарячих ліній», що працюють за підтримки Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) у восьми областях України і створені партнерами «Ла Страда -Україна».

Крім того, за підтримки МОМ працює одна національна безкоштовна «гаряча» телефонна лінія та 19 регіональних «гарячих» телефонних ліній з питань протидії торгівлі людьми. За сприяння Представництва МОМ у травні 2007 р. в Україні три великі компанії мобільного зв'язку ввели єдиний безкоштовний телефонний номер 527 для попередження торгівлі людьми. Абонентам надається інформація, яка стосується міграції за кордон, адреси та телефони консульських пунктів і організацій у країнах виїзду, до яких можна звернутися у разі потреби.

Діти та молодь задіяні у заходах щодо боротьби з комерційною сексуальною експлуатацією дітей на рівні превентивної роботи. Так, молодіжні секції громадських організацій «Школа рівних можливостей», «Ла Страда-Україна», «Центр Інтелект», «Фонд благополуччя дітей», «Розвиток демократії» активно працюють у школах, літніх таборах і місцях відпочинку дітей, організовують вуличні дійства й збирання підписів.

Одним із механізмів залучення самих дітей до процесу захисту їх прав є інститут дитячих омбудсменів, який було засновано у грудні 2005 р. Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини на основі відкритого конкурсу, який проводився серед дітей України. Дитячі омбудсмени розглядають звернення щодо порушених прав дітей, які надходять до Уповноваженого, асистують у розгляді програмних питань правозахисної діяльності у галузі прав дітей, беруть участь у нарадах та конференціях з питань прав дітей в Україні і за кордоном, здійснюють поїздки у місця, де, можливо, були порушені права дітей, для контактів з причетними особами та розгляду даної справи. Проте слід зазначити, що інститут дитячих омбудсменів поки що має декларативний характер, тому що не тільки діти, але й дорослі не знають про його існування.

На законодавчому рівні розпочато роботу з підготовки проекту Закону України «Про протидію торгівлі людьми», в якому одним із основних напрямів передбачається створення системи протидії торгівлі дітьми з метою сексуальної експлуатації та дитячої проституції.

Разом із координатором ОБСЄ в Україні розробляється національний механізм перенаправлення жертв торгівлі людьми. Протягом 2009 р. планується розробка такого механізму у трьох пілотних областях України.

У співпраці з Державною соціальною службою для сімей, дітей та молоді ведеться робота над створенням дієвого механізму допомоги потерпілим від торгівлі людьми, у тому числі тим жертвам, які ще не набули процесуального статусу потерпілої особи. Крім того, ведеться робота з приведення у відповідність до вимог Закону України «Про державні цільові програми» і Порядку розроблення та виконання державних цільових програм, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 106 від 31.01.2007 р., Державної програми протидії торгівлі людьми на період до 2010 р.

В Україні функціонує 7 регіональних центрів реінтеграції для осіб, які постраждали від торгівлі людьми (у Волинській, Житомирській, Львівській, Одеській (транзитний), Чернівецькій, Херсонській областях та в м. Києві (медико-реабілітаційний)). Діяльність зазначених закладів спрямована на забезпечення юридичного захисту жертв торгівлі людьми, конфіденційного медичного обстеження, соціальної та психологічної допомоги.

Висновки. Слід зазначити, що хоча Україною і вживаються заходи для імплементації та дотримання стандартів, передбачених міжнародними і європейськими конвенціями, проте з огляду на досить повільні темпи реформування системи соціального захисту значна частина дітей та підлітків залишаються під загрозою торгівлі дітьми та проституції. Проблеми внутрішньодержавної торгівлі дітьми в Україні залишаються поза увагою міжнародних аспектів, однак не виникає сумніву, що внутрішня торгівля дітьми та дитяча проституція взаємопов'язані з міжнародною торгівлею і сексуальною експлуатацією. Жодна стратегія попередження цих явищ не буде ефективною без відповідних профілактичних інструментів політики та реабілітації жертв внутрішньої торгівлі. Слід зазначити, що нелегальний характер проституції значно підвищує беззахисність проститутток, особливо підлітків та дітей, щодо експлуатації та насильства.

Зазначене свідчить про те, що на сьогодні на національному рівні, в принципі, відсутній єдиний комплексний підхід щодо створення системи протидій дитячій проституції. Заходи, що вживаються з цією метою, мають розрізнений характер внаслідок відсутності єдиної державної політики протидії проституції, у тому числі дитячій. Тому, на нашу думку, найбільш доцільним у створенні системи протидії проституції є розробка та прийняття Закону України «Про протидію проституції», єдиної комплексної програми протидії проституції в Україні, а також внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України. Такий

підхід сприятиме створенню єдиної політики і організаційно-правової основи протидії проституції та посиленню дієвого контролю за цим явищем з боку держави і суспільства в цілому.

Бібліографічні посилання

1. Всесвітній звіт з проблем торгівлі людьми, опублікований Управлінням ООН по боротьбі з наркотиками та злочинністю (UNODK) // <http://www.unodc.org>.
2. Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна»: Інформаційний бюлетень № 1/2009 січень-березень 2009 р. // <http://www.lastrada.org.ua>.
3. *Іващенко В.О.* Торгівля жінками та дітьми: (Кримін. та кримін.-правові аспекти боротьби). – К.: Атіка, 2004.
4. *Хуан Мігель Петім.* Виконання резолюції 60/251 Генеральної Асамблеї від 15 березня 2006 р., за назвою «Рада з прав людини»: Доповідь. Додаток. Місія в Україну // http://www1.umn.edu/humanrts/russian/hr-council/Rsprapporteur_ukraine2007.html.
5. *Гаврилюк В.І., Дубина В.І., Данилюк М.П.* Актуальні аспекти міжнародного співробітництва органів внутрішніх справ України на напрямку протидії торгівлі людьми. – К., 2007.

Надійшла до редакції 18.11.2009 р.

О.О. Горішній

ад'юнк

*(Харківський національний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.6(7)

КВАЛІФІКУЮЧІ ОЗНАКИ СКЛАДУ РОЗБОЮ

Розглянуто кваліфікуючі ознаки складу розбою, передбаченого ст. 187 КК України, та запропоновані шляхи вдосконалення кваліфікуючих ознак цього складу злочину.

Ключові слова: *розбій, кваліфікуючі ознаки, суспільна небезпечність, вдосконалення закону.*

Рассмотрены квалифицирующие признаки состава разбоя, предусмотренного ст. 187 КК Украины, и предложены варианты совершенствования квалифицирующих признаков данного состава преступления.

Ключевые слова: *разбой, квалифицирующие признаки, общественная опасность, совершенствование закона.*

Aggravation of banditry, provided for the article № 187 of Criminal Code of Ukraine is analyzed. The improved variants of aggravation of this legally defined crime are offered.

Key words: *banditry, aggravation, public danger, improvement of law.*

Постановка проблеми. В науці кримінального права складу злочинів традиційно поділяють на основні та кваліфіковані.

Під кваліфікованими розуміють складу злочинів, які наділені ознаками, що посилюють відповідальність, тобто, крім ознак основ-

ного складу, також містять ознаки, що характеризують підвищену суспільну небезпечність діяння порівняно з основним складом злочину [1, с. 60]. Тобто кваліфікованим є склад злочину з обтяжуючими обставинами (кваліфікуючими ознаками). Такі склади, як правило, сформульовані в ч. 2 відповідних статей Особливої частини КК (наприклад, ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 186, ч. 2 ст. 187 КК).

Різновидом кваліфікованого складу є особливо кваліфікований склад. Це склади з так званими особливо обтяжуючими обставинами (особливо кваліфікуючими ознаками), які передбачаються звичайно у відповідних частинах статей після ч. 2 цих статей (наприклад, ч. 3, 4 і 5 ст. 185, ч. 3, 4 і 5 ст. 186, ч. 3 і 4 ст. 187 КК).

Тобто термін «кваліфікуючі ознаки» може використовуватися у двох розуміннях: широкому та вузькому. У широкому розумінні – це будь-які кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки, передбачені конкретним складом злочину; у вузькому – це лише ті кваліфікуючі ознаки, які передбачені частинами статей, що мають місце після основного складу злочину.

У запропонованій статті термін «кваліфікуючі ознаки» використовується у широкому розумінні.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання щодо кваліфікуючих ознак розбою розглядали у своїх роботах такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як М.І. Бажанов, В.С. Батиргарєєва, В.О. Владимиров, М.А. Гельфер, В.П. Ємельянов, Л.М. Кривоченко, Г.А. Крігер, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, М.П. Михайлов, В.П. Тихий, І.С. Тишкевич та ін. Проте ці питання досліджувалися переважно під кутом зору кримінально-правової характеристики кваліфікуючих ознак та правильної кваліфікації злочину. При цьому питанням щодо недосконалості формулювання тих чи інших кваліфікуючих ознак складу розбою було приділено недостатньо уваги. Крім того, переважна більшість наукових праць торкається колишнього кримінального законодавства. Тоді як прийняття у 2001 р. нового Кримінального кодексу України актуалізувало питання щодо складу розбою взагалі і кваліфікуючих ознак цього складу злочину зокрема та викликало потребу у подальшому вивченні в межах науки кримінального права.

Отже, метою цієї статті є розгляд усіх кваліфікуючих ознак складу розбою, які передбачені в ст. 187 КК України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В новому Кримінальному кодексі склад злочину, що передбачає відповідальність за розбій (ст. 187), має такі ознаки:

«Стаття 187. Розбій

1. Напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із наси-

льством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, чи з погрозою застосування такого насильства (розбій),–

карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

2. Розбій, вчинений за попередньою змовою групою осіб, або особою, яка раніше вчинила розбій або бандитизм,–

карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років із конфіскацією майна.

3. Розбій, поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище,–

карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років із конфіскацією майна.

4. Розбій, спрямований на заволодіння майном у великих чи особливо великих розмірах або вчинений організованою групою, або поєднаний із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень,–

карається позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років із конфіскацією майна» [2].

Першою кваліфікуючою ознакою в ч. 2 ст. 187 КК зазначено вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб.

Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК злочин вважається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто з початку злочину, домовилися про спільне його вчинення.

Попередню змову про спільне вчинення злочину може бути досягнуто на будь-якій стадії до початку злочину. Така домовленість між співвиконавцями, які діють за попередньою змовою, може бути укладена за тиждень, день, годину, хвилину, але до початку злочину, бо закон вказує лише на ознаку попередності без зазначення її меж.

Отже, між співвиконавцями за попередньою змовою групою осіб, які домовилися незадовго до вчинення злочину (а насправді частіше за все так і трапляється), і співвиконавцями без попередньої змови, про яких йдеться в ч. 1 ст. 28 КК, немає великої різниці. Однак ст. 187 КК встановлює таку різницю, а саме: вчинення розбою співвиконавцями без попередньої змови буде кваліфікуватися за ч. 1 ст. 187 КК, а вчинення розбою за попередньою змовою групою осіб – за ч. 2 ст. 187 КК, санкції яких суттєво відрізняються. Таке положення вважається не зовсім правильним. У літературі вже висловлена думка, що «встановлювати в санкціях статей кримінального закону суттєво відмінні міри покарання залежно від того, чи вчинено злочин за попередньою змовою групою осіб або без попередньої змови, уявляється недоцільним та необґрунтованим» [3, с. 150]. І це має пряме відношення до кваліфікуючих ознак розбою. У зв'язку з цим зазначимо, що як квалі-

фікуючу ознаку у складі розбою слід вважати вчинення цього злочину будь-якою групою осіб без попередньої змови між собою або за попередньою змовою групою осіб.

Така позиція підтверджується як історичним досвідом, так і положеннями сучасного кримінального законодавства.

Якщо звернутися до історичного досвіду, то, наприклад, у перших українських кримінальних кодексах, а саме: в ч. 1 ст. 184 КК 1922 р. [4, с. 58-59] і в ч. 1 ст. 174 КК 1927 р. [5, с. 76], розбій в диспозиції статті визначався як напад поодинокі (окремої) особи з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, що є небезпечним для життя або здоров'я чи з погрозою вчинити подібне насильство. Тобто в основному складі злочину було чітко визначено, що тут маються на увазі лише ті випадки, коли розбій вчинюється однією особою.

Що стосується вчинення розбою групою осіб, то ч. 2 ст. 184 КК 1922 р. такі діяння, незалежно від виду групи, відносила до категорії бандитизму [4, с. 59], а в ст. 174 КК 1927 р., яка складалася з 3-х частин, спочатку взагалі не було ніяких прямих вказівок щодо цього питання, але згодом постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 15 березня 1930 р. ч. 2 ст. 174 КК 1927 р. була доповнена такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення розбою групою осіб [6], тобто будь-якою групою осіб, незалежно від її особливостей.

Такий підхід до визнання кваліфікуючою ознакою злочину вчинення його будь-якою групою осіб демонструє в деяких статтях також і чинний Кримінальний кодекс України, наприклад, у таких складах: згвалтування, вчинене групою осіб (ч. 3 ст. 152), хуліганство, вчинене групою осіб (ч. 2 ст. 296 КК), непокора або інше умисне невиконання наказу, вчинені групою осіб (ч. 2 ст. 402 КК).

З урахуванням викладеного пропонуємо в ч. 2 ст. 187 КК України слова «за попередньою змовою» виключити з Кодексу.

Наступною кваліфікуючою ознакою, яка міститься в ч. 2 ст. 187 КК, є вчинення розбою особою, яка раніше вчинила розбій або бандитизм.

При застосуванні цієї кваліфікуючої ознаки слід мати на увазі, що відповідальність за розбій передбачається не тільки ст. 187 КК України, але і в деяких інших статтях. Це такі склади злочинів, як: розбій з метою викрадення вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або радіоактивних матеріалів (ч. 3 ст. 262 КК), розбій з метою викрадення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 308 КК), розбій з метою викрадення прекурсорів (ч. 3 ст. 312 КК), розбій з метою викрадення обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ч. 3 ст. 313 КК), роз-

бій з метою заволодіння зброєю, бойовими припасами, вибуховими чи іншими бойовими речовинами, засобами пересування, військовою та спеціальною технікою (ч. 3 ст. 410 КК), розбій, вчинюваний щодо населення в районі воєнних дій (ч. 2 ст. 433 КК). Вчинення передбачених цими складами злочинів дій є кваліфікуючою ознакою щодо дій, вказаних у ст. 187 КК. Але дії, зазначені у ст. 187 КК, не можуть бути кваліфікуючою ознакою для вищеперелічених складів злочинів, бо за своєю суттю вони вже є кваліфікованими складами. В цьому випадку можливе лише врахування факту вчинення розбою раніше як обставини, що обтяжує покарання, згідно з п.1 ч. 1 ст. 67 КК України.

Як кваліфікуючу ознаку розбою ч. 2 ст. 187 КК передбачає також вчинення розбою особою, яка раніше вчинила бандитизм. Це цілком зрозуміло, оскільки склад бандитизму не тільки за своїми основними ознаками має багато спільних рис із розбоєм, але і генетично пов'язаний з цим складом злочину. Наприклад, перший український кримінальний кодекс таким чином визначав склад розбою:

«184. Розбій, тобто явний з метою викрадення майна напад поодинокі особи на будь-кого, поєднаний з фізичним або психічним насильством, що загрожує смертю або каліцтвом, карається,—

позбавленням волі на строк не менше трьох років з суворою ізоляцією, а при рецидиві — вищою мірою покарання.

Цей же злочин, вчинений групою осіб (бандитизм), карається,—

покараннями, передбаченими ст. 76 Кримінального кодексу» [4, с. 58-59].

У ст. 76 КК 1922 р. встановлювалася відповідальність за бандитизм, тобто за організацію збройних банд та участь у них і в нападах, які вони організують на радянські і приватні установи та поодиноких громадян, за зупинення поїздів і зруйнування залізничних шляхів та інших засобів сполучення і зв'язку [4]. Це положення відбивалося і в ст. 56¹⁷ КК в редакції 1927 р., яка також встановлювала відповідальність за бандитизм.

Тобто ознаки розбою були сформульовані таким чином, що склад бандитизму охоплював також ознаки розбою, вчиненого групою осіб.

Подальший розвиток кримінального законодавства супроводжувався тим, що спочатку (як вже зазначалося раніше) до складу розбою в 1930 р. була включена така кваліфікуюча ознака, як вчинення розбою групою осіб, потім в ст. 86 і 142 КК України 1960 р. з'явилась така кваліфікуюча ознака, як вчинення розбою за попередньою змовою групою осіб, нарешті, ч. 2 ст. 187 КК України 2001 р. містить таку кваліфікуючу ознаку, як вчинення розбою за попередньою змовою групою осіб, а ч. 4 — вчинення розбою організованою групою.

Безумовно, всі ці новели вдосконалювали кваліфікуючі ознаки складу розбою, але в той же час породжували додаткові питання та наукові дис-

кусії щодо відмежування розбою від бандитизму. Розгляд цих дискусій не входить у предмет теми цієї статті, але така обставина лише підкреслює думку про те, що розбій та бандитизм – це суміжні злочини, генетично пов'язані між собою, тому законодавець цілком обгрунтовано попереднє вчинення бандитизму передбачив як кваліфікуючу ознаку складу розбою.

У той же час слід звернути увагу і на такий злочин, генетичний зв'язок із яким у розбою виник значно раніше, ніж із бандитизмом, і, відповідно, спільних рис вони мають значно більше. Мова йде про піратство, передбачене ст. 446 КК України 2001 р.

З найдавніших часів у суспільстві склалося враження, що різновидом розбою є таке діяння, як піратство, тому у різних словниках піратство визначається однозначно – як морський розбій. «Пірат, – визначається, наприклад, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, – морський грабіжник, розбійник // перен. розм. Той, хто грабує, винищує і т. ін.; поводить себе як розбійник» [7, с. 974.]. А у Словнику іноземних слів це поняття визначається зовсім коротко та чітко: «Пірат – морський розбійник» [8, с. 378].

На генетичне походження складу піратства від складу розбою вказує і розвиток кримінального законодавства.

Зокрема, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р. в ст. 2132 як кваліфікований склад розбою передбачався розбій на вулиці чи на проїзному шляху, а також у відкритому морі, на пристані, на озері чи на річках і каналах, що служать для судноплавного сполучення [9, с. 984-985], а в п. 3 ч. 2 ст. 589 Кримінального Уложення від 22 березня 1903 р. вчинення розбою у відкритому морі визнавалося як кваліфікуюча ознака розбою [10, с. 871].

Радянське кримінальне законодавство окремо не визначало піратство, але ознаки такого злочину в той період були розроблені у міжнародному кримінальному праві і мають значення для сучасної кримінально-правової доктрини та кримінального законодавства.

Так, розглядаючи піратство як злочин міжнародного характеру, В.П. Панов називає наступні його характерні ознаки:

1. Піратство може бути вчинене тільки у відкритому морі. В межах державної території такі дії кваліфікуються за законами даної країни як розбійний напад, грабіж, бандитизм тощо.

2. Піратство спрямоване проти іншого судна, літального апарата або проти осіб, або проти майна, що знаходиться на борту цього судна.

3. Піратським може бути визнане тільки судно, що знаходиться у приватній власності. Винятком є випадок, якщо екіпаж корабля підняв заколот, захопив контроль над ним і вчинив піратські дії.

4. Піратство повинно супроводжуватися насильством, погрозою

застосування насильства, актами затримання, грабежу тощо. На практиці таке насильство має озброєний характер.

5. Піратськими можуть бути тільки дії, що вчинюються з особистими цілями, тобто особисте збагачення, користь, помста, інша особиста зацікавленість [11, с. 133].

Згідно з диспозицією ст. 446 КК України піратство – це використання з метою одержання матеріальної винагороди або іншої особистої вигоди озброєного чи неозброєного судна для захоплення іншого морського чи річкового судна, застосування насильства, пограбування або інших ворожих дій щодо екіпажу або пасажирів такого судна [2].

Висновок. З урахуванням викладеного вважаємо, що не тільки бандитизм, але і піратство, вчинене раніше вчинення розбою, повинне визнаватися кваліфікуючою ознакою розбою, у зв'язку з чим пропонуємо в ч. 2 ст. 187 КК слова «розбій або бандитизм» доповнити словами «або піратство».

Також викликає сумнів досконалість формулювання в ч. 4 ст. 187 КК такої кваліфікуючої ознаки, як розбій, спрямований на заволодіння майном у великих чи особливо великих розмірах. Перш за все вважається зовсім незрозумілим, для чого в одній і тій самій статті вказується на зовсім різні види розмірів заподіяння шкоди. До того ж, звертає на себе увагу і обставина, що в жодній суміжній статті, котрі передбачають відповідальність за корисливі злочини проти власності, не міститься такої невдалої вказівки щодо розмірів шкоди. В цих статтях або в їх окремих частинах передбачається вчинення злочину у великих чи особливо великих розмірах (ч. 4, 5 ст. 185, ч. 4, 5 ст. 186, ч. 3, 4 ст. 189, ч. 3, 4 ст. 190, ч. 4, 5 ст. 191 КК), або як кваліфікуюча ознака передбачений лише великий розмір (ч. 2 ст. 188¹, ч. 2 ст. 192 КК).

З метою усунення вказаного недоліку, що міститься в ч. 4 ст. 187 КК, пропонуємо вдосконалити формулювання названої кваліфікуючої ознаки. Це вдосконалення можна здійснити у два способи: 1) передбачити вчинення розбою, спрямованого на заволодіння майном у великих чи особливо великих розмірах, як самостійні кваліфікуючі ознаки у різних частинах ст. 187 КК; 2) виключити з ч. 4 ст. 187 КК слова «чи особливо великих».

У підсумку пропонуємо внести до ст. 187 КК України такі зміни та доповнення:

1. Викласти ч. 2 ст. 187 КК у такій редакції:

«Розбій, вчинений групою осіб, або особою, яка раніше вчинила розбій, або бандитизм, або піратство»,–

2. В частині 4 ст. 187 КК слова «чи особливо великих» виключити.

Варіант редакції цієї норми: розбій, спрямований на заволодіння майном у великих розмірах, передбачити як кваліфікуючу ознаку в ч. 3 ст. 187 КК.

Бібліографічні посилання

1. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. – К., 1998.
2. Кримінальний кодекс України: Прийнятий 5 квітня 2001 р. // ВВР. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
3. Дячкін О.П. Кримінально-правова охорона об'єктів електроенергетики та зв'язку: Дис. ... канд. юрид. наук. – Дніпропетровськ, 2009.
4. Уголовный кодекс УССР. – Х., 1922.
5. Уголовный кодекс УССР. В редакции 1927 г. – Х., 1927.
6. Про зміну і доповнення Кримінального кодексу УСРР: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 15 березня 1930 р. // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1930. – № 8. – Ст. 91.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2007.
8. Словарь иностранных слов. – М., 1983.
9. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Август 1845 // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т. XX. Отделение 1-е. 1845. – СПб., 1846. – С. 60-1010.
10. Уголовное Уложение 22 марта 1903 г.. – СПб., 1904.
11. Панов В.П. Международное уголовное право: Учеб. пособ. – М., 1997.

Надійшла до редакції 19.11.2009 р.

Ю.С. Завгородня
науковий співробітник
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.97

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ В УКРАЇНІ

Досліджено специфіку причин та умов злочинності неповнолітніх в Україні, пов'язану з їх віковими, психологічними, статевими особливостями.

Ключові слова: неповнолітні, злочинність, причини та умови.

Исследована специфика причин и условий преступности несовершеннолетних в Украине, связанная с их возрастными, психологическими, половыми особенностями.

Ключевые слова: несовершеннолетние, преступность, причины и условия.

Specific of causes and conditions of juvenile delinquency in Ukraine related with age, psychology and sex is research.

Key words: juvenile delinquency, causes and conditions.

Постановка проблеми. Вивченню причин та умов злочинності у юридичній літературі приділяється значна увага. Це зумовлює розробку заходів для проведення ранньої профілактики злочинності взагалі і злочинно-

сті неповнолітніх зокрема. Без своєчасного виявлення причини та умов злочинності неможливо здійснити ефективно запобігання даного явища.

Окреслена проблематика не випадково займає одну із основних позицій в кримінології. Її вивчення стає особливо актуальним у даний час, при загостренні соціально-економічної, політичної обстановки в країні, нівелюванні моральних цінностей.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Значну увагу вивченню особливостей особи неповнолітнього злочинця приділяли такі вчені, як А.П. Тузов, В.М. Кудрявцев, В.В. Голіна, А.П. Закалюк, Т.С. Барило, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.І. Долгова, Г.М. Міньковський, В.П. Ємельянов, Н.С. Юзікова, Н.В. Яницька.

Метою цієї статті є аналіз причин та умов, взаємодія яких сприяє вчиненню злочинів неповнолітніми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед детермінант злочинів В.М. Кудрявцев виділяє суб'єктивні й об'єктивні причини та умови. Суб'єктивні причини злочинів, у його розумінні, – це певні елементи соціальної психології, що суперечать ідеології суспільства і знаходять своє вираження у спотворених потребах, інтересах, цілях, мотивах, моральних цінностях і правосвідомості осіб, які вчиняють правопорушення. Об'єктивні причини злочинів – це певні суперечності у суспільному житті, економічних і соціальних відносинах людей. Суб'єктивні умови злочинів – це демографічні й соціально-психологічні особливості населення (риси характеру, вік, стать тощо). Об'єктивні умови злочинів – це недоліки організаційного і технічного порядку, що підтримують, а інколи й живлять дію суб'єктивних і об'єктивних причин злочинів [1, с. 126].

Виходячи з цих міркувань, В.М. Кудрявцев зробив висновок, що причини і умови за певних обставин можуть мінятися місцями. Тому встановити, чим буде конкретне явище – причиною чи умовою якоїсь події, можна залежно від сполучення обставин конкретного злочину. Також він відзначив, що використовуючи вказаний критерій, необхідно мати на увазі те, що він має значення для тих випадків, коли причина належить до активних явищ і здійснює перенос матерії, енергії, інформації або порушує такий перенос. Коли мова йде про зв'язок сталих, пасивних явищ, то у цьому випадку різниця між причинами та умовами втрачається і стає важко виділити “специфічну причину”, яка б відрізнялась від сукупності необхідних умов. Тому більшість науковців схиляється до того, щоб комплекс причин та умов, спільна дія яких викликає наслідок (злочин), називати детермінантами.

Детермінація – поняття похідне від латинського *determinare* (зумовлювати) і визначає процес визначення, зумовлення. Це найбільш

загальна категорія, що характеризує походження досліджуваних явищ у природі й суспільстві.

На думку А.І. Долгової, „детермінація – похідне від слів „детермінант”, „детермінувати”, що у перекладі з латині означає „визначати”, „зумовлювати”. У свою чергу детермінація – це процес зумовлення, визначення..., а ... причинність, як одна із форм універсальної взаємодії, як один із різновидів детермінації, означає генетичний, похідний зв’язок, що пояснює те, з чого виникло дане явище, як відбувався процес його походження, установлюється факт зв’язку між тим, що породило, і тим, що породжено.” Щодо детермінізму підкреслено, що він визначає, чому відповідний процес відбувся саме таким чином, а не інакше, чому виникло саме дане явище, які умови передували його виникненню [2, с. 181].

Ю.Л. Заросинський та І.М. Рощина під причиною конкретного злочину розуміють сформовану під впливом різних негативних явищ та процесів антисуспільну установку в свідомості особи, що викликала у неї рішучість вчинити умисний злочин або призвела до вчинення злочину з необережності [3, с. 79].

Ю.В. Шабанов у своєму дослідженні як причини вчинення злочинів неповнолітніми особами визначає об’єктивні фактори особистого життя (життєві негаразди, невдачі, що негативно впливають на психологію дитини, вплив моральних та етичних переконань, деякі особисті якості характеру, психіки та відхилення від нормального фізіологічного розвитку тощо). Серед умов, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми, визначає зайнятість працею обох батьків, що усуває можливість здійснювати постійний нагляд за проведенням вільного часу дітьми [4, с. 7].

О.М. Джужа, В.І. Василевич та А. М. Кирилюк, відмежовуючи механізм злочинної поведінки від детермінантів, зазначають, що дослідження такого механізму повинно базуватися на поєднанні трьох основних складових, тобто здійснюватися на загальносоціальному (макросоціальному), груповому (мікросоціальному) та індивідуальному рівнях. Механізм злочинної поведінки ці автори визначають за схемою:

1) спотворена система цінностей приводить у дію механізми, що руйнують систему соціальних інститутів, порушують суспільні відносини у сфері правопорядку;

2) зважаючи на неефективність, деформацію соціальних норм, котрі регулюють процеси боротьби зі злочинністю, нестабільність, послабленість їх застосування, що призводить до безкарності та безвідповідальності, вступає в дію механізм деформації та спотворення системи соціальних цінностей у свідомості певної частини населення і функціонування державних та громадських організацій, що здійснюють протидію злочинності;

3) механізми соціальної напруженості та конфліктів негативно впливають на свідомість, нормативно-правову базу, призводять до руйнації суспільних відносин;

4) деформовані соціальні відносини можуть бути дієвими механізмами спотворення системи ціннісних орієнтацій населення, збільшення конфліктів, завуальованості нормотворчої діяльності, втрати соціального контролю над злочинністю [5, с. 66].

У кримінологічній літературі найчастіше підкреслюється значення кримінального впливу середовища на неповнолітніх. При цьому особлива увага приділяється мікросередовищу – сфері безпосереднього спілкування неповнолітніх. Внутрішня структура будь-якого мікросередовища може різнитися, але її основу становить мала соціальна група, що безпосередньо впливає на особу неповнолітнього. Сюди належить й предметно-речове (матеріальне) середовище, яке оточує неповнолітнього в побуті, на роботі, у навчанні, особистому житті, в умовах якого особа здійснює свою життєдіяльність. Розглядаючи питання про причини та умови вчинення неповнолітніми злочинів, зазвичай аналізують явища, які діють на психіку та свідомість неповнолітнього протягом тривалого часу. Разом з тим питання про обставини, що здійснювали вплив на неповнолітнього безпосередньо до вчинення злочину, залишається малодослідженим. Такого роду обставини можна назвати криміногенними ситуаціями. Криміногенна ситуація – це комплекс зовнішніх обставин, в яких опинилась особа і які впливають на її свідомість, почуття, волю, з урахуванням яких вона приймає рішення вчинити правопорушення [6, с. 116].

З метою вивчення причин та умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми злочинів, нами було проведено анкетування неповнолітніх «групи ризику», які перебувають на обліку КМСД Дніпропетровської, Київської та Чернігівської областей. Опитуванням було охоплено 136 неповнолітніх «групи ризику». З них жіночої статі – 43 %, чоловічої – 57 %; за віком: 11 років – 10 %, 12 років – 8 %, 13 років – 24 %, 14 років – 29 %, 15 років – 21 %, 16 років – 6 %, 17 років – 2 %; за місцем проживання: місто – 74 %, село – 10 %, селище міського типу – 16 %; за родом занять: навчались – 78 %, працювали – 12 %, не навчались і не працювали – 10 %.

На підставі проведеного анкетування нами було з'ясовано, що для неповнолітніх характерні: чутливість до зовнішнього впливу як позитивного, так і негативного; активний пошук ідеалу; нетерпимість до обману, фальші, невідвертості; схильність до романтизму тощо. Неповнолітні засвоюють норми поведінки й моральні цінності сім'ї, середовища, членом якого вони є. Негативне ними може засвоюватись так само легко, як і позитивне, що на наступних вікових етапах сприяє асоціальному розвитку особистості.

Підлітковий вік відрізняється підвищеною чутливістю до зовнішніх та внутрішніх чинників, оскільки в цей час радикально змінюється соціальний статус індивіда. Змістові та процесуальні особливості соціалізації в цьому віці визначають та значною мірою посилюють делінквентність неповнолітнього. Піддатливість до впливу середовища у підлітковому віці найвища, причому кожний окремий прояв делінквентної поведінки зумовлений, як правило, складною взаємодією вікових, індивідуально-типологічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних детермінант.

Особливу роль у соціалізації неповнолітнього відіграє сім'я. Сім'я виконує декілька функцій, одна з них – виховна. Саме у сім'ї дитина навчається сприймати світ, набирається життєвого досвіду, очима батьків вона розрізняє добро і зло. Виховання правової культури починається також у сім'ї. Саме вона кровно зацікавлена в активному засвоєнні підростаючим поколінням необхідних норм поведінки, формуванні стійкості до стихійних негативних впливів. З перших днів життя дитини родина бере на себе відповідальність про турботу та здоров'я. Сім'я легше й ефективніше здійснює індивідуальний підхід до дитини, вчасно зауважує її прорахунки, активно стимулює позитивні якості, протидіє негативним рисам характеру.

Вважаємо за доцільне проведення спільних батьківських зборів, семінарів, конференцій за участю працівників освіти, юстиції, прокуратури, кримінальної міліції у справах дітей, служб у справах дітей. Метою таких заходів є пошук шляхів надання правових знань, проведення роз'яснювальної роботи з правових питань, допомога підліткам, які становлять «групу ризику».

Розглядаючи детермінацію злочинності неповнолітніх, ми зазначили однією із причин пагубний вплив засобів масової інформації (далі – ЗМІ) на неповнолітніх. О.І. Бугера зауважує, що засоби масової інформації, і особливо телебачення, стали невід'ємною частиною культури сучасного суспільства. Саме ЗМІ здійснюють своєрідний інформаційний фон, на основі якого людина, зокрема молода, формує певний світогляд щодо способу і стилю життя, моделей поведінки. В цьому розумінні ЗМІ мають в своєму розпорядженні невичерпні можливості позитивного впливу на свідомість людей, формування у них, особливо у неповнолітніх і молоді, високих моральних якостей, громадської активності, зразків правомірної поведінки, нетерпимості до порушень закону тощо. Між тим, як свідчить практика, ЗМІ не виконують у повному обсязі ці завдання, більш того, далеко не поодинокі випадки негативного впливу телебачення на поведінку неповнолітніх, коли пропагуються стандарти поведінки телегероїв, що несумісні з

ціннісними орієнтаціями суспільства і пов'язані з демонстрацією культу сили, жорстокості тощо [7, с. 4].

До однієї з важливих проблем вчинення неповнолітніми злочинів належить дитяча бездоглядність та безпритульність. Сьогодні проблема дитячій бездоглядності та безпритульності в Україні набула загальнодержавного значення, стала предметом особливої уваги правоохоронних органів, органів державного правління та громадськості. У цьому явищі приховане джерело небезпеки для майбутнього морального та фізичного здоров'я народу, розвитку культури й існування такого інституту, як родина. Вивчення проблеми дитячої бездоглядності й безпритульності в Україні є важливою потребою сучасності. Створення нових правових та економічних державних засад в країні потребує вироблення якісно нового підходу до забезпечення права дітей на повноцінний розвиток своєї особистості, реалізації прав на родинне виховання, достатній рівень матеріального забезпечення родини. Декларація прав дитини у принципі 2 наголошує: «Ребенку законом и другими средствами должна быть обеспечена специальная защита и предоставлены возможности и благоприятные условия, которые позволяли бы ему развиваться физически, умственно, нравственно, духовно и в социальном отношении здоровым и нормальным путем и в условиях свободы и достоинства. При издании с этой целью законов главным соображением должно быть наилучшее обеспечение интересов ребенка» [8, с. 388].

Удосконалення соціальної політики держави щодо захисту прав дітей потребує ґрунтовного вивчення та узагальнення наявної практики запобігання дитячій бездоглядності й безпритульності в Україні. Актуальність проблеми визначила тему і зміст Постанови Кабінету Міністрів України № 623 від 11 травня 2006 р. «Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 рр.» [9].

Висновок. Виходячи з вищевикладеного, можна дійти висновків, що основні причини та умови вчинення злочинів неповнолітніми мають певну специфіку, пов'язану з віковими, психологічними, статевими особливостями:

1. Криміногенний вплив негативних умов у мікросередовищі (тривалий і цілеспрямований вплив на дітей, підлітків, молодь з боку деморалізованих, часто судимих і старших за віком підлітків, лідерів з антисуспільною спрямованістю), від якого підлітку не так просто відокремитися.

2. Недоліки у професійній діяльності фахівців, які відповідають за процеси навчання та виховання дітей, підлітків, молоді.

3. Проведення виховної і профілактичної роботи без певного врахування вікових, психологічних, моральних та інших особистих якостей підлітків і молоді.

4. Відсутність налагодженої системи взаємодії працівників ОВС та

навчальних закладів, спрямованої на запобігання злочинам неповнолітніх.

5. Сімейне криміногенне неблагополуччя, що характеризується проявами агресивності та насильства, неповаги членів сім'ї один до одного.

6. Стійкі соціальні негативні деформації неповнолітніх (дефекти психофізичного, інтелектуального розвитку, негативні риси характеру, соціально-демографічного статусу тощо).

7. Соціальна неспроможність батьків та аморальний спосіб їх життя, зростання алкоголізації, наркоманії, статевої розпусти, жорсткого поводження з дітьми, фізичне і психічне насильство в сім'ї.

8. Деморалізуюча пропаганда в засобах масової інформації цинічної позиції щодо досягнення особою матеріальних благ за будь-яку ціну.

Бібліографічні посилання

1. Кудрявцев В.Н. Причини преступлений. – М., 1976.
2. Криминология: Учеб. для юрид. вузов. – М., 1999.
3. Заросинський Ю., Рощина І. Запобігання злочинам: деякі питання теорії і практики // Право України. – 2003. – № 10. – С. 78-81.
4. Предупреждение правонарушений среди несовершеннолетних. – Минск, 1969.
5. Джужа О., Василевич В., Кирилюк А. Щодо механізму злочинної поведінки // Право України. – 2005. – № 6. – С. 66-71.
6. Курс Криминології: Підруч. Загальна частина. – К., 2001.
7. Бугера О.І. Проблеми використання ЗМІ для запобігання злочинам серед неповнолітніх: Автореф. дис. ... канд. юрид.наук. – К., 2006.
8. Декларация прав ребенка // Международная защита прав и свобод человека: Сб. документов. – М., 1990.
9. Про затвердження Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України № 623 від 11 травня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 20. – С. 1443.

Надійшла до редакції 03.02.2010 р.

Л.В. Мошняга

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.32

СКЛАДИ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ПОСЯГАЮТЬ НА КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ ТА ШЛЯХИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Розглянуто питання щодо визначення складів злочинів, що посягають на конституційні основи національної безпеки України, досліджені особливості конструювання цих кримінально-правових норм та шляхи їх вдосконалення.

Ключові слова: національна безпека, склад злочину, спеціальна норма.

Рассмотрены вопросы относительно определения составов преступлений, посягающих на конституционные основы национальной безопасности Украины, исследованы особенности конструирования данных уголовно-правовых норм и пути их усовершенствования.

Ключевые слова: национальная безопасность, состав преступления, специальная норма

Problems as to determining the body of crime that encroach on constitutional bases of Ukrainian national security are examined, peculiarities of constituting these criminal and legal rules and ways of their improvement are investigated.

Key words: national security, corpus delicti, special rule.

Постановка проблеми. Склади злочинів проти конституційних основ національної безпеки України передбачаються у Розділі I Особливої частини Кримінального кодексу України, який має назву «Злочини проти основ національної безпеки України».

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання щодо злочинів проти основ національної безпеки України розглядалися у роботах таких українських вчених, як В.Ф. Антипенко, О.Ф. Бантишев, В.О. Глушков, В.П. Ємельянов, В.А. Ліпкан, М.І. Мельник, В.О. Навроцький, В.Я. Тацій, М.І. Хавронюк О.В. Шамара та ін.

Проте при розгляді злочинів проти основ національної безпеки України в літературі звичайно не виокремлюються посягання проти конституційних основ національної безпеки, хоча прямо вказується на антиконституційний характер певних злочинів, ознаки яких передбачені у цьому розділі Особливої частини КК.

Зокрема, у підручниках, підготовлених вченими Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, при характеристиці складу злочину, передбаченого ст. 109 КК, що встановлює відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, прямо зазначається, що «правовою підставою криміналізації цих діянь є ч. 2 ст. 5 Конституції України, відповідно до якої право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і ніхто не може узурпувати державну владу» [1, с. 19; 2, с. 20], при характеристиці складу злочину, передбаченого ст. 110 КК, що встановлює відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, підкреслюється таке: «ч. 3 ст. 2 Конституції України проголошує, що територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною» [1, с. 21; 2, с. 22], а при характеристиці складу злочину, передбаченого ст. 112 КК, яка встановлює відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча, зазначається, що «безпосереднім об'єктом цього злочину є від-

носини, які забезпечують нормальну діяльність усіх гілок державної влади (законодавчої, виконавчої, судової), а також політичних партій [1, с. 24; 2, с. 25-26].

При розгляді питань кримінальної відповідальності за посягання на життя державного чи громадського діяча О.С. Сотула констатує: «Антиконституційні прояви являють загрозу демократичному розвитку України, її внутрішній безпеці, основам політичної системи України. Ситуація, що склалася, говорить про нагальну потребу у детальному дослідженні складу посягання на життя державного чи громадського діяча ...» [3, с. 1]. На тому самому наголошує і І.В. Діордіца при розгляді питань кримінально-правової відповідальності за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, підкреслюючи явно антиконституційний характер таких дій [4, с. 1]. Це дозволяє виокремити серед посягань проти основ національної безпеки України таку категорію, як злочини проти конституційних основ національної безпеки, і віднести до них ті, що передбачені ст. 109, 110 та 112 КК України [5, с. 106].

Виклад основного матеріалу дослідження. Злочин, передбачений ст.109 КК України, посягає на дві головні складові держави – конституційний лад України і державну владу. Ознаки цього складу злочину сформульовані у кримінальному законі таким чином:

«Стаття 109. Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади

1. Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, -

карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

2. Публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, -

карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, -

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Конституційний лад – це засновані на Конституції України повновладдя українського народу, суверенітет держави, демократизм, республіканська форма правління. Складовими конституційного ладу є: 1) суверенітет держави (верховенство і самостійність державної

влади усередині країни та її незалежність у міжнародних відносинах); 2) форма правління (спосіб організації державної влади, за яким єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України, главою держави – Президент, вищим органом виконавчої влади – Кабінет Міністрів України); 3) державний устрій (унітарний із відповідним поділом владних повноважень між вищими і центральними та місцевими органами державної влади) та цілісність території; 4) державний режим (демократичний, що зокрема передбачає можливість здійснення народного волевиявлення через вибори, референдуми та інші форми безпосередньої демократії, гарантії місцевого самоврядування, захист державою прав і свобод людини і громадянина, ґрунтування суспільного життя на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності).

Державна влада – це система органів законодавчої, виконавчої і судової влади, що здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Державна влада в її трьох взаємопоєднаних гілках є керівником і провідником волі народу в реалізації положень Конституції України, чинного законодавства і забезпечення добробуту людей.

Статтею 110 КК України передбачено відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканність України. Ознаки цього складу злочину сформульовані у кримінальному законі таким чином:

«Стаття 110. Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України

1. Умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, –

карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, якщо вони вчинені особою, яка є представником влади, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі, –

карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років, або позбавленням волі на той самий строк.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, які призвели до загибелі людей або інших тяжких наслідків, –

карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років».

Якщо звернути увагу на складові окресленого злочину, то очевидним є те, що посягання здійснюється на національну безпеку України у конституційній сфері, яка полягає у відсутності загрози по-

рушення встановлених Конституцією, законами України і міжнародними правовими актами територіальної цілісності та порядку визначення її території.

Звертає на себе увагу і та обставина, що ст. 109 і 110 КК України сконструйовані зовсім не однаково. Якщо ст. 110 КК сформульована у класичному варіанті, тобто в ч. 1 цієї статті містяться ознаки основного складу злочину, а в ч. 2 і 3 – кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки складу злочину, то специфіка конструкції ст. 109 КК полягає в тому, що вона складається з двох норм, тобто ч. 2 ст. 109 КК містить не кваліфікуючі ознаки складу, а самостійні ознаки окремого складу злочину. Передбачені ж у ч. 3 ст. 109 КК кваліфікуючі ознаки мають відношення лише до тих діянь, ознаки яких містяться в ч. 2 ст. 109 КК. Причому ті самі дії, які в ст. 109 КК поділені між ч. 1 і 2 цієї статті, в ст. 110 КК передбачаються всі у ч. 1. Таке положення протирічить одному з основоположних принципів криміналізації – принципу системно-правової несуперечності. Тому вважаємо за необхідне уніфікувати ці склади злочинів у конструктивному плані, а також уніфікувати їхні кваліфікуючі та особливо кваліфікуючі ознаки.

Перш за все повинні бути приведені до однаковості диспозиції цих статей шляхом виключення з їхньої конструкції ознак публічних закликів до вчинення вказаних дій чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, бо недоцільно в одній статті передбачати ознаки як власне суспільно небезпечних дій, так і публічних закликів до їх вчинення чи розповсюдження, матеріалів із такими закликами, оскільки це далеко не однакові дії за характером і ступенем їхньої суспільної небезпечності. Тому вважаємо за доцільне відповідальність за публічні заклики до вчинення певних дій, а також за розповсюдження матеріалів із такими закликами передбачити в окремій статті Кримінального кодексу України. При цьому в диспозиції цієї статті встановити відповідальність незалежно від того, до яких саме злочинів проти основ національної безпеки України здійснюються такі заклики або розповсюджуються матеріали із закликами. З урахуванням викладеного пропонуємо доповнити КК України статтею 114¹ КК, в якій передбачити відповідальність за публічні заклики до вчинення злочину проти основ національної безпеки України чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, та виключити ознаки таких дій зі статей 109 і 110 КК України.

Суспільна небезпечність злочину, передбаченого ст. 112 КК України – посягання на життя державного чи громадського діяча, – полягає в посяганні на життя головних представників влади та політичних партій. Тобто посягання на життя державного чи гро-

мадського діяча також належить до злочинів проти конституційних основ національної безпеки України, бо посягає цей злочин на національну безпеку у сфері здійснення державної влади, яка забезпечує її нормальне функціонування, та у сфері діяльності політичних партій, що гарантується Конституцією України.

Потерпілими від цього злочину можуть бути особи, перелік яких наведено в диспозиції ст. 112 КК, а саме: Президент України, Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України, член Кабінету Міністрів України, Голова чи суддя Конституційного Суду України, або Верховного Суду України, або вищих спеціалізованих судів України, Генеральний прокурор України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Рахункової палати, Голова Національного банку України, керівник політичної партії – у зв'язку з їх державною чи громадською діяльністю. Цей перелік є вичерпним. Посягання на життя інших державних або громадських осіб кваліфікується за іншими спеціальними складами злочинів або за ст. 115 КК.

Посягання на життя або вбивство близького родича особи, зазначеної у ст. 112 КК, у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку, кваліфікується як замах на вбивство або вбивство за загальним складом умисного вбивства відповідно до п. 8 ч. 2 ст. 115 КК України, санкція якої передбачає покарання у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі.

У КК України мають місце ще чотири спеціальні склади злочинів, які передбачають відповідальність за посягання на життя конкретних осіб у зв'язку з виконанням ними службового або громадського обов'язку. Зокрема, це такі статті: ст. 348 КК – передбачає відповідальність за посягання на життя працівника правоохоронного органу *чи його близьких родичів* у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків, а також члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військово-службовця у зв'язку з їх діяльністю щодо охорони громадського порядку і встановлює покарання у виді позбавлення волі на строк від дев'яти до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі; ст. 379 КК – передбачає відповідальність за посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного *або їхніх близьких родичів* у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, і встановлює покарання у виді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі; ст. 400 КК – передбачає відповідальність за посягання на життя захисника чи представника особи *або їхніх близьких родичів* у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з

наданням правової допомоги, і встановлює покарання у виді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі; ст. 443 КК – передбачає відповідальність за посягання на життя представника іноземної держави або іншої особи, яка має міжнародний захист, з метою впливу на характер їхньої діяльності чи на діяльність держав чи організацій, що вони представляють або з метою провокації війни чи міжнародних ускладнень і встановлює покарання у виді позбавлення волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі.

Висновки. Вищевикладене дозволяє констатувати, що ознаками трьох спеціальних складів злочинів (ст. 348, 379, 400 КК) охоплюються посягання на життя не тільки певних службових чи громадських осіб, але й їхніх близьких родичів, тоді як у ст. 112 і 443 КК такої ознаки немає. Вважаємо, що це недолік чинного кримінального законодавства, який демонструє невідповідність його в цьому випадку такому важливому принципу криміналізації діянь, як принцип системно-правової несуперечливості. Усунути цей недолік можливо або шляхом відповідного доповнення ст. 112 і 443 КК, або шляхом виключення зі ст. 348, 379 та 400 КК вказівки про близьких родичів і кваліфікувати всі випадки посягань на близьких родичів виключно за п. 8 ч. 2 ст. 115 КК, санкція якої є значно суворішою, ніж санкції ст. 348, 379, 400, 443 КК. У зв'язку з цим виникає і друге питання, а саме питання про доцільність існування цих спеціальних норм. Дійсно, який є сенс у тому, щоб встановлювати спеціальні норми, котрі передбачають покарання менш суворе, ніж те, що встановлене загальною нормою. Але це питання не охоплюється темою дослідження автора і потребує нових наукових досліджень.

Бібліографічні посилання

1. Бажанов М.І., Тацій В.Я., Сташис В.В. та ін. Кримінальне право України. Особлива частина: Підруч. / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К.; Х., 2001.
2. Бажанов М.І., Баулін Ю.В., Борисов В.І. та ін. Кримінальне право України. Особлива частина: Підруч. / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2004.
3. Сотула О.С. Кримінальна відповідальність за посягання на життя державного чи громадського діяча: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
4. Діордіца І.В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2008.
5. Мошняга Л.В. Щодо загального поняття злочинів, які посягають на конституційні основи національної безпеки України // Наука 2009: теоретичні та прикладні дослідження: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 23-24 квіт. 2009 р. – Черкаси, 2009. – С. 106.

Надійшла до редакції 17.12.2009 р.

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

М.А. Погорецький

доктор юридичних наук, професор
(Служба безпеки України)

В.П. Шеломенцев

кандидат юридичних наук
(Міжвідомчий НДЦ з проблем боротьби
з організованою злочинністю при РНБО України)

УДК 343.98

ПОНЯТТЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

На підставі аналізу різних наукових підходів до дефініції поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів надається його авторське визначення.

Ключові слова: характеристика злочину, оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова характеристика злочину, оперативно значущі ознаки злочину.

На основе анализа разных научных подходов к дефиниции понятия оперативно-розыскной характеристики преступлений дается его авторское определение.

Ключевые слова: характеристика преступления, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскная характеристика преступления, оперативно значимые признаки преступления.

On the base of the analysis of different scientific approaches to the definition of the notion of operational-search characteristics of crimes its author's definition is given.

Key words: characteristics of crime, operational-search activity, operational-search characteristics of crime, operational significant features of crime.

Постановка проблеми. Стрімке формування теорії оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), останні десятиріччя потребує розробки її понятійного апарату. Важливого значення у зв'язку з цим

набуває розробка поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів як однієї з основоположних категорій ОРД, що дозволяє як зрозуміти саму сутність певного злочину з погляду теорії та практики ОРД, так і постійно розробляти й удосконалювати в теорії ОРД наявні оперативно-розшукові заходи його виявлення, попередження і розкриття, а також методики їх ефективного застосування в правозастосовчій діяльності, а на практиці – обирати ефективні шляхи їх використання відповідно до оперативної ситуації.

Злочин, як явище об'єктивної дійсності (об'єкт пізнання), характеризується (описується) різними науками кримінального циклу. Окремі характеристики злочинів розроблені кримінальним правом (кримінально-правова характеристика злочину), кримінологією (кримінологічна характеристика злочину), криміналістикою (криміналістична характеристика злочину).

Особливість оперативно-розшукової характеристики злочинів зумовлена специфікою завдань ОРД, вирішення яких забезпечується використанням відповідних сил, форм, методів та засобів.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У теорії ОРД різні аспекти проблеми визначення поняття характеристики злочинів, що властива саме цій науці, розглядали К.В. Антонов, В.М. Аتماжитов, Б.І. Бараненко, І.І. Басецький, Д.В. Гребельський, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, Є.Д. Лук'янчиков, Д.Й. Никифорчук, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Ортинський, В.Д. Пчолкін, В.Г. Самойлов, О.П. Снігерьев та інші правники.

Проте аналіз наукових праць зазначених та інших авторів дозволяє констатувати відсутність єдності серед дослідників у підході до визначення поняття характеристики злочинів у теорії ОРД, що негативно позначається як на теорії ОРД, так і на практиці. Тому нами ставиться за мету на підставі аналізу різних наукових підходів до дефініції поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів сформулювати його авторське визначення, яке б відображало сутність її характеристики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Порівняльний аналіз наукових праць за тематикою дослідження свідчить про те, що низка вчених (О.І. Адамюк, Є.Д. Лук'янчиков, А.М. Тарсуков, Ю.М. Худяков, А.М. Шиєнок та ін.) характеристику злочинів у теорії ОРД розглядають як „оперативно-тактичну”, наголошуючи при цьому, що сукупність ознак злочинів певного виду зумовлює поняття тактичних заходів боротьби з ними, вимагає застосування саме оперативно-тактичних прийомів розкриття цих злочинів [1-4]. У цьому контексті В.Г. Самойлов розглядає характеристику злочинів як елемент оперативно-розшукової ситуації [5, с. 25].

Використання терміна «оперативно-тактична характеристика злочину» логічно нашоує на думку, що розгляд елементів характеристики злочину здійснюється лише з позицій оперативно-розшукової тактики. Проте оперативно-розшукова тактика є лише окремою складовою теорії ОРД, а тому зводити характеристику злочину в ОРД лише до оперативно-розшукової тактики є необґрунтованим.

Характеристика злочинів у теорії ОРД, на нашу думку, повинна розглядатися саме з позиції предмета цієї науки, а також із позиції ефективного вирішення завдань ОРД, тому таку характеристику слід визначити як оперативно-розшукову.

При цьому прикметник «оперативно-розшукова» вказує на те, що опис (визначення) істотних ознак (характерних властивостей) певних злочинів підпорядкований саме необхідності ефективного вирішення завдань ОРД.

Уточнення поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів сприятиме підвищенню ефективності використання оперативно-розшукових сил, форм, методів та засобів у боротьбі зі злочинністю, удосконаленню організаційно-тактичного забезпечення ОРД.

При розгляді визначення поняття характеристики злочинів у теорії ОРД слід виходити з етимологічного та філософського розуміння характеристики певного явища (об'єкта реальної дійсності), яким є і злочин.

Поняття “характеристика” доцільно розкривати через тісно пов'язані з ним категорії “характер” та характеризувати”.

Характер (з грецьк. „відбиток, ознака, відмітна риса” [6, с. 193]) тлумачиться як сукупність визначальних властивостей, ознак якого-небудь предмета, психологічного або фізичного явища [7, с. 916]; відмітна властивість, особливість, якість чого-небудь [8, с. 796]; сукупність відмітних властивостей, ознак предмета чи явища [9, с. 546]; сукупність визначальних властивостей, ознак якого-небудь предмета, фізичного або психічного явища, його типові риси [10, с. 683]; своєрідна особливість людини, речі, явища [11, с. 587].

Характером будь-якого фізичного явища (у тому числі і злочину) є певна сукупність визначальних відмітних своєрідних властивостей, особливостей, ознак цього явища.

Водночас «характеризувати» – це визначати або описувати якісь риси, особливості кого- або чого-небудь [7, с. 916]; дати (надавати) характеристику кому-, чому-небудь; виявити (виявляти) чию-небудь характерну рису, особливість [8, с. 796]; надавати характеристику; визначати відмітні ознаки [9, с. 546]; описувати, визначати якісь риси, особливості кого-, чого-небудь [10, с. 684].

Наведене свідчить, що характеристика певного явища є результатом дії за значенням характеризувати (надавати характеристику), тоб-

то виявляти, визначати, описувати відмітні своєрідні властивості, особливості, риси, ознаки цього явища.

В енциклопедично-довідниковій літературі під характеристикою стосовно певного фізичного явища пропонується розуміти таке: опис істотних особливостей, ознак цього явища [7, с. 916]; опис його характерних, відмітних якостей, властивостей, достоїнств [8, с. 796]; опис, визначення найважливіших та прикметних особливостей явищ, процесів, об'єктів або інших структурних елементів, а також методів, за допомогою яких вони досліджуються [12, с. 322]; опис, визначення відмітних властивостей, якостей кого-, чого-небудь [9, с. 546]; опис, визначення істотних, характерних особливостей, ознак кого-, чого-небудь [10, с. 684]; опис характерних, відмітних якостей, рис, властивостей чого-небудь або кого-небудь [11, с. 587]; опис, аналіз, оцінка певного об'єкта, що виявляє його певні особливості, властивості, позитивні якості та недоліки [13, с. 547].

Водночас опис розглядається як дія за значенням описувати (описати), а також як результат цієї дії – перелік чогось [7, с. 602]; твір, виклад, у якому описується що-небудь [8, с. 406]; список, перелік, реєстр [10, с. 467]. При цьому термін “описувати (описати)”, який є багатозначним, доцільно розглядати як: послідовно викладати в письмовій формі особливості, характеристики, ознаки тощо когось, чогось; складати список із докладною оцінкою когось, чогось [7, с. 602]; викладати відомості про склад, особливості чого-небудь; зробити письмовий перелік чого-небудь [8, с. 406]; систематизовано викладати в письмовій формі особливості, ознаки, склад та ін. кого-, чого-небудь; складати список з детальною характеристикою кого-, чого-небудь [10, с. 467].

З огляду на вищевикладене характеристикою злочинів (як явищ, об'єктів реальної дійсності) є передусім результат дії за значенням характеризувати (описувати) – опис характеру злочинів, систематизоване викладення (перелік) їх визначальних (істотних, характерних) властивостей, ознак, рис, відмітних особливостей.

Характеристика (опис), як систематизоване викладення відомостей про властивості (істотні ознаки) певного об'єкта пізнання, використовується з метою відтворення у свідомості суб'єкта пізнання докладного уявлення про цей об'єкт (його образу, інформаційної моделі тощо).

Крім того, опис можна розглядати як дію з надання характеристики злочинів, що передбачає здійснення їх аналізу та оцінки як фізичних явищ, за результатами чого й виявляються та визначаються наведені властивості, особливості, риси й ознаки. Характеристика злочинів, як результат застосування відповідних прийомів і методів,

може також розглядатись як опис сукупності прийомів та методів, за допомогою яких характеризуються (описуються, досліджуються) злочини певного виду.

Таким чином, характеристику (опис) злочинів (як явищ, об'єктів реальної дійсності) можна розглядати як:

1) процес пізнання істотних ознак (властивостей, характерних рис, відмітних особливостей) злочинів та фіксації його результатів;

2) результат пізнання – систематизовану сукупність (систему) відомостей про істотні ознаки (властивості, характерні риси, відмітні особливості) злочинів та взаємозв'язки між елементами такої системи;

3) сукупність методів (прийомів) виявлення та визначення ще не відомих даних про істотні ознаки (властивості, характерні риси, відмітні особливості) злочинів на основі наявних відомостей про них.

Результати порівняльного аналізу наведених визначень характеристики злочинів у теорії ОРД свідчить про те, що ця характеристика розглядається науковцями саме як результат пізнання істотних ознак злочину.

Як вбачається, відомості про істотні ознаки злочину є основою (елементами) формування поняття його характеристики. Проте постає питання: які саме ознаки є істотними для характеристики злочинів у теорії ОРД (оперативно-розшукової характеристики злочинів)?

Є.Д. Лук'яничков переконливо доводить, що у теорії ОРД при визначенні поняття характеристики злочинів висвітлюються ті сторони, ознаки та риси злочину, які не одержали відображення в інших характеристиках [4, с. 189].

Дослідники обґрунтовано вказують на специфічність цих ознак [14, с. 7; 15, с. 27; 16, с. 5], їх спеціальний характер [1, с. 46]. Зазначається, що ознаки оперативно-розшукової характеристики злочинів повинні розглядатися з позицій ефективного застосування оперативно-розшукових сил, способів і методів боротьби зі злочинністю [16, с. 5; 17, с. 75], під кутом зору виконання оперативно-тактичних завдань [1, с. 46], вони мають важливе значення для розробки рекомендацій із розкриття й попередження злочинів саме оперативно-розшуковими силами, засобами та методами [4, с. 189].

Аналізуючи ознаки злочину в теорії ОРД, В.Д. Пчолкін вказує на їх розвідувально-пошуковий характер [17, с. 75]. В.Д. Ларичев використовує при цьому термін “оперативно значущі ознаки злочину”, що виявляються в особливостях об'єкта злочинного посягання, способах вчинення злочину, механізмі слідоутворення, а також особистісних даних суб'єкта злочину [18, с. 16].

Із наведеного випливає, що елементи оперативно-розшукової характеристики злочинів зумовлені специфікою завдань та особливос-

тями здійснення ОРД. До них належать відомості про:

- ознаки злочинів з позиції вирішення завдань ОРД як об'єктів пошуку і фіксації з використанням сил, методів та засобів ОРД;
- пошукові ознаки елементів складу злочинів;
- типові джерела отримання інформації про злочини;
- особливості фіксації фактичних даних про ці злочини за допомогою сил, методів та засобів ОРД.

На нашу думку, не можна погодитись із позицією тих науковців, які до визначення поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів включають: кримінально-правові, криміналістичні, кримінологічні, психологічні та інші ознаки [16, с. 5; 17, с. 75]; окреслення явищ (процесів), тим чи іншим чином пов'язаних із протиправним діянням: криміногенне або кримінальне середовище, передзлочинна поведінка [2, с. 62] тощо.

По-перше, оперативно-розшукова характеристика злочинів являє собою самостійний вид характеристики злочинів, що формується саме теорією ОРД з позицій ефективного застосування оперативно-розшукових сил, форм, засобів та методів боротьби зі злочинністю, а не дублює зміст характеристик злочинів, наданих іншими юридичними науками.

По-друге, і у цьому розумінні ми підтримуємо слушну думку Є.Д. Лук'янчикова, відомості про оперативну обстановку в регіоні, стан боротьби зі злочинами тощо характеризують не сам злочин, а стан або умови, в яких відбувається його розкриття [4, с. 190].

Таким чином, до елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів слід віднести відомості про оперативно значущі ознаки злочину, тобто такі, що не одержали відображення в інших характеристиках злочинів (кримінально-правовій, кримінологічній, криміналістичній) і які розглядаються з позицій ефективного використання оперативно-розшукових сил, форм, методів та засобів у боротьбі зі злочинністю, мають розвідувально-пошуковий характер, а також використовуються для розробки рекомендацій із пошуку і фіксації фактичних даних про злочини силами, методами та засобами ОРД.

Окремі дослідники у визначенні поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів виділяють джерела формування оперативно-розшукової характеристики злочинів – на основі як офіційних (гласних. – *М.П* та *В.Ш.*), так і конфіденційних відомостей [16, с. 5]; інформації, отриманої при проведенні системи гласних і негласних пошукових, розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів або без них [19, с. 34].

Проте, на нашу думку, посилення на джерела формування при ви-

значенні оперативно-розшукової характеристики злочинів не має суттєвого значення для розкриття цього питання. Оперативно-розшукова характеристика може формуватися на основі аналізу як офіційних (гласних) відомостей, так і відомостей, отриманих у результаті здійснення негласних оперативно-розшукових заходів. Саме максимальне використання різноманітних видів інформації у комплексі і дозволяє найбільш ефективно та раціонально вирішувати завдання ОРД.

Важливе значення для дефініції поняття характеристики злочинів має форма викладення її елементів. Так, дослідники виокремлюють: науково розроблену систему узагальнених даних про ознаки злочину [20, с. 16]; описання злочину [2, с. 62; 19, с. 34]; сукупність ознак злочину [14, с. 7; 15, с. 27; 16, с. 5]; комплекс ознак злочину [1, с. 46].

Зважаючи на те, що сам злочин є складною системою, яка має свою особливу структуру, що характеризується певними взаємовпливовими зв'язками між елементами, оперативно-розшукову характеристику злочинів доцільно розглядати як певну систему, структурними елементами якої є відомості про оперативно значущі ознаки цих злочинів (систематизовану сукупність відомостей про оперативно значущі ознаки злочинів).

Кожний із елементів системи оперативно-розшукової характеристики злочинів може пов'язуватись із іншими елементами прямо чи опосередковано та взаємовпливати один на одного. Залежно від вирішення конкретного завдання ОРД аналіз таких зв'язків може охоплювати різну кількість елементів характеристики (наприклад, зв'язок між особами, причетними до вчинення злочину, способом його вчинення та приховання, певними знаряддями злочину тощо).

Зв'язки між елементами оперативно-розшукової характеристики злочинів можуть бути як вірогідними, так і ймовірними. При вірогідному зв'язку за наявності певних властивостей одних елементів характеристики можна вважати вірогідними властивості, що належать до іншого елемента характеристики; при ймовірному зв'язку встановлюється лише більший або менший ступінь ймовірності існування властивостей певного елемента характеристики за наявності конкретних властивостей інших елементів.

У теорії ОРД зазначається, що елементи оперативно-розшукової характеристики злочину знаходяться у певному співвідношенні з оперативно-розшуковими заходами [18, с. 15].

При дефініції поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів окреслюється її призначення. Наголошується, що оперативно-розшукова характеристика використовується для: надання наочного уявлення про те, які можуть бути здійснені оперативно-розшукові заходи і для чого тощо [18, с. 15]; розробки основних методичних і

тактичних прийомів виявлення та розкриття злочинів [18, с. 16]; з'ясування умов, що сприяли підготовці, вчиненню злочину або переходу злочинця від слідства та суду [5, с. 25]; створення умов (заasad) для розроблення рекомендацій, застосування яких сприяє більш ефективній боротьбі зі злочинністю [2, с. 62]; вироблення рекомендацій, спрямованих на прийняття ефективних управлінських та оперативно-тактичних рішень [14, с. 7; 15, с. 27].

З огляду на викладене можна дійти висновку, що призначенням оперативно-розшукової характеристики злочинів є забезпечення ефективного вирішення завдань ОРД, яке полягає у:

- наданні суб'єкту ОРД наочного уявлення про ознаки злочину як об'єкти пошуку і фіксації при здійсненні ОРД;
- створенні інформаційної основи (інформаційної моделі злочинів) для аналізу як злочинів певного виду, так і конкретних злочинів, з позиції ефективного застосування сил, методів і засобів ОРД у боротьбі з ними;
- використанні у розробленні рекомендацій із пошуку та фіксації фактичних даних про злочини.

Аналіз та оцінка відомостей про взаємозв'язки елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів дозволяє: отримати додаткові відомості про окремі елементи системи, встановити невідомі елементи системи за даними про вже відомі, виявити нові зв'язки між елементами системи, відношення елементів даної системи з елементами інших систем.

Аналіз елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів у сукупності з іншими відомостями про оперативно-тактичну ситуацію дозволяє суб'єкту ОРД прийняти у певній ситуації обґрунтоване рішення організаційно-тактичного характеру щодо вибору найбільш ефективних сил, форм, методів та засобів ОРД.

Варто зазначити, що окремі дослідники припускають існування у теорії ОРД характеристики конкретного злочину [15, с. 27]. Слушною є думка Є.Д. Лук'янчикова, який обґрунтовано вважає неприпустимим пов'язувати цю характеристику з конкретним моментом розслідування або окремим злочином [4, с. 191].

На нашу думку, доцільно визначити три рівні (типи) оперативно-розшукової характеристики злочинів: рівень окремого, а також особливий і загальний рівні.

На рівні окремого дається оперативно-розшукова характеристика конкретного діяння (злочину) як єдиного у своєму роді, унікального явища об'єктивної дійсності. Така характеристика відбиває специфічні ознаки конкретного злочину, якими він відрізняється від інших, у тому

числі передбачених однією й тією самою статтею кримінального закону.

На рівнях особливого й загального розглядаються оперативно-розшукові характеристики злочинів у їх узагальненому типовому варіанті. Оперативно-розшукова характеристика злочинів на цих рівнях може бути представлена як типова інформаційна модель, що відбиває типові, повторювані ознаки певного виду злочинів. Отже, відволікаючись від специфічних, неповторних рис конкретного діяння, вона містить відомості про типові властивості (істотні ознаки), що є характерними як для злочинів певного виду, так і для усіх злочинів.

На рівні особливого розробляються оперативно-розшукові характеристики: 1) певних подібних тією чи іншою мірою видів злочинів (злочинів, учинених рецидивістами; злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями, тощо); 2) окремих видів злочинів (державна зрада, шпигунство, умисні убивства; згвалтування, крадіжки, грабежі, розбої, бандитизм тощо); 3) певних різновидів злочинів (наприклад, убивств, поєднаних зі знищенням трупа потерпілого; убивств на замовлення тощо).

На рівні загального розробляються засади оперативно-розшукової характеристики всієї сукупності різних видів злочинів. Такого роду характеристика відіграє орієнтуючу роль, становить теоретичну базу розробки й удосконалювання типових характеристик окремих видів злочинів, визначає однаковий підхід до розуміння сутності, структури, форм і способів використання даних, що є в них.

З погляду наукових досліджень прикладної спрямованості й оперативно-розшукової практики найбільш значущими є оперативно-розшукові характеристики певних видів злочинів. Кожна з таких характеристик являє собою систематизовану сукупність відомостей про властивості об'єкта пізнання (декількох подібних видів, окремого виду або різновиду злочинів), істотних для наукового й практичного вирішення проблеми виявлення, попередження та розкриття злочинів певного виду засобами та методами ОРД, що у цілому спрямовано на підвищення ефективності ОРД і кримінального судочинства та реалізації кримінально-правової політики держави.

Висновок. Вищезазначене дозволяє дійти висновку, що оперативно-розшукова характеристика злочинів визначається нами як система відомостей про оперативно значущі ознаки злочинів певного виду, що забезпечує уявлення про їхні типові риси та особливості як об'єктів пошуку і фіксації при здійсненні ОРД, пошукові ознаки елементів складу цих злочинів, типові джерела отримання інформації про ці злочини, особливості фіксації фактичних даних про них, а також як інформаційна основа, що сприяє вибору найбільш ефективних сил, методів та засобів ОРД для здійснення пошуку і фіксації фактич-

них даних про злочини цього виду й розробленню науково обґрунтованих рекомендацій з пошуку та фіксації фактичних даних про ці злочини.

Водночас оперативно-розшукову характеристику злочинів можна розглядати і як процес пізнання оперативно значущих ознак злочинів та фіксації його результатів, і як сукупність методів (прийомів) аналітичного пошуку з виявлення та визначення ще не відомих даних про оперативно значущі ознаки злочинів на основі наявних відомостей про них.

Для теорії та практики ОРД важливим є також розкриття сутності оперативно-розшукової характеристики злочинів, що є предметом окремого дослідження.

Бібліографчні посилання

1. Худяков Ю.М. Значение и содержание оперативно-тактической характеристики раскрытия преступлений отдельных видов // Проблемы совершенствования деятельности аппаратов милиции и криминалистических подразделений. – М., 1979. – Вып. 2. – С. 46-48.
2. Тарсуков А.М., Шиенок В.П. Анализ теоретического подхода к выработке понятия “оперативно-тактическая характеристика” в теории оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел // Актуальные вопросы получения оценки и использования информации в оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел: Межвуз. сб. науч. трудов. – К., 1986. – С. 54-63.
3. Адамюк О.И. Содержание и теоретико-прикладные аспекты оперативно-тактической характеристики преступлений // Проблемы повышения эффективности первоначального этапа расследования преступлений. – Минск, 1999. – С. 36-42.
4. Лукьянчиков Е.Д. О соотношении криминалистической и оперативно-тактической характеристик преступления // Вісник ЛАВС МВС України. – 2003. – № 2. – С. 185-193.
5. Самойлов В.Г. Оперативно-розыскная тактика органов внутренних дел. – М., 1984.
6. Большая советская энциклопедия: в 30 т. – М., 1978. – Т. 28.
7. Сучасний тлумачний словник української мови. – Х., 2006.
8. Словарь русского языка. – М., 1953.
9. Словарь иностранных слов. – М., 1984.
10. Новый тлумачний словник української мови: у 3-х т. – К., 2003. – Т. 3.
11. Большой энциклопедический словарь: в 2-х т. – М., 1991. – Т. 2.
12. Юридична енциклопедія: в 6 т. – К., 1998. – Т. 6. – 2004.
13. Энциклопедический словарь: в 3 т. – М., 1955. – Т. 3.
14. Шиенок В.П. Оперативно-розыскная тактика раскрытия умышленных убийств. – Минск, 1989.
15. Басецкий И.И., Кабанов Г.Н., Шиенок В.П. Словарь оперативно-розыскной терминологии. – Минск, 1993.
16. Тарасенко В.Є. Роль і значення оперативно-розшукової характеристики злочинів при аналізі оперативної обстановки // Науковий вісник Львівського юридичного інституту. – 2004. – Спец. вип. № 1. – С. 3-7.
17. Пчолкін В.Д. Поняття характеристики злочинів у теорії оперативно-розшукової діяльності // Вісник ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України: Методологічні проблеми теорії та практики оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах. – 2004. – Спец. вип. № 2. – Ч. 1. – С. 67-76.
18. Ларичев В.Д. Оперативно-розыскная характеристика экономических преступлений: понятие и содержание // Оперативник (сыщик). – 2009. – № 1. – С. 11-16.
19. Шелухін М.Л. Поняття та структура оперативно-розшукової характеристики злочинів // Науковий вісник КНУВС. – Ч. 2. – 2007. – № 2 – С. 32-43.

Надійшла до редакції 03.02.2010 р.

Р.В. Бараннік

кандидат юридичних наук, доцент
(Запорізький юридичний інститут Дніпропетровського
державного університету внутрішніх справ)

УДК 341.432

СПІВРОБІТНИЦТВО ТА ДОПОМОГА У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Визначено поняття “міжнародне співробітництво у кримінальному судочинстві” та “правова допомога у кримінальних справах”, з’ясовано їх співвідношення. Міжнародну правову допомогу у кримінальних справах визначено як лише одну з форм сучасного міжнародного співробітництва в галузі боротьби зі злочинністю. Останнє включає також ряд інших заходів організаційно-правового, пошукового, інформаційного та іншого характеру, спрямованих на вирішення поставлених перед правоохоронними органами завдань.

Ключові слова: міжнародне співробітництво у галузі кримінального судочинства; міжнародно-правова допомога у кримінальних справах.

Определены понятия “международное сотрудничество в уголовном судопроизводстве” и “правовая помощь по уголовным делам”, выяснено их соотношение. Международная правовая помощь в уголовных делах определена в качестве лишь одной из форм современного международного сотрудничества в области борьбы с преступностью. Последнее включает также ряд других мероприятий организационно-правового, поискового, информационного и иного характера, направленных на выполнение поставленных перед правоохранительными органами задач.

Ключевые слова: международное сотрудничество в сфере уголовного судопроизводства; международно-правовая помощь по уголовным делам.

Notions “international cooperation in criminal justice” and “legal assistance in criminal cases” are defined, their correlation is cleared up. International legal assistance in criminal cases is defined as only one of the form of contemporary international cooperation in criminal justice. The latter also includes a number of other measures of organizational and legal, search, information and other measures aimed to achieving objectives put for law enforcement boddies.

Key words: international cooperation in criminal justice, international legal assistance in criminal cases.

Постановка проблеми. Активізація міжнародної співпраці, яка відбувається останнім часом, створює сприятливі умови для плідної взаємодії України з іншими країнами світової спільноти у напрямку

боротьби з транснаціональною злочинністю, лише окремими проявами якої є тероризм, організована економічна та комп'ютерна злочинність, торгівля людьми та інші особливо небезпечні види злочинів, які створюють серйозну небезпеку як для України, так і для всіх країн світу. До того ж сучасні проблеми боротьби зі злочинністю не можуть бути успішно розв'язані у межах однієї держави, оскільки відкритість кордонів унаслідок демократичних процесів сприяє поширенню транснаціональної злочинності.

Актуальність обраної тематики зумовлена тим, що за відсутності, на жаль, в Україні загальних та спеціальних кримінально-процесуальних положень щодо міжнародно-правової допомоги у кримінальних справах, а також за умов розходження у підходах окремих міжнародних документів до регламентації процедури міжнародної співпраці у цьому напрямку, залишається вкрай необхідним узагальнення наявних теоретичних підходів до визначення основних понять та складових елементів інституту міжнародно-правової допомоги у кримінальних справах, з метою надання методичної допомоги працівникам правоохоронних органів України щодо практичного здійснення міжнародного співробітництва у галузі боротьби зі злочинністю.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В Україні проблеми законодавчого регулювання кримінально-процесуальних відносин, що виникають у процесі співпраці з іноземними органами, вивчали Ю.П. Аленін, О.І. Виноградова, Т.С. Гавриш, В.М. Гребенюк, І.В. Лешукова, А.Г. Маланюк, В.Т. Маляренко, М.М. Михеєнко, М.І. Пашковський, А.С. Сизоненко, М.І. Смирнов та інші. Однак такі чинники, як сучасні тенденції розвитку кримінально-процесуальної науки, а також інтеграція України в цілому та її національного законодавства зокрема до Європейської спільноти вимагають нових, сучасних поглядів на деякі питання порушеної проблематики.

Метою нашого дослідження у рамках даної наукової статті є постановка та розв'язання окремих теоретичних питань співвідношення міжнародного співробітництва та правової допомоги у кримінальних справах. Поставлена мета зумовила необхідність **вирішення таких завдань**: 1) визначити поняття “міжнародне співробітництво у галузі кримінального судочинства”; 2) визначити форми міжнародного співробітництва у галузі кримінального судочинства; 3) визначити поняття “міжнародно-правова допомога у кримінальних справах”; 4) з'ясувати співвідношення міжнародного співробітництва та правової допомоги у кримінальних справах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зовсім нещодавно

питання правової допомоги у кримінальних справах традиційно розглядалися лише в рамках міжнародного права, а саме у контексті взаємних зобов'язань держав у галузі відправлення правосуддя, які включали в себе зобов'язання щодо розшуку та видачі злочинців, передання засуджених осіб для відбуття покарання, виконання вироків, здійснення кримінального переслідування, провадження окремих процесуальних дій та обміну юридичною інформацією.

Аналіз різного роду тлумачень, історії становлення нормативно-правової бази взаємної міжнародної правової допомоги, а також позицій, висловлюваних у юридичній літературі останніх десятиліть, показує, що до кінця ХХ століття норми, які відносяться до взаємної правової допомоги, з огляду на крайню їх нерозвиненість та обмеженість, в окремий самостійний правовий інститут не виокремлювалися і розглядалися винятково в рамках однієї галузі права – міжнародного (або міжнародно-публічного).

На сьогодні ж розвиток спеціальної договірної бази з питань здійснення міжнародної допомоги у кримінальних справах, а також виокремлення та диференціація таких процедур, як екстрадиція злочинців, передання кримінального переслідування, виконання окремих процесуальних дій тощо дають можливість впевнено говорити про оформлення правового інституту взаємної міжнародної допомоги у кримінальних справах.

Крім того, з розвитком відповідних договірних зобов'язань, механізм їх реалізації почав вимагати свого закріплення в нормах кримінально-процесуального права, оскільки саме воно являє собою ту систему закріплених на законодавчому рівні норм та процедур, що регулюють діяльність у напрямку досудового розслідування та подальшого розгляду кримінальних справ. Таким чином, становлення механізму реалізації відповідних міждержавних зобов'язань у напрямку здійснення правової допомоги у кримінальних справах, а також його розвиток у національному, перш за все – кримінально-процесуальному, праві дає можливість говорити про формування інституту взаємної правової допомоги у кримінальних справах саме як про сукупність кримінально-процесуальних норм [1, с. 16-26].

Разом із цим було б неправомірним розглядати правову допомогу у кримінальних справах лише з точки зору процесуальних аспектів, не торкаючись її міжнародно-правової основи, оскільки саме ця основа надає характерної специфіки кримінально-процесуальним нормам, які регулюють даний інститут. Саме цим пояснюється те, що сучасний інститут міжнародної правової допомоги необхідно розглядати як міжгалузевий, що стосується і міжнародного, і кримінально-процесуального права.

Аргументи щодо реального існування такого комплексного міжгалузевого інституту можна віднайти за допомогою його аналізу з точки зору основних типових ознак, притаманних будь-якому іншому правовому інституту. Як правило, серед юридичних критеріїв об'єднання тієї чи іншої сукупності норм у самостійний правовий інститут виділяють наступні: а) юридична єдність правових норм; б) повнота регулювання ними відповідної сукупності суспільних відносин; в) відокремленість норм, що утворюють правовий інститут, у частинах, главах чи інших структурних одиницях законів та інших нормативно-правових актів. Міжнародно-правова допомога у кримінальних справах, як правовий інститут, характеризується всіма названими ознаками.

В Україні відносини правоохоронних органів нашої держави з аналогічними установами зарубіжних країн у напрямку надання та отримання правової допомоги у кримінальному судочинстві врегульовані нормами, які закріплені у текстах міжнародних договорів, а також окремих статтях та розділах Кримінально-процесуального кодексу чи інших законів. Але, на жаль, на даний час становлення інституту міжнародної правової допомоги в рамках національного кримінально-процесуального права проходить лише етап свого становлення. Так, ст. 31 КПК України вказує тільки на те, що порядок зносин судів, прокурорів, слідчих і органів дізнання з відповідними установами іноземних держав, а також порядок виконання взаємних доручень визначається законодавством України і міжнародними договорами України. Ці білі плями нормативного характеру у національному кримінальному судочинстві потребують нагального вирішення, оскільки процесуальні дії, здійснювані як акт правової допомоги, як правило, проводяться за внутрішнім законодавством виконуючої держави і взаємодія держав у цьому напрямку на основі одних лише міжнародних договорів є неможливою. З огляду на це ефективність надання правової допомоги при розслідуванні злочинів і судовому розгляді кримінальних справ має бути забезпеченою розвинутим кримінально-процесуальним законодавством України. Жоден міжнародний акт не може гарантувати виконання державою передбачених у ньому зобов'язань, якщо ця держава сама не встановить чіткого механізму реалізації відповідних норм та не узгодить їх із внутрішнім законодавством [2, с. 123].

У контексті усього сказаного неабиякої важливості набуває чітке та правильне визначення поняття міжнародно-правової допомоги у кримінальних справах, а також визначення її місця в системі інших видів міжнародного співробітництва. Узагальнений аналіз юридичної

літератури відповідного напрямку показує, що на сьогодні до розуміння міжнародної взаємної правової допомоги у кримінальних справах існує два підходи. У вузькому розумінні міжнародно-правова допомога визначається як окрема форма міжнародного співробітництва, а розширене тлумачення трактує міжнародно-правову допомогу у кримінальному судочинстві як комплексний міжгалузевий інститут, який об'єднує декілька форм співпраці держав.

З огляду на це доцільно докладно зупинитися на питанні співвідношення таких понять, як “міжнародне співробітництво у сфері кримінального судочинства” і “міжнародна правова допомога у кримінальних справах”. Основна різниця між допомогою і співробітництвом полягає в характері тих дій, які здійснюються у випадку надання допомоги або здійсненні співробітництва у кримінальних справах.

Правова допомога передбачає виконання окремих дій, покликаних сприяти вирішенню певних питань, пов'язаних з розслідуванням, судовим розглядом і виконанням покарання в окремих кримінальних справах. Причому ці справи зачіпають, як правило, інтереси тієї держави, яка звернулася за допомогою. Співробітництво ж означає цілеспрямовану і постійну, спільну і узгоджену, широку за масштабами і різноманітну за формами та напрямками діяльність компетентних правоохоронних органів, яка стосується загальних інтересів держав, що співробітничать, і спрямована на досягнення єдиних цілей у боротьбі зі злочинністю [3, с. 24-25; 4, с. 62]. З огляду на вищесказане, слід підкреслити, що міжнародна правова допомога у кримінальних справах є лише одним з напрямків сучасного міжнародного співробітництва в галузі боротьби зі злочинністю. Останнє, крім того, включає також ряд інших заходів організаційно-правового, пошукового, інформаційного та іншого характеру, спрямованих на досягнення задач, що ставляться перед правоохоронними органами. До речі, здійснення таких заходів у рамках міжнародного співробітництва можливе не лише у зв'язку з порушеною кримінальною справою, але і з метою перевірки заяв та повідомлень про вчинені злочини або злочини, що готуються, для подальшого використання отриманої інформації при вирішенні питання про порушення кримінальної справи.

Таким чином, *під міжнародним співробітництвом у сфері кримінального судочинства ми будемо розуміти* врегульовану міжнародними договорами та внутрішньодержавним кримінально-процесуальним законодавством, засновану на принципі взаємності, різноманітну за напрямками і формами *взаємодію* правоохоронних і судових органів України з відповідними компетентними органами іноземних держав або міжнародних організацій, здійснювану на всіх стадіях

кримінального процесу, спрямовану на вирішення загальних завдань кримінального судочинства, пов'язану з порушенням, розслідуванням, розглядом і вирішенням кримінальних справ, виконанням прийнятих процесуальних рішень, а також захистом прав та законних інтересів осіб, що беруть участь у кримінальному судочинстві [5, с. 23].

Співробітництво держав у сфері кримінального судочинства здійснюється за наступними основними напрямками:

1) взаємодія з питань розробки міжнародних мінімальних стандартних правил функціонування судочинства;

2) взаємодія з питань криміналізації (декриміналізації) міжнародним товариством окремих суспільно-небезпечних діянь та визначення їх як міжнародних злочинів або злочинів міжнародного характеру;

3) формування та спільна участь у діяльності міжнародних органів юстиції, створення спеціальних підрозділів правоохоронних органів;

4) співробітництво у сфері оперативно-розшукової діяльності;

5) здійснення взаємної міжнародно-правової допомоги (виконання або сприяння в проведенні процесуальних дій на території іноземної держави; надання інформації, речових доказів, копій або оригіналів відповідних документів, оцінок експертів; розшук осіб, які ухиляються від кримінального переслідування або відбування покарання; розшук і повернення у встановленому порядку викрадених предметів, у тому числі автотранспорту та вогнепальної зброї, а також номерних цінних паперів та документів тощо);

6) видача (екстрадиція) осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів;

7) передача кримінального переслідування (кримінальної справи);

8) взаємодія з питань виконання вироку та інших судових рішень у кримінальних справах (передача засуджених осіб для відбування покарання; передача нагляду за умовно засудженими особами; виконання судового рішення в частині, яка стосується цивільного позову, тощо);

9) взаємодія з питань обміну інформацією, зокрема про можливість й умови надання правової допомоги; про злочини, що готуються або вчинені, та причетних до них осіб; про нові види наркотичних, психотропних речовин та про нові методи їх дослідження й ідентифікації; про юридичних осіб і об'єкти власності, які використовуються для легалізації доходів від злочинної діяльності; заснування спеціалізованих інформаційних банків тощо;

10) взаємодія з питань обміну досвідом роботи компетентних органів з попередження, припинення та розкриття злочинів, у тому числі проведення стажувань, консультацій, семінарів, інших загальних методичних, навчальних та наукових заходів, спрямованих, зокрема, на

підвищення кваліфікації працівників суду і правоохоронних органів.

Таким чином, ототожнення понять “міжнародна правова допомога у кримінальних справах” і “міжнародне співробітництво у сфері кримінального судочинства” є методологічно не вірним, оскільки вони не збігаються ні за обсягом та змістом дій, що проводяться, ні за характером та цілями здійснюваної діяльності.

У дослідженнях, присвячених проблемі міжнародного співробітництва у сфері кримінального судочинства, наводяться різні доктринальні визначення міжнародної правової допомоги у кримінальних справах, але перш ніж звернутися до їх аналізу, треба зазначити, що наукові уявлення про обсяг і зміст поняття “міжнародна правова допомога у кримінальних справах” змінювалися з розвитком міжнародного і кримінально-процесуального права, а також концепції співвідношення національної та міжнародної правових систем. У сучасному ж міжнародному праві поняття “міжнародно-правова допомога у кримінальних справах” одержало широке розповсюдження – воно є предметом правового регулювання ряду міжнародно-правових документів у даній сфері. Водночас слід зазначити, що чинні міжнародні угоди не містять дефініції розглядуваного поняття, а лише визначають обсяг взаємної правової допомоги, що може надаватися.

Аналіз юридичної літератури, в якій розглядаються питання визначення сутності і поняття міжнародної правової допомоги у кримінальних справах, а також відповідних міжнародних договорів у цій сфері, дозволяє виділити такі її характерні ознаки:

1) нормативно-правовою основою даної форми співробітництва є міжнародні нормативно-правові акти (договори, угоди, пакти, конвенції, протоколи тощо) та національне кримінально-процесуальне законодавство;

2) основним приводом до надання взаємної правової допомоги є міжнародне слідче чи судове доручення (прохання, клопотання, запит) компетентного органу запитуючої держави;

3) підставами виконання міжнародних слідчих чи судових доручень є комплекс умов:

4) нормативно-правові підстави: наявність міжнародного договору та відповідна регламентація внутрішньодержавним законодавством правової допомоги;

5) кримінально-правові підстави: визнання діяння, у зв'язку з яким запитується правова допомога, злочином за законодавством як запитуючої, так і запитуваної держави (за необхідністю); дотримання строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, передбачених національним кримінальним законом;

6) кримінально-процесуальні підстави: наявність порушеної кримінальної справи у запитуючій державі;

7) інші підстави: дотримання принципів надання міжнародно-правової допомоги; відсутність підстав, які перешкоджають наданню правової допомоги;

8) суб'єктами взаємної правової допомоги є компетентні органи запитуючої сторони (держави або міжнародної організації, що направляє запит про надання правової допомоги) та запитуваної сторони (держави або міжнародної організації, до якої звертаються про правову допомогу);

9) змістом діяльності в напрямку здійснення взаємної правової допомоги (або її предметом) є провадження на території запитуваної держави процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів;

10) метою взаємної правової допомоги є сприяння розслідуванню, розгляду і вирішенню кримінальної справи в запитуючій державі шляхом збирання і надання доказів, виконання окремих процесуальних рішень тощо запитуваною державою.

Виходячи зі сказаного, *міжнародну правову допомогу у кримінальних справах можна визначити як* передбачену міжнародними договорами, національним кримінально-процесуальним законодавством та засновану на принципі взаємності *форму* міжнародного співробітництва, що полягає у проведенні компетентними органами запитуваної держави на її території процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів у зв'язку з виконанням слідчих чи судових доручень та з метою сприяння розслідуванню, розгляду і вирішенню кримінальної справи, що знаходиться у провадженні компетентних органів запитуючої договірної сторони.

Таким чином, базовою характеристикою, що відрізняє міжнародно-правову допомогу у кримінальних справах від інших форм міжнародно-правового співробітництва, виступає те, що за умов її реалізації держава-замовник (запитуюча сторона) частково передає свою компетенцію щодо вирішення кримінальної справи, що знаходиться у її провадженні, іншій державі (запитуваній стороні). Саме повноваження щодо одержання доказів, виконання процесуальних дій та здійснення оперативно-розшукових заходів передаються під час взаємної правової допомоги компетентним органом однієї держави компетентному органу іншої держави. Передавання компетенції передбачає надання державою можливості збирання доказів у її власній кримінальній справі іноземними компетентними органами, а також наступне визнання доказів, одержаних за правилами закордонного кримінально-процесуального законодавства, допустимими і такими, що відповідають вимогам національного законодавства держави-замовника (запитуючої сторони).

На сьогодні процесуальне законодавство України не містить досить визначених правил про порядок взаємовідносин суддів, прокурорів, слідчих і органів дізнання з відповідними компетентними органами юстиції держав або міжнародних організацій і виконання ними доручень, не містить інших норм, присвячених наданню правової допомоги у кримінальних справах. Саме тому виконання великої кількості міжнародних договорів України здійснюється безпосередньо на підставі їх конкретних та подекуди специфічних положень, з урахуванням особливостей, визначених у законах про їх ратифікацію або про приєднання України, а також підзаконних національних нормативних документах.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, ще раз акцентуємо увагу на тому, що міжнародне співробітництво у сфері кримінального судочинства, у тому числі така його форма, як взаємна правова допомога у кримінальних справах, є важливим засобом боротьби зі злочинністю, оскільки дозволяє вести її на міжнародному рівні, незважаючи на незалежність суверенних держав. Основною метою такого міжнародного співробітництва є забезпечення, поряд зі збереженням власної національної юрисдикції, можливості кримінального переслідування осіб на територіях держав як ближнього, так і далекого зарубіжжя. Ця діяльність набуває позитивних характеристик лише за тих умов, коли швидкість і злагодженість співробітництва правоохоронних органів будуть вищі за темпи поширення транснаціональної злочинності.

Ефективність такого міжнародного співробітництва багато в чому залежить від його правової регламентації, причому важливим показником ефективності взаємодії є не тільки кількість наявних міжнародних актів та засобів внутрішньодержавного регулювання, але і їх здатність нормативно зумовити всі реально виникаючі правовідносини. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність подальшого удосконалення нормативної бази як на національному рівні кожної з договірних сторін, так і на рівні міжнародному.

Бібліографічні посилання

1. *Милинчук В.В.* Институт взаимной правовой помощи по уголовным делам. Действующая практика и перспективы развития. – М., 2001.
2. *Климович О.* Підстави застосування норм міжнародного права судами України та Польщі // Юридический вестник. – 2000. – № 4. – С. 121–125.
3. *Бастрыкин А.И.* Взаимодействие советского уголовно-процессуального и международного права. – Л., 1986.
4. *Гардоцкий Л.* Международное сотрудничество по уголовным делам // Законность. – 1979. – № 6. – С. 61–63.
5. *Смирнов М.І.* Особливості надання взаємної правової допомоги у кримінальних справах з використанням методу відеоконференцз'язку: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005.

Надійшла до редакції 26.10.2009 р.

А.П. Черненко

кандидат юридичних наук, доцент

А.Г. Шиян

доцент кафедри

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.22:342.92

ПРО ПРАВО ОРГАНУ ДІЗНАННЯ НА ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ НА СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Зроблено висновок, що здійснення особою, яка проводить дізнання, огляду місця події до порушення кримінальної справи не є складовою поняття «дізнання», а належать до засобів перевірки заяв та повідомлень про злочини на стадії порушення кримінальної справи. У свою чергу, цей висновок покладено в основу ствердження про те, що особа, яка проводить дізнання, має право на проведення огляду місця події до порушення кримінальної справи.

***Ключові слова:** орган дізнання, особа, яка проводить дізнання, порушення кримінальної справи, проведення слідчих дій.*

Сделан вывод, что осуществление лицом, производящим дознание, осмотра места происшествия до возбуждения уголовного дела не является составляющей понятия «дознание», а относится к средствам проверки заявлений и сообщений о преступлениях на стадии возбуждения уголовного дела. В свою очередь, этот вывод положен в основу утверждения о том, что лицо, производящее дознание, имеет право на проведение осмотра места происшествия до возбуждения уголовного дела.

***Ключевые слова:** орган дознания, лицо, производящее дознание, возбуждение уголовного дела, производство следственных действий.*

It is drawn a conclusion, that carrying out by the person making inquiry of survey of a place of incident before the beginning of investigation is not a component of concept "inquiry", and concerns to means of check of messages on crimes for stage of decision-making about the beginning of investigation. In turn this conclusion it is necessary in a basis of the statement that the person making inquiry has the right to carrying out of survey of a place of incident before decision-making about the beginning of investigation.

***Key words:** body of inquiry, the person making inquiry, decision-making about the beginning of investigation, carrying out of investigatory actions.*

Постановка проблеми. Сучасний стан кримінально-процесуального законодавства характеризується суперечливістю щодо визначення права органу дізнання на проведення огляду місця події до порушення кримінальної справи. Ряд норм КПК України передбачають таке право органу дізнання, а інші, всупереч першим, – забороняють. Такий стан кримінально-процесуального законодавства є суттєвою перепорою ефективної діяльності органів дізнання на місці виявлення злочину.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню питань повноважень органів дізнання присвячені праці О.В. Бауліна, В.В. Вапнярчука, І.М. Гуткіна, М.В. Джиги, К.А. Кіндірова, А.А. Козіна, В.М. Савицького, С.В. Слінька, С.М. Стахівського, Л.М. Лобойка, С.І. Лук'янця, В.М. Тертишника, Л.В. Юрченка та інших вчених і практиків. Проте спеціального дослідження для вирішення питання про право органів дізнання на проведення огляду місця події до порушення кримінальної справи не проводилось.

Метою цієї статті є вирішення питання про право органу дізнання на проведення огляду місця події до порушення кримінальної справи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до юридичної енциклопедії, слідство – це порядок збирання, процес закріплення, перевірки та оцінки доказів, або, як варіант, діяльність по збиранню, перевірці та оцінці доказів у кримінальній справі органом, уповноваженим на проведення слідства [1, с. 512]. Отже, слідча діяльність – це діяльність по доказуванню у кримінальній справі слідчого, на якого законом покладено обов'язок провадження досудового слідства. Але крім слідчого, обов'язок провадження у кримінальних справах, у відповідності до принципу публічності, покладено на органи дізнання, які покликані допомагати слідчому. На відміну від слідчого обов'язок, покладений на орган дізнання по провадженню слідчих дій, є дещо обмеженим, бо дізнання, як форма досудового розслідування, є не основною, більше того, не обов'язковою, а допоміжною формою досудового розслідування.

Ось саме таке твердження науковців, а так і вимога закону інколи стають на заваді ефективній роботі органів досудового розслідування, а точніше – органів дізнання.

Нам відомі факти, коли працівники органу дізнання першими дізналися про ознаки злочину і у відповідності до свого обов'язку провели першу слідчу дію, яка дозволена законом до порушення кримінальної справи – огляд місця події – та діяли відповідно до обстановки. На перший погляд все тут нормально і у відповідності з

законом, але це лише на перший погляд. У тих випадках, коли їх дії оскаржувалися, прокуратура та й інші правоохоронні органи, які оцінювали їх, не завжди визнавали такі дії органів дізнання правомірними. Ось на цю проблему сьогодні й хотілося звернути увагу. Дослідження питання про право органу дізнання на проведення слідчих дій на стадії порушення кримінальної справи є актуальним, бо його вирішення дасть можливість стверджувати про законність чи незаконність дій органів дізнання на місці виявлення злочину та діяти чи утриматися від таких дій як неправомірних. Вирішення цього питання й ставиться за мету у цій статті.

Причиною постановки такого питання для дослідження слугувало ще й те, що це питання чітко не виписано в законі, а науковці оцінювали його по-різному. Причому їх оцінки є кардинально протилежним. Одні говорять, що тут немає жодних проблем, органи дізнання мають таке право, інші – категорично заперечують таке право. Одні виходили з принципу публічності, а інші посилалися на закон, відповідно до якого по всіх злочинах провадження досудового слідства є обов'язковим, а дізнання можливе лише у разі відсутності можливостей у слідчого розпочати досудове слідство. На думку противників права органу дізнання на провадження слідчих дій, саме дозвіл слідчого, його ствердження про те, що він не може проводити досудове слідство, є дозволом на проведення дізнання або слідчих дій органом дізнання.

Думка перших не позбавлена логіки та й ґрунтується на вимогах закону, але й думка інших теж виглядає саме такою. Як же діяти практикам? Саме для практиків це питання є більш важливим, ніж для науковців, бо відмінність у поглядах науковців ніколи не оцінювалась як порушення закону, а ось дії практиків, зокрема органів дізнання, при невірному тлумаченні закону можуть бути визнані незаконними, відповідальність за які лягає на них. Це ще раз переконує у необхідності дослідження цього питання з метою його розв'язання на теоретичному рівні.

Одразу наголосимо, на нашу думку, хоч таке право органу дізнання чітко не виписано в законі, але воно є законним, бо, хоч і виглядає парадоксально, все ж на це вказують саме норми закону.

По-перше, відповідно до вимог ст. 4 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), окрім прокурора та слідчого, орган дізнання зобов'язаний в межах своєї компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину (право суду на порушення кримінальної справи обмежено лише справами приватного обвинувачення). По-друге, у відповідності до ч. 1-3 ст. 97 КПК органи дізнання зобов'язані приймати і в установленому порядку перевіряти й

вирішувати заяви та повідомлення про вчинені або підготовлювані злочини, в тому числі і в справах, які не підлягають їх віданню, вживати при цьому всіх можливих заходів, щоб запобігти злочину або припинити його. Коли необхідно перевірити заяву або повідомлення про злочин до порушення кримінальної справи, така перевірка здійснюється прокурором, слідчим або органом дізнання в строк не більше десяти днів шляхом відібрання пояснень від окремих громадян чи посадових осіб або витребування необхідних документів (ч. 4 ст. 97 КПК) [2, с. 268]. Коментуючи дану норму закону, автори Науково-практичного коментаря однозначно стверджують, що орган дізнання поряд з прокурором та слідчим має право провести огляд місця події. У п. 7 коментаря зазначається: «Перевірка заяв і повідомлень про злочини регламентована ч. 3 ст. 97 КПК. Вона здійснюється прокурором, слідчим і дізнавачем тоді, коли відомості про фактичні обставини події злочину неповно або неточно описані заявником, внаслідок чого виникає необхідність у збиранні додаткових матеріалів шляхом: відібрання пояснень від окремих громадян або посадових осіб; витребування необхідних документів. Як виняток закон дозволяє до порушення кримінальної справи робити огляд місця події (див. ч. 2 ст. 190 КПК)» [2, с. 271].

Противники права органів дізнання проводити слідчі дії до порушення кримінальної справи виходять, на наш погляд, з помилкового висновку, що такі слідчі дії слід оцінювати як передбачену законом форму досудового розслідування злочинів – дізнання.

Дізнання, як стверджують автори підручника «Кримінальний процес України» М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибко, може лише передувати попередньому (нині – досудовому) (Пояснення наше. – А.Ч., А.Ш.) слідству, але не замінювати його. А потім додають, «дізнання може становити лише початковий етап розслідування, причому тільки тоді, коли слідчий внаслідок певних поважних причин (хвороба, відраження, виконання нагальних слідчих дій в інших справах тощо) відразу не розслідує дану справу» [3, с. 204, 206]. Ми повністю погоджуємося з таким твердженням, але вважаємо, що дізнання має місце й в тому випадку, коли слідчий не може розпочати досудове слідство не тільки з поважних, але й з неповажних причин (запізнився, не вийшов на роботу тощо). Але чи є дізнанням огляд місця події, проведений до порушення кримінальної справи?

Отже, вирішення питання про правомірність проведення огляду місця події та й інших слідчих дій, що можуть бути проведені до порушення кримінальної справи органом дізнання, залежить від того, чи є ці слідчі дії дізнанням.

В.В. Вапнярчук, по суті, погоджується з наведеною вище думкою

про сутність дізнання і визначає, що дізнання – це початкова форма досудового розслідування, яка представляє собою врегульовану кримінально-процесуальним законодавством діяльність уповноважених законом державних органів і посадових осіб, що пов'язана з їх функціональним призначенням і виражається в провадженні слідчих дій до встановлення особи, яка вчинила злочин, що не є тяжким чи особливо тяжким, та провадження невідкладних слідчих дій при розслідуванні тяжких чи особливо тяжких злочинів з метою досягнення загальних завдань кримінального судочинства, зокрема забезпечення всебічності, повноти, об'єктивності досудового слідства, а також попередження, припинення і розкриття злочинів, з наступним направленням матеріалів справи слідчому в строк, встановлений законом, або її закриттям. Разом з тим він не відносить до дізнання, як виду діяльності органів дізнання, здійснення дослідчої перевірки. Визнаючи думку А.М. Донцова, який дійшов висновку, що «дізнанням слід вважати і перевірку заяв та повідомлень про злочини, яка здійснюється в процесуальній формі», В.В. Вапнярчук зауважив: «На заперечення цього погляду хотілося б відзначити лише, що норми, які регламентують дізнання, розміщені, в основному, в гл. 10 КПК, яка має однойменну назву. Процесуальна перевірка заяв і повідомлень про злочини регламентується нормами гл. 8 КПК «Порушення кримінальної справи», які розраховані на застосування не тільки органами дізнання, але й слідчими, прокурорами, судьями. Вже тільки одне розміщення норм, що регламентують перевірку заяв і повідомлень про злочини, і норм, що визначають зміст дізнання, в різних главах не дозволяє, на наш погляд, погодитись з висловленою думкою [4, с. 86-88].

На наш погляд, доводи В.В. Вапнярчука є доволі переконливими й повною мірою узгоджуються з думкою авторів Науково-практичного коментаря КПК, що нами наводилися вище. Суть їх ми вбачаємо у тому, що проведення органом дізнання, а вірніше, посадовою особою органу дізнання, огляду місця події й інших слідчих дій, що проводяться до порушення кримінальної справи, не є дізнанням, а є засобом перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин, тому ці слідчі дії можуть бути здійсненні особою, яка проводить дізнання, самостійно, без погодження із слідчим. А вже порушити кримінальну справу орган дізнання за власною ініціативою без погодження із слідчим не має права. Про те, що огляд місця події, котрий проводиться до порушення кримінальної справи, є засобом перевірки заяв та повідомлень про злочини, не заперечує жоден з вчених-процесуалістів та практиків. Про це говорили як у Радянські часи, так і у часи незалежної України. На цьому наголошували автори відомих підручників з

кримінального процесу: М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко [3, с. 188], В.М. Тертишник [5, с. 398, 400] та багато інших. Характеризуючи стадію порушення кримінальної справи, Л.М. Лобойко серед процесуальних засобів діяльності на цій стадії виділяє два види таких засобів: притаманні суто для цієї стадії та властиві стадії досудового слідства, але як виняток дозволені для проведення в стадії порушення кримінальної справи. Серед них Л.М. Лобойко називає й огляд місця події [6, с. 159]. Л.М. Лобойко у своїй роботі «Прийняття міліцією рішень за заявами і повідомленнями про злочини» наголошує саме на праві міліції, як органу дізнання, проведення огляду місця події [7, с. 68]. У своїй відомій роботі, присвяченій слідчим діям, С.А. Шейфер, говорячи про правові підстави проведення слідчих дій, наголошує, що слідчі дії (крім огляду) можуть проводитися відповідними посадовими особами тільки після порушення кримінальної справи [8, с. 61]. Хотілося б звернути увагу на те, що С.А. Шейфер наголошує на праві проведення до порушення кримінальної справи не лише огляду місця події, а взагалі огляду, тобто всіх його видів.

На нашу думку, навіть назвати представника (посадову особу) органу дізнання, який здійснює перевірку заяв, повідомлень чи іншої інформації про злочин, «особою, яка здійснює дізнання», у даному випадку немає жодних підстав. Цей представник органу дізнання не проводить дізнання, на чому наголошувалося вище, а лише здійснює дослідчу перевірку заяв чи повідомлень про злочини, тому логічно було б не називати його особою, яка проводить дізнання, але КПК не містить іншої назви його процесуального статусу. Можливо, і цей факт вплинув на те, що проведені ним слідчі дії до порушення кримінальної справи назвали дізнанням.

Якщо можна стверджувати, що органи дізнання мають право на проведення слідчих дій, що дозволені до порушення кримінальної справи, то виникає інше питання: А які саме слідчі дії дозволено проводити до порушення кримінальної справи?

На перший погляд, нами вже це питання досліджене повністю і на нього зроблено повну відповідь: до порушення кримінальної справи закон дозволяє проводити огляд місця події у невідкладних випадках (ч. 2 ст. 190 КПК), а арешт на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку з метою запобігання злочину може бути застосовано до порушення кримінальної справи (ч. 3 ст. 187 КПК). Але законом встановлено таке право органу дізнання лише на проведення огляду місця події, та ще й у невідкладних випадках, тобто на проведення лише одного з видів огляду за умови його невідкладності, а як бути коли необхідно провести інші види огляду? Таке питання може виникати у органів дізнання при огляді предметів, наприклад, порізаної сумки заявника при його звер-

ненні з заявою про крадіжку з неї, огляд автомобіля після його участі у дорожньо-транспортній пригоді тощо. Нам відомо, що такі огляди проводяться працівниками органів дізнання і оцінюються прокуратурою та судами як правомірні. На нашу думку, така практика є цілком законною, бо ці види огляду, так само як і огляд місця події, є перевіркою дією, різновидом саме огляду місця події. Але передбачаємо, що знайдуться автори, які матимуть іншу точку зору і як аргумент свого висновку стверджуватимуть, що так можна дійти до того, що й призначення експертизи, допити свідків тощо теж можна визнати перевірчими діями. Вважаємо такі аргументи доволі обґрунтованими, але ми не ставимо питання про розширення переліку слідчих дій, проведення яких дозволено до порушення кримінальної справи, ми лише говоримо, що поняття терміна «огляд місця події» не має чіткого визначення. Саме тому й допускаємо, що проведення огляду речей (предметів), транспорту, які будь-яким чином потрапили чи були у місці вчинення злочину (суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки злочину) і пов'язані з ним, слід визнавати такими, що належать до місця події. Зрозуміло, вирішення такого питання є окремою темою для дослідження, що й може бути визначено як подальший напрямок наукового дослідження, яке можливе в окремій роботі.

Висновки. Наведені нами доводи, на наш погляд, є переконливими і вказують на те, що органи дізнання в особі свого представника, що має процесуальний статус особи, яка проводить дізнання, має право на проведення слідчих дій, що дозволені до порушення кримінальної справи, так само як і будь-які інші перевірчі дії, або як їх ще іменують, засоби перевірки заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин, є законним. Разом з тим слід констатувати, що після проведення такої перевірки (що включає проведення слідчих дій) орган дізнання має право порушити кримінальну справу й провести дізнання лише з дозволу слідчого.

Бібліографічні посилання

1. Юридична енциклопедія: в 6 т. – К., 1998. – Т. 5.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України: Наук.-практ. коментар. – К., 2007.
3. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: Підруч. – К., 1999.
4. Ванярчук В. Сутність дізнання в кримінальному процесі України // Юридичний радник. – 2005. – № 1. – С. 85-88.
5. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: Підруч. – К., 2007.
6. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальне право: Курс лекцій. – К., 2008.
7. Лобойко Л.М. Прийняття міліцією рішень за заявами і повідомленнями про злочини. – Дніпропетровськ, 2003.
8. Шейфер С.А. Следственные действия. Система и процессуальная форма. – М., 1981.

Надійшла до редакції 11.11.2009 р.

Н.В. Бакуліна

слідчий

(Лінійне управління МВС України
на Придніпровській залізниці)

УДК 343.10

ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ І ПОВНОВАЖЕНЬ СУБ'ЄКТІВ, ЯКІ ПРОВАДЯТЬ ДІЗНАННЯ

Досліджено питання процесуальної самостійності особи, яка провадить дізнання, при прийнятті процесуальних рішень. Звернуто увагу на відсутність у законодавстві понять і повноважень начальника органу дізнання і особи, яка провадить дізнання. Досліджені різні погляди науковців на дану проблему.

Ключові слова: орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, начальник органу дізнання, повноваження.

Исследован вопрос процессуальной самостоятельности лица, производящего дознание, при принятии процессуальных решений. Обращено внимание на отсутствие в законодательстве понятий и полномочий начальника органа дознания и лица, производящего дознание. Исследованы различные взгляды ученых на данную проблему.

Ключевые слова: орган дознания, лицо, производящее дознание, начальник органа дознания, полномочия.

This article is devoted to question about attention legal decision by person of inquiry. To give the accent for absence the conceptions and proxies by chief of a body of preliminary investigation and person of inquiry in legislation. To examine the different scientifically opinions about this problem.

The key words: body of preliminary investigation, person of inquiry, chief of a body of preliminary investigation, proxy.

Постановка проблеми. Стаття 2 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) визначає: «Завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний».

Основну роль у розкритті злочинів відіграють органи кримінальної юстиції і виконання ними поставлених завдань неможливе без прийняття законних і обґрунтованих процесуальних рішень. Особи, які здійснюють дізнання, складають найбільшу частку в структурі ор-

ганів кримінальної юстиції, першими реагують на прояви злочинності і відіграють суттєву роль у процесуальному доказуванні практично в кожній кримінальній справі. Але зібрати достатньо доказів або діяти при провадженні дізнання відповідно до обстановки, що склалась, особі, яка провадить дізнання, перешкоджає відсутність самостійності при прийнятті певних рішень або заборона провадити певні дії без відповідного затвердження, що призводить до затягування часу на доказування події злочину або встановлення винних в його вчиненні. Такі практичні проблеми в першу чергу пов'язані з відсутністю правової регламентації діяльності повноважних суб'єктів дізнання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблеми прийняття процесуальних рішень особою, яка провадить дізнання, та різне тлумачення понять, які зустрічаються в процесуальних нормах, що регламентують провадження дізнання, привертають увагу різних науковців вже багато років. Дослідженням даної проблеми займаються такі процесуалісти, як: О.В. Баулін, В.С. Зеленецький, Л.М. Лобойко та ін. Їхні дослідження містять різноманітні пропозиції усунення недоліків діяльності особи, яка провадить дізнання. В даній статті, шляхом аналізу та синтезу багатьох ідей науковців, буде запропоновано узагальнюючий підхід і нові варіанти вирішення проблеми.

Мета. З метою визначення понять і повноважень суб'єктів, які провадять дізнання, необхідно виконати такі завдання: 1) проаналізувати чинні процесуальні норми і звернути увагу на проблему неоднозначного їх розуміння; 2) порівняти погляди науковців на дану тему; 3) висвітлити практичні труднощі; 4) внести пропозиції щодо подолання існуючих проблем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дізнання – одна з форм попереднього розслідування, яка являє собою процесуальну діяльність спеціально уповноважених на те законом органів, пов'язану із збиранням, перевіркою і оцінкою доказів з метою всебічного, повного й об'єктивного встановлення події злочину, осіб, винних у скоєнні злочину, та інших обставин, які мають значення для правильного вирішення кримінальної справи [1, с. 153].

Стаття 101 КПК України до органів дізнання відносить: міліцію; податкову міліцію; органи безпеки; начальників органів управління Військової служби правопорядку у Збройних Силах України та їх заступників з питань провадження дізнання; командирів кораблів; митні органи; начальників установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, лікувально-трудових профілакторіїв; органи державного пожежного нагляду; органи прикордонної служби; капітанів морських суден, що перебувають у далекому плаванні; командирів підрозділів Державної

спеціальної служби транспорту*.

Звернемось до норм КПК України. Згідно зі ст. 4 КПК України, *орган дізнання* зобов'язаний в межах свої компетенції порушити кримінальну справу в кожному випадку виявлення ознак злочину, вжити всіх передбачених законом заходів до встановлення події злочину, осіб, винних у вчиненні злочину, і до їх покарання. За ст. 23 КПК України, *орган дізнання* зобов'язаний виявляти причини і умови, які сприяли вчиненню злочину. У ч. 4 ст. 97 КПК України зазначено, що, коли необхідно перевірити заяву або повідомлення про злочин до порушення справи, така перевірка здійснюється *органом дізнання* в строк не більше 10 днів шляхом відібрання пояснень від окремих громадян чи посадових осіб або вилучення необхідних документів. Одночасно в ст. 22 КПК України зазначено, що обов'язок вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що обтяжують чи пом'якшують його відповідальність, має *особа, яка провадить дізнання*.

Якщо далі аналізувати статті КПК України, то можна відзначити, що в одних статтях в якості суб'єкта, повноважного приймати рішення і здійснювати дії, називається особа, яка провадить дізнання (наприклад, ст. 21, 26, 49-53, 60, 66), а в інших (наприклад, ст. 4, 29, 65, 94) – орган дізнання. Так кого ж має на увазі законодавець, коли говорить про орган дізнання: начальника цього органу чи саму особу, уповноважену ним на провадження дізнання? Хоча в КПК України відведено спеціальну статтю 32, яка містить роз'яснення значення термінів Кодексу, і главу 3 «Учасники процесу. Їх права і обов'язки», визначення понять: «орган дізнання», «начальник органу дізнання» і «особа, яка провадить дізнання», не існує. Стосовно останніх двох понять, то їх визначення не викликають спірних поглядів, бо під начальником органу дізнання розуміється посадова особа, яка очолює відповідний орган, а під особою, яка провадить дізнання – посадова особа органу дізнання, уповноважена начальником на провадження дізнання. Виходячи з повноважень органів дізнання (ст. 103 КПК України), керуючись ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (оперативно-розшукова діяльність в Міністерстві внутрішніх справ України здійснюється оперативними підрозділами), особою, яка проводить дізнання, може бути, наприклад, оперуповноважений карного розшуку, відділу по боротьбі з економічною злочинністю та інші уповноважені на це начальником працівники. Та-

* В цій статті проблеми розглядатимуться на прикладі такого органу дізнання, як міліція.

кож необхідно приділити увагу і такому поняттю, як «дознавач», якого не існує в КПК України. Дознавач – це посадова особа, посада якої спеціально передбачена штатним розкладом ОВС, що уповноважена провадити дізнання. Дознавач, по суті, має ті ж повноваження що й особа, яка провадить дізнання. На практиці дознавачі переважно провадять слідчі дії, а не оперативно-розшукові; часто виконують роботу слідчих при великому навантаженні останніх, а в подальшому і займають їх місця. Навіть у деяких ОВС склалось неписане правило: щоб стати слідчим необхідно спочатку попрацювати на посаді дознавача. Однак дознавач відрізняється від особи, яка провадить дізнання, лише тим, що він виконує свої функціональні обов'язки на постійній основі, а особа, яка провадить дізнання, уповноважена це робити за призначенням начальника органу дізнання по конкретній справі. Але і дознавач і особа, яка провадить дізнання, мають однакові повноваження, які не знайшли свого відображення в процесуальному Законі.

Що стосується терміна «орган дізнання», то він викликає найбільше дискусій у науковців.

Так, С.В. Слинько, А.А. Козина, Л.В. Юрченко вважають, що орган дізнання – це державна установа, а процесуальні повноваження між співробітниками такої установи залежать від внутрішньовідомчої організації діяльності органу дізнання [2, с. 16]. І. Гуткін також говорить про орган дізнання, як установу, а провадження дізнання відносить до специфічних повноважень керівника і наголошує, що, якщо законом начальнику органу дізнання надані певні повноваження, він повинен здійснювати їх сам і не має права на делегування таких повноважень [3, с. 6]. А.П. Кругліков ставить знак рівності між начальником органу дізнання і особою, яка провадить дізнання [4, с. 7]. Опонент цієї точки зору К.А. Киндилов зазначає: якщо начальник органу дізнання виступає як особа, яка провадить дізнання, він вже не може бути начальником, бо в нього повинен бути статус дознавача [5, с. 160].

Крім того, повноваження начальника органу дізнання також не визначені, а сам він згадується лише раз – у ст. 426 КПК України, де регламентовано порядок надіслання матеріалів до суду при здійсненні провадження за протокольною формою досудової підготовки матеріалів.

Слід підкреслити, що на практиці особи, які провадять дізнання, майже не мають процесуальної самостійності і залежать у питаннях прийняття багатьох рішень від начальника органу дізнання.

Як зазначає В. Кузнєцов: «Коло процесуальних повноважень особи, яка провадить дізнання, досить широке. Закон наділяє її певними правами, які вона може реалізувати під час розслідування кримінальних справ (ст. 26, 49, 50, 51 52, 60, 67, 79, 167, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 190, 193,

196 КПК України), а також покладає на неї певні обов'язки (ст. ст.22, 53, 60, 62, 67, 85 КПК України). Водночас серед суб'єктів кримінального процесу, які мають владні повноваження, особа, яка провадить дізнання, має найменшу процесуальну самостійність” [6, с. 74].

Проблема складається в першу чергу з того, що дізнавач знаходиться у повному підпорядкуванні начальника органу дізнання і основні процесуальні рішення без його згоди приймати не уповноважений. Процесуальна незалежність під час дізнання притаманна лише начальнику органу дізнання, – підкреслює О. Баулін, – він наділений власною процесуальною самостійністю, яка дозволяє йому особисто провадити дізнання або під час дізнання брати участь у проведенні окремих слідчих дій чи прийнятті процесуальних рішень, а також приймати рішення виняткової компетенції органу дізнання шляхом затвердження підготовлених особою, яка провадить дізнання, постанов чи протоколів, а про процесуальну незалежність дізнавача взагалі говорити не можна [7, с. 117]. З приводу цього В. Слободянюк також засвідчує, що “на практиці негативним є те, що особа, яка провадить дізнання, перебуває у відомчій і службовій залежності від начальника органу дізнання, який впливає на його процес” [8, с. 68].

Звідси й постає питання про необхідність затвердження начальником органу дізнання постанов особи, яка провадить дізнання, на стадіях порушення кримінальної справи і досудового розслідування.

При розгляді даного питання з'являються прибічники ідеї необхідності такого затвердження та їх опоненти.

Одні вчені вважають, що затвердження потребують найбільш важливі процесуальні рішення особи, яка провадить дізнання, які суттєво впливають на подальшу діяльність у кримінальній справі. Це повноваження щодо направлення справи (її порушення, зупинення, відновлення, закриття, передача слідчому) та застосування заходів процесуального примусу (затримання, арешт, обшук, накладення арешту на майно) [9, с. 165].

Опонент цієї точки зору І. Гуткін наголошує, що начальник органу дізнання не має усіх повноважень органу дізнання і що вони можуть бути реалізовані без його відома, а вимога про затвердження процесуальних рішень означає, по суті, обмеження прав, що надані законом особі, яка провадить дізнання [2, с. 6]. Тобто вчений говорить про орган дізнання як про колектив співробітників, які реалізують різноманітні повноваження цього органу.

Однак і перша, і друга сторони таку проблему пояснюють недоліками законодавства, які полягають в тому, що діяльність начальника відповідної установи не знайшла належного відображення в законі.

Аналізуючи різні погляди науковців, слід зазначити, що кожен з них

має певні переваги, але необхідно звернути увагу на доцільність затвердження постанов особи, яка провадить дізнання, в конкретних ситуаціях.

Візьмемо приклад: особа, яка провадить дізнання, виїжджає на місце пригоди вночі, де безпосередньо виявляє ознаки злочину. У зв'язку з обстановкою в неї виникає необхідність провести невідкладні слідчі дії, такі, наприклад, як обшук, вилучення, допит підозрюваних, свідків, впізнання, затримання. Але до прийняття рішення про порушення кримінальної справи проводити такі слідчі дії заборонено. Крім того, у визначених законом випадках, необхідно отримати рішення суду або згоди прокурора.

У такому випадку особа, яка провадить дізнання, або порушує закон і проводить такі слідчі без порушення кримінальної справи, або витрачає час на затвердження постанови начальником органу дізнання, отримання рішення, згоди прокурора, які вночі не працюють, і тим самим втрачає можливість отримання доказів, тобто і розкриття злочину в цілому.

Одночасно адміністративне законодавство (ст. 264 КУпАП) передбачає такі адміністративно-процесуальні дії, як огляд особи та огляд речей, які з урахуванням їх змісту, сутності, ступеня обмеження конституційних прав і свобод громадян не відрізняються від обшуків, бо являють собою примусове обстеження особи або її речей з метою вилучення певних речових доказів.

Є вчені, які вважають, що “всі невідкладні слідчі дії можуть здійснюватися до винесення рішення про порушення кримінальної справи”. При цьому провадження таких дій повинно мати невідкладний і винятковий характер, бути спрямованим на встановлення підстав для порушення кримінальної справи, не повинно замінюватися провадженням інших процесуальних дій [10, с. 89].

Дану проблему також досліджували С.Г. Алабаш та А.О. Шульга, які пропонують у ст. 190 КПК внести нову частину про право органу дізнання, слідчого, прокурора або суду у невідкладних, чітко окреслених законодавством випадках, при безпосередньому виявленні ознак злочину проводити їх фіксацію та вилучення без винесення постанови судом з негайним порушенням кримінальної справи [11, с. 30].

А.П. Черненко та А.Г. Шиян також звертають увагу на необхідність надання права органу дізнання на проведення слідчих дій, що проводяться до порушення кримінальної справи, і пропонують доповнити ч. 4 ст. 97 КПК правом особи, яка провадить дізнання, при наявності підстав, зазначених у ч. 3 ст. 187 кодексу, на проведення огляду місця події та арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку при наявності загрози втратити докази у разі зволікання з їх проведенням» [12, с. 133].

Усі наведені вище пропозиції свідчать про проблеми досягнення завдань кримінального судочинства, пов'язані з подвійними витратами

часу на доказування факту вчинення злочину. Беручи до уваги той факт, що практично всі оперативно-розшукові заходи і слідчі дії по встановленню обставин злочину та винних у його вчиненні осіб здійснюють органи дізнання, то ці проблеми і стосуються їх у першу чергу.

Виходячи з вищевикладеного, необхідно підкреслити, що проблема процесуальної самостійності особи, яка провадить дізнання, вже досить давно турбує науковців, а на практиці створює перешкоди при реалізації принципу швидкого і повного розкриття злочинів. Відсутність правової регламентації даного питання вже давно повинна бути вирішеною в сторону надання більшої самостійності при прийнятті процесуальних рішень особі, яка провадить дізнання. І повинно це обґрунтовуватись в першу чергу тим, що затягування досудового розслідування, перешкоджання швидкому і повному розкриттю злочинів та викриттю винних або взагалі надання можливості особам, що вчинили злочин, знищити докази своєї причетності, неприпустимо.

Для подолання існуючих проблем необхідно:

По-перше: дати визначення понять суб'єктів, що провадять дізнання, для однозначного їх розуміння. Якщо звернутись до законотворчої діяльності Верховної Ради України, то, згідно з п. 33 ст. 6 проекту КПК, начальником органу дізнання є службова особа органу дізнання, яка очолює відповідний підрозділ, або його заступник, які діють у межах своєї компетенції; а особою, яка здійснює дізнання – службова особа, якій органом дізнання доручено здійснювати досудове розслідування у формі дізнання (п. 37 ст. 6). Але поняття “орган дізнання” залишилося невизначеним.

Серед різноманітних поглядів науковців найбільш раціональними є ті, які говорять про орган дізнання як про установу. Не можна урівнювати такі поняття як «орган дізнання» і «начальник органу дізнання», бо орган дізнання – це сукупність співробітників, тобто колектив, а начальник органу дізнання – це лише його представник [3, с. 6].

Якщо з усіх точок зору вибрати по основній, найбільш вдалій ідеї і об'єднати їх в одне визначення, то результат може бути наступним: орган дізнання – це сукупність співробітників, суб'єктів провадження дізнання як форми досудового розслідування, представником яких є начальник органу дізнання, наділений процесуальними повноваженнями, на яких покладається вжиття необхідних оперативно-розшукових заходів та проведення слідчих дій з метою розкриття злочину і встановлення осіб, котрі його вчинили.

Іншим варіантом усунення суперечок щодо теоретичного визначення поняття органу дізнання може бути вилучення з КПК України (за винятком ст. 101, де дається перелік органів дізнання) такого поняття, як орган дізнання, а вживання лише понять: «особа, яка прова-

дить дізнання» та «начальник органу дізнання».

По-друге: визначити і процесуально закріпити повноваження начальника органу дізнання. При цьому врахувати неприпустимість перешкоджання швидкому і повному розкриттю злочинів при здійсненні контролю за підлеглими, можливість участі в провадженні дізнання.

По-третє: визначити і процесуально закріпити повноваження особи, яка провадить дізнання, з врахуванням пропозицій щодо права на самостійне проведення невідкладних процесуальних дій до порушення кримінальної справи або в межах її провадження, якщо зволікати не дозволяють обставини. Однак слід зазначити, що вищевказаний проект КПК передбачає повноваження і начальника органу дізнання, і особи, яка провадить дізнання, але статус дізнавача в його нормах ще більш погіршився, бо згідно з п. 2. ст. 101 проекту рішення, рішення особи, яка здійснює дізнання, набувають законної сили після їх затвердження начальником органу дізнання. Якщо у такому вигляді ця норма буде ухвалена, то проблеми, що були досліджені, стануть ще гострішими, бо їх вирішення залежить від надання більшої самостійності особі, яка провадить дізнання, а не повному її обмеженні.

На основі проведеного у цій статті дослідження можна зробити наступні **висновки**: 1) невизначеність у КПК України понять суб'єктів дізнання призводить до неоднозначного розуміння суб'єкта, котрий наділяється правом на проведення певних процесуальних дій; 2) відсутність правової регламентації повноважень начальника органу дізнання та особи, яка провадить дізнання, відображається у практиці з провадження дізнання; 3) надання більшої процесуальної самостійності особі, яка провадить дізнання, на проведення дій до порушення кримінальної справи і позбавлення необхідності обов'язкового затвердження певних процесуальних рішень скоротить час розкриття злочину і підвищить ефективність збирання доказів та викриття винних осіб.

Тема понять і повноважень суб'єктів, які провадять дізнання, розглянута на прикладі міліції – одного з органів, повноважних провадити дізнання. Розглянуті у цій статті проблеми є характерними й для інших органів дізнання. Тому для повного опрацювання обраної теми потрібно здійснювати подальші дослідження. Останні є доцільними за такими **напрямами наукових розвідок**: 1) виявлення інших, окрім визначених у цій статті, проблем, пов'язаних з відсутністю визначень понять і повноважень суб'єктів дізнання; 2) порівняльно-правовий аналіз поняття органів дізнання, що являють собою колектив, і органів, до яких закон відносить окремих осіб – командирів, начальників тощо; 3) дослідження доцільності внесення до переліку органів дізнання командирів підрозділів Державної спеціальної служби транспорту.

Бібліографічні посилання

1. Юридичний словник-довідник. – К., 1996.
2. *Слинько С.В., Козина А.А., Юрченко Л.В.*, Полномочия органа дознания. – М., 1998.
3. *Гуткин И.М.* Вопросы совершенствования процессуального и организационного руководства в сфере дознания // Совершенствование уголовно-процессуальной деятельности органов внутренних дел: Труды Академии МВД СССР. – М., 1984.
4. *Кругликов А.П.* Правовое положение органов и лиц, производящих дознание, в советском уголовном процессе. – Волгоград, 1986.
5. *Киндиоров К.А.* Правовое положение начальника органа дознания и лица, производящего дознание (дознавателя) // Вісн. Луганськ. ін.-ту внутр. справ. – 2000. – № 3.
6. *Кузнєцов В.* Вдосконалення правового регулювання відносин між особою, яка провадить дізнання, та начальником органу дізнання при розслідуванні кримінальних справ // Прокуратура, людина, держава. – 2004. – № 8.
7. *Баулін О.В.* Дізнавач як процесуально самостійний суб'єкт досудового розслідування // Право України. – 2002. – № 4.
8. *Слободянюк В.* Дізнання: історія, сучасність, перспектива // Прокуратура, людина, держава. – 2005. – № 4.
9. *Михеєнко М.М., Шибіко В.П., Дубинський А.Я.* Науково-практичний коментар Кримінально-процесуального кодексу України. – К., 1997.
10. *Кожєвников О.А.* Предмет прокурорского надзора за законностью возбуждения уголовного дела // Актуальные проблемы советского уголовного процесса: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1987.
11. *Алабаш С.Г., Шульга А.О.* Проблеми вилучення органами дізнання, слідчим та прокурором носіїв доказової інформації до порушення кримінальної справи у разі безпосереднього виявлення ними ознак злочину // Актуальні проблеми кримінального судочинства України: Матеріали наук.-практ. конф. – Донецьк, 2004.
12. *Черненко А.П., Шиян А.Г.* Про право органу дізнання на проведення слідчих дій // Слідча діяльність: проблеми теорії та практики: Матеріали наук.-практ. конф. та круглого столу (22 і 26 травня 2008 р.). – Дніпропетровськ, 2008.

Надійшла до редакції 18.01.2010 р.

Є.О. Годованець

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.121.4

ПРОБЛЕМИ „ЗАХИСТУ” У ДОКАЗУВАННІ НА СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Здійснено аналіз проблем „захисту” у доказуванні на стадії судового розслідування, на підставі чого висуваються пропозиції щодо удосконалення судового слідства, зміни його процесуальної форми та надання сторонам обвинувачення і захисту абсолютної рівності у доказуванні. Зокрема пропонуються зміни до ст.ст. 22, 67 КПК України.

Ключові слова: *судове слідство, обвинувачення, захист, докази, рівність сторін обвинувачення і захисту, змагальність сторін,*

законні права й інтереси громадян.

Осуществлен анализ проблем „защиты” в доказывании на стадии судебного расследования, на основании чего выдвигаются предложения относительно усовершенствования судебного следствия, изменения его процессуальной формы и предоставления сторонам обвинения и защиты абсолютного равенства у доказывании. В частности предлагаются изменения к ст.ст. 22, 67 УПК Украины.

Ключевые слова: судебное следствие, обвинение, защита, доказательства, равенство сторон обвинения и защиты, состязательность сторон, законные права и интересы граждан.

Realizable analysis of problems „defance” in proving on the stage of judicial investigation, on the basis of what is thrown out suggestions in relation to the improvement of judicial investigation, change of his protsesual'noy form and grants to the sides of accusation and defence of absolute equality at proving. The changes to the articles 22, 67 of code Criminal Ukraine are offered in particular.

Key words: judicial investigation, accusation, defence, proofs, equality of sides of accusation and defence, sostyazatel'nost' of sides, sound titles and interests of citizens.

Постановка проблеми. Однією з найболючіших проблем є реалізація громадянами права на судовий захист. Суди є основною ланкою національної системи захисту прав людини. На цій стадії кримінального процесу вирішується основне питання судочинства – винувата чи ні особа, притягнута до кримінальної відповідальності. Тільки докази, досліджені в ході судового слідства, можуть бути покладені в основу вироку суду. Людина, яка підозрюється та обвинувачується державою у вчиненні злочину, перебуває у значно гіршому становищі, ніж держава, оскільки не має тих можливостей для захисту, що має держава для обвинувачення [4, с. 134]. Отже, усі засоби та можливості кримінального закону повинні бути спрямовані на встановлення та забезпечення рівноваги між захистом і обвинуваченням на усіх стадіях кримінального процесу.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Аналізуючи низку праць з цього питання, слід зазначити, що вчені висловлюють різні погляди на проблеми захисника у доказуванні на стадії судового розслідування. Але усі погоджуються в одному, – відсутності дійсної змагальності сторін та неупередженому законному рішенні суду. Ці проблеми досліджувалися в деяких працях Д.П. Фіолевського, В. Маляренка, В.М. Тертишника, Я.П. Зейкана, С.Я. Фурси, І.Ю. Гловацького. Автори у цих працях та наукових дослідженнях звертали увагу на проблеми захисника у доказуванні на стадії судового розслідування, проте системного аналізу зазначених проблем не проводилось.

Метою цієї статті є аналіз проблем „захисту” у доказуванні на стадії судового розслідування та шляхи вирішення цих проблем на за-

конодавчому рівні. Для досягнення цієї мети необхідно виконати наступні завдання: 1) проаналізувати, які проблеми доказування існують на стадії судового розслідування у „захисту”; 2) дослідити, як ці проблеми можливо розв’язати; 3) вирішити, які зміни необхідно внести до Кримінально-процесуального кодексу України для надання захиснику всіх можливостей у доказуванні в ході судового слідства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Судове слідство є центральною, головною частиною розгляду кримінальної справи, завданням якої є дослідження й оцінка доказів у справі на основі принципів кримінального процесу, а саме: гласності, усності, безпосередності процесу та змагальності сторін. Стадія судового розгляду справи – це та стадія, в ході якої найбільш повно реалізується кримінально-процесуальне доказування. На стадії судового розгляду головна увага приділяється перевірці та оцінці доказів і їх джерел, зібраних органами досудового слідства та захисником.

Одним із конституційних принципів правосуддя є змагальність сторін. Стаття 16-1 КПК України розкриває його як рівність сторін обвинувачення і захисту в їх правах і свободу в представленні доказів, їх дослідженні та доведенні їхньої переконливості перед судом. Усе зрозуміло і очевидно: обвинувачення (прокурор) і захисник наводять докази і докладають всіх зусиль, щоб переконати суд у їхній достовірності, а суддя неупереджено вислуховує їх, перевіряє та приймає єдино правильне, законне рішення.

Проте це все теоретично. Що ж відбувається насправді? Та сама ст.16-1 КПК України містить незначне доповнення: «Суд, зберігаючи об’єктивність і неупередженість, створює необхідні умови для виконання сторонами їхніх процесуальних обов’язків і здійснення наданих їм прав». На практиці це означає, що обвинувачення, замість того щоб представляти суду докази, перекладає цей свій обов’язок на суд. Обвинувач заявляє клопотання про виклик свідків, витребування документів тощо. Після чого суд має направляти повістки й відповідні запити. У випадку неявки свідків і невиконання запитів виносити постанову про їх примусовий привід і контролювати виконання цієї постанови, повторно направляти запити. У результаті виходить, що, заявивши клопотання, обвинувачення чекає, коли суд доб’ється їхнього виконання. У кращому випадку прокурор може посприяти тому, що органи міліції, на які покладено обов’язок з виконання примусових приводів, надать рапорти своїх працівників, що доставити зазначених у постанові осіб на судове засідання неможливо через їхню відсутність за зазначеною судом адресою. Ні для кого не секрет, що такі рапорти нерідко пишуть, не виходячи з кабінету. Проте суд приймає їх і, визнаючи

причину неявки свідка поважною, оголошує показання, надані ним у ході досудового слідства, й у вирокі посилається на них як на доказ.

Захисник також заявляє у суді клопотання про виклик свідків та вистеребування документів, але використовує це, як єдиний спосіб доказування, так як КПК України не надає йому право збирати докази та вимагати документи з застосуванням будь-якого примусу для цього. У захисника немає іншої можливості представити необхідні для суду виправдувальні або спростовні докази і, навпаки, прокурор використовує це право винятково для спрощення доказування пред'явленого обвинувачення.

Поширені випадки, коли внаслідок неякісного розгляду справ, який ґрунтується тільки на доказах, отриманих на досудовому слідстві, помилково виносяться вирокі стосовно невинних людей. Як правило, матеріали слідства в частині допитів обвинуваченого, потерпілого та свідків не відповідають дійсним обставинам справи, оскільки, за умови відсутності захисника на стадії досудового розслідування, можливий тиск як на підозрюваного, так і на свідків, що також надає перевагу обвинуваченню. Зокрема при першому допиті обвинуваченого, який відбувається, як правило, відразу після затримання підозрюваного, слідчі органи намагаються чинити психологічний тиск на обвинуваченого твердженнями про вину підозрюваного або питаннями, що містять в собі натяк на вину. Така поведінка слідчого викликана відсутністю доказів вини обвинуваченого, але певною мірою може бути використана як тактична модель обвинувачення. Всім відомо, що є факти отримання доказів на досудовому слідстві з порушенням прав людини, застосуванням недозволених методів ведення слідства, тортур і іншого нелюдського поводження з підозрюваним. Значною мірою це, на жаль, робиться, як і раніше, заради підвищення відсотку розкриття злочинів.

При розгляді кримінальних справ судді часто не виявляють вимогливості до якості матеріалів досудового слідства, не звертають уваги на заперечення захисника щодо недопустимості та неналежності доказів обвинувачення, виносять обвинувальні вирокі у справах, що розслідувалися з істотними порушеннями норм закону, виконуючи функцію кримінального переслідування. При цьому суддя упереджено, заздалегідь приймає рішення на підставі доказів, які є у матеріалах досудового слідства. Роль захисника при цьому зводиться до звичайної присутності на суді для формального виконання кримінальної процедури.

Перша проблема захисту на стадії судового слідства починається при попередньому розгляді справи суддею. Як правило, захист не має можливості бути присутнім при цьому розгляді. Попередній розгляд справи здійснюється суддею одноосібно з обов'язковою участю прокурора. Відповідно до ст. 240 КПК України захисника повідомляють про

попередній розгляд справи, але явка його не обов'язкова, що дає можливість суду не повідомляти його про попередній розгляд справи, щоб він „не заважав” справі, а вирішувати всі питання „тет-а-тет” з обвинуваченням. На цій стадії суд позбавляє захисника права з'ясувати чи немає підстав для припинення справи, призупинення справи або повернення її прокурору, чи немає підстав для притягнення до кримінальної відповідальності інших осіб, розгляд скарг на дії особи, яка провадила дізнання, а також на дії слідчого та прокурора, які допустили такі порушення, без усунення яких справа не може бути призначена до розгляду, вияснити деякі деталі й обставини, що дають підставу зробити висновки щодо позиції обвинувачення, якщо підзахисний перебуває під вартою, подати додаткові аргументи та пояснення щодо можливості зміни, скасування або обрання іншого запобіжного заходу. Тому необхідно внести зміни до ст. 240 КПК України, в якій участь захисника у попередньому розгляді справи повинна бути обов'язковою, що сприятиме якісному підходу до вирішення питань щодо підготовки та прийняття кримінальної справи до розгляду у суді.

Однією з суттєвих проблем на судовому слідстві є обмежене право захисника на побачення з підсудним, що є одним з найважливіших способів доказування позиції підзахисного. Реалізація обвинуваченим свого права на захист у разі його утримання під вартою неможлива. Тому слід забезпечити право на побачення без обмежень їх кількості і тривалості. Практика показує, що зараз кожне побачення неможливе без дозволу судді, що обмежує здійснення правової допомоги та отримання додаткових доказів. Через те, що на кожне побачення необхідний окремий дозвіл судді, який регламентує його тривалість, фактично втрачається можливість захисту прав підсудного на період до наступного засідання суду чи окремої ухвали судді. Таким чином, право мати конфіденційне побачення із захисником у разі перебування підзахисного під вартою не повинно обмежуватися. Про це має бути записано у відповідній статті КПК України. Таку думку висловлюють фахові правники, які надають перевагу такому праву у разі необхідності здійснення захисту підсудного у будь-який час [2, с. 85].

Дуже важливою проблемою для захисника також є реалізація свого права на ознайомлення з протоколом судового засідання, оскільки протокол сам по собі є доказом і на підставі його є можливість оскарження вироку в апеляційному та касаційному провадженні справи. У КПК України відсутній чітко встановлений механізм ознайомлення учасників з даним протоколом і тому суд зловживає цією процедурою, вирішує це питання на власний розсуд і тому на практиці реалізація цього права захисником викликає багато труднощів. Слід

конкретизувати у відповідній статті КПК України порядок ознайомлення з протоколом та внесення до нього зауважень [1].

Також однією з найболючіших проблем для захисника є вибір запобіжних заходів, який також дуже впливає на доказування по справі. Перш ніж звинувачуваний постане перед судом, часом проходить не один місяць. Складні справи нерідко чекають судового розгляду по кілька років. На підсудного здійснюють тиск обвинувачення та обстановка. За клопотанням захисника, незважаючи на те, що Кримінально-процесуальним кодексом передбачено можливість внесення грошової застави, нею користуються рідко, оскільки більшість звинувачуваних неспроможна заплатити визначену судом суму, а тим, що залишилися, суд відмовляє у зміні запобіжного заходу тримання під вартою.

У ході судового розгляду, головним чином, суд має встановити істину у справі, а не підтримувати ту чи іншу сторону. Слід звернути увагу, що головним завданням суду є забезпечення змагальності процесу. Як зазначає Ю. Грошевий, вирок повинен ґрунтуватися на достовірних даних, на об'єктивній оцінці доказів та свідчень [5, с. 687].

Ґрунтуючись на положеннях КПК України можна зробити висновок, у суді першої інстанції відсутня змагальність процесу у збиранні доказів, що, в свою чергу, позбавляє права на захист обвинуваченого (підсудного), яке гарантовано ст. 59 Конституції України.

Змагальність судового процесу означає, що доводити докази повинні сторони, а суддя – тільки розв'язувати питання про доведеність або недоведеність провини, змагальність може бути послідовно реалізована лише за умови, що сторони мають рівні можливості в збиранні та представленні доказів. Саме так відбувається у кримінальному процесі англосаксонських країн, де відшукування доказів здійснюється зусиллями сторін на досудових етапах провадження й у непроцесуальній формі. В Україні склався інший процес збирання доказів і формулювання на їхній основі обвинувачення. Він здійснюється в процесуальній формі в досудовому провадженні. Кримінальна справа, що направляється до суду, вже містить у собі винність особи, притягнутої до кримінальної відповідальності. На суддю покладається обов'язок досліджувати матеріали кримінальної справи. В умовах, коли у перебігу досудового слідства докази обвинувачення сформовані органами кримінального переслідування, бачити в діяльності судді неупередженого арбітра немає ніяких підстав, так як суд продовжує це кримінальне переслідування.

Не можна говорити про представлення доказів захисником, тому що відповідно до чинного законодавства захисник практично позбавлений можливості збирати та надавати докази до суду. Комплекс доказів, який представляє захисник, формується на досудових стадіях кримінального

процесу. Сторони в судовому розгляді представляють фактичні дані лише тоді, коли вони беруть участь у процесі. Суб'єктом дослідження доказів, що фіксує показання та висновки експертів, що оглядають предмети, а також оголошення документів, повинен залишатися суддя.

Суд не повинен перейматися доказуванням вини або відсутності її у підсудного. Такий стан речей можна змінити, лише виключивши із закону вказівку про обов'язок суду будь-яким чином сприяти сторонам у представленні доказів. Обвинувачення та захист зобов'язані приходити в суд зі свідками, письмовими та іншими доказами. Їх непередставлення має бути підставою для постанови виправдувального вироку через недоведеність провини підсудного, а при недостатності виправдувальних або спростовних доказів – для залишення без уваги доказів захисника.

Нині ж виходить, якщо суд не домігся виконання своєї постанови про привід свідків і витребування інших доказів, то в силу обвинувального ухилу КПК, для винесення обвинувального вироку він користується доказами, які надані у ході досудового слідства, а для винесення виправдувального вироку суд не має процесуального права, оскільки не вичерпані всі можливості в збиранні доказів і суд направляє справу на додаткове розслідування для виправлення помилок обвинувачення, як правило, декілька разів, поки не „з'являться” докази для обвинувального вироку. Про яку об'єктивність і неупередженість у такій ситуації може йтися, якщо суд, по суті, займається збиранням доказів і, як правило, на користь обвинувачення.

Таким чином, виходить, що реальна рівність сторін у кримінальному судочинстві відсутня, оскільки, з одного боку, є прокурор, який користується цілим державним апаратом слідчих та правами державного примусу для надання доказів, а з другого – повністю юридично необізнаний підозрюваний, обвинувачуваний, підсудний, який до того ж найчастіше утримується під вартою, або в кращому випадку захисник без будь-яких процесуальних прав у доказуванні. У той самий час, якби суд мав право за законом обґрунтовувати вирок тільки на доказах, поданих сторонами, то рішення суду дійсно було б об'єктивне та неупереджене. Проте такий стан речей можливий лише в тому випадку, коли в кримінальному процесі буде присутня змагальність сторін, прокурор (слідчий) із боку обвинувачення та захисник на стороні захисту, який за законом мав би право збирати й представляти докази.

Висновок. Взаємини між обвинуваченням і захисником у суді при розгляді кримінальної справи будуються на розумінні ними покладених на них завдань, наданих кожному з них прав. Отже, і суддя, і прокурор, і захисник зацікавлені у тому, аби максимально використовувати судове слідство як центральну стадію кримінального процесу. Суддя, як органі-

затор судового процесу, повинен тільки контролювати його хід. Прокурор повинен підтримувати обвинувачення виважено, без упередженого ставлення до підсудного, щоб не порушувати такий принцип судочинства, як презумпція невинуватості. Захисник, як особа, яка захищає підсудного, зобов'язаний допомагати йому не тільки з процесуальної сторони, а й мати можливість збирати та надавати докази, які необхідні для захисту.

Захищаючи законні права й інтереси громадян, захисник, маючи права слідства у доказуванні, шляхом надання доказів застерігає суд і органи досудового розслідування від порушень закону. Такими своїми діями захисник зміцнює законність, стимулює сторону обвинувачення до прийняття процесуальних рішень у відповідності до вимог закону. Певною мірою діяльність захисника у доказуванні не лише не суперечить владним повноваженням слідчого, прокурора, суду, а сприяє тому, що їхні процесуальні рішення прийматимуться відповідно до закону. Без правової охорони жодна законна діяльність неможлива або не буде мати сенсу. Саме це сприяє тому, що заходи процесуального примусу чи будь-які інші дії та рішення уповноважених законом здійснювати судочинство у кримінальних справах осіб перестають бути свавіллям, вони сприймаються як законні та справедливі [3].

Ситуація з реалізацією права на судовий захист людини продовжує залишатися в Україні незадовільною. Процес проведення судового слідства відзначається складністю, неоднозначністю, а де в чому і суперечливістю його організаційно-правових та функціональних основ і має обвинувальний ухил. Зміна на законодавчому рівні шляхів та засобів, які суттєво підвищують ефективності цієї стадії судочинства, а саме – змагальність сторін та рівність сторін у доказуванні в кримінальному процесі, на сьогодні є найголовнішим завданням правників та законодавців України. Началом процесу варто вважати правила про силу доказів, звільнення судді від обов'язку доведення можливо тільки за умови кардинального реформування досудового та судового слідства, зміни процесуальної форми та наділення сторін обвинувачення і захисту абсолютною рівністю у доказуванні. Слід також доповнити зміст ст. 67 КПК України тим, що суддя повинен виносити вирок тільки на підставі доказів. Статтю 22 КПК України треба узгодити зі змістом закону і встановити, що безпосереднє дослідження обставин справи повинен проводити суддя за узгодженням зі сторонами кримінального процесу.

Тема проблеми доказування „захисту” в кримінальному процесі на стадії судового розгляду справ є об'ємною і практично в Україні не дослідженою. Тому для її повного опрацювання необхідно здійснювати подальші наукові дослідження за таким напрямком: проблеми доказування „захисту” на контрольних стадіях розслідування (апеляція, касація).

Бібліографічні посилання

1. Мокрицька І.Я. Проблеми регулювання правового статусу захисника у кримінальному процесі України // ФП. – 2009. – № 2.
2. Слінько С.В. Проблеми правового статусу суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності: Монограф. – Х., 2003.
3. Когутич І. Проблеми державотворення захисту прав людини в Україні: Матеріали XIV регіональної наук.-практ. конф. від 6 лютого 2008 р. – Львів, 2008.
4. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства. – К. 1999.
5. Грошевий Ю. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2.

Надійшла до редакції 12.01.2010 р.

М.О. Ларкін
аспірант

(Запорізький національний університет)

УДК 343.97:323.14

**МОТИВ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ
ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ОСОБИ, ЩО
ВЧИНЯЮТЬСЯ НА ҐРУНТІ РАСОВОЇ, НАЦІОНАЛЬНОЇ ЧИ
РЕЛІГІЙНОЇ ВОРОЖНЕЧІ**

Стаття присвячена мотиву як елементу криміналістичної характеристики злочинів проти особи, скоюваних на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі, і розробці його дефініції.

Ключові слова: злочин, мотив, расова, національна, релігійна ворожнеча.

Статья посвящена мотиву как элементу криминалистической характеристики преступлений против личности, совершаемых на почве расовой, национальной или религиозной вражды, и разработке его дефиниции.

Ключевые слова: преступление, мотив, расовая, национальная, религиозная вражда.

This article is devoted to the motive as an element of criminal characteristics of crimes against person committed on the grounds of racial, national or religious hostility, and the development of its definition.

Key words: crime, motive, racial, national, religious hostility.

Постановка проблеми. Для з'ясування криміналістичної сутності злочинів, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної (етнорелігійної) ворожнечі, необхідно досліджувати ті елементи і зв'язки, які є системовизначальними саме для криміналістичної характеристики злочинів цієї групи. Не заперечуючи наявності зага-

льних властивостей кожного з традиційно досліджуваних елементів, таких як особа потерпілого, особа злочинця, спосіб вчинення злочину та інші, вважаємо, що в ролі системоутворюючого елемента в даному випадку слід розглядати насамперед мотив вчинення злочину – внутрішній спонукач діяльності злочинця, що набуває особливого сенсу через особистісні потреби і цілі останнього.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Висвітленню проблем мотиву і мотивації злочинів присвячені роботи таких учених, як Ю.М. Антонян, П.С. Дагель, А.Ф. Зелінський, В.О. Коновалова, М.Й. Коржанський, В.М. Кудрявцев, Н.Ф. Кузнецова, А.В. Савченко, С.В. Склярів, С.А. Тарарухін, А.П. Тузов та ін.

Кримінально-правове значення мотивів полягає в їх впливі на характер і ступінь суспільної небезпеки скоєного злочину. При кримінально-правовій характеристиці мотиву основна увага приділяється місцю і ролі цієї категорії в суб'єктивній стороні складу злочину. Криміналістичне значення мотиву складніше, він дозволяє зрозуміти причини злочинної поведінки в кожній конкретній ситуації, визначити, виходячи з цього, напрямки пізнання події злочину в процесі кримінального переслідування взагалі і на досудовому слідстві зокрема. Значення ж мотиву для досліджуваних злочинів є дуже важливим, передусім унаслідок того, що саме спільність цього елемента дозволяє об'єднувати їх в одну групу і розглядати як окремі прояви спільного.

Мета – аналіз мотиву як системоутворюючого елемента криміналістичної характеристики злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі, та розробка його дефініції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Етнічний аспект та етнорелігійна складова злочинності завжди існували, існують й існують, як існував і продовжує існувати загальновідомий розподіл суспільства на «своїх» і «чужих», набуваючи при цьому в різні історичні періоди нових форм і проявів. Тому дуже актуальним стає з'ясування саме сучасних тенденцій розвитку мотиваційного поля злочинів, вчинюваних на ґрунті расової, національної чи релігійної ворожнечі.

Розуміння природи мотиву – актуальна і далеко не вирішена проблема в галузі правової науки та юридичної практики. Її значущість зумовлена потребами слідчої, судової і пенітенціарної практики, мотив – це те, із чого, власне, й починається злочин, адже мотив – рушійна сила злочину.

Історія осмислення злочинного мотиву нараховує більше ста років. Існувало багато гіпотез і сформульовано чимало концепцій зло-

чинної поведінки, які з'ясовують крайню форму поведінки людини – злочинної. Так, Ч. Ломброзо висунув теорію «природженого злочинця» [1, с. 155], Г. Тард вважав, що злочин – це результат невблаганного потягу одних «наслідувати» й «заражатися» поведінкою інших [2, с. 382], а З. Фрейд [3, с. 325-337] наголошує на «агресивності націй», на наявності «в людях інстинкту ненависті та знищення».

І хоча ці погляди, безумовно, не позбавлені певного сенсу, з позицій сучасного рівня розвитку криміналістики можна говорити про деяку гіпертрофованість, категоричність та однобічність даних суджень. Мотив злочинної поведінки не можна зрозуміти поза зв'язком із прожитим людиною життям, із тими впливами, яким вона піддавалася і які визначили її особистісні характеристики. Проблема мотивів – це багато в чому питання їхнього походження, їхня обумовленість внутрішніми і зовнішніми факторами в ході індивідуального становлення особистості.

Якщо звернутися до одного з класичних визначень мотиву злочину (за С.А. Тарарухінім), то «мотив злочину – усвідомлена спонука (прагнення) до здійснення конкретних вольових дій чи утримання від них (бездіяльність), зумовлена потребами, інтересами і нахилом злочинця, для задоволення (реалізації) яких він обирає певні суспільно небезпечні (злочинні) форми і засоби» [4, с. 487-488]. Цікавим є визначення мотиву злочину, яке дає А.В. Савченко: «Мотив злочину – це інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою» [5, с. 7].

Г.С. Абрамова вважає, що мотив – це конкретизована потреба, яка виявляється в тих чи інших предметах [6, с. 92]. Під потребою розуміють вихідну форму активності живих істот [7, с. 351]. Неможна не погодитися з думкою С.В. Склярова, який зазначає, що «потреби виступають в якості джерел не тільки фізичної активності людини, але й, головним чином, джерелом психічної активності, тобто потреба виступає не тільки першопричиною подальшої поведінки суб'єкта, але й причиною початку розвитку процесу мотивації» [8, с. 72].

На нашу думку, в основі формування мотиву расової, національної чи релігійної ворожнечі лежать потреби. А.Г. Маслоу зазначає, що «до тих пір, поки ми будемо вивчати лише зовнішні прояви потреби або бажання, вчинку, здійсненого під дією потреби або бажання, задоволення, отриманого від досягнення бажаної мети, – до тих пір наше уявлення про мотив буде ізольованим, одиничним, окремим, штучно висмикнутим із загальної картини мотиваційного життя індивіда» [9, с. 65].

У мотиві конкретизуються потреби, які не тільки визначають мо-

тив, але й, у свою чергу, змінюються і збагачуються разом зі зміною і розширенням кола об'єктів, що слугують їх задоволенню. Потреба дає поштовх до виникнення мотиву. Вона перетворюється на мотив після знаходження предмета (об'єкта), який може її задовольнити. Але потреба не повністю пояснює причину дії, поведінка людини далеко не завжди визначається її потребами, а мета – не завжди є задоволенням нужди, інакше особистість позбавляється вольової активності. Найчастіше потреба спочатку виступає як психічний стан напруженості, коли людина не знає, чого їй хочеться (тобто чітко може не усвідомлювати своїх потреб); коли ж вона зустрічає об'єкт, який може задовольнити цю потребу, спостерігається прагнення до цього об'єкта. Але залишається невирішеним питання, чи завжди предмет (об'єкт) буде породжувати потребу чи потреба існує незалежно від предмета, і чому людина не завжди задовольняє її.

Потреби як складові мотиву злочинів можуть бути поділені на:

- природні (фізіологічні);
- матеріальні;
- духовні.

Навряд чи хто-небудь візьметься заперечувати той факт, що фізіологічні потреби є основними, найважливішими стосовно всіх інших потреб. На практиці це означає, що людина, яка жебракуює, людина, обділена всіма радощами життя, буде керуватися передусім потребами фізіологічного рівня. Якщо людина голодує і якщо їй при цьому не вистачає любові і поваги, то все ж таки в першу чергу вона буде прагнути вгамувати свій фізичний голод, а не емоційний [9, с. 79]. Властивістю всього живого є прагнення до виживання, і чим вище положення живої істоти в еволюційній ієрархії, тим більш чітко це прагнення проявляється в інстинкті самозбереження. Цікавою є думка Ф. Ніцше, який зазначає: «Фізіологи повинні бути більш обачливими, виставляючи інстинкт самозбереження головним спонуканням органічної істоти. Перш за все кожна жива істота хоче проявити свою силу – саме життя є волею до моці, і самозбереження є тільки одним із непрямих і найчастіших її наслідків» [10, с. 21-22].

Потреби матеріального характеру при формуванні мотиву етно-релігійної ворожнечі відіграють доволі опосередковану роль, і тому немає сенсу зупинятися детально на цьому питанні.

Духовні потреби виражаються в необхідності створення певної системи цінностей, знань, переконань людей щодо освоєння й формування буття.

На нашу думку, мотив расової, національної чи релігійної ворожнечі

виникає в злочинця внаслідок деформації свідомості і появи помилкових потреб, так званих «квазіпотреб». Такими «квазіпотребами» стають:

- уявна необхідність «захисту» від представників інших рас, національностей, релігій;
- бажання показати «перевагу» представників однієї раси над іншими (наприклад, європеїдної раси над представниками негроїдної та монголоїдної);
- ненависть до представників інших рас, націй або віросповідань.

При цьому виникнення мотиву етнорелігійної ворожнечі відбувається під впливом як внутрішньої установки особистості, з одного боку, так і навколишнього соціального середовища, виховання, способу життя, конкретної ситуації – з іншого.

Л.Г. Шнайдер у своєму дисертаційному дослідженні щодо злочинів за мотивом національної, расової, релігійної ненависті або ворожнечі чи кровної помсти виносить на захист три окремі положення при визначенні мотиву вказаних злочинів. Якщо їх подати в узагальненому вигляді, то під мотивом національної (расової, релігійної) ненависті або ворожнечі автор розуміє зумовлені певними потребами внутрішні спонукання, що виражають прагнення винного показати свою перевагу і неповноцінність потерпілого через його приналежність до конкретної (іншої) нації (раси, сповідуваної релігії), і внаслідок цього виразити своє ненависне до нього ставлення, принизити його гідність [11, с. 8-9].

Саме такі спонукання і призводять до злочинів, вчинених за мотивом політичної, ідеологічної, расової, національної чи релігійної ненависті або ворожнечі, чи то за мотивом ненависті або ворожнечі стосовно будь-якої цілої соціальної групи.

Вчинення злочинів проти життя та здоров'я людини тільки через її приналежність до тієї чи іншої расової, національної, релігійної групи, поза всяким сумнівом, є проявом крайніх поглядів і суджень, тобто проявом екстремізму.

У чинному кримінальному законодавстві України мотив є обставиною, яка пом'якшує або обтяжує покарання (Загальна частина КК України), ознакою, що безпосередньо впливає на кваліфікацію злочинів (Особлива частина КК України). Однак законодавець не завжди вказує на мотив як на необхідну або кваліфікуючу ознаку складу злочину, проте і в таких випадках мотив має досить впливове практичне значення завдяки своєму соціальному психологічному та моральному змісту. М.Й. Коржанський дуже влучно підкреслює, що «значення мотиву як ознаки складу злочину в тому, що поки не відомий, не встановлений мотив вчинку, доти не можна сказати, що трапилось – злочин чи подвиг» [12, с. 247].

Кримінально-процесуальний кодекс України (далі – КПК України) прямо відносить мотив злочину до обставин, які підлягають доказуванню по кожній кримінальній справі (п. 2, ст. 64 КПК України). На це також неодноразово звертав увагу Верховний Суд України. Як свідчить судово-слідча практика, при розслідуванні і судовому розгляді справ по злочинах, що вчиняються за мотивом расової, національної чи релігійної ворожнечі, найбільша кількість помилок припускається при дослідженні суб'єктивної сторони злочину, зокрема саме мотивів злочинної поведінки. Досить часто, не вміючи повно та правильно дослідити й оцінити мотиви злочинної поведінки, слідчі і дізнавачі необгрунтовано кваліфікують етнорелігійні злочини проти особи як вчинені за іншими мотивами: особистісною неприязню, хуліганським та ін. Такі помилки не тільки призводять до того, що статистичні дані про вчинені та розкриті злочини не відповідають реальності, але й негативно впливають на професійну культуру слідчих кадрів. Не вміючи досліджувати структуру злочину, її окремі елементи, слідчі йдуть більш легким шляхом, підміняючи неотриману інформацію домислами.

У.Н. Ахмедов визначає мотиви національної або расової ненависті чи ворожнечі в злочинах проти життя та здоров'я як низькі спонукання екстремістського характеру, засновані на нетерпимості та крайній неприязні до певної національності або раси і які виражають намір винного вчинити дії, спрямовані проти життя та здоров'я потерпілого, через його приналежність (або симпатії) до певної національності або раси. Автор зазначає, що типовими помилками при доказуванні мотиву національної або расової ненависті чи ворожнечі в злочинах проти життя та здоров'я є:

1) невисування версії про вчинення злочину за мотивами національної або расової ненависті чи ворожнечі за наявності ознак вчинення злочину за вказаними мотивами;

2) поверхнева або упереджена перевірка і оцінка доказів, що підтверджують версію про вчинення злочину за мотивами національної або расової ненависті чи ворожнечі;

3) зосередження зусиль при доказуванні мотивів національної або расової ненависті чи ворожнечі лише на дослідженні обставин, що відбулися безпосередньо в ході злочинного посягання – під час вчинення дій, спрямованих проти життя і здоров'я потерпілого;

4) неконкретизованість і (або) безсистемність викладу доказів, що підтверджують факт вчинення злочину за мотивами національної або расової ненависті чи ворожнечі;

5) невстановлення причин та умов виникнення мотиву національної або расової ненависті чи ворожнечі [13, с. 8-9].

Ще однією характерною рисою всіх злочинів зазначеної категорії є те, що в більшості випадків вони відбуваються, так би мовити, «за зростанням» [14, с. 232]. Спочатку злочинці досить часто задовольняються усними або письмовими закликами, провокуючими національну або расову ворожнечу. Потім переходять до загроз на адресу конкретних осіб, після цього – до знищення їхнього майна, заподіяння шкоди їхньому життю і здоров'ю, а від загроз і посягань на здоров'я і майно окремих представників тієї чи іншої раси або національності – до скоєння злочинів стосовно більш значних за чисельністю груп таких осіб.

Висновок. Встановлення мотиву злочинів, що вчиняються на ґрунті етнорелігійної ворожнечі, є необхідною умовою повноцінного розслідування злочинів зазначеної категорії, оскільки саме мотив стає ключовою складовою доказової бази обвинувачення. Проаналізувавши особливості виникнення та формування мотиву етнорелігійної ворожнечі як базового елемента криміналістичної характеристики злочинів, вважаємо, що під мотивом расової, національної чи релігійної ворожнечі слід розуміти усвідомлену внутрішню установку особистості винного, яка виникає внаслідок деформації його потреб, зумовлених впливом суспільства, і має на меті продемонструвати власну перевагу і водночас неповноцінність потенційної жертви – представника іншої раси, національності чи віросповідання.

Бібліографічні посилання:

1. *Ломброзо Ч.* Преступление. Новейшие успехи науки о преступнике. Анархисты. – М., 2004.
2. *Тард Г.* Преступник и преступление. Сравнительная преступность. Преступления толпы. – М., 2004.
3. *Фрейд З.* По ту сторону принципа удовольствия: Сборн. – М., 1992.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник. – К., 2007.
5. *Савченко А.В.* Мотив і мотивація злочину: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 1999.
6. *Абрамова Г.С.* Введение в практическую психологию. – Екатеринбург, 1995.
7. *Шапар В.Б.* Психологічний тлумачний словник. – Х., 2004.
8. *Склярів С.В.* Вина и мотивы преступного поведения. – СПб., 2004.
9. *Маслоу Абрахам Г.* Мотивация и личность. – СПб., 1999.
10. *Ницше Ф.* По ту сторону добра и зла: Прелюдия к философии будущего. – СПб., 1999.
11. *Шнайдер Л.Г.* Преступления по мотиву национальной, расовой, религиозной ненависти или вражды либо кровной мести в уголовном праве Российской Федерации: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – М., 2006.
12. *Коржанський М.Й.* Кримінальне право і законодавство України. Загальна Частина: Курс лекцій. – К., 2001.
13. *Ахмедов У.Н.* Доказывание мотива национальной или расовой ненависти или вражды по делам о преступлениях против жизни и здоровья: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Воронеж, 2008.
14. *Коришнова О.Н.* Преступления экстремистского характера: теория и практика противодействия: Научно-практическое издание. – СПб., 2006.

Надійшла до редакції 08.10.2009 р.

А.О. Ломакін

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.1

ЩОДО ФУНКЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИЦТВА ПРОКУРОРОМ РАЙОНУ ДОСУДОВИМ РОЗСЛІДУВАННЯМ

Розглянуто проблемні питання щодо існування у кримінальному процесі функції процесуального керівництва прокурором району досудовим розслідуванням. Досліджено такі аспекти, як співвідношення функції процесуального керівництва з іншими процесуальними функціями прокурора району, здійснюваними ним під час досудового розслідування, як-от: кримінальне переслідування; нагляд за додержанням законів органами, що проводять дізнання та досудове слідство.

***Ключові слова:** прокурор району, процесуальне керівництво, кримінальне переслідування, нагляд.*

Рассмотрены проблемные вопросы существования в уголовном процессе функции процессуального руководства прокурором района досудебным расследованием. Исследованы такие аспекты, как соотношения функции процессуального руководства с иными процессуальными функциями прокурора района, осуществляемыми им при досудебном расследовании, а именно: уголовным преследованием; надзором за соблюдением законов органами, осуществляющими дознание и досудебное следствие.

***Ключевые слова:** прокурор района, процессуальное руководство, уголовное преследование, надзор.*

Problems of existence in criminal procedure of functions of procedural direction by district procurator of pretrial investigation are examined. Such aspects as correlation of function of procedural direction with other district procurator's procedural functions, carried out by him during pretrial investigation, that is: criminal prosecution, supervision over law observance by bodies prosecuting inquiry and pretrial investigation.

***Key words:** district procurator, procedural direction, criminal prosecution, supervision.*

Постановка проблеми зумовлена тією обставиною, що реформування кримінально-процесуального законодавства, активно здійснюване в останні роки, може бути ефективним лише у разі чіткого визначення процесуальних функцій такого потужного учасника кримінального процесу, яким є прокурор. Вкрай дискусійним у про-

цесуальній літературі постає питання виконання прокурором функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Метою статті є отримання наукового результату у вигляді додаткової аргументації на користь виконання прокурором району функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Для досягнення цієї мети треба виконати такі завдання: 1) з'ясувати, в якому співвідношенні знаходяться між собою виконувані прокурором району функції нагляду за законністю у діяльності органів дізнання та досудового слідства, кримінального переслідування та процесуального керівництва досудовим розслідуванням; 2) визначити зміст функції процесуального керівництва прокурором району досудовим розслідуванням.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Традиційно в юридичній літературі та у практиці діяльності правоохоронних органів і суду вважається, що прокурор району здійснює нагляд за законністю у діяльності органів досудового розслідування. Цю традицію було закладено ще у радянські часи, коли судового контролю за досудовим провадженням не існувало [1, с. 74-75; 2, с. 83].

Питання необхідності існування у кримінальному судочинстві функції прокурора з нагляду за законністю у діяльності органів досудового слідства поставив під сумнів більше двадцяти років тому професор О.М. Ларін [3, с. 286].

Л. Грицаєнко поставив питання ще радикальніше: чи не перетворюється прокурорський нагляд на прокурорський контроль або іншими словами – процесуальне керівництво діяльністю слідчого або дізнавача [4, с. 69]? При цьому Л. Грицаєнко посилається на думки інших учених щодо того, що більша частина зусиль прокуратури (попри усі добрі наміри) спрямована не на здійснення нагляду за законністю, а на керівництво досудовим слідством. Нагляд же за дотриманням законів органами дізнання і слідства є, по суті, відомчим контролем [5, с. 217-218]. Останній, як відомо, завжди пов'язаний із керівництвом підлеглими.

О. Красноокій цілком справедливо зазначає, що контроль і нагляд не є тотожними поняттями. Контроль – постійна функція будь-якого управління, умова забезпечення успішності його діяльності, він завжди є професійним, незалежно від того, відомчий він чи державний [6, с. 66]. Прокурор дійсно протягом усього часу провадження у кримінальній справі на стадії досудового розслідування має право втручатися у діяльність слідчого, даючи йому вказівки щодо здійснення процесуальних, у тому числі й слідчих, дій та прийняття процесуальних рішень. І у цьому аспекті діяльність прокурора, звісно, є контрольною (керівною), хоча він і не належить до відомства, в якому працює слідчий.

Проблема визначення функції прокурора району у досудовому про-

вадженні як процесуального керівництва не є новою. Вона розглядалася у юридичній літературі радянського періоду [7, с. 94-101; 8, с. 6].

І.Л. Петрухін стверджує, що якщо визнавати прокурора під час судового розгляду справи державним обвинувачем, то логічно бачити у ньому представника обвинувальної влади і під час досудового слідства. А оскільки це так, то слідчий апарат має перебувати при прокуратурі, а прокурор повинен безпосередньо керувати ним [9, с. 80].

Можна цілком погодитися із такою пропозицією. Останнім часом у науковій літературі усе частіше лунає пропозиція позбавити прокуратуру слідчого апарату, що аргументується наявністю у перехідних положеннях Конституції України відповідного положення (розділ 15). Обґрунтовується це тим, що прокурор не може об'єктивно здійснювати нагляд за законністю у діяльності підрозділу, який йому підпорядкований в організаційному плані. Якщо дотримуватися цієї позиції, то можна зробити й протилежний висновок: прокурор не в змозі об'єктивно наглядати також за слідчим апаратом, що підпорядкований йому у процесуальному плані (слідчі органи внутрішніх справ, податкової міліції, Служби безпеки України). У якому відомстві (у тому числі й у прокуратурі) не перебував би слідчий апарат, прокурор у будь-якому разі буде заінтересований у захисті загальних суспільних інтересів, тобто здійснюватиме боротьбу зі злочинністю. А отже, у його діяльності переважатиме обвинувальна складова.

У зв'язку з цим можна визнати цілком слушною думку С.А. Шейфера щодо необхідності обмеження прокурорського нагляду за слідством саме процесуальним керівництвом, тобто контролем за законністю та вчасністю здійснення процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень, а також невтручання у сферу організації слідчої роботи, за кінцеві результати якої прокурор не може нести відповідальності [10, с. 137].

Виклад основного матеріалу дослідження. У літературі висловлюють два основних аргументи на користь того, що прокурор взагалі не здійснює процесуального керівництва досудовим розслідуванням: 1) у законодавстві відсутній термін «керівництво» щодо нагляду прокурора за дотриманням законів органами дізнання і досудового слідства; 2) процесуальна самостійність слідчого виключає можливість будь-якого процесуального керівництва [11, с. 93].

Розглянемо ці позиції докладніше.

1. Відсутність у законодавстві якогось терміна, яким оперує теорія, не означає, що він є якимсь віртуальним, позбавленим змісту. Теорія, завданням якої є узагальнення практичного матеріалу, може продукувати терміни, якими позначаються певні узагальнені поняття. Так, наприклад, у КПК немає терміна «принципи», але ж це не означає, що їх не

існує взагалі. Принципи є одним із основоположних понять кримінального процесу. Вони формулюються у конкретних, окремих нормах. Так само й «керівництво» напряму у законодавстві не зустрічається, але про такий напрямок (функцію) прокурора району у досудовому провадженні йдеться у конкретних кримінально-процесуальних нормах. Зокрема тих, що стосуються давання прокурором вказівок органам слідства щодо провадження слідчих дій і прийняття рішень.

Окрім того, Концепцією реформування кримінальної юстиції України (розділ 2) [12] передбачено реформування кримінально-процесуального законодавства і законодавства про прокуратуру у напрямі запровадження функції процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням. На виконання цього положення у проекті КПК, підготовленого Національною комісією зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права (ч. 4 ст. 33) [13], здійснена правова регламентація зазначеної функції прокурора.

2. У юридичній літературі іноді спостерігається гіпертрофоване ставлення до потреби процесуальної самостійності слідчого. Слідчий, який перебуває у системі виконавчої гілки влади (органи внутрішніх справ, податкова міліція, СБУ), апріорі не може бути самостійним. Він завжди відстоює інтереси того відомства, де працює. Повністю самостійний, тобто незалежний від усіх, слідчий являє собою загрозу для прав і законних інтересів учасників досудової кримінально-процесуальної діяльності. Процес провадження у кримінальних справах має бути і є контрольованим на усіх його стадіях, особливо досудових. Бо саме у них можливість зловживань з боку органів досудового розслідування є найбільш імовірною через утаємниченість багатьох досудових процедур. Безконтрольність кримінального процесу у 1937-1953 р. призвела до відомих наслідків, що усуваються й досі шляхом реабілітації жертв політичних репресій.

Контрольованість досудового провадження з боку прокурора району, який під час судового розгляду виконуватиме функцію підтримання державного обвинувачення, є цілком логічно обґрунтованою. Контроль з боку прокурора і процесуальне керівництво діяльністю слідчого є гарантіями ефективного здійснення діяльності з підтримання державного обвинувачення.

Процесуальне керівництво прокурора досудовим розслідуванням може здійснюватися у формі «відомчого» (процесуального) контролю*. Під відомчим (процесуальним) контролем тут розуміється діяльність прокурора району щодо його дій та рішень, якими визначаються наперед

* «Відомчий» контроль називається у такий спосіб умовно. Тут мається на увазі пов'язаність досудової процесуальної діяльності прокурора і слідчого (органу дізнання) зі спрямованістю на виконання функції обвинувачення, тобто на викриття винних і притягнення їх до кримінальної відповідальності.

напрями досудового розслідування взагалі (вказівки щодо провадження слідчих дій або прийняття кримінально-процесуальних рішень) або окремі процесуальні дії і рішення слідчого чи органу дізнання (санкція на провадження обшуку; згода з постановою про направлення кримінальної справи до суду для вирішення питання її закриття за nereабілітуючими обставинами). Нагляд за законністю теж має місце у діяльності прокурора району, але лише тоді, коли мова йде про перевірку діяльності органів розслідування у кримінальних справах з метою виявлення порушень закону. Наглядова діяльність прокурора має місце тоді, коли йдеться про розгляд скарг учасників досудового розслідування.

Подібна (компромісна) думка висловлювалася ще у 1957 р. Так, Б.О. Галкін вважав, що прокурор здійснює нагляд за слідством, коли розглядає скарги на дії слідчого, скасовує його незаконні постанови або вимагає для перевірки кримінальні справи. Але у тих випадках, коли прокурор усуває слідчого від розслідування справи або передає справу іншому слідчому, вилучає справу від одного слідчого органу і передає іншому або зрештою сам розслідує справу, то він не тільки здійснює нагляд, а й виконує діяльність, яка за своїм характером є адміністративною [14, с. 30]. Наведена позиція є правильною, однак, на наш погляд, є помилковим висновок цього автора щодо адміністративного характеру діяльності прокурора у наведених ним ситуаціях. Прийняття прокурором кримінальної справи до свого провадження і розслідування її у повному обсязі з використанням повноважень слідчого навряд чи можна вважати адміністративною діяльністю.

Хоча навіть якщо і погодитися з таким висновком Б.О. Галкіна, то все одне слід буде визнати, що адміністративна діяльність якраз і передбачає наявність керівництва з боку вищестоящого посадовця за діяльністю нижчестоящого. Якщо ж мова йде про прокурора і слідчого (орган дізнання), то керівництво першого має процесуальний характер. Слідчі органи перебувають у декількох відомствах, а тому приписувати прокуророві їх адміністрування не можна.

До того ж право прокурора району передати кримінальну справу від одного органу досудового слідства іншому з дотриманням правил підслідності і вирішувати відводи, заявлені слідчому, дізнавачеві, або їхні самовідводи слід розглядати таким чином: керівник визначає, хто з підлеглих буде виконувати конкретну роботу. Ці права, на думку Л. Грицаєнка, можна характеризувати як контроль, а не нагляд. Однією з основних відмінностей між термінами «нагляд» і «контроль» учений вбачає у тому, що контрольний орган, на відміну від наглядового, може владно втручатися в оперативну діяльність підконтрольного. Так, будь-який керівник має право вказувати своєму підлеглому, що він має робити, у який спосіб

і в який термін. Особа ж, яка здійснює нагляд, не має подібних повноважень. Цю тезу досить легко аргументувати, адже в жодній іншій сфері нагляду (нагляд за виконанням законів, нагляд за дотриманням прав і свобод людини і громадянина, нагляд за виконанням судових рішень у кримінальних справах тощо) прокурор не може прямо втручатись у діяльність суб'єктів, які підлягають наглядові, тим більше брати участь у такій діяльності, здійснювати її повністю або частково [15, с. 70]. Здійснюючи подальше обґрунтування висновку про те, що прокурор під час досудового провадження здійснює контрольну функцію, Л. Грицаєнко зазначає, що проявом такої функції є повноваження прокурора щодо зупинення і закінчення досудового слідства та деякі інші [15, с. 72-73].

З висновком Л. Грицаєнка щодо контрольних повноважень прокурора можна погодитись. Але «втручання прокурора в оперативну діяльність підлеглого» (слідчого) слід розглядати ширше. Контроль є лише елементом сукупності дій прокурора, що утворюють зміст відносно самостійної функції прокурора у досудовому провадженні. Оскільки прокурор наділений повноваженнями давати слідчому вказівки і контролювати їх виконання, то він здійснює функцію процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Правильною є думка Л.С. Жильної про те, що процесуально керують слідством і прокурор, і начальник слідчого відділу. Однак прокурор здійснює нагляд і за діями начальника слідчого відділу під час розслідування кримінальних справ [16, с. 79]. Така позиція, безумовно, є правильною, хоча у такому разі обов'язково постає питання про те, чи не перетинаються повноваження начальника слідчого відділу і прокурора щодо керівництва досудовим розслідуванням, тобто чи немає тут «конфлікту компетенцій».

Аналіз змісту ст. 114¹ КПК («Повноваження начальника слідчого відділу») і 227 КПК («Повноваження прокурора по здійсненню нагляду за виконанням законів органами дізнання і досудового слідства») свідчить про те, що багато повноважень є ідентичними. Як приклад можна навести деякі з повноважень, а саме: повноваження щодо перевірки кримінальних справ, давання вказівок про розслідування злочинів, особистої участі у провадженні досудового слідства тощо. У випадку конкуренції вказівок начальника слідчого відділу і вказівок прокурора слідчий, безумовно, повинен виконувати вказівки прокурора. Такий висновок зумовлюється тим, що прокурор є процесуальним керівником не лише для слідчого, а й для начальника слідчого відділу.

На користь того, що прокурор серед інших функцій здійснює також функцію процесуального керівництва досудовим розслідуванням, можна навести й той факт, що «у сфері нагляду за процесуальною діяльністю ор-

ганів дізнання та досудового слідства ... повноваження прокурора мають владно-розпорядчий характер» [17, с. 34], що є притаманним для керівника.

На підставі викладеного можна зробити такі **висновки**: 1) окрім функцій нагляду за дотриманням законів органами дізнання і досудового слідства та кримінального переслідування, для прокурора району є притаманною функція процесуального керівництва досудовим розслідуванням; 2) окрім прокурора району, процесуальне керівництво досудовим розслідуванням здійснює також начальник слідчого відділу. У випадку конкуренції вказівок начальника слідчого відділу і вказівок прокурора слідчий повинен виконувати вказівки прокурора. Отже, прокурор є процесуальним керівником не лише для слідчого, а й для начальника слідчого відділу.

Досягнуті у цій статті наукові результати не вичерпують проблемні питання, що стосуються здійснення прокурором району функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Наукові розвідки у напрямі з'ясування сутності розглянутої у статті функції прокурора району доцільно здійснювати за такими **напрямами**: 1) дослідження структури функції процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням; 2) аналіз співвідношення функції процесуального керівництва з іншими процесуальними функціями прокурора району.

Бібліографічні посилання

1. *Статкус В.Ф., Чувилев А.А.* Прокурорский надзор и ведомственный контроль на предварительном следствии // Сов. государство и право. – 1975. – № 3.
2. *Николаева Т.П.* Психология обвинения и нравственные аспекты взаимоотношений обвинителя с судом и участниками процесса // Вопросы уголовного процесса: Межвуз. науч. сб. – Саратов, 1986. – Вып. 4.
3. *Ларин А.М.* Государственное обвинение – процессуальная функция прокурора // Акт. вопросы современного уголовного права, криминологии и уголовного процесса. – Тбилиси, 1986.
4. *Грицаенко Л.* Правова природа діяльності прокурора на досудовому слідстві: процесуальне керівництво чи прокурорський нагляд // Вісник прокуратури. – 2008. – № 11.
5. *Якимович Ю.К.* К реформе правоохранительных органов в СССР // Акт. проблемы правоправедения в современный период: Сб. статей. – Томск, 1991.
6. *Красноокий О.* Встановлення правопорушень при здійсненні нагляду за додержанням та застосуванням законів з питань прав громадян // Прокуратура. Людина. Держава. – 2004. – № 11.
7. *Альперт С.А.* О процессуальных функциях прокурора в советском уголовном судопроизводстве // Проблемы соц. законности. – 1982. – Вып. 10.
8. *Долгова А.И.* Прокурорский надзор в советском уголовном судопроизводстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1969.
9. *Петрухин И.Л.* Функции прокурора в суде // Сов. государство и право. – 1990. – № 6.
10. *Шейфер С.А.* О формах осуществления прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве // Прокуратура в системе политических и правовых институтов общества. – М., 1994.
11. *Даев В.Г., Мариунов М.Н.* Основы теории прокурорского надзора. – Л., 1990.
12. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Затверджена Указом Президента України № 311 від 15 лютого 2008 р. "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів" // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 12. – Ст. 486.

13. Проект Кримінального процесуального кодексу, підготовлений Робочою групою Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права (Ухв. на 16 пленарному засіданні Комісії. – м. Київ, 10 грудня 2008) // http://www.ukradv.org/up/docs/kpk_final.html.
14. *Галкин Б.А.* Функции прокурора в советском уголовном процессе // Сов. государство и право. – 1957. – № 1.
15. *Грицаєнко Л.* Правова природа діяльності прокурора на досудовому слідстві: процесуальне керівництво чи прокурорський нагляд // Вісник прокуратури. – 2008. – № 11.
16. *Жилина Л.С.* Прокурорский надзор за соблюдением законов при производстве следственных действий: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Х., 1999.
17. *Клочков В.* Співвідношення прокурорського нагляду за додержанням законів та державного контролю // Вісник прокуратури. – 2008. – № 9.

Надійшла до редакції 29.09.2009 р.

Т.О. Лоскутов

ад'юнк

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.1

НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ, ЗДІЙСНЮВАНОВОГО СЛІДЧИМ ОВС

Досліджено напрями підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим ОВС. Обґрунтовано, що залежно від охоплення кримінально-процесуальних функцій слідчого напрями підвищення ефективності кримінального переслідування можна поділити на загальні і спеціальні.

Ключові слова: функції, слідчий, кримінальне переслідування, ефективність.

Исследованы направления повышения эффективности уголовного преследования, осуществляемого следователем ОВД. Обосновано, что в зависимости от охвата уголовно-процессуальных функций следователя направления повышения эффективности следственного уголовного преследования можно разделить на общие и специальные.

Ключевые слова: функции, следователь, уголовное преследование, эффективность.

Directions of increasing efficiency of criminal proceeding of an investigator of Organs of Internal Affairs are researched. It is proved, that according to criminal proceeding functions of the investigator, directions of increasing efficiency of criminal proceeding may be divided to general and special directions.

Key words: functions, an investigator, criminal proceeding, efficiency.

Постановка проблеми. Метою Концепції реформування кримінальної юстиції України, що схвалена у 2008 р., є підвищення ефективності

кримінальної юстиції України [7, с. 23]. Досягнення цього бажаного результату зумовлено підвищенням ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим ОВС (далі – слідчий). Отже, визначення напрямів підвищення ефективності слідчого кримінального переслідування є актуальним на сьогоднішній день питанням.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Кримінальне переслідування розглядалося у працях А.П. Гуляєва, О.Г. Васильєвої, О.В. Волинської, В.С. Зеленецького, О.М. Ларіна, С.В. Прилуцького, О.Б. Соловйова, М.С. Строговича, М.О. Чельцова, О.О. Чепурного, Н.І. Щегель та ін. Вчені досліджували лише загальні питання кримінального переслідування. В їх роботах не приділено уваги визначенню напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим.

Метою дослідження є науковий результат у вигляді визначення напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим. Для досягнення даної мети необхідно виконати такі завдання: 1) визначити поняття «напрями підвищення кримінального переслідування, здійснюваного слідчим», та здійснити класифікацію останніх; 2) визначити загальні напрями підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим; 3) визначити спеціальні (окремі) напрями підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим.

Виклад основного матеріалу дослідження. На ефективність кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, впливають такі обставини, як обсяг і складність справи, кількість слідчих дій, які необхідно провести для перевірки причетності особи до вчинення злочину, поведінка обвинуваченого і його захисника. Ці обставини зумовлюють часові межі здійснення слідчим кримінального переслідування. Тому ефективність слідчого кримінального переслідування необхідно визначати із урахуванням строку його здійснення.

Окрім «швидкості», до критеріїв оцінки ефективності кримінального переслідування відносять ступінь досягнення мети діяльності із переслідування, обґрунтованість, законність кримінального переслідування [5, с. 185-196].

Напрями підвищення ефективності кримінального переслідування – це напрями діяльності, здійснення яких забезпечує досягнення слідчим законних, обґрунтованих результатів, що узгоджуються із поставленими цілями кримінального переслідування за мінімально необхідний термін часу.

Залежно від охоплення кримінально-процесуальних функцій слідчого, здійснення яких вдосконалюється, напрями підвищення

ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, можна диференціювати на загальні і спеціальні.

Загальні напрями підвищення ефективності кримінального переслідування забезпечують успішність здійснення як функції кримінального переслідування, так і пізнавальної функції, здійснюваних слідчим.

В.С. Зеленецький і Л.М. Лобойко до загальних напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування відносять такі: впровадження наукових результатів у практику діяльності органів кримінального переслідування; підвищення рівня компетентності посадових осіб, які здійснюють кримінальне переслідування; об'єднання зусиль різних правоохоронних органів у сфері кримінального переслідування; зменшення рівня формалізму у діяльності органів кримінального переслідування; впровадження у кримінальне судочинство відновних процедур [4, с. 52-59].

Погоджуючись з такою позицією, зазначимо, що окреслені напрями сприяють підвищенню ефективності здійснення як функції персоніфікованого викриття (кримінальне переслідування), так і функції неперсоніфікованого розслідування (пізнавальна функція), здійснюваних слідчим.

Однак визначений перелік загальних напрямів кримінального переслідування не є вичерпним.

Л.М. Лобойко і А.П. Черненко, дослідивши кримінально-процесуальну регламентацію слідчих дій, зазначили, що одним зі шляхів підвищення ефективності діяльності слідчих підрозділів є вдосконалення структурної організації органів внутрішніх справ. На думку цих науковців, структурна організація органів внутрішніх справ, з огляду на те, що в одному органі дві посадові особи є одночасно і підлеглим, і начальником одне одному, видається абсурдною з погляду логіки [9, с. 151].

Начальник міліції керує органом дізнання, одним із відділів якого є слідчий підрозділ. Від начальника органу внутрішніх справ залежить матеріальне забезпечення розслідування кримінальних справ. З іншого боку, начальник органу дізнання у процесуальному відношенні підпорядкований слідчому, який є незалежним і самостійним. Слідчий має право давати начальнику органу дізнання обов'язкові для*

* Кримінально-процесуальне пізнання слугує функції кримінального переслідування. Здійснюючи пізнавальну кримінально-процесуальну функцію, слідчий встановлює подію злочину, а потім й особу щодо якої буде здійснюватись кримінальне переслідування. Якщо ж у результаті кримінально-процесуального пізнання особа, яка вчинила злочин, не буде встановлена, то функція кримінального переслідування не буде реалізована.

* Це впливає зі ст. 114 КПК України.

виконання доручення і вказівки про провадження розшукових і слідчих дій. Хоча забезпечити виконання таких доручень і вказівок слідчий не може. Законодавством не встановлюється відповідальність органу дізнання за невиконання обов'язкових директив слідчого.

Існуюча структурна організація органів внутрішніх справ явно не сприяє підвищенню ефективності здійснення слідчим кримінально-процесуальної діяльності. Успішне встановлення події злочину та кримінальне переслідування особи, щодо якої є припущення про її винність, прямо залежить від спільної ефективної діяльності слідчого і органу дізнання. Організація такої діяльності повинна бути результатом зміни структури підрозділів органів внутрішніх справ.

Тому окреслений Л.М. Лобойком і А.П. Черненком шлях підвищення ефективності діяльності слідчих підрозділів буде сприяти успішному здійсненню слідчим кримінального переслідування.

Отже, до загальних напрямів підвищення ефективності слідчого кримінального переслідування варто включити такий, як *вдосконалення структурної організації органів внутрішніх справ.*

До спеціальних напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, належать такі:

1. Приведення законодавства у відповідність із кримінальним переслідуванням, здійснюваним слідчим.

Нормативно-правові акти України (Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс України – КПК, Закон України від 20 грудня 1990 р. «Про міліцію України», Положення про органи досудового слідства Міністерства внутрішніх справ України, затверджене Наказом МВС України № 160 від 31.03.2008 р.), що регламентують діяльність слідчого, не визначають у її структурі функції кримінального переслідування. Цей факт вказує на невідповідність чинного законодавства фактичному змісту діяльності слідчого, основним напрямом якої є кримінальне переслідування.

Результатами кримінального переслідування є винесення слідчим щодо особи кримінально-процесуальних рішень, що констатують певний ступінь ефективності кримінального переслідування. Винесення рішень, що мають характер обвинувачення, потребує наявності обвинувальних доказів, що здобуваються шляхом здійснення слідчих (процесуальних) дій.

Для підвищення ефективності здійснення слідчим функції кримінального переслідування необхідно останню закріпити у законодавстві як кримінально-процесуальну функцію, до змісту якої входять дії слідчого з викриття (перевірки на причетність) конкретної особи у вчиненні злочину.

Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим, спрямоване

на збирання обвинувальних доказів, що доводять причетність певної особи до вчинення злочину. Докази, що виправдовують особу, слідчий не шукає, але наявність останніх не ігнорує. При виявленні даних, що доводять непричетність особи, слідчий збирає їх, перевіряє і оцінює. Також при заявленні стороною захисту клопотань про вилучення виправдувальних доказів з певного місця (джерела) слідчий зобов'язаний це зробити. Така діяльність слідчого повністю узгоджується зі статусом осіб, які виконують функцію захисту. На досудовому слідстві сторона захисту не має повноважень здійснювати доказову діяльність. Остання виконується тільки слідчим.

Здійснення слідчим кримінального переслідування не означає, що він зобов'язаний виявляти як обвинувальні, так і виправдувальні докази. Слідчий повинен знайти обвинувальні докази для підтвердження причетності особи до вчинення злочину. Діяльність слідчого з викриття особи (пошук обвинувальних доказів) є змістом функції кримінального переслідування. Функцію захисту слідчий не здійснює. Тому ми не згодні з авторами, які наділяють слідчого функцією розслідування, що охоплює функції кримінального переслідування і захисту [11, с. 4-7; 10, с. 16-17].

В.П. Даневський наголошував, що навряд чи можливо для однієї особи бути у справі й обвинувачем, і захисником. Ці функції є принципово протилежними і не узгодженими, особливо тоді, коли вони зосереджені в особі, яка брала активну участь у збиранні доказів, що викривають і виправдовують. Створене законом становище слідчого є психологічно фальшивим: дуже важко у справі, що розслідується стосовно певної особи, водночас зосередити увагу, рівномірно напружено, на двох різних сторонах справи [2, с. 29-30].

Поділяючи позицію В.П. Даневського, слід наголосити, що кримінальне переслідування, здійснюване слідчим, повинно бути спрямоване на виявлення тільки обвинувальних доказів. Не можна на слідчого покладати ще й обов'язок виявляти обставини, що виправдовують особу. Інакше слідча діяльності буде суперечливою та, як наслідок, неефективною.

Слідчий, перевіряючи припущення про винність певної особи, повинен не ігнорувати, а фіксувати і вилучати виправдувальні докази. Це також стосується прокурора та особи, яка проводить дізнання, як суб'єктів здійснення функції кримінального переслідування. Врахування прокурором, слідчим, органом дізнання обставин, що виправдовують особу, свідчить про всебічність, повноту і об'єктивність кримінального переслідування.

Виходячи з вищезазначеного, пропонуємо викласти ч. 1 ст. 22

КПК України у такій редакції: «Прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявити обставини, що викривають обвинуваченого, і обставини, що обтяжують його відповідальність. При виявленні обставин, що виправдовують обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують його відповідальність, прокурор, слідчий, особа, яка проводить дізнання, зобов'язані їх зафіксувати і перевірити».

2. Розширення засобів здійснення слідчим кримінального переслідування.

Підвищення ефективності здійснення слідчим кримінального переслідування має ґрунтуватися на розробці теорією і впровадженні в практику кримінально-процесуальної діяльності нових слідчих (процесуальних) дій, спрямованих на викриття винної особи у вчиненні злочину.

Тому, на нашу думку, науковцям у галузі кримінального процесу необхідно розробити нові слідчі (процесуальні) дії, спрямовані на викриття осіб, що вчинили злочини. При цьому, як зазначає В.М. Карташов, необхідно враховувати, що «вибір засобів не може бути довільним. Він детермінується типом юридичної діяльності...» [6, с. 63].

Розширення засобів викриття, здійснюваного слідчим, має узгоджуватись із сутністю (природою) функції кримінального переслідування. Остання має персоніфікований характер, здійснюється для встановлення причетності винної особи до вчинення злочину шляхом здобуття обвинувальних доказів.

3. Підвищення ефективності забезпечення кримінального переслідування, здійснюваного слідчим.

«Ефективність реалізації обвинувачення припускає правильне відповідно до цілей обвинувачення здійснення діяльності, що забезпечує його реалізацію» [3, с. 138].

Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим, забезпечується шляхом застосування заходів процесуального примусу. Останні мають за мету або запобігти неналежній поведінці, або забезпечити належну поведінку окремих учасників кримінального процесу для ефективного здійснення кримінального переслідування. Тому для підвищення ефективності слідчого кримінального переслідування потрібно підвищити ефективність застосування заходів процесуального примусу.

4. Удосконалення меж альтернативної підслідності у частині визначення предмета відання між слідчими різних відомств.

На досудових стадіях процесу кримінальне переслідування здійснюють слідчі органів досудового слідства різних відомств. Залежно від суспільних відносин, породжуваних вчиненням певного

виду злочину, кримінальне переслідування здійснює слідчий органів внутрішніх справ, податкової міліції, прокуратури, служби безпеки. Сфери суспільних відносин для здійснення слідчими кримінального переслідування визначаються шляхом розподілу предмета відання.

М.С. Городецька зазначає, що розподіл предмета відання між слідчими здійснюється за кримінально-правовим і кримінально-процесуальним критеріями. Предмет відання за кримінально-правовим критерієм диференціюється предметною (родовою) підслідністю та альтернативною підслідністю (при належності справи за категорією злочину слідчим різних відомств). Кримінально-процесуальний елемент предмета відання виражений: 1) у спеціальній (або персональній) підслідності при визначенні належності за характеристикою суб'єкта злочину; 2) за зв'язком кримінальним справ; 3) у територіальній (місцевій) підслідності [1, с. 525]. Такий розподіл предмета відання між слідчими повністю узгоджується з чинним законодавством (ст. 112 КПК).

Визначення меж предмета відання через правила підслідності, що передбачені нормами кримінально-процесуального закону, не усуває всіх протиріч між слідчими різних відомств щодо впливу на певні сфери суспільних відносин. Зокрема, спірні питання виникають щодо альтернативної підслідності. Це зумовлено ідентичністю певних об'єктів впливу, встановлених для слідчих різних відомств.

Альтернативна підслідність визначає належність певних справ за категорією злочину слідчим різних відомств. Так, за чинним КПК України, справи про злочини, передбачені ст. 233, 234, 235, 281, 344, 352 КК України (злочини у сфері господарської діяльності, злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян, злочини проти правосуддя), підслідні слідчим прокуратури і органів внутрішніх справ. Слідчим служби безпеки і органів внутрішніх справ підслідні справи про злочини, передбачені ст. 261, 361, 361-1, 361-2, 362, 363, 363-1 КК України (злочини проти громадської безпеки, злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку). справи про злочини, передбачені ст. 204, 207 КК України (злочини у сфері господарської діяльності), підслідні слідчим податкової міліції та органів внутрішніх справ. Всім органам досудового слідства підслідні справи про злочини, передбачені ст. 209 КК України (злочини у сфері господарської діяльності).

Як бачимо, значна кількість кримінальних справ про злочини, передбачені різними розділами КК України (порушення закону у різних сферах суспільних відносин), підслідні як слідчим органів внутрішніх справ, так і слідчим інших відомств. Такий альтернативний розподіл

предмета відання не сприяє успішному кримінальному переслідуванню, що здійснюється підрозділами досудового слідства. І ось чому.

Згідно з альтернативною підслідністю до предмета відання органів слідства певного відомства належать кримінальні справи, розслідування яких не завжди відповідає їх спеціалізації. Професійна підготовка слідчих різних відомств не є однаковою. Залежно від відомства (податкова міліція, органи внутрішніх справ, прокуратура, служба безпеки) слідчі отримують кваліфікацію для розслідування справ за певною категорією злочинів.

Набута кваліфікація дає можливість органам досудового слідства конкретного відомства з високим ступенем ефективності здійснювати кримінальне переслідування винних осіб у тих кримінальних справах, для розслідування яких слідчі пройшли професійну підготовку. Слідчі певного відомства не можуть однаково ефективно здійснювати кримінальне переслідування за різними категоріями кримінальних справ. Тому останні необхідно розподілити між слідчими податкової міліції, прокуратури, органів внутрішніх справ, служби безпеки з урахуванням їх спеціалізації.

Отже, для підвищення ефективності слідчого кримінального переслідування необхідно удосконалити межі альтернативної підслідності у частині предмета відання між слідчими різних відомств за спеціалізацією останніх. На наш погляд, доцільно виключити з підслідності слідчих органів внутрішніх справ кримінальні справи про злочини, передбачені ст. 233, 234, 235 КК України, і включити останні до підслідності слідчих податкової міліції. Справи про злочини, передбачені ст. 204, 207, 209 КК України, варто виключити з підслідності слідчих органів внутрішніх справ.

Таке удосконалення меж альтернативної підслідності відповідатиме спеціалізації слідчих кожного відомства, які готувалися до здійснення кримінального переслідування винних осіб у певних кримінальних справах. Відповідність спеціалізації слідчих органів специфіці розслідуваних кримінальних справ є гарантією досягнення мети слідчого кримінального переслідування за мінімально необхідний термін часу. Тому вищезазначені пропозиції щодо меж альтернативної підслідності слідчих різних відомств потрібно закріпити у ст. 112 КПК України.

Висновок. На підставі проведеного у цій статті дослідження можна зробити такі висновки:

1. Напрями підвищення ефективності кримінального переслідування – це напрями діяльності, здійснення якої забезпечує досягнення слідчим законних, обґрунтованих результатів, що узгоджуються із поставленими цілями кримінального переслідування за мінімально необхідний термін часу.

2. Залежно від охоплення кримінально-процесуальних функцій

слідчого, здійснення яких удосконалюється, напрями підвищення ефективності слідчого кримінального переслідування можна диференціювати на загальні і спеціальні.

3. До загальних напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, належать: впровадження наукових результатів у практику діяльності слідчого; підвищення рівня компетентності слідчого; об'єднання зусиль слідчого і різних правоохоронних органів у сфері кримінального переслідування; зменшення рівня формалізму у діяльності слідчого; впровадження у кримінальне судочинство відновних процедур; вдосконалення структурної організації органів внутрішніх справ.

4. До спеціальних напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного слідчим, належать: приведення законодавства у відповідність з кримінальним переслідуванням, здійснюваним слідчим; розширення засобів здійснення слідчим кримінального переслідування; підвищення ефективності забезпечення кримінального переслідування, здійснюваного слідчим; удосконалення меж альтернативної підслідності у частині визначення предмета відання між слідчими різних відомств.

Під час подальших наукових розвідок доцільно визначити такі напрями: 1) дослідження напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного прокурором; 2) визначення напрямів підвищення ефективності кримінального переслідування, здійснюваного органом дізнання.

Бібліографічні посилання

1. *Городецька М.С.* Поняття та структура предмета відання слідчого // Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток державності та права в Україні: реалії та перспективи». – Ч. 1 (24 квітня 2009 р.). – Сімферополь, 2009. – С. 524-526.
2. *Даневский В.П.* Наше предварительное следствие: его недостатки и реформа. – К., 2003.
3. *Зеленецький В.С.* Возбуждение государственного обвинения в советском уголовном процессе. – Х., 1979.
4. *Зеленецький В., Лобойко Л.* Загальні напрями підвищення ефективності діяльності органів кримінального переслідування // *Право України*. – 2009. – № 2. – С. 52-59.
5. *Зеленецький В., Лобойко Л.* Критерії оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні // *Вісник Академії правових наук України*. – 2009. – № 2. – С. 185-196.
6. *Карташов В.Н.* Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. – Саратов, 1989.
7. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Схвалена Указом Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. // *Офіційний вісник України*. – 2008. – № 27 – С. 20-29.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України: станом на 1 березня 2009 р. – К., 2009.
9. *Лобойко Л.М., Черненко А.П.* Кримінально-процесуальна регламентація слідчих дій. – Дніпропетровськ, 2006.
10. *Маляренко В.Т.* Досудове слідство. Його недоліки і реформа // *Віче*. – 2004. – № 10. – С. 15-18.
11. *Онищук З.М.* Следователь в советском уголовном процессе: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 1964.

С.І. Смирний

ад'юнкт

*(Донецький юридичний інститут Луганського державного
університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка)*

УДК 343.13

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ІМУНІТЕТІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Досліджено імунітет особи в кримінально-процесуальному праві України, зокрема визначено поняття цього явища, його зміст. Проаналізовано існуючі підходи до класифікації імунітетів осіб та наведено власну класифікацію. Запропоновано закріпити цей термін на законодавчому рівні.

***Ключові слова:** недоторканність, класифікація імунітетів, суддя, депутат, парламент, президент, відповідальність.*

Исследован иммунитет лица в уголовно-процессуальном праве Украины, в частности, определено понятие этого явления, его содержание. Проанализированы существующие подходы к классификации иммунитетов лиц и приведена собственная классификация. Предложено закрепить этот термин на законодательном уровне.

***Ключевые слова:** неприкосновенность, классификация иммунитетов, судья, депутат, парламент, президент, ответственность.*

The article is devoted research to immunity of the person in criminally-procedural right of Ukraine, in particular, to definition of concept of this phenomenon, its maintenance. The author analyses existing approaches to classification of immunities of persons and own classification is resulted. It is offered to fix this term at legislative level.

***Key words:** immunity, classification of immunities, judge, deputy, parliament, president, liability.*

Постановка проблеми. Розвиток міжнародного та вітчизняного права, зокрема його кримінально-процесуальної галузі, поява нових та розвиток існуючих інститутів вимагає чіткого законодавчого врегулювання та регламентації. Однак інститут кримінально-процесуального права, що складається з норм про кримінально-процесуальні імунітети осіб, дотепер залишається без уваги законодавця. У зв'язку з цим виникають складнощі при провадженні у кримінальних справах з ознаками наявності в осіб кримінально-процесуальних імунітетів, що, безумовно, негативно відбивається на стані правопорядку в державі.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. В різні роки дослідженням імунітетів на загальнотео-

ретичному рівні займалися І.Я. Дюрягин, А.Ф. Єфремов, М.Н. Козюк, І.С. Морозова, в процесуальному праві – В.І. Руднев, Г.Г. Чачина, Г.Х. Якупов, С.М. Стахівський, С.Г. Волкотруб та інші вчені.

Проте у більшості робіт, присвячених цій темі, імунітет кожної особи розглядається окремо, без урахування видових ознак та особливостей, а спроби деяких авторів з'ясувати сутність імунітетів не стосуються проблеми в цілому, а торкаються лише окремих її аспектів.

Зважаючи на це виникає питання об'єктивного та ґрунтовного дослідження поняття імунітетів, їх видів та класифікації задля оптимального варіанта законодавчого врегулювання названої проблеми. Розгляд окреслених питань і складає мету цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перейдемо безпосередньо до підходів у визначенні кримінально-процесуального імунітету.

Аналізуючи певні етапи та особливості розвитку імунітету в кримінальному провадженні як правової категорії, Н.С. Сопельцева зазначає, що правовий імунітет – юридична категорія з соціально-історичним змістом, яка зазнала істотної трансформації при збереженні термінології [1, с. 65]. Ми погоджуємося з автором наведеного висловлювання, оскільки положення про імунітет знайшли своє відображення в різних галузях права: конституційному, міжнародному, кримінальному, кримінально-процесуальному, адміністративному, фінансовому, але за термінологічним змістом вони схожі.

Правовий імунітет у загальному значенні складається з двох елементів – невідповідальності та недоторканності. Недоторканність являє собою ускладнений порядок притягнення до відповідальності, а невідповідальність передбачає звільнення від здійснення певних обов'язків [2, с. 26]. Процесуальний імунітет є різновидом імунітету правового, тому зберігає деякі його характеристики. Взагалі наділення певної особи імунітетом має на меті підкреслити її особливий правовий статус та створити необхідні умови для здійснення нею своїх повноважень, тобто імунітет разом із привілеями являє собою важливий засіб у механізмі правового регулювання.

Щодо визначення поняття імунітету в кримінально-процесуальному праві окремої держави зазначимо, що необхідно враховувати не тільки історичний розвиток інституту імунітету в праві взагалі, а й певну трансформацію самого права як основного регулятора суспільних відносин та відмінності в історичному розвитку держав. Саме тому існують різноманітні підходи до визначення кримінально-процесуальних імунітетів. Проте більшість дослідників визначають його як сукупність процесуально-правових інститутів, норми яких регулюють особливий порядок кримінально-процесуального провадження, що

відрізняється від загальнодіючого. Так, наприклад, А. Кибальник визначає кримінально-правовий імунітет як сукупність особливих правил, що стосуються спеціально вказаних в законі осіб, які регулюють порядок настання кримінальної відповідальності, відмінний від загальноприйнятого. При цьому автор стверджує, що кримінально-процесуальні імунітети є похідними від кримінально-матеріальних, і з цим варто погодитися, однак при цьому він посилається на те, що особлива процедура проведення процесуальних дій пов'язана з тим чи іншим звільненням особи з-під сфери дії Кримінального закону [3, с. 34]. Однак це положення є досить суперечливим, оскільки якщо особа, наділена імунітетом, вчинила злочин та її вина доведена належним чином, вона не звільняється від настання певних негативних наслідків, передбачених у кримінальному законодавстві, бо разом з існуванням інституту імунітету наявні норми, що регламентують процедуру позбавлення особи цього імунітету і настання юридичної відповідальності за вчинене.

В. Гутник, досліджуючи імунітет Президента України в кримінальному судочинстві, зазначає, що «норми права, які передбачають звільнення певних суб'єктів від процесуальних обов'язків та особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності і застосування заходів процесуального примусу, об'єднуються в інститут імунітету» [4, с. 84].

С.Г. Волкотруб дає наступне визначення кримінально-процесуального імунітету: «Це функціональний правовий інститут, виняткові норми якого передбачають звільнення певних суб'єктів від процесуальних обов'язків та особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності і застосування заходів процесуального примусу» [5, с. 7].

Можна лише частково погодитися з автором цього визначення, адже, на нашу думку, кримінально-процесуальний імунітет – це форма надання додаткових гарантій прав та інтересів певній категорії осіб, а норми про нього і становлять самостійний кримінально-процесуальний інститут імунітету, що складається з норм, які уповноважують, зобов'язують чи забороняють та регламентують підстави, порядок, умови звільнення певної категорії осіб від виконання певних процесуальних обов'язків, що передбачені загальними кримінально-процесуальними правилами.

У наведеному визначенні помітна найвагоміша відмінність процесуального імунітету від процесуального привілею. Наділення суб'єкта процесуальним імунітетом означає додаткові гарантії його особистих прав, якими він наділяється у кримінальному провадженні, у той час як надання суб'єкту процесуальних привілеїв – це наявність у нього додаткових прав порівняно з іншими суб'єктами кримінального провадження. Носіями (суб'єктами) процесуального імунітету

можуть виступати окремі фізичні особи у зв'язку зі своїм посадовим статусом (як-от Президент, депутати, судді, адвокати та ін.) або у зв'язку з певними обставинами (свідок у кримінальному провадженні). Такий імунітет (наприклад, Президента, депутата, судді, дипломатичного представника) може розповсюджуватися також на речі, транспортні засоби, оселі або приміщення, які займає така особа, оскільки вказане звільняється з-під дії загальних процесуальних норм.

До аргументів об'єктивності та повноти сформованого нами визначення наведемо думку Дементьєва І.Д., який вважає, що «імунітети в кримінальному судочинстві – це правовий інститут, що являє собою сукупність виняткові уповноважуючих, зобов'язуючих та забороняючих юридичних норм, що регулюють особливий порядок провадження процесуальних та слідчих дій відносно або за участю визначеної законом категорії громадян» [6, с. 14].

З усього вищенаведеного можна сформулювати декілька характерних ознак імунітетів у кримінальному провадженні:

1) метою існування процесуальних імунітетів є забезпечення виконання суспільних, державних та міжнародних функцій, офіційних службових обов'язків;

2) вони покликані не захистити особу від кримінальної відповідальності за вчинений злочин, а створити особливий юридичний режим з метою сприяння положенню відповідних суб'єктів та надання додаткових гарантій задоволення їх інтересів, іншими словами, створення додаткових гарантій законності при настанні кримінальної відповідальності;

3) існують у вигляді вилучень, правомірних винятків із загальних правил, що встановлені у спеціальних нормах кримінально-процесуального законодавства;

4) представлені переважно у вигляді негативних пільг (звільнення від обов'язку давати свідчення, звільнення від обов'язку з'явитися на допит до слідчого), на відміну від привілеїв, які втілюються в перевагах;

5) являють собою форми прояву диференціації юридичного статусу суб'єктів у кримінальному провадженні;

6) норми, що містять винятки (імунітети), складають самостійний правовий інститут і є особливими, винятковими для загальноправових норм;

7) коло осіб, що наділяються імунітетом, повинно чітко визначатися в нормах міжнародного права та національного законодавства.

Ще одним актуальним питанням дослідження кримінально-процесуальних імунітетів є розмежування норм про імунітети та норм кримінально-процесуального законодавства, що стосуються виняткових проваджень, таких як провадження у справах неповнолітніх, застосу-

вання примусових заходів медичного характеру тощо. На цьому справедливо наголошує І.Д. Дементьев, який вважає, що вказані провадження пов'язані з психофізіологічними особливостями осіб та рівнем їх дієздатності, а такі винятки з загального порядку кримінального судочинства, як процесуальні імунітети, не залежать від рівня суспільної небезпеки злочину та психофізіологічних аспектів особистості [6, с. 13-14].

Зазначимо, що види процесуальних імунітетів можна класифікувати за різними ознаками. Так, російський юрист А.В. Карцев виділяє п'ять груп імунітетів за процедурно-суб'єктною ознакою:

1) першою групою імунітетів користуються члени Ради Федерації Федеральних Зборів Російської Федерації (далі – РФ), депутати Державної Думи РФ та судді. Порядок позбавлення цієї категорії суб'єктів імунітету та порушення кримінальної справи є найбільш складним. За російським процесуальним законом, для цього необхідний висновок колегії Верховного Суду РФ про наявність ознак злочину в діях суб'єкта, згода відповідного органу, членом якого є суб'єкт, та постанова про порушення кримінальної справи, винесена безпосередньо Генеральним прокурором;

2) до другої групи імунітетів автор відносить імунітети депутатів законодавчих органів суб'єктів Федерації, а також слідчих, адвокатів та прокурорів;

3) імунітети Голови Рахункової палати РФ, його заступників і аудиторів Рахункової палати; Уповноваженого з прав людини; Президента РФ, повноваження якого припинені; кандидата в Президенти РФ; депутатів органів місцевого самоврядування та членів виборчої комісії або комісії референдуму з правом вирішального голосу. Висновок колегії Верховного Суду про наявність ознак злочину для ініціювання процедури порушення кримінальної справи відносно цих осіб не потрібен;

4) процесуальні імунітети співробітників органів Федеральної служби безпеки РФ;

5) імунітети осіб, що користуються правом дипломатичної недоторканності. Порушення кримінальної справи та зняття імунітетів з цієї категорії осіб можливе лише за їх проханням або після їх згоди, що запитується через Міністерство іноземних справ РФ [7, с. 28-30].

Таку класифікацію можна вважати цілком прийнятною з огляду на якісну відмінність процедур, необхідних для початку провадження у справі за участю зазначених осіб.

С.Г. Волкотруб, зважаючи на критерій «генетичного походження» субінститутів інституту імунітету від окремих галузей права та законодавства, оптимальним вважає такий поділ імунітетів у кримінальному судочинстві:

– імунітети посадових осіб, що виконують особливі за своєю ва-

гою і значенням функції у державі та суспільстві (до цієї групи автор відносить імунітет Президента України, а також народних депутатів України, суддів (у тому числі суддів, присяжних і народних засідателів судів загальної юрисдикції, суддів Конституційного Суду України), Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Голови Рахункової палати, Першого заступника і заступника Голови, головних контролерів та Секретаря Рахункової палати України);

– імунітети, пов'язані з міжнародними відносинами (до яких належать імунітети дипломатичного представництва, дипломатичного персоналу представництва, адміністративно-технічного та обслуговуючого персоналу, а також дипломатичних кур'єрів; імунітети консульських установ, консульських посадових осіб та інших працівників консульських установ; глав держав, глав урядів, міністрів закордонних справ, які перебувають в іноземних державах, членів парламентських делегацій, а також супроводжуваних членів їх сімей; глав, членів і персоналу іноземних держав у міжнародних організаціях, посадових осіб цих організацій – на підставі міжнародних угод або загальноновизнаних міжнародних звичаїв) [8, с. 32-33].

Щодо цієї групи імунітетів слід зауважити, що в кримінально-правовій сфері імунітети від юрисдикції України для іноземних осіб існують на різних рівнях (межі користування імунітетами за колом осіб): 1) повний імунітет, що розповсюджується не тільки на дії при виконанні службових обов'язків, але і на дії, не пов'язані з таким виконанням; 2) частковий імунітет, закріплений в міжнародних конвенціях або угодах і пов'язаний з виконанням особою службових обов'язків; 3) частковий імунітет, встановлений державою перебування [9, с. 9].

Окремим субінститутом у кримінальному судочинстві, на думку С.Г. Волкотруба (і з цим варто погодитися), слід вважати імунітет свідків у кримінальному судочинстві (право на захист від самообвинувачення, право не давати показань щодо близьких родичів та членів сім'ї, збереження у таємниці окремих категорій довірених відомостей) [8, с. 33].

Однак наведена класифікація не відображає всієї багатогранності такого явища, як імунітет. До того ж, виникає справедливе питання щодо ігнорування автором імунітетів прокурорів, адвокатів та слідчих, які також повинні включатися до імунітетів посадових осіб. Більш слушним, на нашу думку, буде стверджувати про наявність певного процесуального імунітету у слідчого, окремим елементом якого виступає його процесуальна самостійність. Адже наявність цього положення, так само як і певні особливості провадження у справах відносно слідчого, дозволяє говорити про звільнення його з-під дії загальних правил, що розповсюджуються на учасників кримінального

провадження. Зауважимо, що на відміну від процесуальних імунітетів інших осіб, імунітет слідчого має значно обмежений характер. Неможливо заперечувати факт існування особливого порядку кримінального провадження відносно адвоката, оскільки щодо цього існує відповідна вказівка в законодавстві: в ст. 10 Закону України «Про адвокатуру» наголошено, що прослуховування телефонних розмов адвокатів у зв'язку з оперативно-розшуковою діяльністю без санкції Генерального прокурора України, його заступників, прокурорів АРК, області, міста Києва заборонено. Так само як і кримінальна справа відносно адвоката може бути порушена лише вказаними суб'єктами [10]. Вказане положення дозволяє стверджувати про виключення адвокатів з-під дії загальних кримінально-процесуальних норм, а отже, про наявність у них кримінально-процесуального імунітету.

Ще одну класифікацію імунітетів пропонує А. Кибальник, поділяючи імунітети в залежності від законодавчого закріплення на передбачені в міжнародному праві (дипломатичний, персоналу міжнародних організацій, консульський, осіб, що знаходяться під міжнародним захистом) та передбачені у внутрішньому національному законодавстві (Президента, депутатів, суддів, свідка та ін.) [3, с. 34]. Вказана класифікація також є не зовсім вдалою, оскільки такі імунітети, як дипломатичний, консульський, осіб, що знаходяться під міжнародним захистом, так само гарантується і нормами національного законодавства (в ст. 182 чинного Кримінально-процесуального кодексу України йдеться про можливість проведення обшуку та виїмки в приміщеннях, що займають дипломатичні представництва, члени дипломатичних представництв та їх сім'ї, лише за умови надання згоди дипломатичного представника, яка запитується через Міністерство іноземних справ України).

Висновки. Найбільш оптимальною все ж таки слід вважати класифікацію в залежності від юридичного статусу особи, тобто за видовою належністю. Отже, можна виділити такі види імунітетів у кримінально-процесуальному праві:

- імунітет Президента як голови держави (президентський імунітет);
- імунітет депутатів (депутатський або парламентський імунітет);
- імунітет суддів (суддівський імунітет);
- імунітет інших посадових осіб, а саме: Уповноваженого з прав людини, Голови Рахункової палати, його першого заступника та заступника, головних контролерів Рахункової палати, прокурора, слідчого, співробітника кадрового складу розвідувального органу України (так званий посадовий імунітет);
- імунітет адвоката (адвокатський імунітет);
- імунітет членів дипломатичних представництв та їх сімей (ди-

пломатичний імунітет);

- імунітет працівників консульських установ (консульський імунітет);
- імунітет свідка в кримінальному провадженні (свідоцький імунітет).

Зважаючи на те, що наділення особи консульським або дипломатичним імунітетом пов'язане з виконанням ним представницьких функцій у відносинах між державами, яке регулюється не тільки внутрішнім законодавством країн, а й міжнародним правом, доцільно було об'єднати ці дві групи імунітетів в одну, позначивши її як міжнародні імунітети (імунітети, пов'язані з міжнародними відносинами).

Така класифікація, на наш погляд, відображає характерні особливості кримінально-процесуальних імунітетів в судочинстві України, визначаючи процедурні особливості кримінального провадження відносно конкретної особи з урахуванням її юридичного статусу, кола процесуальних прав та обов'язків.

З урахуванням вищевикладеного зазначимо, що поняття кримінально-процесуального імунітету потребує подальшої розробки, а також закріплення і роз'яснення у ст. 6 Проекту Кримінально-процесуального кодексу України № 1233 від 13.12.2007 р.

Бібліографічні посилання

1. *Сопельцева Н.С.* Возникновение и развитие правового института парламентского иммунитета // Проблемы права. – 2004. – № 4. – С. 64-69.
2. *Сопельцева Н.С.* Понятие правового иммунитета в российском законодательстве // Вестник Челябинского университета. Сер. 9. Право. – 2003. – № 2. – С. 22-28.
3. *Кибальник А.* Иммунитет как основание освобождения от уголовной ответственности // Российская юстиция. – 2000. – № 8. – С. 34-35.
4. *Гутник В.* Деякі пропозиції щодо вдосконалення імунітету Президента України // Юридичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 84-86.
5. *Волкотруб С.Г.* Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному судочинстві: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
6. *Дементьев И.Д.* К вопросу о понятии уголовно-процессуальных иммунитетов // Российский следователь. – 2000. – № 8. – С. 14.
7. *Карцев А.В.* Иммунитеты от уголовного преследования // Уголовный процесс. – 2006. – № 7. – С. 28-35.
8. *Волкотруб С.Г.* Імунітет і способи його захисту в кримінальному судочинстві України: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003.
9. *Назаренко П.Г.* Особливості провадження досудового слідства за участю іноземців: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2006.
10. *Дементьев И.Д.* История развития иммунитетов в уголовном судопроизводстве // Вестник Московского университета МВД России. – 2008. – № 4. – С. 84-87.
11. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.1992 // <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2887-12>.

Надійшла до редакції 12.10.2009 р.

І.І. Статіва

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.1

ДОСЛІДЧА ПЕРЕВІРКА: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ

Встановлено, що перевірна діяльність до порушення кримінальної справи почала здійснюватися після висунення в 1928 році вимог виключити випадки закриття кримінальних справ за реабілітуючими підставами.

Ключові слова: дослідча перевірка.

Установлено, что проверочная деятельность до возбуждения уголовного дела стала проводиться после предъявления в 1928 году требований исключить случаи закрытия уголовных дел по реабилитирующим основаниям.

Ключевые слова: доследственная проверка.

It is underlined, that verifying activity before start of investigation began to be spent after presentation in 1928 requirements to exclude cases of closing of criminal cases.

Key words: pre-investigation check.

Постановка проблеми. Встановлення моменту та причин появи у вітчизняному кримінальному процесі дослідчої перевірки, а також умов, що впливали на її подальший розвиток, дозволить точніше зрозуміти неповністю вивчену природу такої перевірної діяльності. Отримані знання, в свою чергу, можуть бути використані при визначенні з напрямком реформування існуючої діяльності по вирішенню питання про початок розслідування, що вкрай актуально напередодні прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу України.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, дозволяє стверджувати, що позиції вчених з приводу виникнення та розвитку дослідчої перевірки суттєво різняться між собою.

Так, Л.М. Масленнікова вказує: «В історії радянського кримінального процесу просліджуються три періоди, яким відповідають три різновиди перевірних дій, передуючих порушенню кримінальної справи: дослідча перевірка (1923-1936); попередня перевірка методами загального прокурорського нагляду (1936-1958); перевірні дії у відповідності зі ст. 109 КПК РРФСР (витребування необхідних матеріалів та отримання поясень) (з 1958 р.)» [1, с. 39].

С. Віцин зазначає: «Нині існуюча, що стала звичною, процедура

порушення кримінальної справи склалася після прийняття КПК РРФСР 1960 року» [2, с. 55].

В. Махов наголошує: «Інститут розгляду (перевірки) заяв та повідомлень про злочини був передбачений ще Статутом кримінального судочинства Росії (ст.ст. 312, 48)» [3, с. 35].

На думку В.М. Григор'єва, «інститут попередньої перевірки в своєму розвитку зазнав значних змін та по теперішній час викликає жваві дискусії. Виник він ще в дореволюційному російському кримінальному процесі у формі дізнання, яке проводилося без свідків та понятих шляхом негласних розшуків, розпитів, неформального особистого посвідчення, збирання письмових та словесних довідок» [4, с. 42].

Окрім того, зазначені автори досліджували саме час виникнення дослідчої перевірки, не приділивши при цьому уваги такому важливому питанню, як причина появи перевірної діяльності.

Мета даної статті полягає в отриманні науково обґрунтованих відомостей про те, коли саме у вітчизняному кримінальному судочинстві почала проводитися дослідча перевірка, а також про причини її виникнення та обставини становлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно зі ст. 298 Статуту кримінального судочинства Російської імперії 1864 року (далі – Статут) «об'ява про злочинне діяння, якому об'явник був очевидцем, була достатнім приводом до початку слідства, навіть у тому випадку, коли у слідчого не було інших доказів» [5, с. 189-190].

У ст. 250 Статуту містилася вимога, згідно з якою поліція «про всі події, які містять у собі ознаки злочину, негайно, але в будь-якому разі не пізніше доби з моменту отримання відомостей про нього, повідомляє судового слідчого та прокурора» [5, с. 179]. Однак, згідно зі ст. 253 Статуту, «коли ознаки злочину або проступку сумнівні, або коли про пригоду, яка містить такі ознаки, поліція довідається з чуток (народного поговору), або взагалі з джерела не зовсім достовірного, то в будь-якому випадку, перед повідомленням про те за належністю, вона повинна пересвідчитися через дізнання: чи дійсно подія трапилась, а також чи дійсно вона містить у собі ознаки злочину чи проступку» [5, с. 179].

Аналогічний порядок був встановлений для вирішення анонімних повідомлень, які, згідно зі ст. 300 Статуту, «не склали законного приводу до початку слідства; але якщо вони містили у собі вказівку на... злочинне діяння..., то слугували приводом до поліцейського розшуку чи дізнання, яке могло потягнути за собою і саме слідство» [5, с. 190]. Така діяльність поліції згідно зі ст. 254 Статуту здійснювалася «словесними розпитами та негласним спостереженням, не проводячи ні обшуків, ні виїмок у помешканнях» [5, с. 180].

Як було зазначено вище, окремі науковці вважають, що інститут дослідчої перевірки існував у дореволюційному процесі. Ознаки цього інституту вони вбачають у характерному для того часу поліцейському дізнанні. Дійсно, у Статуті було передбачено необхідність проведення перевірних дій, але ці перевірні дії не проводилися для перевірки заяв фізичних осіб, а могли здійснюватися лише в ході отримання первинної інформації з інших джерел, зокрема – при виявленні поліцією чи прокурором злочинних діянь. Тобто до появи законного приводу до початку слідства. Також така перевірка проводилася у разі отримання інформації з анонімних повідомлень, народних чуток чи недостовірного джерела, тобто непроцесуальної інформації, отримання такої інформації знову ж таки не становило приводу до початку слідства.

Хоча таку підставу для проведення поліцейського розвідування (як за власною ініціативою, так і за дорученням прокурора), як «сумнів у наявності ознак злочину», через її неконкретність можна тлумачити досить широко, в тому числі й на користь наявності дослідчої перевірки. Але «в тому числі» не означає винятково. Зокрема слід мати на увазі, що «сумнівні випадки» законодавець ставить в один ряд з вищезазначеними випадками отримання непроцесуальної інформації (анонімними повідомленнями, народними чутками тощо) через те, що думка про можливість наявності злочину здебільшого ґрунтувалася на припущеннях. По-третє, така перевірка здійснювалася до того, як з'являвся законний привід до початку слідства.

Таким чином, на основі аналізу процесуального порядку початку слідства за Статутом остаточно заперечити наявність дослідчої перевірки чи її аналогу неможливо, зокрема через наявність неконкретних формулювань на зразок «сумнівні випадки». Але при загальному порівнянні можна дійти висновку, що характерна для того часу перевірна діяльність була аналогом не дослідчої перевірки, а сучасної адміністративної чи оперативно-розшукової діяльності, яка і нині здійснюється правоохоронними органами при отриманні даних, які не становлять законного приводу до початку кримінальної справи, та є передумовою появи такого приводу, як безпосереднє виявлення ознак злочину.

Як у КПК УРСР 1922 року [6, с. 681], так і в КПК 1927 року [7, с. 105-106] не було передбачено жодних перевірних дій для вирішення питання про порушення кримінальної справи у випадку наявності законного приводу до початку кримінальної справи.

В.М. Григор'єв з цього приводу зазначає: «Після революції в юридичній літературі отримала розповсюдження ідея «прирівняти» дізнання до слідства. Положення про дізнання в його вихідному значенні були усунені з закону, цей термін почав означати іншу діяльність – розсліду-

вання органами дізнання злочинів у формі попереднього слідства. Однак замість скасованого дізнання не були введені інші інститути. Кримінально-процесуальне законодавство не передбачало перевірної діяльності до порушення кримінальної справи. За змістом КПК РРФСР 1922 р., питання щодо провадження попереднього розслідування чи про відмову в цьому вирішувалося на підставі самої заяви та ставилося в залежність від наявності в ній вказівок на склад злочину» [8, с. 43].

Але незважаючи на те, що можливість проведення дослідчої перевірки була законодавчо закріплена лише в КПК УРСР 1960 року, який є чинним і понині, *фактично така перевірна діяльність почала здійснюватися значно раніше.*

Так, у 1938 році, коли був чинний КПК УРСР 1927 року, який не передбачав проведення дослідчої перевірки, М.С. Строгович у навчальному посібнику з кримінального процесу зазначив: «Якщо матеріали, що надійшли до прокурора, недостатні або неповні, внаслідок чого по ним неможливо вирішити питання про те, чи слід порушувати кримінальну справу, то ці матеріали повинні бути поповнені прокурором не в порядку кримінально-процесуальному, а в порядку загального нагляду – шляхом витребування необхідних матеріалів, ознайомлення на місці з обставинами, зазначеними в заяві, та ін., після чого вирішується питання про порушення справи» [8, с. 105].

Для порівняння зазначимо, що в навчальному посібнику з кримінального процесу А.Я. Вишинського, який виданий у 1924 р., не було жодних вказівок на необхідність проведення перевірних дій (чи то прокурором в порядку загального нагляду, чи то іншим способом) [9, с. 145-147].

У більш пізніших працях (тих, які опубліковані напередодні прийняття КПК УРСР 1960 року та КПК РРФСР 1960 року) вже чітко просліджується теоретичне виділення вирішення питання про порушення кримінальної справи в окрему стадію кримінального процесу. Зокрема М.С. Панга у 1960 році вказує: «Сутність стадії порушення кримінальної справи в радянському кримінальному процесі полягає в тому, що відповідні органи вирішують питання про наявність або відсутність достатніх підстав для початку провадження по справі» [10, с. 129].

Таким чином, ми встановили, що попри відсутність у Кримінально-процесуальному кодексі УРСР (та інших союзних республік) інституту перевірки первинної інформації для вирішення питання про порушення кримінальної справи, така діяльність проводилася на практиці. Причому на необхідності її здійснення наголошувалося навіть в юридичній літературі.

В.М. Григор'єв щодо причин наявності перевірної діяльності (при відсутності в законі вказівки на можливість її проведення) вка-

зує: «На практиці були потрібні засоби, які б дозволяли швидко та без формалізму з'ясувати, чи містить подія, що потрапила в сферу діяльності правоохоронних органів, ознаки злочину... Пошуки відповідних процесуальних форм у рамках діючого законодавства призвели до того, що на практиці стала проводитися так звана «дослідча перевірка». Теоретично передбачалося, що вона повинна складатися лише з негласних дій, що не мають офіційної слідчої форми допитів, оглядів, експертиз і т.д. Однак перевірка, що доручалася слідчим, фактично перетворювалася в сурогат попереднього слідства» [4, с. 44].

Але ми не згодні з такою точкою зору. Як впливає з вищенаведеного твердження, необхідність проведення дослідчої перевірки була викликана потребою самих правоохоронних органів спростити порядок власної роботи, зокрема за рахунок усунення «зайвого формалізму».

Однак дослідча перевірка не проводилася у спрощеному порядку. Як зазначалося, в тому числі й самим В.М. Григор'євим, така перевірка проводилася у тому ж порядку, що й розслідування, утворюючи тим самим його «сурогат». Єдиною відмінністю між такою перевіркою діяльністю та розслідування була відсутність офіційного рішення про порушення кримінальної справи.

Вищезазначене свідчить про наявність певного позапроцесуального фактора, який зумовлював потребу відстрочити офіційне прийняття рішення про порушення кримінальної справи. Підтвердження висуненого припущення ми знаходимо при аналізі відомчих актів доби початку становлення радянської держави.

В Постанові Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів РСФРР по доповідях Народного Комісаріату Юстиції і Народного Комісаріату Внутрішніх Справ про каральну політику і стан місць ув'язнення № 14 від 16 квітня 1928 року (протокол ВЦВК № 49 від 26/III – 28 р., п. б) наголошувалося на тому, що «одним з найважливіших недоліків роботи судово-слідчого апарату є тривалість та тяганина судово-слідчого провадження та *недостатня обґрунтованість порушення кримінальних справ*» (Курсив наш. – І.С.) [13, с. 418].

Через чотири місяці після цього акта був виданий інший, який і є тим *фактором, що зумовив виникнення дослідчої перевірки*. У Директивному листі Народного комісаріату юстиції та Верховного суду РРФСР від 20 серпня 1928 року зазначалося: «Необхідно взяти рішучу цільову настанову на те, щоб притягувати і вести розслідування тільки в тих випадках, коли вочевидь існує в достатній мірі очевидний злочин, з *тим, щоб логічним завершенням будь-якого розслідування, як правило, був обвинувальний висновок* (Курсив наш. – І.С.). У зв'язку з цим кожна заява, яка надійшла до прокурора, до суду чи органів розслідування, передусім

повинна бути розглянута з точки зору наявності складу злочину... *Перед тим як приступити до розслідування, необхідно використати всі інші можливості для з'ясування справи – запити, витребування пояснень і т.д.* (Курсив наш. – І.С.)» [12, с. 919].

Очевидно, що саме ця вимога призвела до появи потреби у дослідчій перевірці, призначенням якої було здобуття попереднього знання про наявність або відсутність судової перспективи справи. А вже на основі отриманих даних вирішувалося питання про офіційний початок розслідування.

У даній вказівці яскраво проявляються ідеологічні передумови. Наприклад, В. Познанський, пояснюючи наявність дослідчої перевірки, зазначає: «Дуже важливо пам'ятати вказівки товариша Сталіна, що дані ним у доповіді на об'єднаному січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 1933 року «Про результати першої п'ятирічки». Ці вказівки вимагали переходу до більш організованого застосування судової репресії стосовно залишків капіталістичних елементів. У цей же час товариш Сталін з усією силою підкреслив задачу зміцнення соціалістичної законності, більш чуйного та дбайливого ставлення до працюючих, будівників комунізму. Це вимагало іншого підходу та іншого ставлення до акту порушення кримінальної справи» [13, с. 26].

Як бачимо, кожний факт порушення кримінальної справи сприймався як сформульована претензія держави, відмовитися від якої, особливо в тому разі, коли претензія висувалася до «будівника комунізму, який потребував дбайливого ставлення», означало визнання державою своєї помилки, що могло завдати удару по авторитету державної влади.

Цією відомчою вимогою у порядок здійснення кримінально-процесуальної діяльності була закладена суперечність, яка полягала у тому, що до початку досудового розслідування потрібно було наперед вирішити одне з основних його завдань – чи насправді є правовий конфлікт з приводу вчинення суспільно-небезпечного діяння та чи є підстави у зв'язку з цим направити справу до суду.

Однак, поставивши перед дослідчою перевіркою завдання досудового розслідування, органи влади та науковці того часу не хотіли визнавати цей факт офіційно.

Наприклад, І.А. Гельфанд вказує: «Попередня перевірка, що має за мету уточнення відомостей про подію злочину, отриманих судом, прокурором, слідчим, органом дізнання, *не має нічого спільного з розслідуванням по кримінальній справі* (Курсив наш. – І.С.) і не може проводитися шляхом оглядів, допитів, очних ставок, обшуків та інших слідчих дій» [14, с. 33].

Через те, що висуваючи вищезазначені твердження, науковці не враховували (або офіційно не визнавали) висунену практикам вимогу

впевнитися, що справа буде спрямована до суду, їх твердження були «відірваними» від реальної дійсності.

Тому цілком логічним та закономірним був той факт, що після висунення вищезазначених відомчих вимог до обґрунтованості рішення про порушення справи почала здійснюватися дослідча перевірка. Причому у тій самій формі, що й досудове розслідування. І це було викликано об'єктивними потребами.

Але офіційне невизнання цих потреб призвело до осуду такої практики діяльності та заборони користуватися засобами досудового розслідування. На цьому наголошено у відповідній літературі.

Так, Р.Д. Рахунов зазначає: «У свій час у практиці широко проводилися так звані «дослідчі» перевірки. Ці перевірки виконувалися слідчим до порушення кримінальної справи. По суті, вони являли собою справжнє слідство, яке супроводжувалося допитами та навіть обшуками та виїмками. Інакше кажучи, слідство проводилося до порушення кримінальної справи та, якщо зібраний матеріал запевнював слідчого в тому, що розслідування буде результативним (тобто буде встановлено злочинне діяння та винувата особа), то порушувалася кримінальна справа та оформлювалося притягнення до кримінальної відповідальності. Прокуратура СРСР таку практику засудила та заборонила. Нею були вказані шляхи перевірки підстав до порушення кримінальних справ: витребування необхідних матеріалів та перевірка прокурором у порядку загального нагляду отриманих ним матеріалів до направлення їх слідчому для проведення слідства» [15, с. 60].

В.М. Григор'єв зазначає: «Перевірка, що доручалася слідчим, фактично перетворювалася в сурогат попереднього слідства. Тому відомчі акти НКЮ РРФСР та прокуратури СРСР забороняли слідчим проводити дослідчі перевірки; у випадку невизначеності питання про наявність чи відсутність підстав до порушення кримінальної справи обов'язковість первинної перевірки та поповнення наявних матеріалів покладалася на прокурора. Останній використовував при цьому засоби загального нагляду – в основному, отримання пояснень та витребування матеріалів» [4, с. 44-45].

Але попри заборону користуватися засобами розслідування, вищезазначена вимога, згідно з якою кожна порушена справа мала бути спрямована до суду, залишалася «в силі». Тим самим до існуючої суперечності у співвідношенні дослідчої перевірки та розслідування була додана проблема явної недостатності засобів, за допомогою яких у ході дослідчої перевірки мали виконуватися покладені на неї вищезазначені позапроцесуальні завдання.

Через це практика, в ході якої дослідча перевірка проводилася не тільки прокурором і не тільки засобами загального нагляду, продовжу-

вала існувати попри пряму її заборону. В підтвердження цього процитуємо Р.Д. Рахунова, який вказує: «До цього часу (цитована праця надрукована у 1954 році. – *І.С.*) деякі слідчі та прокурори на місцях у погоні за такими показниками (мається на увазі направлення справи до суду з обвинувальним висновком – *І.С.*) провадять, по суті, розслідування та або відмовляють у порушенні справи, або порушують справу тоді, коли зібраними матеріалами до порушення кримінальної справи фактично визначений обвинувальний результат [15, с. 63].

Навіть той факт, що вимоги щодо недопустимості проведення дослідчих перевірок будь-ким, окрім прокурора, та лише засобами загального нагляду висувалися неодноразово*, можна стверджувати, що відповідні вимоги на практиці здебільшого ігнорувалися, що викликало потребу висувати ці вимоги повторно.

Саме в таких умовах відбувалося подальше формування порядку проведення дослідчої перевірки. З одного боку, директивні настанови забороняли здійснення слідчих дій, а теорія кримінального процесу заперечувала потребу в останніх. Але, з іншого боку, перед правоохоронними органами було поставлене завдання проводити до порушення кримінальної справи перевірку, в ході якої мала бути з'ясована судова перспективність матеріалу. Поставлена вимога забезпечувалася такими позапроцесуальними чинниками, як негативна оцінка результатів роботи у випадку закриття порушеної кримінальної справи за реабілітуючими підставами.

У прийнятому в 1960 році новому Кримінально-процесуальному кодексі УРСР дослідча перевірка була законодавчо відокремлена в окрему стадію процесу. При цьому було чітко наголошено на недопустимості проведення слідчих дій (окрім огляду місця події) до порушення кримінальної справи. Однак закриття справи за реабілітуючими обставинами залишалось тим відомчим критерієм, за яким дослідча перевірка вважалася проведеною неповно, а саме рішення про порушення справи – необґрунтованим. Тобто причини, які зумовлювали потребу у вирішенні в ході дослідчої перевірки одного з основних завдань досудового розслідування, залишалися. А отже, залишалася і потреба у користуванні характерними для досудового розслідування засобами.

Цим пояснюється наявне зараз «тяжіння» до того, щоб у ході стадії порушення кримінальної справи було дозволено проводити більшість процесуальних дій, що характерні для досудового розслідування. Зокрема А.І. Швед зазначає: «В цей час у розвитку стадії порушення кримінальної справи прослідковується тенденція її зближення зі стадією по-

* Такі вимоги висувалися у Постанові НКЮ РРФСР від 25 серпня 1933 року, у Циркулярі Прокурора СРСР № 15/4 від 20 квітня 1935 року, а також у Циркулярі Прокурора СРСР № 58/6 від 25 вересня 1936 року [15, с. 61].

переднього розслідування. Ця тенденція буде розвиватися в напрямку розширення діапазону слідчих та інших процесуальних дій, дозволених до порушення кримінальної справи» [16, с. 13].

Висновок. Поява дослідчої перевірки була зумовлена висуненою у 1928 році відомчою вимогою приймати рішення про порушення кримінальної справи тільки у тому разі, коли порушена справа буде направлена до суду, а не закрита. Мотиви створення дослідчої перевірки були не процесуальними, а політико-ідеологічними.

Наявність такої перевіркої діяльності утворює такі неузгодженості у побудові кримінально-процесуального провадження, як перенесення основного завдання досудового розслідування на стадію порушення кримінальної справи, що, в свою чергу, зумовлює потребу в користуванні «інструментарієм» досудового розслідування.

Отримані відомості можуть бути використані при проведенні наукових досліджень різних напрямків реформування стадії порушення кримінальної справи.

Бібліографічні посилання

1. Масленникова Л.Н. Правовая природа проверочных действий и совершенствование их производства органами внутренних дел // Совершенствование правовой основы расследования преступлений органами внутренних дел. – М., 1991. – С. 39-46.
2. Вицин С. Институт возбуждения уголовного дела в уголовном судопроизводстве // Российская юстиция. – 2003. – № 6. – С. 54-56.
3. Махов В. Законодательство о возбуждении уголовного дела // Законность. – 1997. – № 1. – С. 34-36.
4. Григорьев В.Н. Проблемы развития средств обнаружения признаков преступления // Пути совершенствования деятельности следственных аппаратов органов внутренних дел. – Ташкент, 1987. – С. 40-52.
5. Уставъ уголовного судопроизводства. – Изд. XII-е (Св. зак. 1876 г. Т. XV).
6. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Сб. узаконений УССР. – 1922. – № 41.
7. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. Официальное издание редакции 1927 г. – X., 1927.
8. Строгович М.С. Уголовный процесс: Учеб. пособ. для юридических институтов, правовых школ и юридических курсов. – М., 1938.
9. Вышинский А.Я. Курс уголовного процесса. – М., 1927.
10. Панга М.С. Возбуждение уголовного дела и возбуждение уголовного преследования // Вопросы уголовного права и процесса (сборник статей). – Минск, 1960. – Вып. 2. – С. 129-145.
11. Ежедневник советской юстиции. – 1928 г. – № 14. – С. 417-419.
12. Ежедневник советской юстиции. – 1928 г. – № 33. – С. 919-920.
13. Познанский В. Возбуждение уголовного дела // Социалистическая законность. – 1951. – № 7. – С. 25-33.
14. Гельфанд И.А. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. – К., 1961.
15. Рахунов Р.Д. Возбуждение уголовного дела в советском уголовном процессе. – М., 1954.
16. Швед А.И. Актуальные теоретические и практические аспекты стадии возбуждения уголовного дела: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Минск, 2005.

Надійшла до редакції 29.01.2010 р.

ПРАВО ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА

З.Б. Живко

кандидат економічних наук, доцент

М.О. Живко

ад'юнкт

*(Львівський державний
університет внутрішніх справ)*

Т.В. Левицька

викладач

*(Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут»)*

УДК 004.621

ВТРАТА ІНФОРМАЦІЇ – ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗБИТКІВ ТА ЗАГРОЗ ЕКОНОМІЧНІЙ БЕЗПЕЦІ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Йдеться про інформаційну безпеку підприємства, про роль інформації, яку вона відіграє в прийнятті управлінських рішень, у розвитку підприємства та його зв'язків з іншими суб'єктами бізнесу, про правові аспекти витоку інформації та заходи протидії таким загрозам.

Ключові слова: інформація, інформаційна безпека, загроза, підприємство, управлінське рішення.

Рассмотрены вопросы информационной безопасности предприятия, роль информации в принятии решений по управлению и развитию предприятия. Проанализированы правовые аспекты утраты закрытой информации и способы противодействия таким угрозам.

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, угроза, предприятие, управленческое решение.

The article deals with enterprise informational security, role of information played in making management decisions, in enterprise development and its relations with other persons of business, legal aspects of escape of information and measures counteraction against such dangers.

Key words: information, informational security, danger, enterprise, management decision.

Постановка проблеми. У зв'язку з розвитком ринкових відносин підприємницьку діяльність у нашій країні доводиться здійснювати в умовах наростаючої невизначеності ситуації і мінливості економічного середовища. Тому виникає неясність і невпевненість в отриманні очікуваного кінцевого результату, а отже, зростає ризик, тобто небезпека невдачі, непередбачених втрат. Багато питань підприємницької діяльності регулюються і забезпечуються законодавством. Однак твердження, що лише з допомогою правового регулювання й охорони можна вирішити всі проблеми, пов'язані із захистом інформації та персоналу, технічним та технологічним переозброєнням систем зв'язку, протидією загрозам, забезпеченням безпеки підприємництва, не лише завчасні, але й не реальні. І провідне місце у забезпеченні економічної безпеки підприємницької діяльності має інформаційна безпека підприємства, захист інформаційних ресурсів як складових частин економічної безпеки бізнесу, адже втрати від витоку інформації можуть спричинити не лише збитки підприємству, а й призвести його до банкрутства і краху.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Найголовнішою властивістю інформації є здатність викликати зміни, а її практична цінність прямопропорційна тій ролі, яку вона відіграє в ухваленні управлінського рішення щодо підприємницької діяльності, у розвитку відносин держави і бізнесу. У наш час головними сторонами бізнесу і держави стають нерозривно зв'язані між собою наступні чинники: придбання знань й інформаційних ресурсів; культура менеджменту і передові технології; освіта і підготовка кадрів; фінансові і консалтингові послуги. І тому особливий інтерес представники підприємницьких структур проявляють до отримання даних відносно процесів управління і планування, захисту «комерційної таємниці» і персоналу, які використовуються конкурентами.

Різними аспектами проблеми захисту інформаційної безпеки підприємства присвячені дослідження В.А. Голубєва [3], М.В. Гуцалюка [4], В.В. Дорошева [6], В.В. Домарева [6], В.П. Захарова [11], І.С. Керницького [15], В.В. Макаренка [14], В.Л. Ортинського [15], К.В. Проніна [16], В.О. Хорошка [17], А.А. Чекаткова [17] та ін.

Однак економіко-правові аспекти впливу збитків від витоку інформації на інформаційну та економічну безпеку підприємницької діяльності не обґрунтовані та слабо досліджені.

Мета. Дослідити взаємозалежність економічних, правових та технічних аспектів витоку інформації, розголошення комерційної таємниці та збитків підприємства від втрати інформаційних ресурсів. Проаналізувати заходи протидії загрозам інформаційній безпеці як складової частини економічної безпеки бізнесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах командно-адміністративної економіки всі ми звикли до того, що економічна ситуація формується «зверху» у наказному порядку, через інструкції, вказівки, правила і норми, тобто самому підприємцю не потрібно приймати управлінські рішення і вирішувати конкретні завдання. Плани, програми, ухвали, інструкції, державні ціни, фонди, ліміти, наряди, пільги, тарифи формували ту економічну систему координації і господарське середовище, в якому вимушені були діяти підприємства і люди. Звичайно, жорстка система централізованих вказівок і розпоряджень сковувала власну ініціативу, пригнічувала інтерес і творчий початок підприємців. Однак не можна заперечувати, що вона вносила ясність або принаймні зумовлювала чіткість, забезпечувала нав'язаний «порядок». Контрольовані «зверху» підприємства мали доведені завдання, планові показники і виконували їх у чітко зазначені терміни.

Якщо згадати історію, то для посилення контролю на ненаціоналізованих підприємствах у 1917 році був прийнятий Декрет «Про робочий контроль», що відмінив право власності трудових колективів на виробничу інформацію (тобто, відмінив поняття «комерційна таємниця»). Однак у ринковій економіці інформація стає товаром і повинна підкорятися законам товарно-грошових відносин. Кожен власник має право змінювати свої інтереси, узгоджені з інтересами інших власників і суспільства. Лише тісний взаємозв'язок та взаємодовіра між бізнесом і державою дадуть можливість розвиватися підприємствам у ринкових відносинах. Тобто питанням інформаційної безпеки має приділятися увага як на макрорівні, так і на мікрорівні; як у правовому колі, так і на економічних засадах. Практика показує, що на макрорівні необхідно розробити і прийняти спеціальний закон про комерційну таємницю. Саме за ринкових відносин він буде надійним гарантом захисту інтересів окремих підприємств та країни загалом.

На законодавчому рівні чітко регламентованими є такі види таємної інформації, як державна, комерційна, банківська таємниці. Поняття ж службової таємниці хоча і має своє законодавче визначення, однак зміст та правові ознаки даного виду інформації з обмеженим доступом ще не достатньо регламентовані [10, с. 127].

Поняття «службова таємниця» та «професійна таємниця» є близькими за змістом. Службова таємниця – склад і обсяг відомостей, що є в розпорядженні конкретного органу державної контрольно-ревізійної служби або її посадової особи стосовно об'єктів контролю, контрольних, правоохоронних та інших державних органів, їх працівників, способів досягнення визначених законодавством завдань, що необхідні для якісного проведення контрольно-ревізійних дій, забезпечення відповідної їх

раптовості та ефективності і які з цієї причини не підлягають зовнішньому чи внутрішньому розголошенню на певний період.

Професійна таємниця – стан збереження матеріалів, документів, інших відомостей, якими користуються посадові особи Рахункової палати, Контрольно-ревізійного управління, Асоціації аудиторів та особи, які залучаються до здійснення функцій цих органів під час проведення перевірок, ревізій, обстежень, і відомостей, які забороняється розголошувати у будь-якій формі до моменту прийняття рішення контролюючими органами.

Статтею 505 Цивільного кодексу України (ЦКУ) визнано, що комерційна таємниця – це інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та важкодоступною для осіб, які зазвичай мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію [1, с. 131-133]. Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які відповідно до закону не можуть належати до комерційної таємниці.

Господарський кодекс України (ГКУ) також частково визначає особливості комерційної таємниці, включаючи останню до об'єктів прав інтелектуальної власності. При цьому ГКУ визначає повноваження суб'єктів господарювання щодо комерційної таємниці. Зокрема, «суб'єкт господарювання, що є власником технічної, організаційної або іншої комерційної інформації, має право на захист від незаконного використання цієї інформації третіми особами, за умов, що ця інформація має комерційну цінність у зв'язку з тим, що вона невідома третім особам і до неї немає вільного доступу інших осіб на законних підставах, а власник інформації вживає належних заходів для збереження її конфіденційності» [2].

Інформація складає службову або комерційну таємницю у випадку, коли інформація має дійсну або потенційну комерційну цінність, через невідомість її третім особам, до неї немає вільного доступу на законній підставі і власник інформації вживає заходи з охорони її конфіденційності.

На думку спеціалістів, відомості, що складають комерційну таємницю та які підлягають охороні, повинні відповідати таким критеріям оцінювання [3-6, 11-13]: 1) їх відкрите використання пов'язане із завданням шкоди підприємству; 2) вони не є загальновідомими або загальнодоступними на законних підставах; 3) підприємство зможе

здійснити належні заходи щодо зберігання їх конфіденційності з міркувань економічної та іншої вигоди; 4) ці відомості потребують захисту, тому що вони не є державними таємницями і не захищені авторським і патентним правом; 5) приховування цих відомостей не завдасть шкоди суспільству [10].

Аналіз законодавчих актів промислово розвинених країн з питань захисту комерційної таємниці дозволяє визначити сукупність відомостей, приховування яких суперечить інтересам держави і суспільства. Взагалі це інформація: 1) про нераціональне природокористування; 2) про понаднормативне забруднення навколишнього середовища; 3) про недотримання техніки безпеки у виробництві, що спричиняє реальну загрозу здоров'ю і життю людей; 4) про порушення спеціального законодавства, регулюючого діяльність підприємців (наприклад, законів про якість продукції і захист прав споживача); 5) про заняття діяльністю, не передбаченою статутом даного підприємства або забороненою законами; 6) про зловживання та несумлінність керівників і працівників підприємства; 7) про факти прояву недобросовісної конкуренції; 8) про можливість і реальні випадки ухилення від правильної сплати податків; 9) про причини і факти невиконання договорів та угод тощо.

В Україні, за оцінками спеціалістів, невинуватена таємність приносить народному господарству велику шкоду. Сучасне суспільство зацікавлене в розкритті багатьох «таємниць» виробництва в цілях обміну інформацією і прискорення науково-технічного прогресу.

Підприємницька діяльність у всіх сферах нерозривно пов'язана із здобуттям і використанням різної інформації. Тим більше, що в сучасних умовах інформація є особливим товаром, який має певну цінність. Здебільшого для підприємця найбільш цінною є інформація, яку він використовує для досягнення стратегічних цілей підприємства і розголошення якої може позбавити його можливостей реалізувати ці цілі, що створює загрозу економічній безпеці підприємницької діяльності. Звичайно, не вся інформація може, у разі її розголошення, створювати ці загрози, однак існує певна її частина, яка потребує захисту. Тобто та інформація, втрата якої спричинить шкоду підприємству, негативно вплине на його конкурентоспроможність та ефективність.

Інформація, що використовується у підприємницькій діяльності, різноманітна. Її можна розділити на такі види: військова, наукова, промислова, банківська і комерційна. Ми розглянемо комерційну таємницю та нанесення шкоди від її втрати.

Комерційна таємниця підприємства не містить відомості, які пов'язані з державною таємницею, це інформація, пов'язана з виробництвом, технологічною інформацією, управлінням, фінансами тощо, роз-

голошування (передача, витік) якої може завдати збитку його інтересам. Узагальнення різних точок зору вітчизняних і зарубіжних авторів дозволяє дати розширене трактування цієї дуже складної категорії. У найбільш загальному вигляді вона включає інформацію [12]: про торгові відносини підприємств і організацій; про організацію і розміри обігу коштів; про стан ринку збуту; про банківські операції; про постачальників і споживачів; про зміст патентів; про структуру капіталів; про плани інвестування; про укладені договори та контракти; про формування ціни на продукцію чи послуги; про розмір прибутків і обсяги виробництва. Збереженням комерційної таємниці займається конкурентна розвідка, якщо більш детально – контррозвідка підприємства.

На сьогодні конкурентна розвідка – складова частина корпоративної культури ведення сучасного бізнесу. Для виживання підприємства в умовах конкурентної боротьби першочергову роль починає відігравати розвідка намірів конкурентів, вивчення основних тенденцій бізнесу, аналіз можливих ризиків, виявлення каналів витоку інформації тощо.

Витік інформації в бізнесі – це не лише втрата інформаційних ресурсів, але й значні фінансові збитки, втрата ніші на ринку, зниження ефективності виробництва і конкурентоспроможності, втрата персоналу та й бізнесу загалом. Тому спеціалісти науково-технічних, виробничих, економічних й інших служб підприємства повинні навчитися правильно і конкретно оцінювати передбачувані і реальні втрати підприємства через просочування інформації, яка віднесена до категорії комерційної таємниці. Не потрібно бути кваліфікованим бухгалтером чи економістом, щоб визначити можливі втрати матеріальних, фінансових та трудових ресурсів через витік інформації. У найбільш загальному вигляді втрати підприємства від недотримання умов конфіденційності зводяться до того, що [13]: 1) знижуються можливості продажу ліцензій на власні наукові розробки підприємства; 2) втрачається пріоритет в освоєних сферах науково-технічного прогресу; 3) ростуть витрати на переорієнтацію діяльності науково-дослідницьких підрозділів; 4) виникають або штучно створюються конкурентами труднощі в закупівлях сировини, технології, устаткування й інших компонентів нормальної виробничої діяльності; 5) обмежується співпраця підприємства з діловими партнерами, контрагентами і підрядниками; 6) знижується імовірність підписання вигідних контрактів; 7) виникають проблеми у виконанні договірних зобов'язань; 8) зростають витрати підприємства на вироблення нової ринкової стратегії; 9) виникають нові витрати, спричинені зміною структури маркетингових досліджень та ін.; 10) виникає реальна загроза застосування економічних санкцій до винних у розголошуванні комерційної таємниці.

Прийнято у загальному обсязі комерційної інформації виділяти два основні блоки: 1) науково-технічна і технологічна інформація; 2) ділова інформація. До першого блоку належать відомості про конструкцію машин і обладнання, про використовувані матеріали, методи і способи виробництва, дизайн, програмне забезпечення ЕОМ тощо [12].

До категорії ділової інформації належать: фінанси підприємства, стратегічні і тактичні плани розвитку виробництва; плани і обсяги реалізації продукції; аналіз конкурентоспроможності своєї продукції, ефективності експорту і імпорту, прогнозування виходу на ринок; плани рекламної діяльності; списки торгових і інших клієнтів, конкурентів, відомості про взаємини з ними, їх фінансовий стан, умови контрактів та ін.; методи і організація управління; власна оцінка характеру і репутації персоналу і підприємства; система організації праці.

При віднесенні тієї або іншої інформації до категорії комерційної таємниці слід враховувати дві обставини: 1) на практиці можливі випадки, коли під видом охорони комерційної таємниці можуть приховувати відомості і документи, що свідчать про факти зловживань, безгосподарності та інші порушення фінансово-господарської діяльності; 2) в умовах ринку надмірно засекречувати інформацію не вигідно з економічної точки зору. Інформація виступає як ринковий товар, що має певну ціну і попит. У окремих промислово розвинених країнах близько половини валового національного продукту дають виробництво, поширення і опрацювання інформації у різних видах.

Питаннями збирання, опрацювання, зберігання та захисту інформації займаються підрозділи конкурентної розвідки підприємства. При цьому конкурентна розвідка має керувати процесом надходження інформації до керівника. Йдеться про цикл опрацювання інформації та її якість й кількість. Спеціалісти стверджують, що служба конкурентної розвідки повинна надавати керівникові (топ-менеджеру) менше інформації і більше даних. Під даними розуміють кінцевий інформаційний продукт конкурентної розвідки. Пригадаємо відомі військові трактування «Мистецтва війни» Сунь-цзи, до яких протягом двох тисячоліть звертаються теоретики та практики, де зазначено, що багатьох воєвод не цікавить стан ворожого війська, а це призводить до поразки. Тобто, якщо застосувати цей постулат відносно бізнесу, то ми згідні з Гарі Галіарді, що більшість бізнесменів відмовляються вкладати кошти в інформацію, а це може призвести до краху бізнесу [18, с. 151].

Цикл опрацювання інформації включає чотири кроки: 1) відокремити важливу інформацію від неважливої; 2) максимально ефективно вибрати серед важливої інформації ту, яка стосується даного питання і є достовірною (зібрати достовірну інформацію), організува-

ти її моніторинг; 3) опрацювати цю інформацію так, щоб вона повністю відповідала меті організації; 4) переконатися, що результати опрацювання інформації – усі висновки, судження, прогнози – доступні для керівника й надані своєчасно й у тому вигляді, в якому з ними можна працювати.

Якщо послідовно зробити ці чотири кроки, то можна впевнено сказати, що «сира інформація» перетвориться у добротні, достовірні дані й що служба конкурентної розвідки компанії з власними завданнями справилася. І знову ж згадаємо постулати Сунь-цзи та Галі Галіарді, що знайти істину може лише той розвідник, який досліджує отриману інформацію дуже скрупульозно [18, с. 155-156]. Такі кроки має зробити будь-яка сучасна служба конкурентної розвідки незалежно від того, на якому підприємстві вона працює і який предмет вона зараз досліджує. Інших способів проведення розвідки не існує. Більш того, будь-яка спроба змінити послідовність дій в цьому алгоритмі призведе до повного провалу. Теж саме відбудеться, якщо проігнорувати (пропустити) якийсь етап.

Інформаційна складова економічної безпеки допускає такий порядок взаємного обміну економічними, соціальними, науково-технічними і технологічними відомостями усередині підприємства, з вітчизняними і зарубіжними партнерами, за якого гарантуватиметься належна таємниця ведення бізнесу на користь держави, суспільства і підприємства, організації та установи.

Інформаційна функція системи економічної безпеки полягає в отриманні системою загалом та її елементами інформації, необхідної для здійснення узгодженої і цілеспрямованої діяльності для досягнення поставленої мети. Вимоги до реалізації цієї функції визначатимуться необхідністю і достатністю інформації, що надається споживачеві згідно з його запитами і потребами.

Інформаційна небезпека має місце тоді, коли величина і ймовірність можливого інформаційного збитку більше порогового значення, що вимагає вживання заходів з його запобігання, захисту об'єкта безпеки.

Інформатизація фінансово-економічної сфери впливає як позитивно, так і негативно на її розвиток. Адже комп'ютер стає найактивнішим інструментом економічної боротьби і злочинності, так як гроші сьогодні – це офіційна інформація про володіння певним об'єктом цінностей, яка зафіксована на папері або магнітному, електронному носіїві (пластикові картки).

На основі інформації, представленої консалтинговими компаніями або власними підрозділами конкурентної розвідки (КР), керівництво підприємства може прийняти, наприклад, рішення про зміну стратегії маркетингу, закупівлі додаткового обладнання,

перепрофілювання бізнесу або про закриття підприємств, що у короткостроковій перспективі можуть виявитися збитковими.

Висновок. Отже, інформація складає службову або комерційну таємницю у випадку, коли інформація має дійсну або потенційну комерційну цінність, через невідомість її третім особам, до неї немає вільного доступу на законній підставі і власник інформації вживає заходи щодо охорони її конфіденційності. В Україні найбільш конкурентоздатні компанії вже зрозуміли, що володіння інформацією про конкурентів дає серйозні переваги у веденні бізнесу. Аналітичні підрозділи, що виконують функції конкурентної розвідки, мають провідні комерційні структури, які уважно стежать за діями один одного, зокрема підприємства легкої промисловості, фармацевтичні компанії й ін., тобто підприємства в тих галузях, де конкуренція велика і можна легко втратити здобуту частину сфери впливу.

Бібліографічні посилання

1. Цивільний кодекс України // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11.
2. Господарський кодекс України // <http://www.rada.gov.ua>.
3. *Голубев В.А.* Киберпреступность – угрозы и прогнозы // Збірник наукових статей «Управління розвитком». – Х., 2008. – № 6. – С. 103-106.
4. *Гуцалюк М.В.* Забезпечення інформаційної безпеки підприємницької діяльності // <http://www.justinian.com.ua>.
5. *Долгополов Ю.Б.* Предпринимательство и безопасность. – М., 1991.
6. *Дорошев В.В.* Рекомендации по обеспечению безопасности конфиденциальной информации согласно «Критериев оценки надёжных компьютерных систем TCSEC» США, «Оранжевая книга» // Бизнес и безопасность. – 1998. – № 1. – С. 19-21.
7. *Живко М.О.* Особливості нормативно-правового забезпечення інформації в комп'ютерних системах підрозділів МВС / Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 286-293.
8. *Живко З.Б., Живко М.О.* Регламентация конкурентной разведки в информационно-правовом пространстве / Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. – Львів, 2007. – Вип. 2. – С. 211-219.
9. *Живко М.О.* Застосування технічних засобів для отримання оперативно-розшукової інформації // Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами: Матеріали наук.-практ. семінару 7 грудня 2007 р. – Львів, 2007. – С. 78 -79.
10. *Живко З.Б.* Конкурентна (ділова) розвідка в системі економічної безпеки: Монографія. – Львів, 2008.
11. *Захаров В.П., Журавльов В.Ю.* Автоматизований інформаційний пошук як метод оперативно-розшукової діяльності / Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. – Львів, 2007. – Вип. 2.
12. *Кавеладзе И.Т.* Практика защиты коммерческой тайны в США (руководство по защите вашей деловой информации). – М., 1992.
13. *Казакевич О.Ю., Конев Н.В., Максименко В.Г.* и др. Предприниматель в опасности: способы защиты: Практическое руководство для предпринимателей и бизнесменов. – М., 1992.
14. *Макаренко В.В.* Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про державну таємницю // Право України. – 2001. – № 2. – С. 114-118.

15. *Ортинський В.Л., Керницький І.С., Сенік В.В.* та ін. Проблеми інформаційної безпеки на підприємстві // Проблеми застосування інформаційних технологій, спеціальних технічних засобів у діяльності ОВС, навчальному процесі, взаємодії з іншими службами: Матеріали наук.-практ. семінару 7 грудня 2007 р. – Львів, 2007. – С. 3-8.
16. *Пронин К.В.* Защита коммерческой тайны. – М., 2006.
17. *Хорошко В.А., Чекатков А.А.* Методы и средства защиты информации. – К., 2003.
18. *Sun Tzu's. The ART of War plus The Art of Starting a Business* by Gary Gagliardi. – Clearbridge Publishing. – Seattle, WA, U.S.A., 2002.

Надійшла до редакції 25.11.2009 р.

І.Ю. Копелєв

кандидат економічних наук, доцент
*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 004.621

РЕЙДЕРСТВО ЯК ФЕНОМЕН РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Висвітлено питання перерозподілу та силового захоплення власності компаніями-рейдерами, досліджено теоретичні та практичні проблеми й особливості боротьби з ними.

Ключові слова: *агресор, акція, антирейдерство, банкрутство, рейдер, рейдерство.*

Рассмотрены вопросы перераспределения и силового захвата собственности компаниями-рейдерами, исследованы теоретические и практические проблемы и особенности борьбы с ними.

Ключевые слова: *агрессор, акция, антирейдерство, банкротство, рейдер, рейдерство.*

Matters of reapportionment and force catch of property by companies-raiders are examined, theoretical and practical problems and particularities of struggle against them.

Key words: *aggressor, stock, antiraidership, bankruptcy, raider, raidership.*

Постановка проблеми. Недружні поглинання, або рейдерство, а то й силове захоплення підприємств вже стали звичними способами ведення бізнесу на теренах нашої держави. Проблематика незаконних поглинань та силових захоплень бізнесу в Україні є надзвичайно актуальним питанням, адже вона торкається інтересів як вітчизняних, так і іноземних суб'єктів господарювання та інвесторів. Ці явища є реальною загрозою економіці в цілому, руйнують вітчизняний бізнес, підприємництво і виробництво, посилюють напругу в соціальній сфері. Така ситуація, ймовірно, призведе до того, що будь-яке підприєм-

тво може стати об'єктом рейдерської атаки або економічного шантажу, в результаті економіка позбавиться реального захисту.

“У світі бізнесу, – зауважує Ю.В. Конєва, – навіть найсильнішу компанію легко перетворять на «вівцю» фахівці з корпоративних захоплень, або рейдери” [12].

Масштаб захоплень приватної власності набуває загрозливих розмірів не лише для конкретних галузей бізнесу, але й держави в цілому, оскільки, як правило, призводить до погіршення інвестиційного клімату в Україні, перешкоджає та призупиняє розвиток виробництва, заважає виходу на світові ринки спричиняє розвиток корупції у владних та бізнес-структурах. Про обсяги рейдерства в Україні свідчить той факт, що об'єктами атак вже виступають великі компанії, де держателем контрольного пакету акцій є держава (АСК «Укррічфлот», «Херсонський морський порт»), зокрема такий велетень вітчизняної промисловості, як ВАТ «НВП «Сатурн»».

На гостроту даного питання у нашій державі звертає увагу Сергій Домашенко, наголошуючи на загрозливому розмаху даної проблеми в Україні: „Кількість фактів незаконних поглинань підприємств зростає у геометричній прогресії, а методи комерційних структур, які здійснюють такі поглинання, стають дедалі зухвалішими, що вже призвело до суттєвого погіршення інвестиційного клімату в нашій молодій державі і навіть загрожує її національній економічній безпеці” [8, с. 42].

Рейдерство в Україні набирає обертів. За словами представника Антирейдерського союзу підприємців України Андрія Семидідька, в Україні щодня відбувається один-три захоплення або спроби захоплення підприємств. Однією з причин такого поживлення «піратів», на його думку, є усвідомлення рейдерами відсутності будь-якої реальної дієвої протидії з боку владних та правоохоронних органів. І якщо на початку захоплення були нерегулярними і невідомими широкому загалу, то сьогодні вони здійснюються «планомірно, системно і за хорошої фінансової бази» [15].

Зважаючи на це постає необхідність в розробці антирейдерської політики держави, комплексної системи заходів протидії недружнім поглинанням та силовому захопленню підприємств.

Аналіз останніх публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Про рейдерство, як жахливу хворобу суспільства, застерігають і політики, і юристи, і економісти, і підприємці, і правоохоронці, і, звичайно, науковці. Серед них Наталія Гуторова (д.ю.н., професор, член-кореспондент АПрН України, директор Кримського юридичного інституту) [6], Віктор Ющенко (Президент України) [19], Сергій Сибіряков (Президент «Російської саморегулю-

ючої організації професійних арбітражних керівників») [16], Валерій П'ятак (перший заступник Голови Львівської обласної Державної адміністрації) [14], Юрій Воропаєв (керівник підкомітету з питань господарського законодавства Комітету ВРУ з питань економічної політики) [5], Олександр Калашников (Голова Бюро з протидії комерційним злочинам і рейдерству Українського національного комітету міжнародної торгової палати) [11], Юрій Луценко (міністр внутрішніх справ) [13], Сергій Домашенко (начальник відділу контролю за діяльністю емітентів і СРО Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку) [8], Юлія Конєва (ректор Інституту правової економічної безпеки, к.е.н., к.ю.н.) [12] та багато інших.

Проте, на жаль, фундаментальних праць з цього питання явно недостатньо. Практика протидії рейдерським атакам йде поки попереду наукових розробок та рекомендацій.

Метою цієї статті є концептуальне узагальнення сутності рейдерства в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово “рейдерство” походить від англійського raider (raid – нападати). Рейдер – військовий корабель, що виконує самостійні завдання з метою знищення морських транспортних засобів противника [17, с. 578].

Ще з часів боротьби Британії за світове панування рейдерами називали військові кораблі, які поодиночі знищували торгові судна супротивників. Вони були надзвичайно віроломними. Фактично це були «пірати в законі», «флібустьєри на службі її Величності».

Збиток від рейдерства багатогранний. Це явище розхитує правову основу держави, яка проголосила приватну власність непорушною, виливається в остаточну „розпусту” судів, множить прояви корупції в правоохоронних органах, збиває підприємства з робочого ритму.

Захоплення підприємства слід відрізнити від спорідненого з ним поняття корпоративного права “поглинання або злиття підприємств”.

Хто ж такі рейдери? Історія рейдерства нараховує не одне сторіччя, хоча сам термін був введений в обіг на рубежі XIX-XX ст. Рейдерство з'явилося на світ разом з акціями, коли виникла можливість поглинання компанії всупереч волі її власника. Поняття “рейдер” на Заході існує давно, а в СНД — з початку 90-х рр. минулого століття. У класичному розумінні *рейдерами* називаються юридичні або фізичні особи, які здійснюють спробу насильного захоплення акціонерної компанії та використовують для цього процедуру купівлі на відкритих торгах чи скуповування контрольного пакету акцій. Для українських реалій більш характерним є розуміння *рейдерів* як організованих груп, що діють під прикриттям з метою перерозподілу власності шля-

хом недружнього, незаконного поглинання будь-якими методами. В сучасній практиці поняття “рейдерство” не є однозначним і сталим терміном та в різних контекстах позначає абсолютно різні явища. За твердженням відомого макроекономіста Михайла Делягіна, рейдерство – це “вороже й незаконне поглинання бізнесу за допомогою спеціального ініційованого бізнес-конфлікту” [7]. На противагу цій думці Герман Греф (міністр економічного розвитку і торгівлі РФ) стверджує, що рейдерство від рейдерства відрізняються, зазначаючи, що існує законне рейдерство, тобто перерозподіл власності у законний спосіб на користь ефективних власників.

Але більшість вчених під рейдерством розуміють незаконне поглинання чи захоплення одного суб’єкта господарювання або його власності іншим із застосуванням корупції та насильства.

Специфіка рейдерства полягає в його напівкримінальному характері. Рейдерів умовно поділяють на “білих”, “сірих” і “чорних”. Як правило, “біле” рейдерство належить до законної діяльності, спрямованої на придбання підприємства. “Чорні” та “сірі” рейдери використовують у своїй діяльності незаконні методи, підроблені документи, силове захоплення тощо. Рейдери можуть діяти як у власних інтересах, захоплюючи підприємства з метою перепродажу, так і на замовлення – на користь третіх осіб.

Слід зазначити, що “біле” рейдерство зустрічається відносно рідко. Особливість „білого” рейдерства полягає у його дії методами корпоративного шантажу (greenmail) у межах чинного законодавства. *Сутність корпоративного шантажу* полягає у наступному: до рук корпоративного шантажиста потрапляє 10-відсотковий пакет акцій компанії, після чого пред’являються вимоги щодо проведення позачергових зборів акціонерів. Зазвичай директори таких компаній (підприємств) відмовляються від переговорів, оскільки захоплення підприємства досить часто супроводжується зміною керівництва. На даному етапі чітко простежується перехід рейдерів до “сірих” і “чорних” дій. У більшості випадків ці дії значно ефективніші щодо протидії слабкого об’єкта поглинання, тому рейдери не обтяжують себе зайвими досить складними і витратними легальними діями та застосовують з самого початку брудні технології.

Явище рейдерства присутнє у всьому світі. У розвинених країнах рейдерство частіше розглядають як недружнє поглинання. Якщо на ринку здійснюється перерозподіл власності законними методами на користь ефективних компаній, це вважається нормальною діяльністю. Тут рейдерство не вважається небезпечним, використовуються здебільшого економічні важелі: аналіз ринку, з’ясування кон’юнктури, уч-

асть у біржових торгах, гра на ринку цінних паперів. Можна стверджувати, що такий вид бізнесу, у разі здійснення його на законних підставах, частково “очищує ринок”. Проте в Україні рейдерство найчастіше має кримінальне забарвлення: у цілком ефективних власників у незаконний спосіб відбираються активи. Тому на даному етапі розвитку бізнесу вести мову про користь поглинання в нашій державі видається недоречним. Корумпованість правової та виконавчої гілок влади є чи не найголовнішою причиною такого явища.

Незаконні схеми рейдерства в Україні здебільшого виглядають таким чином: дрібні загарбники підкуповують місцевих міліціонерів та прокурорів; рейдери, які планують широкомасштабну експансію, підкуповують міліціонерів, прокурорів, суддів, чиновників з міністерств і регіональних адміністрацій. Отже, це явище набуває достатньо грубих форм, відбувається фактичне захоплення підприємств, міноритарні акціонери намагаються незаконними судовими рішеннями домогтися для себе вигідного результату та за допомогою судових виконавців захопити підприємство, змінити керівництво.

Однією з головних причин існування рейдерства є бажання закріпити монополні позиції в тому чи іншому секторі, який різні групи прагнуть захопити під свій вплив. Крім того, існує попит на об'єкти нерухомості, набуті у кримінальний спосіб, відповідно до якого з'являється і пропозиція. Тобто на ринку України фахівці з недружнього поглинання одержали також і фінансову підтримку. Підприємства, які стають об'єктами захоплення, не мають достатніх коштів для забезпечення адекватного захисту. А відсутність єдиного реєстру акціонерів ще більше полегшує рейдерам їхнє завдання.

Підставою для поширення цього явища в Україні більшою мірою є недосконалість не самого законодавства, а механізму його реалізації, а також наявність корупції в правоохоронних органах. Рейдерство поріднилося з державною системою та такими її складовими, як судові та правоохоронні інстанції, органи реєстрації. В умовах високих вимог до бізнесу стосовно дотримання законності, підприємці стверджують, що саме чиновники являють для них головну загрозу. Рейдерство, підтримане корумпованими чиновниками, сьогодні перетворилося в одну із серйозних загроз вітчизняній економіці, що обчислюється мільярдами гривень. Також рейдерство використовують і як інструмент конкурентної боротьби.

До основних юридичних інструментів недружнього поглинання належать:

- ухвали судів про застосування заходів із забезпечення позовів, якими для сторони корпоративного конфлікту або іншої особи мо-

жуть застосовуватися заборони на відчуження активів і корпоративних прав, арешти банківських рахунків і рахунків у цінних паперах; заборони на проведення загальних зборів, реорганізації й інші корпоративні дії, скеровані на внесення змін до реєстру акціонерів, тощо;

- судові позови, що подані з метою витребування певної інформації від товариства, акціонерів, реєстратора чи інших осіб;

- судові рішення про визнання недійсними рішень загальних зборів та інших органів управління товариства, їх установчих документів;

- судові рішення, спрямовані на легітимацію тих або інших рішень органів управління товариства або органів державної влади.

Доволі часто такі судові ухвали належать до штучно організованих процесів, в яких обидві сторони, а також треті особи представляють інтереси агресора. Чи не найголовнішим знаряддям для проведення корпоративних „війн” є міноритарні акціонери. Не одержуючи доходу від акцій і не знаючи їх реальної ринкової вартості, вони можуть не лише залучатися до схем зі скупки пакетів акцій, але й використовуватися для корпоративного шантажу. Як правило, рейдери надають останнім допомогу матеріального та юридичного характеру.

Крім юридичних рейдери використовують й інші форми і методи діяльності, такі як:

- дестабілізація роботи підприємства;

- зрив проведення чергових зборів акціонерів;

- скуповування акцій у міноритарних акціонерів;

- проведення додаткової емісії на великі суми з порушенням прав основних акціонерів;

- заміна усього керівництва підприємства, перепродаж майна підприємства з метою ліквідації.

Рейдери для створення умов з метою штучної „дестабілізації” роботи підприємства можуть організовувати численні перевірки (міліцією, податківцями, представниками СЕС, пожежниками, екологами та ін.), влаштовувати заходи протесту серед членів колективу, які невдоволені економічними та соціальними питаннями на підприємстві. Крім того, для компрометації діяльності керівництва й основних акціонерів підприємства задіюються можливості ЗМІ. З цією ж метою подаються депутатські запити, фальсифікується інформація стосовно підприємства, його акціонерів і керівників. На сьогоднішній день в Україні використовуються також і методи залякування, погроз фізичною розправою, провокації, підкупу тощо. Можливі й інші методи впливу на підприємство. Наприклад, використання комп’ютерних вірусів та інших методик для блокування нормальної роботи об’єкта, виводу із ладу телекомунікаційних мереж. Головна мета – захоплення

контролю над активами об'єкта хоча б на нетривалий час. На сьогоднішній день з'являється новий вид “бізнесу” на ринку недружніх поглинань – продаж так званого “створеного скандалу” чи “вигаданих проблем” обраному об'єкту захоплення. Наприклад, володіючи невеликим пакетом акцій і не маючи можливості (чи бажання) здійснювати реальне захоплення підприємства, але маючи можливість породити різні проблеми (судові розгляди, компрометацію керівників, негативні публікації у ЗМІ тощо), “загарбники” можуть запропонувати акціонерам чи менеджерам “викупити свій спокій”. „Найплодовитішим” такий тип шантажу є щодо банків та інших структур, для яких надзвичайно важливим є репутація та спокійна впевнена діяльність.

Особливістю української економіки є те, що в нашій країні рейдерство здійснюється не у виробничих, а в спекулятивних цілях: у великих містах підприємство захоплюється переважно заради дорогої нерухомості. При цьому виробництво просто знищується як непотрібне для рейдерів, а країна втрачає унікальні підприємства.

Дії рейдерів можуть бути скеровані на задоволення особистих потреб та інтересів шляхом захоплення підприємств, фірм, акціонерних товариств з метою подальшого перепродажу та наживи, а також на замовлення – для третіх осіб за певні дивіденди, винагороду чи надання відповідних послуг.

Зважаючи на таку ситуацію, розібратися в термінології дуже важливо, оскільки підміна понять існує у свідомості не лише широких мас, а й самих законодавців. Законодавці схильні плутати ворожі й незаконні поглинання з недружніми при розробці законопроектів, які за призначенням повинні протидіяти рейдерам, а не перешкоджати нормальній роботі цивілізованих інвесторів та обтяжувати прихід на підприємство ділових ефективних власників.

На думку експертів, сьогоднішні загальновідомі приклади поглинань – це лише верхівка великого айсберга. За розрахунками аналітиків, зараз у підготовчій або початковій стадії рейдерської атаки перебувають тисячі українських підприємств. І наслідки цього стануть помітними навіть не через кілька років, а вже в найближчі місяці. Експерти стверджують, що так званий ринок “рейдерських замовлень” – це сотні й тисячі мільйонів доларів. А рейдери – це не поодинокі компанії або люди, а високопрофесійна й добре налагоджена система, у якій працюють тисячі фахівців: юристи, економісти, правоохоронці, психологи. Протидіяти цій системі можна лише об'єднавши зусилля найбільш потужних і прогресивних підприємств та компаній України. Загроза рейдерства – це не загроза “малим і слабким”, це загроза всім тим, хто прагне чесно працювати й будувати бізнес.

На даному етапі розвитку нашої держави можемо сміливо констатувати, що методи, які використовують рейдери, дуже далекі від норм ділової та моральної етики. Рейдерські атаки використовують усі можливі засоби впливу, зокрема, наявні гілки влади, маніпуляції громадською думкою та свідомістю, різноманітні біржові махінації. Головною статтею витрат у бюджеті будь-якого рейдерського захоплення є або гонорари юристам, що допомагають у вирішенні різноманітних проблем правового характеру, або банальні хабарі чиновникам, суддям, працівникам правоохоронних органів.

Рейдерів прийнято розділяти на найманців, які працюють для крупної бізнес-структури, і “вільних художників” (незалежні команди).

На сьогодні рейдерство вже пододало вік “дикого рейдерства” й набуло характеру боротьби інтелектів, тобто зараз можна казати про “інтелектуальне рейдерство”.

Визначившись із мотивами, “поглинаюча компанія” вибирає “компанію-мету”, після чого починається найважливіший підготовчий етап планування захоплення, практично не помітний для компанії-мети, при цьому в ній задіяні вельми серйозні сили і ресурси. В організаціях, що спеціалізуються на недружніх поглинаннях, існує поняття “рейдпридатний об’єкт”.

Для боротьби з такого роду рейдерськими атаками ефективними вважаються такі методи:

- своєчасна ліквідація „слабких місць”, які є для рейдерів об’єктом зацікавлення (“чорна” бухгалтерія, неправильне оформлення документів, податкова заборгованість, конфлікти та суперечки в трудовому колективі, різні проблеми виробничого характеру, невиплата дивідендів міноритарним акціонерам, прострочені кредити тощо);

- якщо акціонери та керівники підприємства своєчасно дізналися про скуповування рейдерами акцій підприємства, вони можуть терміново провести контрскуповування акцій, здійснити додаткову емісію акцій і у такий спосіб суттєво зменшити рейдерський пакет або переписати нерухомість на дочірні компанії;

- з метою збереження нерухомості підприємства та його земельних ділянок діючим засобом проти рейдерів є „обтяження”, коли об’єкт втрачає свою привабливість для поглиначів. Наприклад, передача виробничих площ у довірче управління чи обмеження власника в процесі користування майном; оренда з обтяженням договору, тобто орендодавець передає орендарю майно не лише у тимчасове користування, а й у тимчасове розпорядження;

- одержання офіційного висновок про унікальність підприємства, що сприятиме у боротьбі з поглиначами;

- переведення всіх активів підприємства за кордон, в офшорну зону. Акції продаються офшорним компаніям, туди ж передається ведення реєстру акціонерів. Однак у такій ситуації потрібно бути обережним, адже підприємство стає іноземним з усіма наступними наслідками;

- достатньо ефективною формою захисту підприємства від недружнього поглинання є професійний піар. Якщо розуміти, чого хочуть рейдери, то можна провести ретельно продумані та підготовлені точкові “вкидання” інформації, які б опосередковано повідомляли про високий рівень захищеності підприємства та його власників.

Проте необхідно зауважити, що кожний конкретний випадок рейдерства вимагає індивідуального підходу, розробки відповідних методів та засобів захисту. Тому оптимальним є створення професійної служби безпеки чи залучення професійного консультанта з питань безпеки. Адже антирейдерська діяльність багато у чому схожа з рейдерською. Тому можна рекомендувати наступне:

- на підставі усієї доступної інформації, в тому числі добутої професіоналами (фахівцями у галузі так званої “бізнес-розвідки”, професійними аналітиками, психологами), скласти чітку уяву про рейдерів-виконавців та замовника “захоплення” (сильні – слабкі сторони, психологічний портрет особистості з прогнозуванням конкретних дій, інтелектуальний, професійний, фінансовий та силовий потенціал і можливі рівні підтримки, вороги, внутрішні та зовнішні проблеми, можливі важелі впливу, бізнес-зв’язки, наявність компрометуючих матеріалів та найбільш уразливих сторін, прогнозування та випередження їх конкретних дій);

- на підставі отриманої інформації і спрогнозованих дій рейдерів та замовника уникати ситуацій, які можуть дозволити їм отримати матеріали, що їх цікавлять (наприклад, найбільш конфіденційні переговори проводити тільки у технічно перевірених і захищених приміщеннях. Якщо це неможливо, то використовувати для конфіденційних переговорів кожного разу різні місця, про які учасники попереджаються в останню мить. Не проводити секретні переговори в приміщеннях, де знаходяться міні-АТС, апарати факсимільного зв’язку, не використовувати з цією метою мобільні телефони. Ідеальний варіант – придбання спеціальних телефонних шифраторів для мобільного зв’язку, у випадку відсутності такої можливості для конфіденційності переговорів за гострою необхідністю використовувати випадкові телефони, а ще краще – змінити їх декілька разів під час обговорення однієї проблеми для того, аби максимально “розірвати” тему для розуміння);

- організувати серію публікацій у ЗМІ з використанням матеріалів, в окремих випадках навіть неперевірених і не до кінця достовірних, але з правильною подачею читачу, що має привести до від-

волікання уваги замовника, падіння його іміджу, створення ситуацій, в яких він має виправдовуватися. Всі сили та засоби необхідно скерувати на виграш часу у рейдерів та замовника.

Висновок. Сьогодні в Україні відбувається активний перерозподіл власності. На думку аналітиків, така тенденція має об'єктивний характер. Процеси такого характеру пов'язані з переливанням капіталів від одних власників до інших. Загалом у цивілізованому світі такий процес оцінюється позитивно, оскільки дозволяє переводити капітали з менш ефективних галузей економіки у більш ефективні, від слабких власників до сильних. Йдеться про удосконалення ринкового механізму, активізацію капіталу. За аналогією з ферментами (білкова речовина тваринних і рослинних організмів, що виробляється клітинами і сприяє прискоренню хімічних процесів, які відбуваються в організмах) рейдери активізують процеси конкуренції в ринкових умовах, примушують органи державної влади звернути на себе пильну увагу, з одного боку, як на представників бізнесу, і з іншого – як на злочинців, що прискорюють розвиток тіньової складової економіки країни, та прийняти адекватні заходи. Тобто держава має навчитися відрізняти рейдерів, які діють у межах Закону, від так званих «сірих» та «чорних» рейдерів, що ним нехтують і вчинюють злочини.

Отже, основна риса рейдерства в сучасному розумінні цього слова полягає в порушенні закону, застосуванні тих або інших шахрайських технологій. Рейдерство змушує повернутися до низки державних проблем – недосконалості законодавчої бази, корумпованості суддів, зв'язків між владою і бізнесом, безкарності осіб та структур, які вдаються до силових методів захоплення приватної власності, недобросовісного політичного лобі тощо.

На нашу думку, як тільки в Україні будуть створені умови, за яких вигіднішим і дешевшим буде купити бізнес на законній основі, а процес захоплення буде нерентабельним і ризикованим, рейдерство почне вимирати. Головною з умов створення такого бізнес-середовища є реформа судової системи України.

Бібліографічні посилання

1. *Барабаш А.* Кто владеет “Квазаром” // Дело. – 2009. – № 2. – 21 января
2. *Беликов О.А.* Превентивные методы защиты, или как противостоять рейдерскому захвату. – К., 2007.
3. *Борисов Ю.Д.* Рейдерские захваты. Узаконенный разбой. – СПб., 2008.
4. *Веретюк С.* Корупція: визначення, причини, появи, вплив на економіку // Економіка України. – 2001. – № 3. – С. 66-74.
5. *Воропаєв Ю.* Зміни законодавства України, скеровані на боротьбу з рейдерством // Антирейдер. – Львів, 2007. – С. 6-8.
6. *Гуторова Н.* Щодо встановлення кримінальної відповідальності за рейдерство // Юридичний радник. – 2007. – № 2. – С. 6-9.

7. *Десягин М.Г.* Рейдерство: черный бизнес России: Аналитический доклад Института проблем глобализации. – М., 2006.
8. *Домашенко С.* Держава і боротьба з рейдерами: початок покладено // Захист від недружніх поглинань. Перша міжнародна конференція Антирейдер-Львів-2007 у Західному регіоні України. – Львів, 2007. – С. 42-49.
9. *Живко З.Б.* Рейдерство як загроза безпеці підприємства // Сборник научных трудов по материалам международной научно-практической конференции «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании 2008». – Т. 9. Экономика. – Одесса, 2008. – С. 92-95.
10. *Зеркалов Д.В.* Рейдеры. Пособ. – К., 2007.
11. *Калашиников О.* Деякі питання інформаційно-аналітичного забезпечення безпеки бізнесу, зокрема захист від недружнього поглинання // Антирейдер. – Львів, 2007. – С. 9-15.
12. *Конєва Ю.В.* Недружні поглинання і економічна безпека підприємства // <http://www.delo-press.ru>.
13. *Луценко Ю.* Міліція відбила рейдерську атаку // Моменти. – 2008. – № 2. – С. 8.
14. *П'ятак В.* Рейдерство: відкриті і приховані форми перерозподілу власності // Антирейдер. – Львів, 2007. – С. 3-5.
15. *Семенченко Марія.* Коли загине рейдерство? // <http://www.day.kiev.ua/176813>.
16. *Сибиряков С.* Про рейдерство і не лише // <http://www.mbsjournal.com>.
17. Словник іншомовних слів. – К., 1977.
18. *Смитюх А.* Определения и решения судов в рейдерских технологиях в свете изменений процессуального закона // Юридичний радник. – 2007. – № 2. – С. 10-14.
19. Стенограма прес-конференції Президента України Віктора Ющенка в Українському домі // <http://www.president.gov.ua/news/13621/html>.

Надійшла до редакції 14.10.2009 р.

О.Д. Радкевич

кандидат економічних наук, професор

С.І. Пампуха

кандидат економічних наук, доцент

М.О. Шевченко

викладач

(ВНПЗ «Нікопольський економічний університет»)

УДК 004.621

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МЕНЕДЖМЕНТІ ТА ЇЇ ВИДИ

Розглянуто особливості відповідальності у менеджменті, пов'язаної з дією законів об'єктивної та суб'єктивної змістовності.

Ключові слова: менеджмент, відповідальність, види.

Рассмотрены особенности ответственности в менеджменте, связанной с действием законов объективного и субъективного содержания.

Ключевые слова: менеджмент, ответственность, виды.

Particularities of management responsibility related with action of laws of objective and subjective contents are examined.

Key words: management, responsibility, kinds.

Постановка проблеми. Останнім часом до працівників сфери управління висувуються підвищені вимоги відповідно до ринкових умов господарювання. По суті, йдеться про якісно нову генерацію управлінців. З цієї причини дослідження механізму дії інституту управління стало нагальною проблемою для управлінської науки. Практика засвідчує, що діяльність, пов'язана з управлінням, настільки складна, що розробка простих і дієвих рецептів вирішення управлінських проблем вимагає подальшого і поглибленого дослідження управлінської діяльності в усіх її аспектах і формах прояву. Це стосується, зокрема, і менеджменту як виду економічної (господарської) управлінської діяльності на основі впливу на мотиви поведінки інших людей. На особливу увагу заслуговує категорія «відповідальність» як одна із базових складових механізму дії менеджменту. Такий її статус визначається тим, що вона є функціональним елементом тріади «делегування → повноваження → відповідальність».

Відповідальність у менеджменті за наслідки управлінської діяльності виявляється у певних видах, що пов'язано, в першу чергу, з дією відповідних законів як об'єктивної, так і суб'єктивної змістовності.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальновідомим є той факт, що поняття «закон» розуміється у двох сутнісних аспектах. В першому з них закон розглядається як об'єктивно існуючі, суттєві і сталі причинно-наслідкові взаємозв'язки і взаємозалежності між явищами і процесами соціально-економічного чи природного походження. Зазначені чинники зумовлюють економічні та екологічні закони, які мають об'єктивний характер. Норми поведінки проявляють себе як вимоги і породжують відповідальність, якщо діяльність суб'єкта господарювання не узгоджується з ними. Тобто вони виявляються через господарську діяльність людей, регламентування якої з різних причин вимагає відповідних соціальних механізмів з урахуванням вимог зазначених законів.

В іншому ж аспекті розуміння поняття «закон» має суб'єктивний характер, оскільки мова тут йде про такі закони, які розробляються, приймаються і затверджуються вищим представницьким органом державної влади. Тому соціальний механізм регламентування господарської діяльності організацій складають нормативно-правові акти. Це зумовлює такий вид відповідальності у менеджменті, як юридична відповідальність. І є всі підстави для твердження Ф.І. Хміля про те, що «серед усіх видів відповідальності в менеджменті найважливішою, найбільш деталізованою і регламентованою є юридична відповідальність» [3, с. 445].

Проте ціла низка авторів навчальної літератури розглядають цей вид відповідальності в менеджменті лише на рівні констатування. Так, наприклад, у підручнику В.С. Сухарського «Менеджмент (загальний з

основами спеціального)» зазначається, що в менеджменті виділяють два типи відповідальності: юридичну та соціальну. Але таке твердження не відповідає дійсності, тому що відповідальність у менеджменті – явище багатоаспектне, оскільки виявляється у різних сферах соціально-економічних відносин. Разом з тим цей автор лише єдиною тезою, без подальшого обґрунтування подає визначення юридичної відповідальності, яка, на його думку, «вимагає дотримання конкретних, державних законодавчих актів, інструкцій, положень, норм, які визначають, що організація може і повинна робити, а що ні» [2, с. 284].

Аналогічно трактується (визначається) юридична відповідальність М.О. Бесєдіним та В.М. Нагаєвим та деякими іншими авторами [1, с. 164; 2, с. 284]. По суті, це є результатом запозичення поглядів американських фахівців стосовно змісту як юридичної, так і соціальної відповідальності, викладених у підручнику М.Х. Мескона, М. Альберта та Ф. Хедоурі «Основи менеджменту», випущеному вперше в 1992 р. Наголошуючи на необхідності розмежування юридичної та соціальної відповідальності, вони зазначають: «Під юридичною відповідальністю розуміється слідування конкретним законам і нормам держрегулювання, які визначають, що може, а чого не повинна робити організація» [4, с. 143].

Слід зазначити, що при такому підході до визначення юридичної відповідальності у менеджменті воно є неповним і неточним, оскільки суб'єктами такої відповідальності виступають і працівники організації як безпосередні виконавці цього виду управлінської діяльності. А у зв'язку з тим, що організація являє собою ієрархічну структуру і характеризується багаторівневим управлінням та певним його обсягом на кожному рівні в межах делегованих повноважень, то її структурно-функціональна органічність зумовлює юридичну відповідальність на кожному управлінському рівні. Отже, вона стосується і кожного із менеджерів організації. Розглядаючи відповідальність у бізнесі на рівні загального підходу як обов'язок юридичних осіб відповідати за свої дії і дотримуватися встановлених державою і суспільством правил бізнесу, Ф.І. Хміль наголошує: «Норми, які визначають сфери і види відповідальності, адресовані юридичним особам, однак відповідальність завжди персоніфікована, тобто вона покладається на посадових осіб – менеджерів виробничо-господарських організацій» [3, с. 445].

Заслуговує на увагу підхід Ф.І. Хміля до розгляду безпосередньо юридичної відповідальності у менеджменті в підручнику «Основи менеджменту». В методологічному та практичному аспектах конструктивність його підходу виявляється в тому, що він базується на таких методах дослідження, як дедукція та індукція. Відповідальність у ме-

менеджменті він розглядає перш за все як «певний режим відносин між організаціями, органами влади, громадянами та їх об'єднаннями, який передбачає право висувати вимоги і застосовувати заходи примусу (покарання) до господарюючих суб'єктів у разі порушення ними законодавчих, нормативних і договірних вимог, нанесення їхніми діями або бездіяльністю шкоди суспільству, громадянам, іншим господарюючим суб'єктам» [3, с. 445]. Незважаючи на те, що таке визначення юридичної відповідальності є дещо загальним, в ньому прослідковується її спрямованість на суб'єктів менеджменту.

Далі, враховуючи сфери юридичної відповідальності організації та персоніфікації відповідальності, Ф.І. Хміль зазначає, що «у сфері юридичної відповідальності менеджменту розрізняють цивільно-правову, адміністративну і кримінальну відповідальність, які можуть персоніфікуватися стосовно організацій, їх власників і посадових осіб» [3, с. 445]. З точки зору впровадження юридичної відповідальності в менеджменті останнє уточнення є надзвичайно конструктивним, оскільки тут однозначно декларується персональна відповідальність в управлінській діяльності.

Зважаючи на те, що сфера відповідальності у менеджменті визначається внутрішніми нормативними актами (статут організації, положення про дисципліну, трудовий контракт, правила трудового розпорядку, посадові інструкції), виокремлюється і такий вид відповідальності в менеджменті, як дисциплінарна відповідальність. Ф.І. Хміль дає достатньо змістовне визначення, розглядаючи її як «відповідальність, яка покладається на посадових осіб у разі вчинення (або невиконання) дій, які порушують норми і положення внутрішніх нормативних документів в організації» [3, с. 452]. Проте з урахуванням того, що в структурі «керуюча система ↔ керована система» дія певних нормативних документів внутрішнього походження розповсюджується і на «керовану систему», у наведеному визначенні дисциплінарної відповідальності термін «посадові особи» доцільно замінити на термін «працівники організації», що ставить всіх їх в однакове положення стосовно неї. Останнє знайшло своє відображення у визначенні матеріальної відповідальності у менеджменті автора Ф.І. Хміля. Він розглядає її як «обов'язок відшкодувати організації завдану їй шкоду внаслідок невиконання або недобросовісного виконання працівником покладених на нього обов'язків» [3, с. 453].

Аналіз визначень соціальної відповідальності організацій різними авторами, зокрема В.С. Сухарським, М.О. Бесєдіним, В.М. Нагаєвим, Ф.І. Хмілем, свідчить про те, що в своїй сутнісній основі (за змістовністю) вона зводиться до добровільно усвідомленої їхньої реакції на

соціальні проблеми суспільства [2, с. 284; 1, с. 64; 3, с. 455]. За такого підходу соціальна відповідальність є відносною у своєму прояві, оскільки розглядається поза межами дії тих чи інших норм та законів, їх вимог і, як результат, базується на добровільних моральних засадах.

Таке визначення соціальної відповідальності було запозичене в американських фахівців з менеджменту [4, с. 144]. Проте слід зазначити, що для них характерні дві різні точки зору на те, як слід вести себе організаціям у стосунках із їх суспільним середовищем, щоб вважатися соціально відповідальними. Згідно з однією з них, організація є соціально відповідальною, коли максимально збільшує прибуток, не порушуючи закони і норми державного регулювання. Згідно з іншою точкою зору, організація в доповнення до відповідальності економічного характеру зобов'язана враховувати і соціальні аспекти впливу своєї ділової активності на працівників, споживачів і місцеві общини, в яких проходить її діяльність, а також вносити певний позитивний вклад у вирішення соціальних проблем у цілому [4, с. 14].

Зазначені протилежні підходи до сутності соціальної відповідальності такі автори, як М.Х. Мескон, М. Альбер і Ф. Хедоурі пов'язують із тим, що, з одного боку, є люди, які розглядають організацію як економічну цілісність, зобов'язану турбуватися тільки про ефективність використання своїх ресурсів. У такий спосіб організація виконує економічну функцію виробництва продукції і послуг, необхідних для суспільства із вільною ринковою економікою, забезпечуючи одночасно роботу для громадян і максимізуючи прибуток і винагороди для акціонерів [4, с. 143].

З іншого боку, як зазначають вищезгадані автори, є думка, відповідно до якої організація – це дещо більше, ніж економічна цілісність. Згідно з цією точкою зору сучасна організація є однією зі складових оточення, від яких залежить саме існування організації. Тому вони несуть відповідальність перед суспільством, в якому функціонують, окрім забезпечення ними ефективності, зайнятості, прибутку і непорушення закону. Вони повинні жертвувати на благо і удосконалення суспільства. Ця теза поглиблюється посиланням на Кіт Довіса, який указує, що бізнес зобов'язаний бути активно соціально відповідальним з огляду на «залізний закон відповідальності» [4, с. 143].

Обмежившись лише констатацією наведених вище підходів до сутності соціальної відповідальності, М.К. Мескон, М. Альберт і Ф. Хедоурі без будь-яких обґрунтувань дають її визначення в трактуванні Т.М. Джонса та А.В. Керолл, згідно з яким вона розглядається як «певний рівень добровільного відгуку на соціальні потреби з боку організацій». При цьому вони уточнюють: «Цей відгук має місце сто-

совно того, що лежить поза визначеними законом і регулюючими органами вимогами або ж поверх цих вимог» [4, с. 144]. Отже, стає очевидним, що юридична відповідальність лежить поза межами соціальної відповідальності. Тобто вони співвідносяться як окремі види відповідальності. Проте будь-які нормативно-правові акти є тими важелями впливу, використання яких зумовлює соціальні підвалини і на основі юридичної відповідальності.

Будь-який добровільний відгук на ті чи інші соціальні потреби не робить організацію соціально відповідальною, якщо вона частину своїх ресурсів, отриманих всупереч вимогам чинного законодавства, направляє по соціальних каналах. Так, наприклад, латиноамериканські наркоділки створюють відповідні соціальні умови для своїх працівників, які зайняті на виробництві наркосировини та наркотиків. Але це не є підставою для того, щоб вважати їх соціально відповідальними.

Слід зауважити, що не тільки вищезазначене є свідченням помилковості розгляду соціальної відповідальності лише як добровільного відгуку на соціальні проблеми з боку організації. Оскільки в тому випадку, коли організація, як «економічна цілісність», турбується про ефективність використання своїх ресурсів, вона виявляє соціальну відповідальність, виробляючи продукцію та надаючи послуги, необхідні для задоволення суспільних потреб. В цьому проявляється реалізація її соціальної місії, що уможливорює досягнення нею як суб'єктом господарювання власних цілей щодо отримання прибутків.

Наявність останнього виступає передумовою відповідальності організації перед суспільством та середовищем її функціонування. Виходячи з того, що прибуток важливий для виживання, М.К. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоурі наголошують: «Для будь-якого підприємства на першому місці стоїть виживання і тільки потім – проблеми суспільства. Якщо підприємство не здатне вести справу з прибутком, питання про соціальну відповідальність стає переважно академічним» [4, с. 149]. На підтвердження останнього достатньо послатися на те, що прибутки підприємств є джерелом формування бюджетів різних рівнів, кошти яких частково використовуються і на певні соціальні потреби.

Виклад основного матеріалу дослідження. З урахуванням вищезазначеного та того, що місія організації визначається суспільними очікуваннями, які зводяться до забезпечення матеріальних потреб суспільства, стає очевидним, що на поверхні економічних виробничих відносин соціальна відповідальність організації проявляється і в економічній формі. Для виконання місії та досягнення власної мети організація як бізнесовий осередок має реалізувати низку цілей. Це стосується економічного зростання, підвищення продуктивності праці,

раціонального використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, що в кінцевому результаті націлене на виробництво якісних товарів і послуг для задоволення суспільних потреб. А оскільки менеджмент водночас є і управлінською діяльністю, і економічним інструментарієм реалізації місії організації, то неналежне її виконання зумовлює відповідальність перед суспільством. По суті, виконання соціальної місії організації проявляється щодо неї (організації) як об'єктивно-суб'єктивна обставина. Лише усвідомлення того, що виробництво суспільно необхідних предметів споживання та послуг дає можливість вести справу прибутково, робить організацію соціально відповідальною. Це по-перше.

По-друге, прибутки та доходи організацій постійно використовуються, що зумовлює необхідність безперервного їх відтворення. І в методологічному аспекті важливим є те, що як суспільне, так і індивідуальне відтворення мають циклічний характер. Тому реальні можливості для соціальної відповідальності в економічному розумінні набувають мінливого характеру, змінюючись на кожній із фаз циклу як з урахуванням прибутковості, так і зайнятості. Таким чином, поведінка організації стосовно до соціальних очікувань є мінливою, що є достатньою підставою для розгляду добровільного відгуку на соціальні проблеми як поведінкову соціальну відповідальність.

Вищезазначене є свідченням того, що в методологічному аспекті слід розрізняти два підходи до розгляду соціальної відповідальності. По-перше, мова йде про відповідальність прямої дії як природне об'єктивне явище у суспільстві. Вона реалізується в першу чергу через податки як соціально-необхідні платежі та створення необхідних умов для працівників організації. Біосоціальну сферу, як сферу життєдіяльності господарюючого суб'єкта, необхідно відтворювати, забезпечувати її функціонування через участь у цьому процесі своїми доходами. І це проявляється як закон, порушення вимог якого є рівнозначним руйнації цієї сфери.

По-друге, йдеться про соціальну відповідальність непрямої дії як поведінкову відповідальність власника на добровільних засадах. Вона базується не лише на відносинах добровільності, а й на відносинах власності. Наявність власності у вигляді доходів дає можливість суб'єкту господарювання реагувати на соціальні потреби, задоволення яких не є його прямим обов'язком. Господарюючий суб'єкт, як власник, з доброї волі і без насилля відгукується на соціальні потреби.

Вищезазначені положення свідчать про те, що на поверхні економічних виробничих відносин соціально-відповідальною виступає організація як виразник власної мети в тісному взаємозв'язку із соціальною місією. З цієї причини соціальна відповідальність її працівників є опо-

середкованою і має моральний характер. Вони стають відповідальними безпосередньо перед суспільством в умовах корпоратизації, але лише в тому випадку, якщо вони є власниками певної кількості акцій корпорації. Отже, їх соціальна відповідальність базується на тому, що вони певною мірою стають співвласниками майна корпорації.

Разом з тим суттєвим є і те, що відповідальність перед суспільством певної категорії працівників корпорації зумовлена її економічною природою. Адже корпорація – це така форма організації підприємницької діяльності, яка передбачає не лише часткову власність та юридичний статус, а й зосередження функцій управління в руках верхнього ешелону професійних керівників (менеджерів), працюючих за наймом. Тож навіть у тому випадку, коли вони не є власниками акцій, їхній вплив на соціальну відповідальність корпорації є значним. Адже поза межами соціально-обов'язкових платежів вони дають рекомендації власникам корпорації стосовно можливості і доцільності будь-яких непродуктивних витрат в певній конкретній ситуації.

Слід зазначити, що моральні засади менеджменту, як управлінської діяльності, полягають у спонуканні працівників до продуктивної праці та реалізації поставлених завдань на основі моральних цінностей. Тому взаємодія організації із соціальним середовищем, її добровільний відгук на соціальні проблеми значною мірою залежать як від керівних настанов, так і внутрішніх переконань кожного її працівника. Будь-яка організація, як господарюючий суб'єкт, має внутрішнє соціальне середовище, але діє в межах зовнішнього соціального середовища. І в кожному з них існують певні моральні основи, слідування яким є проявом відповідальності, що значною мірою впливає на результативність функціонування організації.

З урахуванням вищезазначеного можна погодитися з автором В.С. Сухарським, який відповідальність перед суспільством розглядає як етичну категорію та «обов'язок моральної діяльності особистості з точки зору її можливих дій» [2, с. 284]. А це є свідченням того, що юридична відповідальність разом із соціальною відповідальністю у вищезазначених трактуваннях є джерелом етичної поведінки. Тому правомірно вести мову про відповідальність як соціальний феномен взагалі. В межах суспільства на рівні категорійного підходу вона виявляється у своїй всезагальній природній сутності як соціальна відповідальність. Її основними видами виступають юридична відповідальність та поведінкова соціальна відповідальність, а суб'єктами є організації як учасники господарського процесу та їх працівники. При цьому щодо останніх слід наголосити на тому, що при розгляді відповідальності лише на рівні організації, як відповідальності перед суспільством, поза її межами залишаються працівники. Це також стосується і специфіки її

прояву з урахуванням ієрархічності та владних повноважень у менеджменті як у структурі «керуюча система ↔ керована система».

Висновок. З огляду на персоніфікацію відповідальності у менеджменті, її взаємозв'язок із його видами і залежно від організаційних структур управління стає очевидним, що соціальна відповідальність є як наскрізною, так і локалізованою за зонами і напрямками управлінської діяльності. Це проявляється як чинник, що об'єктивно зумовлює необхідність її узгодження на всіх управлінських рівнях. Отже, відповідальність у менеджменті слід розглядати і крізь призму закону інтеграції управлінської діяльності. За такого підходу вона буде виконувати організаційно-регулятивну функцію.

Реалізація відповідальності на будь-якому рівні, з урахуванням структурно-функціональних складових організації, повинна сприяти і в часі, і в просторі досягненню цього на будь-якому іншому рівні. Лише взявши на озброєння біодинамічний світогляд як бачення всіх економічних явищ в їх взаємозв'язках і взаємозалежностях, в межах яких вони проявляються як єдине ціле, організація зможе забезпечити дієвість та високу ефективність використання такого економічного важеля, як управлінська відповідальність у менеджменті.

Незважаючи на персоніфікований характер відповідальності, будь-які її види у менеджменті повинні бути складовими єдиного наскрізного механізму як у примусі, так і в заохоченні всіх працівників організації до раціонального використання її ресурсів та ефективної праці. За такого підходу всі види відповідальності у менеджменті на будь-якому рівні будуть складатися в один вектор і проявлятися в такій органічній сукупності, як чинник забезпечення сталого та ефективного розвитку суб'єктів господарювання і всебічного задоволення суспільних потреб.

Бібліографічні посилання

1. Бесседін М.О., Нагаєв В.М. Основи менеджменту: оцінно-ситуаційний підхід (модульний варіант): Підруч. – К., 2005.
2. Сухарський В.С. Менеджмент (загальний з основами спеціального). – Тернопіль, 2004.
3. Хміль Ф.І. Основи менеджменту: Підруч. – К., 2007.
4. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М., 2002.

Надійшла до редакції 04.09.2009 р.

ПЕДАГОГІКА ВИЩОЇ ШКОЛИ

В.Г. Грибан

заслужений працівник народної освіти України

професор

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 378.147

ВУЗІВСЬКА ЛЕКЦІЯ: ЗНАЧЕННЯ ТА ВИМОГИ ДО НЕЇ

Розглянуто особливості та сучасні вимоги до підготовки й проведення лекції у вищому навчальному закладі.

Ключові слова: лекція, навчання, лектор, студент.

Рассмотрены особенности и современные требования к подготовке и проведению лекции в вузе.

Ключевые слова: лекция, обучение, лектор, студент.

Particularities and modern requirements for preparation and giving lecture in higher school.

Key words: lecture, teaching, lecturer, student.

Постановка проблеми. Стратегія розвитку освітньо-виховного процесу, зокрема у вищій школі, визначена у «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [1]. Суть її – узгодження з найкращими надбаннями цивілізації, відродження національної культури, орієнтація на соціалізацію особистості. Такий підхід актуалізує пошуки нової системи навчання і виховання студентської молоді, в якій би ефективно здійснювалось формування гармонійно розвиненої і суспільно активної особистості. У вищій школі здійснюється цілий ряд заходів, націлених на вдосконалення навчального процесу, посилюється курс на індивідуалізацію, інтенсифікацію і комп'ютеризацію навчального процесу, зростає обсяг самостійної роботи, опановуються нові форми і методи навчання, які стимулюють розвиток творчих здібностей майбутніх фахівців.

Мета. У вирішенні поставлених перед вищою школою завдань велике значення має особистість викладача, його професіоналізм, методич-

на підготовленість, ідейні якості, культура. До викладача пред`являються більш високі вимоги, зумовлені в першу чергу сучасною трактовкою процесу навчання, згідно з якою курсант, студент – не пасивний, репродуктивний співучасник навчального процесу, а його активний суб`єкт, який бере участь у вирішенні різних дидактичних задач. Як зазначив класик, студент – це не посудина, яку слід наповнити знаннями, а факел, якого слід запалити, щоб він як дитина, яка вперше вкусила хліб і буде тягнутись до нього все життя, прагнув до оволодіння новими знаннями і був адекватний вимогам науково-технічного процесу.

Професія викладача має важливе суспільне значення. Особливо необхідні висококваліфіковані викладачі у вузах. Проте підготовку таких фахівців не здійснює жодний вуз. Переважна більшість викладачів технічних вузів – це їхні випускники, які не володіють основами педагогіки, психології, а на сьогодні і не мають, як правило, виробничої практики, а лише книжну підготовку.

Молодий викладач навчає студентів, не маючи чіткого уявлення про те, як побудувати заняття, володіти аудиторією, розвивати пізнавальну активність студентів, організувати їх самостійну роботу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навчання передбачає певну мету, тобто конкретні форми і зміст досягнення результату.

Мета навчання – це центральна, стрижнева педагогічна категорія, яка пов`язує воедино всі основні компоненти навчально-виховного процесу: зміст, методи, організаційні форми, контроль, і в значній мірі детермінує загальний результат, ефективність педагогічної діяльності.

У процесі реалізації мета виконує дві головні функції – спонукальну (до початку і продовження діяльності) і регулятивну (направляючу).

Зміст навчання – одна із центральних проблем вищої школи. Він повинен відповідати попитам і проблемам сучасного виробництва, відігравати необхідну роль у становленні фахівця, формуванні його особистості.

Зміст навчання повинен забезпечувати певний характер підготовки фахівців: їх потрібно не тільки готувати для конкретної галузі, але і давати їм знання, за допомогою яких вони зможуть впевнено передбачати майбутнє, прогнозувати розвиток науки, техніки і т.п.

Навчання – це активний процес набуття освіти під впливом педагогів. Педагог, озброєний певною системою знань, на основі переконань у цінності змісту навчального матеріалу доносить до слухачів ідеї науки та практики, переконує їх відтворювати в основному ті думки, які він висловив під час занять.

Тому у вищих навчальних закладах велике значення мають не лише спеціальні дисципліни, але і загальноосвітні, особливо соціально-гуманітарні, які формують світогляд фахівця, його спрямованість,

культуру тощо [4].

Для навчання курсантів і студентів використовують різноманітні форми занять: лекції, практичні заняття, семінари, курсові роботи, дипломування тощо.

Дидактика трактує ці форми як способи управління пізнавальною діяльністю студентів для вирішення певних навчальних задач. Лекція, семінари та інші види занять, крім того, є місцем взаємодії студента і викладача.

Лекція – традиційна провідна форма навчання у вузі. Її основна дидактична мета – формування *орієнтованої основи* для наступного засвоєння студентами навчального матеріалу [5; 6]. Будучи головною ланкою дидактичного циклу навчання, вона виконує наукові, виховні, світоглядні функції, вводить студента до творчої лабораторії лектора.

Лекція – методологічна і організаційна основа для всіх форм навчальних занять, у тому числі самостійної. *Методологічна* – вводить студента в науку взагалі, надає навчальному курсу концептуальність; *організаційна* – всі інші форми навчальних занять у тій чи іншій мірі пов'язані з лекцією, як правило, слідує за нею, спираються на неї змістовно і тематично.

У ряді випадків лекція виконує функцію основного джерела інформації: при відсутності підручників і навчальних посібників, частіше з нових курсів, у випадку, коли нові наукові дані з тієї чи іншої теми не знайшли відображення у підручниках, окремі розділи і теми предметів дуже складні для самостійного вивчення. У таких випадках лише лектор може методично допомогти студентам у засвоєнні складного матеріалу.

Сила особистого емоційного впливу лектора, його контакт з аудиторією, спосіб передачі матеріалу мають дуже важливе значення для досягнення мети лекції, засвоєння студентами матеріалу. Здатність лектора ефективно розкривати зміст лекції, викликати у слухачів зацікавленість у сприйнятті суті лекції залежить від особистих якостей лектора, його темпераменту, характеру, глибини розуміння матеріалу лекції, використання технічних засобів навчання тощо.

За загальними властивостями всіх лекторів поділяють на три категорії:

- «Кінь», який всунув морду в торбу з вівсом, і доки не з'їсть овес, доки і не підніме голову;
- «Півень», який, захвативши їжу або воду, піднімає голову вгору;
- «Соловей», який піднявши голову вгору, співає.

«Коня» слухає переважна більшість студентів лише на початку лекції, потім під впливом монотонних звуків і відсутності емоційного впливу у слухачів виникає позамежне гальмування і інтерес до лекції пропадає.

«Півня» сприймає аудиторія більш ефективно, особливо коли він

користується посиланням до аудиторії, наводить приклади з життя.

Найкраще сприймається лекція, коли її читає «Соловей», який постійно контактує з аудиторією, бачить зміст лекції перед собою, своєчасно вносить поправки до нього, адекватно сприймаючи аудиторію.

Лекція належить до монологічної мови. За реакцією слухачів лектор судить про те, наскільки зрозуміла їм його мова і який вплив вона здійснює на них.

Монолог підпорядковується вимогам, які пред'являються до логічного мислення, а саме: послідовності та обґрунтованості. Це перша умова, що забезпечує зв'язок думки лектора та аудиторії. Друга умова – граматично бездоганна побудова речень.

Монолог пред'являє ряд вимог до темпу і звучання мови. Скоромовка, нерозбірлива вимова, монотонність негативно впливають на засвоєння лекційного матеріалу студентами. Змістова сторона лекції мусить поєднуватись з виразністю. Виразність створюється переважно за рахунок голосових засобів, тому для великої аудиторії мусить бути передбачена звукова апаратура.

Лекція припускає скупість і стриманість жестів. Надмірно жестикулюючий оратор відволікає увагу від змісту лекції і втомлює слухачів.

У лекції, на відміну від розповіді, не тільки дається описання явищ, але і здійснюється пошук причинно-наслідкових зв'язків, доказ тих чи інших наукових положень.

Лекція вимагає відповідної підготовки. А.Ф. Коні – відомий російський юрист і громадський діяч – пропонував лекторам письмово викладати свої виступи для тренування читати лекцію для зацікавлених фахівців, а потім заучувати її.

Слід підкреслити, що монологічна мова, виступ перед аудиторією не допускають читання з листка. Думка та її мовне вираження у лектора повинні з'являтися перед очима у студентів. Саме це і вимагає копіткої підготовки будь-якого виступу, вільного його виголошення.

Лекція повинна розкривати понятійний апарат конкретної області знань, проблеми, логіку, давати цільне уявлення про предмет, показувати його місце в системі наук і зв'язок зі спорідненими дисциплінами, пробуджувати інтерес до предмета, розвивати професійний інтерес. Лектор повинен любити і добре знати свій предмет.

Лекція включає, як правило, три основні етапи:

1. Вступна частина. Формується мета і задачі лекції, дається коротка характеристика проблеми, розкривається ступінь її вивчення, робиться посилання на список літератури. Інколи лектор встановлює зв'язки з матеріалом попередніх лекцій (невеличкий вступ до лекції).

2. Основна частина лекції – викладення матеріалу: аналіз та ви-

світлення подій, демонстрування дослідів, характеристика різних точок зору, наявність теорії, визначення власної позиції, формування відповідних висновків. У цій частині звертається увага слухачів на зв'язок матеріалу лекції з практикою, достоїнства і недоліки методів дослідження, вибір предмета та об'єкта дослідження.

3. Заключна частина передбачає формування основних висновків, завдання для самостійної роботи, відповіді на запитання студентів з матеріалу лекції, методичні поради.

Велике значення для засвоєння матеріалу студентами, встановлення взаємозв'язків між ними і лектором має вступна лекція. Її матеріали повинні підготувати студентів до сприйняття основного матеріалу з даної дисципліни.

Методично ця лекція мусить бути побудована так, щоб у студентів пробудився інтерес до даної науки, склалось цілісне уявлення про предмет. Від того, як пройде вступна лекція, залежать подальші відносини викладача зі студентами.

Студенти завжди проявляють особливий інтерес до першої лекції. Їх однаково цікавлять і нова дисципліна і новий лектор. Проте, якщо студенти після вступної лекції не мають запитань до лектора, не обмінюються своїми враженнями, значить викладач не викликав зацікавленості до предмета.

На вступній лекції встановлюється зв'язок лекційного матеріалу з підручником (підручниками). Форма викладення матеріалу визначається індивідуальними особливостями, методичною підготовкою, педагогічною кваліфікацією викладача, його орієнтацією в досягненнях науки і практики, а також змістом і задачами лекції, наявністю демонстративних матеріалів, технічних засобів, ступенем підготовленості студентів.

Хоча основа матеріалу лекції і підручника, як правило, однакові, лекція, безумовно, має перевагу перед підручником: у ній висвітлюються останні досягнення науки, техніки і виробництва, яких у підручнику може і не бути. Крім того, лекція і підручник розрізняються обсягом матеріалу: якщо у підручнику приводяться подробиці, деталі, то в лекції їх, як правило, немає. В окремих випадках, наприклад при створенні нових спецкурсів і т. п., лекція може бути лише одним джерелом інформації, так як вона випереджає процес створення підручника, який, як правило, триває декілька років.

Зміст лекції визначається навчальною програмою з конкретної дисципліни. Це примушує лектора перейти на жорстку систему відбору матеріалу, вміло використовувати технічні засоби навчання.

Сприйняття студентами матеріалу лекції залежить від знання лектором правил формальної логіки та їх умілого використання, від

співвідношень у лекції інформаційного та додаткового матеріалу. Останній залучається для забезпечення надійності сприйняття, кращого розуміння змісту лекції. Фахівцями дидактики встановлено, що співвідношення доповнень та інформативності для кожної аудиторії в одній і тій же лекції різне, його оптимальний показник – 1 : 3.

Ілюстративному матеріалу лекції відводиться другорядна роль. Демонстраційні плакати бажано робити широким планом, неясковими, без другорядних деталей, які розсіюють увагу студентів. І хоч таблиці допомагають виокремлювати в лекції головне, їх не потрібно вивішувати завчасно.

Для кращого розуміння змісту лекції широко використовуються технічні засоби навчання, особливо відеотехніка. Поєднання функцій відеозаписів з можливостями навчального процесу в лекції дозволяє говорити про особливий підхід до навчання – так звану відеотехнологію (комп'ютери, відеомагнітофони, відеокамери). Зрозуміло, як і всі інші методи, цей не призводить до успіху стихійно, його застосування потребує значної роботи як студентів, так і викладачів.

На заключній (підсумковій) лекції лектор підводить підсумки всього курсу, звертає увагу студентів на практичну реалізацію отриманих знань, пропонує літературу для подальшого вивчення різних проблем даної області науки тощо.

Успіх лекції в значній мірі також залежить від ефективності педагогічного спілкування. Відомий психолог А.А. Леонтьєв [2] визначив наступні умови, при яких досягається повноцінне лекційне спілкування:

- швидка і правильна орієнтація лектора в обстановці в аудиторії;
- правильне планування змісту лекції;
- вірний і оптимальний підбір демонстраційного матеріалу та використання технічних засобів навчання;
- забезпечення чітких прямих і зворотних зв'язків з аудиторією.

Контакт викладача зі студентами буває логічним, психологічним і моральним.

Логічний контакт – це контакт розумового процесу викладача і студентів. Останні, як правило, мислено випереджають лектора, намагаючись передбачити, до чого схиляє викладач аудиторію.

Психологічний контакт – полягає в концентрації уваги студентів, у сприйнятті та розумінні ними матеріалу лекції, а також у внутрішній розумовій і емоційній активності у відповідь на дію викладача і інформацію, яку він викладає.

Моральний контакт – забезпечує співдружність викладача і студентів. При відсутності цього контакту, наприклад в умовах конфлікту, пізнавальний процес або ускладнюється, або практично неможливий.

Аудиторія зустрічає лектора або з напруженою увагою і повною готовністю працювати, думати разом з ним, або з байдужістю, наперед знаючи, що лекція буде нецікавою, буде переказ підручника.

Якщо, входячи в аудиторію, викладач не звертає уваги на студентів, «не бачить» їх, не намагається встановити з ними контакт, не називає теми і плану лекції, не звертає увагу на те, чим займаються слухачі на лекції, студенти здебільшого не зацікавляються предметом і не налаштуються на серйозну роботу.

У педагогіці прийняті загальні правила поведінки лектора, від дотримання яких залежить успіх його роботи:

1. Педантична дисципліна лектора. Потрібно своєчасно починати і завершати лекцію. Лекція – святе для викладача вузу.

2. Велика вимогливість до самого себе. Завжди лектор повинен дотримуватись таких правил:

а) послідовно і чітко робити записи на дошці;

б) правильно використовувати мовні засоби (уникати жаргонних слів, канцеляризмів, вірно розставляти наголоси). Неякісне мовне вираження змісту лекції є наслідком слабкої підготовки лектора в області тієї науки, яку він розкриває [7]. У серйозного вченого якість мовної форми визначається якістю в осмисленні самого об'єкта дослідження, відмінним володінням предметом дослідження. Про цю пряму залежність багато писали видатні вчені різних держав і різних професій – І.П. Павлов, С.І. Вавілов, Б. Паскаль, Луї де Бройль, І. Ньютон, Ч. Дарвін, Н. Вінер, Н. Бор і багато інших. Лектор постійно повинен слідкувати за своєю мовою. Лектор повинен мати не тільки високий рівень знань, але й культуру спілкування зі студентами. Культура спілкування передбачає, з одного боку, інформаційно-предметну взаємодію, з іншого – створення в системі «викладач-студент» сприятливого морально-психологічного клімату. У результаті такого органічного синтезу досягається взаєморозуміння і контакт, формується єдність світосприймання взаємодіючих сторін. Як свідчать опитування студентів [8], меншим авторитетом у студентському середовищі користуються не тільки викладачі, які мають недоліки професійних і педагогічних знань, які допускають методичні помилки у роботі, але також, і навіть у більшій мірі, ті, які порушують норми професійної моралі, педагогічної етики.

в) постійно слідкувати за аудиторією, відчувати її, спостерігати за діяльністю слухачів;

г) не слід підіймати ті питання перед студентською аудиторією, відповіді на які лектор погано знає;

д) не слід розповідати анекдоти, можна дати відпочити аудиторію, збагачуючи внутрішній світ студентів;

е) не слід величатися, зазнаватися перед студентською аудиторією.

3. До кожної лекції потрібно підготуватись з урахуванням особливостей свого темпераменту, вміння володіти емоціями, почуттями, доводити свої думки до аудиторії. Слухачам імпонує виразна, доступна, досить звучна, чітка мова з правильною літературною вимовою і вірно розставленими наголосами. Добре оживляють мову жест і міміка. Чи-

тання з листка підготовленої лекції негативно впливає на ефективність її сприйняття. Зовсім погано, якщо пояснення лектора плутані і поспішні.

4. На лекції цілком доречний відпочинок, який знімає втому. Способи розслаблення у кожного лектора свої. Суттєву роль тут може відігравати почуття гумору викладача, оскільки гумор є бажаним компонентом навчання.

5. Лектор у всіх на виду, тому велике значення має його зовнішній вигляд. У лектора ніщо не повинно відволікати увагу студентів від теми (одяг, зачіска, прикраси), викликати надмірну цікавість, а тим більше здивованість або глузування.

Висновок. Ми охарактеризували вимоги при до лекції, які були при традиційній системі навчання. При модульно-рейтинговій системі навчання суттєво змінилися взаємовідносини між лектором і студентами. Значно зменшилась кількість лекційних годин, а програма залишилась не зміненою, лектор у більшості випадків позбавлений здійснювати контроль за якістю засвоєння матеріалу, вирішує все викладач, який проводить семінарські, лабораторні або практичні заняття. Такий підхід до освітянської діяльності, на нашу думку, може призвести до негативних наслідків, погіршення якості підготовки фахівців.

Доцільно поєднувати позитивні сторони як традиційного навчання, так і за модульно-рейтинговою системою. Останню потрібно використовувати в процесі навчання як засіб активації навчального процесу і рубіжного контролю знань, а підсумковий контроль з тієї чи іншої дисципліни мусить бути у формі іспиту або заліку, який здійснюють провідні викладачі кафедри (професори, доценти).

Бібліографічні посилання

1. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагогічна газета. – 2000. – № 6.
2. Основы педагогики и психологии высшей школы. – М., 1986.
3. *Рогинский В.М.* Азбука педагогического труда. – М., 1990.
4. *Глушкова Г.М.* Роль соціогуманітарних дисциплін у формуванні цінностей майбутньої української еліти// Права людини: теорія, реальність, перспективи. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 127-131.
5. *Штокман И.Г.* Вузовская лекция. – К., 1984.
6. *Шнайдер Ю.Г.* Все начинается с лекции // Высшая школа. – 1987. – № 3. – С. 49-50.
7. *Будагов А.А.* Как мы говорим и пишем. – М., 1988.
8. *Сергеева В.* Питання професійного спілкування викладачів і студентів у вищому навчальному закладі // Наука і освіта. – К., 2003. – С. 158-160.

Надійшла до редакції 15.10.2009 р.

К.Л. Бугайчук

кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 378.147

ВИКОРИСТАННЯ МУЛЬТИМЕДІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЗА ЗАОЧНОЮ ФОРМОЮ НАВЧАННЯ

Проаналізовано можливості використання мультимедійних технологій при створенні інформаційних ресурсів для слухачів заочної форми навчання. Особливу увагу приділено застосуванню мультимедійних технологій залежно від способів сприйняття інформації різними категоріями слухачів.

***Ключові слова:** мультимедійні технології, заочна форма навчання.*

Проанализированы возможности использования мультимедийных технологий при создании информационных ресурсов для слушателей заочной формы обучения. Особенное внимание уделено применению мультимедийных технологий в зависимости от способов восприятия информации разными категориями слушателей.

***Ключевые слова:** мультимедийные технологии, заочная форма обучения.*

Possibilities of the use multimedia technologies at creation of informative resources for the listeners of extra-mural form of studies are analyzed. Special attention is paid to use of multimedia technologies depending on the methods of perception of information by the different categories of listeners.

***Key words:** multimedia technologies, extra-mural form of studies.*

Постановка проблеми. Розвиток системи вищої освіти України потребує її адаптації до сучасних вимог. Велику роль при цьому відіграє інформатизація суспільства, розвиток доступу громадян до всесвітньої мережі Інтернет, «комп'ютеризація» способу життя українців.

Зрозуміло, що вищі навчальні заклади системи МВС України не можуть стояти осторонь цих тенденцій, тому застосування новітніх інформаційних технологій в навчальному процесі ВНЗ МВС України є не тільки потребою часу, а й необхідною умовою їх існування та розвитку.

Сьогодні найбільш актуальною постає проблема розвитку та модернізації заочної форми навчання співробітників ОВС, оскільки за останні роки її організація майже не змінилася, і особливо це стосується застосування новітніх освітніх технологій в навчальному процесі.

Формально використання інформаційних технологій в навчальному процесі за заочною формою навчання закріплено наказом МВС України від 21.07.08 № 346 «Про затвердження положення про підготовку фахівців у вищих навчальних закладах МВС за заочною та дистанційною формами навчання». В цьому наказі вводиться до використання термін «дистанційна форма навчання», як форма навчання, рівноцінна з очною та заочною формами, що реалізується в умовах віддаленості слухача і науково-педагогічного працівника на основі використання сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, а також інші поняття: «дистанційний курс», «мережева технологія», «тьютор», які прямо пов'язані із застосуванням інформаційних технологій в навчальному процесі [1].

Але, на нашу думку, впровадження дистанційної форми навчання у ВНЗ МВС України як самостійної (рівноцінної) форми дещо передчасне, адже для цього не створені належні кадрові та технічні умови. Тому доцільним виглядає наступний крок: впровадження в заочну форму навчання сучасних інформаційних технологій, що згодом дасть їй можливість трансформуватися у заочно-дистанційну форму навчання*, а тоді згодом і у дистанційну форму навчання.

Впровадження новітніх технологій в навчальний процес доцільно розпочати із трансформації навчальних матеріалів для слухачів заочної форми навчання за допомогою мультимедійних технологій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, мета. Дослідженням використання мультимедійних технологій в навчальному процесі присвячені праці В.М. Кухаренка, Н.Г. Сиротенко, Є.С. Полат, В.М. Вимятніна, С.Г. Григор'єва, В.В. Гриншкуна та ін. [3-6]. Проте окремих досліджень щодо їх використання в навчальному процесі слухачів ВНЗ МВС України, на жаль, не було, завдяки чому стаття набуває відповідної актуальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше термін «мультимедіа» з'явився в 1965 році і активно використовувався аж до кінця сімдесятих років для опису екстравагантних для того часу шоу. Наприкінці 70-х і початку 80-х років під мультимедіа розуміли уявлення, засновані на статичних або динамічних зображеннях від декількох проекторів, що супроводжувалися звуком або живою музикою. Останнім часом термін «мультимедіа» став ще більш багатозначним.

На сьогодні під терміном «мультимедіа» розуміють:

* Фахівці визначають заочно-дистанційну форму навчання, як заочну форму навчання з використанням усіх видів технологій як традиційного заочного, так і сучасного дистанційного навчання або інноваційну форму підготовки, що здійснюється безпосередньо за місцем перебування слухачів без відриву від основної діяльності та на основі використання сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій» [2].

– електронний носій інформації, що включає декілька її видів: як статичних, так і динамічних (текст, зображення, анімація, відео і ін.)» [7];

– «мультимедіа» – це технічні засоби навчання, що інтегрують різні види інформації – звукову, візуальну, і що забезпечують інтерактивну взаємодію з учнями [8];

– комп'ютерне програмне забезпечення, функціонування якого пов'язане з обробкою і представленням інформації різних типів [9];

– комп'ютерне апаратне забезпечення, за допомогою якого стає можливою робота з інформацією різних типів [9];

– технологія, що описує порядок розробки, функціонування і застосування засобів обробки інформації різних типів [8];

– різні форми комбінування інформації (текст, графіка, звук, відео і т. ін.) [10];

– сукупність різних типів інформації – тексту, звуку, зображення, фотографій тощо [11].

На підставі вищезазначеного ми можемо представити мультимедіа у вигляді декількох елементів (іноді їх ще називають технології мультимедіа – тобто сукупність прийомів та способів створення, обробки та зберігання інформації): текст, аудіо, зображення, анімація, відео, інтерактивність.

Використання технологій мультимедіа при створенні інформаційних ресурсів для слухачів заочної форми навчання також зумовлено тим, що всю інформацію по видах сприйняття можна розділити на три основні групи:

1. Інформація, що сприймається зором людини, так звана зорова, або візуальна інформація, що включає текст, графічні зображення і малюнки, фотографії, мультфільми, відеофільми.

2. Інформація, що сприймається слуховим апаратом людини, так звана звукова інформація, що включає довільні шуми, музичні твори, мову.

3. Інформація, що сприймається сенсорною системою людини, так звана сенсорна або тактильна інформація, при роботі за допомогою спеціальних технічних засобів.

Тому залежно від особливостей сприйняття і переробки інформації слухачів умовно можна розділити на наступні категорії:

- візуали – люди, що сприймають велику частину інформації за допомогою зору;

- аудіали – ті, хто, в основному, одержує інформацію через слуховий канал;

- кінестетики – люди, що сприймають велику частину інформації через інші відчуття (запах, дотик тощо) і за допомогою рухів.

Деякі особливості цих типів наведені у таблиці:*

<i>Категорія</i>	<i>Як сприймає інформацію</i>	<i>Способи концентрації уваги</i>	<i>Особливості типу</i>	<i>Як закріплюється інформація</i>	<i>Основні приклади застосування мультимедіа</i>
Аудіал	На слух	Застосування фраз: «Візьміть на замітку». «Запам'ятайте це». «Це дуже важливо».	Краще сприймає інформацію, слухаючи деталі. Наочна допомога не так важлива, як можливість послухати ясну організовану презентацію. Щоб вивчити як працювати в якій-небудь програмі на комп'ютері, краще прослухає відповідну інструкцію. Може повторити про себе або вголос те, що тільки що було сказано. Краще запам'ятовує	У них швидка реакція, для них характерне усне рішення задачі, в ході якого викладач може виявити, запобігти помилкам, що часто зустрічаються при вирішенні завдань.	Створення окремих звукових ресурсів до навчального матеріалу: аудіокниги, mp3 лекції, вставка до традиційного тексту звукових пояснень.

* При підготовці таблиці використовувалася інформація Інтернет-ресурсу <http://festival.1september.ru/files/articles/417179/pril4.doc>

			інформацію, якщо повторює її вголос.		
Візуал	Через зір	Написання опорного конспекту або плану. Вчителю необхідно звертатися до нього при переході від пункту до пункту.	Для нього краще побачити «картинку цілком», перш ніж вникати в її деталі і починати діяти. Якщо є можливість, використовує наочну допомогу. Вважає за краще читати і бачити, чим слухати, як хтось пояснює деталі. Вивчаючи як працювати в якій-небудь програмі на комп'ютері, спочатку подивиться як працюють інші.	Цим служачам потрібен час для обдумування одержаної інформації. Письмове рішення задач.	Створення презентацій, слайдів, анімацій, фільмів, схем, таблиць тощо. Вставка до текстового матеріалу відеофрагментів.
Кінестетик	Через руки, тактильні відчуття	Лабораторні і практичні роботи	Якщо щось не виходить, ставить питання або дивиться на правильну відповідь.	Лабораторні і практичні роботи. Будь-яка активна діяльність	Створення віртуальних тренажерів, лабораторних завдань на засвоєння відповідних програм.

			<p>Властива звичка відхилятися від теми.</p> <p>Полюбляє дивитися на речі з різних сторін.</p> <p>Швидше сприймає відчуття, що стоять за словами.</p> <p>Людина дії.</p> <p>Полюбляє обговорювати сиру ідею, поки вона не сформується остаточно.</p> <p>Подобається ставити питання.</p>		
--	--	--	--	--	--

У традиційному заочному навчанні практично уся інформація для слухачів оформлюється в текстовому вигляді: підручники, посібники, методичні рекомендації тощо).

Характерним є те, що візуалізація тексту в цих навчально-методичних матеріалах все ще залишається на дуже низькому рівні. Технології мультимедіа дозволяють використовувати їх не тільки для надання та розповсюдження відповідної навчальної інформації, а також при розробці практичних завдань, тренажерів, лабораторних робіт, засобів спілкування (чати, форуми) – тобто діяльнісного підходу до навчання.

«Оживити» текстову інформацію допоможе анімація, додавання аудіо-, фото- або відеофрагментів. Важливим є використання тематичних схем або презентацій. Презентації, що супроводжуються красивими зображеннями або анімацією, є візуально привабливішими, ніж статичний текст, і вони можуть підтримувати належний емоційний рівень, доповнюючи матеріал, що представляється, а тому сприяти підвищенню ефективності навчання.

Використання мультимедіа також дозволяє продемонструвати слухачам ряд будь-яких експериментів (тактику перевірки документів, затримання злочинця тощо). За допомогою мультимедіа можна наводити наочні приклади. Так, при опрацюванні спеціальних дисциплін – це можуть бути фотографії (відеодемонстрації) зброї, спеціальних засобів. При вивченні гуманітарних дисциплін – це фото історичних пам'яток, будівель, монет тощо.

Використання технологій мультимедіа дозволяє створювати нові види інформаційних ресурсів, які до цього часу дуже рідко впроваджувалися в навчальний процес за заочною формою навчання:

- електронні підручники (на основі Інтернет-сторінок);
- віртуальні тренажери;
- гіпертекстові навчальні матеріали;
- презентації;
- навчальні фільми.

Наприклад, в дистанційних курсах «Адміністративна відповідальність в Україні» та «Адміністративне право України + м. Адміністративна відповідальність» створених науково-дослідною лабораторією з проблем заочного та дистанційного навчання, використовуються наступні елементи мультимедіа: малюнки, відео, фото, схеми, що дозволяє впливати на рівень засвоєння матеріалу слухачами із різними типами сприйняття інформації (аудіалів, візуалів та кінестетиків).

Приклад подання текстової інформації з використанням малюнків

Так, **потерпілому**, тобто особі, якій адміністративним проступком заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду, надається право знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, оскаржувати постанову по справі. Його може бути також опитано як свідка.

Законні представники (батьки, усиновителі, опікуни, піклувальники) представляють інтереси особи, що притягається до адміністративної відповідальності, чи потерпілого, які є неповнолітніми або через свої фізичні чи психічні вади не можуть самі здійснювати свої права. Вони мають право знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, від імені особи, інтереси якої вони представляють, оскаржувати рішення по справі.

Захисник (адвокат чи інший фахівець у галузі права), який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, може знайомитися з матеріалами справи, заявляти клопотання, за дорученням особи, яка його запросила, і від її імені приносити скарги на рішення по справі.

Приклад подання інформації з використанням схем

Приклад подання текстової інформації з посиланням на відеофайл

Адміністративний арешт

установлюється і застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб.

Адміністративний арешт не може застосовуватись до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до дванадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп.

Гіперпосилання на відеофайл

Висновок. Підбиваючи підсумки проведеного дослідження маємо зазначити, що використання технологій мультимедіа при створенні навчальних матеріалів для слухачів заочної форми навчання дозволить:

- підвищити мотивацію слухачів до навчання;

- поліпшити сприйняття інформації різними категоріями слухачів в залежності від основного каналу сприйняття інформації;
- візуалізувати абстрактну інформацію за рахунок динамічного представлення будь-яких процесів, або статичних об'єктів та предметів;
- моделювати експерименти, проведення яких у навчальних закладах неможливе;
- внести зміни до системи навчання більшості традиційних дисциплін, не пов'язаних з інформатикою або інформаційними технологіями;
- підвищити кваліфікацію викладацького персоналу в галузі використання інформаційних технологій в навчальному процесі;
- створити додаткові умови для трансформації заочної форми навчання у заочно-дистанційну, а згодом у дистанційну, шляхом запровадження окремих дистанційних курсів за «мережевою» або «кейс» технологією.

Бібліографічні посилання

1. Про затвердження Положення про підготовку фахівців у вищих навчальних закладах МВС заочною та дистанційною формами навчання: Наказ МВС України № 346 від 21 липня 2008 р. – К., 2009.
2. Офіційна сторінка дистанційного навчання в Одеському регіональному інституті державного управління Національної академії державного управління при Президентові України // <http://www.oridu.odessa.ua/index.pl?rozd=4>.
3. Биков В.Ю., Кухаренко В.М., Сиротенко Н.Г. та ін. Технологія розробки дистанційного курсу / За ред. В.Ю. Бикова та В.М. Кухаренка. – К., 2008.
4. Полат Є.С., Моисеев М.В., Петров А.Е. та ін. Дистанционное обучение / Под ред. Е.С. Полат. – М., 1998.
5. Вымятнин В.М., Демкин В.П., Можжаева Г.В. Дистанционное обучение истории: проблемы и перспективы // <http://kleio.asu.ru/aik/ped/12.shtml#2>.
6. Григор'єв С.Г., Гриншкун В.В. Мультимедіа в освіті // <http://www.ido.rudn.ru/nfpk/mult/mult1.html>.
7. Словникова стаття англійського варіанта електронної енциклопедії «Вікіпедія» // <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
8. Освітній портал «КМ-Вікі», викладачів та працівників освітніх закладів «КМ-Школа» // <http://wiki.km-school.ru/wiki/index.php>.
9. Григор'єв С.Г., Гриншкун В.В. Мультимедіа в освіті // <http://www.ido.rudn.ru/nfpk/mult/mult1.html>.
10. Григор'єв С.Г., Гриншкун В.В. Використання мультимедіа-технологій в середній освіті // http://www.ido.edu.ru/open/multimedia/mult1.htm#1_2.
11. Офіційний веб-сайт Грачева М.М. // http://grachev.distudy.ru/uch_kurs/gosslugba

Надійшла до редакції 11.03.2010 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ПЕРСОНАЛІЇ

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

з 70-л і т т я м

Василя Яковича ТАЦІЯ

доктора юридичних наук, професора, академіка Національної академії наук України, президента Академії правових наук України

Народився 13 січня 1940 р. у м. Полтаві. У 1963 р. закінчив Харківський юридичний інститут. Працював в органах прокуратури Полтавської області.

З 1966 р. – на науково-педагогічній роботі в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого: 1966-69 рр. – аспірант; 1969-72 рр. – старший викладач; у 1970 р. захистив кандидатську дисертацію „Кримінальна відповідальність за комерційне посередництво” (спеціальність 12.00.08); 1972-73 рр. – доцент, заступник декана денного факультету; у 1973 р. присвоєно вчене звання доцента; 1973-1987 рр. – проректор з наукової роботи; з липня 1987 р. і до цього часу – ректор академії та одночасно (з 1991 р.) – завідувач кафедри кримінального права академії. У 1984 р. захистив докторську дисертацію „Проблеми відповідальності за господарські злочини: об’єкт та система” (спеціальність 12.00.08). У 1985 р. присвоєно вчене звання професора. З 1993 р. В.Я. Тацій – президент Академії правових наук України, створеної за його ініціативою і безпосередньою участю. У 1997 р. обраний дійсним членом (академіком) Національної академії наук України (відділення історії, філософії та права).

В.Я. Тацій удостоєний звання Героя України із врученням ордена Держави (2004 р.). Нагороджений орденами князя Ярослава Мудрого V, IV і III ступенів (1995, 1998 і 2009 р.), орденом “За заслуги” II ступеня

(2000 р.), Почесними грамотами Верховної Ради України (2001 р.) та Кабінету Міністрів України (2002 р.), орденом “Знак Пошани” (1981 р.), 2-а медалями (1970 р., 1984 р.). Заслужений діяч науки і техніки України (1989 р.), лауреат Державної премії України в галузі архітектури (2001 р.) та Державної премії України в галузі науки і техніки (2004 р.), Премії імені В. Вернадського (2001 р.), Премії імені Ярослава Мудрого (2001 і 2002 р.), премії „Феміда-99”. Має ряд відомчих, громадських, церковних нагород та урядові нагороди інших держав. Державний радник юстиції II класу.

Почесний доктор Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка, Харківського національного університету внутрішніх справ, Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова. Обраний почесним академіком Острозького академічного братства. Почесний громадянин міст Полтави та Харкова.

Напрямки наукової діяльності вченого на сучасному етапі – кримінальне право, конституційне право, проблеми теорії держави і права.

В.Я. Тацій є автором понад 350 наукових праць, серед яких 35 монографій, коментарів законодавства, підручників та навчальних посібників, близько 150 статей та брошур, 40 тез наукових повідомлень, 10 назв навчально-методичної літератури, автор багатьох статей у словниках, енциклопедіях, періодиці. Серед них: „Понятие, система и общие виды хозяйственных преступлений” (1974); „Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий” (1987); „Ответственность за хозяйственные преступления” (1979); „Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система” (1984); „Объект и предмет преступления в советском уголовном праве” (1988); „Об’єкт і предмет злочину у кримінальному праві України” (1994); „Кримінальне право України. Загальна частина” та „Кримінальне право України. Особлива частина” (1997, 1998, 2001, 2003, 2004, 2007); „Конституція України: Науково-практичний коментар” (2003), „Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар” (2003, 2004, 2006, 2008) та ін. Під його редакцією та за безпосередньої участі в 2008 р. було опубліковано фундаментальне п’ятитомне видання „Правова система України: історія, стан та перспективи”, присвячене проблемам становлення національної правової системи, яка б відповідала високим критеріям гуманізму та демократії.

Редакційна колегія «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» щиро бажає ювілярові – талановитому вченому та організатору юридичної освіти і науки України Василю Яковичу Тацію міцного здоров’я, натхнення і життєвих сил та енергії у справі розбудови та процвітання юридичної науки і освіти в Україні.

*з 60-л і т т я м****В'ячеслава Васильовича КОМАРОВА***

*професора, академіка Академії
правових наук України*

Народився 1 січня 1950 р. в м. Комсомольську Донецької області.

У 1976 р. закінчив Харківський юридичний інститут, 1979 р. – аспірантуру цього інституту, працював на посадах асистента, заступника декана факультету, старшого викладача. З 1982 р. – завідувач кафедри цивільного процесу, а з 1988 р. – проректор з навчальної роботи Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. У 1980 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Вчене звання професора присвоєно у 1990 р. З 1993 р. – член-кореспондент, з 2004 р. – дійсний член (академік) Академії правових наук України.

Головними напрямками наукових досліджень є теоретичні проблеми цивільного процесу, господарського судочинства, нотаріату та міжнародного комерційного арбітражу. Підготував 16 кандидатів юридичних наук. Опублікував понад 150 наукових та інших праць.

У складі групи Кабінету Міністрів України брав участь у розробці проекту Цивільного процесуального кодексу України, прийнятого у 2004 р., модельного Цивільного процесуального кодексу країн СНД, низки інших законів України, а також концепції розвитку вищої юридичної освіти України, був розробником проекту Державної програми розвитку вищої юридичної освіти в Україні, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України 10 квітня 2001 р. Підготував ініціативний проект Кодексу комерційного судочинства України.

З 1997 по 2001 рр. – перший Президент Асоціації українських правничих шкіл як добровільної недержавної організації вищих юридичних навчальних закладів, один з ініціаторів створення цієї організації.

Очолював робочу групу Міністерства освіти і науки України з розробки Державних стандартів вищої юридичної освіти. Заступник голови науково-методичної комісії з права Міністерства освіти і науки України, Експертної комісії з права Державної акредитаційної комісії України. Протягом багатьох років був заступником голови фахової ради з права Державної акредитаційної комісії України,

член Науково-консультативної ради Верховного Суду України, член Науково-консультативної ради Вищого адміністративного суду України, а також Науково-методичної ради при Міністерстві юстиції України. Член редколегії наукових збірників «Проблеми законності», «Вісник Академії правових наук України», журналів «Нотаріат для Вас», «Мала енциклопедія нотаріуса», «Приватне право і підприємництво» та ін.

Заслужений юрист України (1998). Лауреат премії імені Ярослава Мудрого (2001), лауреат конкурсів Спілки юристів України на краще юридичне видання (2000, 2001). Нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня (2005). Лауреат Міжнародного рейтингу досягнень та популярності «Лідери XXI століття» (2006).

Редакційна колегія «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» щиро вітає В'ячеслава Васильовича Комарова з ювілеєм, бажає здоров'я та всіляких успіхів у професійній діяльності на благо розвитку сучасної юридичної освіти в Україні.

* * *

ВІТАЄМО

*проректора
з наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктора юридичних наук, професора*

МИСЛИВОГО
Володимира Андрійовича

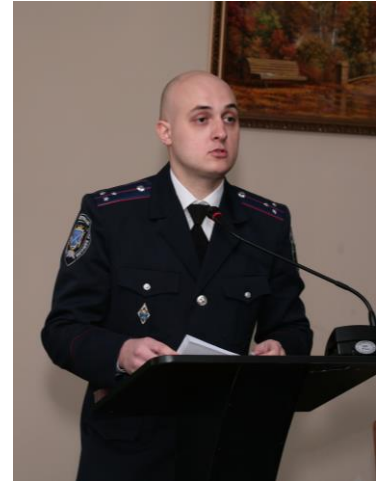
з присвоєнням звання «Почесний професор Дніпропетровського державного університету справ» за внесок у розвиток науки та підготовку наукових кадрів (рішення вченої ради університету від 25.02.2010 р.)

ЗАХИСТ ДИСЕРТАЦІЙ

На засіданнях спеціалізованої вченої ради Д 08.727.02 в Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ відбулися прилюдні захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук:

22 січня 2010 р.

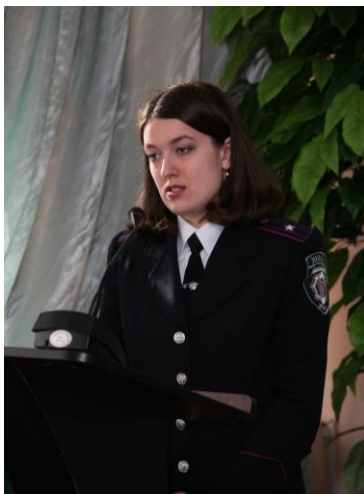
ГОЛОБОРОДЬКО Денис Віталійович, викладач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – **АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЩОДО ПРОТИДІЇ НЕЛЕГАЛЬНІЙ МІГРАЦІЇ** (спеціальність 12.00.07 – адміністративне право і процес, фінансове право, інформаційне право).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Миронюк Роман Вікторович**, начальник кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти*: доктор юридичних наук, доцент **Дубко Юрій Валентинович** – професор кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ; кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник **Мельник Роман Сергійович** – начальник кафедри адміністративного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ.

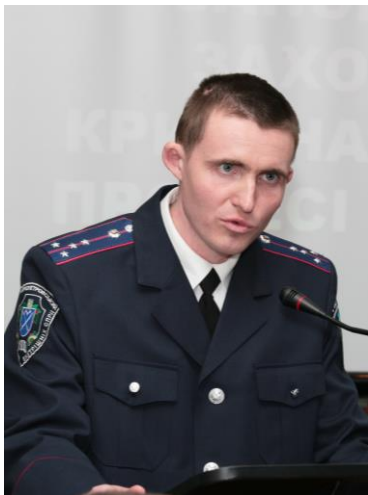
26 лютого 2010 р.

ГОРОДЕЦЬКА Марина Сергіївна, науковий співробітник наукової лабораторії протидії злочинності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – **КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА КОМПЕТЕНЦІЯ СЛІДЧОГО ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ** (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, доцент **Лобойко Леонід Миколайович**, началь-

ник кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти:* доктор юридичних наук, доцент **Капліна Оксана Володимирівна** – начальник кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого; кандидат юридичних наук, доцент **Баулін Олег В'ячеславович** – професор кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету Навчально-наукового інституту права та психології Київського національного університету внутрішніх справ.

ЗАХАРКО Андрій Володимирович, викладач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – НЕІЗОЛЯЦІЙНІ ЗАПОБІЖНІ ЗАХОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ (спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Черненко Анатолій Павлович**, доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. *Офіційні опоненти:* доктор юридичних наук, професор **Аленін Юрій Павлович** – завідувач кафедри кримінального процесу Одеської національної юридичної академії; кандидат юридичних наук **Чорнобук Валерій Іванович** – голова Васильківського районного суду Дніпропетровської області.

5 березня 2010 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради СРК 08.727.01 в Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ відбулися захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук:

ВІХРОВ Володимир Васильович, здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ (за спецтемою, спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Науковий керівник – доктор юридичних наук, професор **Негодченко Олександр Володимирович**, ректор Дніпропетровського дер-

ХРОНІКА МІЖНАРОДНОЇ ПРАВОВОЇ ТА ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ

➤ 16-19 лютого 2010 р. делегація Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ у складі працівників Центрального футбольного інформаційного пункту Комісарова О.Г. та Спасовського П.В. перебувала з робочим візитом у м. Лондоні, де взяла участь у навчальному стажуванні та обміні досвідом з питань організації охорони громадського порядку поліцією Великобританії під час проведення футбольних матчів.

У ході візиту делегація університету відвідала Британський підрозділ поліції з питань футболу (UK Football Policing Unit), який виконує функції Національного футбольного інформаційного пункту Великобританії, Управління поліції Лондона («Скотланд Ярд»), а також відділ поліції у Фулхемі (район Лондона). Окрім того, 18 лютого 2009 р. представники університету спостерігали за діями британської поліції з охорони громадського порядку під час футбольного матчу 1/16 Ліги Європи УЄФА між командами «Фулхем» (Лондон) та «Шахтар» (Донецьк).

Українські та британські фахівці в галузі охорони громадського порядку під час футбольних матчів. Лондон, лютий 2010 р.

Фахівцями університету була досліджена система збору розвідувальної інформації про футбольних вболівальників в Англії та Уельсі.

Британський підрозділ поліції з питань футболу (UK Football Policing Unit) є спеціально створеним підрозділом, що здійснює збір, аналіз, оцінку та розповсюдження інформації стосовно забезпечення

безпеки на футболі. Цей підрозділ також виконує функції Національного футбольного інформаційного пункту Великобританії (UK NFIP). Серед його основних завдань такі: координація та організація міжнародного поліцейського співробітництва у сфері забезпечення громадського порядку під час проведення міжнародних футбольних матчів; ведення картотек та баз даних на осіб, що беруть активну участь у русі футбольних хуліганів та були неодноразово затримані за хуліганську поведінку під час проведення футбольних матчів; збір та аналіз інформації про прояви насилля під час проведення футбольних матчів, складання «чорних списків» футбольних хуліганів; здійснення обміну інформацією з компетентними органами державної влади та іншими правоохоронними органами щодо діяльності футбольних хуліганів з метою попередження та боротьби з проявами насилля під час проведення футбольних матчів; здійснення аналізу інформації про діяльність футбольних хуліганів та інших порушників правопорядку, визначення рівня можливого ризику та надання правоохоронним органам відповідних рекомендацій; організація та координація співпраці з футбольними асоціаціями, клубами, групами вболівальників та громадськими організаціями у сфері забезпечення безпеки під час проведення футбольних матчів; здійснення науково-дослідної діяльності щодо проблем забезпечення охорони громадського порядку під час проведення масових спортивних заходів.

Особливий інтерес для України може становити система накладення цивільних та кримінальних заборон на відвідання футбольних матчів, що існує у Великобританії. Ця система дозволяє ефективно попереджувати прояви насилля та вчинення правопорушень на стадіонах. Відповідно до англійського законодавства на особу вболівальника може бути накладено заборону відвідання футбольних матчів на строк від 3 до 10 років залежно від суспільної небезпеки вчиненого правопорушення, а також їх повторюваності. Поліція в Англії відповідальна за збір та підготовку відповідних матеріалів на особу, яка вчинила правопорушення під час футболу і на яку має бути накладена заборона. Підготовлені матеріали направляються до суду для прийняття рішення у справі. За умови накладення заборони відвідання футбольних матчів на особу поліція відповідальна за контроль стану виконання заборони, а також профілактичну роботу з піднаглядним вболівальником.

З метою вивчення досвіду діяльності Британського підрозділу поліції з питань футболу в європейській системі NFIP правниками університету були отримані англійські нормативно-правові акти, що регулюють діяльність поліції з охорони громадського порядку під час проведення футбольних матчів, зразки робочих документів, аналітичні звіти, передматчеві та післяматчеві форми, а також інші матеріали.

НОВІ ВИДАННЯ

У I кварталі 2010 р. науковцями Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ видано друком:

- 📖 Чаплинський К.О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань: Монографія. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 304 с.
- 📖 Запобігання протиправній поведінці футбольних уболівальників: Практичний посібник / Березняк В.С., Городецька М.С., Заброда Д.Г. та ін.; за ред. д.ю.н., проф. О.В. Негодченка. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 180 с.
- 📖 Документування злочинів, пов'язаних зі збутом та розповсюдженням продукції порнографічного характеру в мережі Інтернет та локальних мережах: Практичний посібник / Бухтіарова Т.М., Черкас А.О., Мірошніченко В.О. та ін. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 80 с.
- 📖 Розшук злочинців, безвісно зниклих осіб та встановлення особи трупа: Методичні рекомендації / Городецька М.С., Захарченко О.В., Ковч Я.М. та ін. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 84 с.
- 📖 Право і суспільство: Науковий журнал. – 2010. – № 1.
- 📖 Актуальні проблеми правоохоронної діяльності: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (26-27 вересня 2008 р., Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ). – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 220 с.
- 📖 Меживой В.П., Христов О.Л. Організація і тактика проведення оперативно-розшукових заходів з використанням «автомобіля-пастки»: Науково-практичні рекомендації. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 24 с.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Алфьоров Сергій Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, проректор Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ – начальник Запорізького юридичного інституту

Алфьорова Тетяна Миколаївна – викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Альошина Ольга Іванівна – кандидат юридичних наук, начальник кафедри кримінально-правових дисциплін Криворізького факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бакуліна Наталя Володимирівна – слідчий слідчого відділення Лінійного відділу на ст. Дніпропетровськ ЛУ МВС України на Придніпровській залізниці

Бараннік Роман В'ячеславович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Богатирьов Іван Григорович – доктор юридичних наук, професор, ректор Поліцейської фінансово-правової академії

Богатирьова Ольга Іванівна – кандидат юридичних наук, начальник кафедри кримінально-правових дисциплін Поліцейської фінансово-правової академії

Бортницька Леся Володимирівна – аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Бублейник Володимир Анатолійович – кандидат юридичних наук, викладач кафедри трудового та аграрного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бугайчук Костянтин Леонідович – кандидат юридичних наук, доцент, начальник науково-дослідної лабораторії проблем заочного та дистанційного навчання Харківського національного університету внутрішніх справ

Вербенський Михайло Георгійович – кандидат юридичних наук, доцент, заслужений юрист України, заступник міністра – начальник Головного штабу МВС України, голова Наглядової ради Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Ворушило Сергій Вікторович – ад'юнкт кафедри організації контролю за безпекою дорожнього руху Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Годованець Євген Олександрович – здобувач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Горішній Олег Олександрович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Гречишнікова Вікторія Володимирівна – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Грибан Віталій Григорович – доктор біологічних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, завідувач кафедри філософії та полі-

тології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гумін Олексій Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ

Живко Зінаїда Богданівна – кандидат економічних наук, доцент, професор кафедри економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ

Живко Михайло Олександрович – ад'юнкт Львівського державного університету внутрішніх справ

Завгородня Юлія Степанівна – науковий співробітник відділу організації наукової роботи Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Заворотченко Тетяна Миколаївна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії держави та права, конституційного права та державного управління Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

Зімборовська Маргарита Сергіївна – викладач кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Іванов Іван Володимирович – кандидат юридичних наук, заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Клименко Олег Степанович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Комарницький Віталій Мар'янович – кандидат юридичних наук, доцент, ректор Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Копєєв Іюлій Юхимович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіко-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Круглова Ольга Олександрівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Лабенська Лілія Леонідівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Ларкін Михайло Олександрович – аспірант Запорізького національного університету

Левицька Тетяна Володимирівна – старший викладач Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»

Ломакін Андрій Олександрович – здобувач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Лоскутов Тимур Олександрович – ад'юнкт кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Мінка Тетяна Павлівна – кандидат юридичних наук, докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Мовчан Максим Анатолійович – науковий співробітник Державного НДІ МВС України

Мошняга Любов Володимирівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Олійник Анатолій Юхимович – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри загальноюридичних дисциплін Київського національного університету внутрішніх справ

Павленко Павло Іванович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Пампуха Степан Іванович – кандидат економічних наук, доцент, доцент ВНПЗ «Нікопольський економічний університет»

Панна Інна – юридичний факультет Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара

Пиріг Ігор Володимирович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Погорецький Микола Анатолійович – доктор юридичних наук, професор, заступник начальника Управління Служби безпеки України

Почтовий Максим Миколайович – викладач навчального центру спеціалізації та підвищення кваліфікації Криворізького факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Радкевич Олександр Дмитрович – кандидат економічних наук, професор, ректор ВНПЗ «Нікопольський економічний університет»

Резнік Сергій Олександрович – здобувач кафедри адміністративного права та адміністративного процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Смирний Сергій Іванович – ад'юнкт Донецького юридичного інституту Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Статіва Іван Ігорович – здобувач кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Черненко Анатолій Павлович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Шевченко Марина Олександрівна – викладач ВНПЗ «Нікопольський економічний університет»

Шеломенцев Віктор Петрович – кандидат юридичних наук, головний науковий співробітник Міжвідомчого НДЦ з проблем боротьби з організованою злочинністю при РНБО України

Шиян Анатолій Григорович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

М.Г. Вербенський

Виникнення та основні тенденції
транснаціональної злочинності в Україні 3

І.В. Пиріг

Експертна діяльність органів внутрішніх справ як об'єкт дослідження .. 11

М.М. Почтовий

Реалізація правової політики держави в діяльності міліції 18

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Т.П. Мінка

Дослідження правових явищ з позиції синергетики 26

А.Ю. Олійник

Міжнародні стандарти та конституційні норми в регулюванні
конституційних свобод людини і громадянина в Україні 34

Т.М. Заворотченко

Зміст конституційного права
брати участь в управлінні державними справами 47

І.В. Іванов, П.І. Павленко

Фахова правосвідомість працівників органів внутрішніх справ 56

Л.Л. Лабенська

Актуальні питання системи гарантій депутатів місцевих рад 62

М.С. Зімборовська

Методологічний аналіз сучасних інтерпретацій поняття
«конституційно-правові відносини» 69

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО І ТРУДОВОГО ПРАВА

В.А. Бублейник, І. Панна

Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання
за законодавством України75

О.О. Круглова

Про доцільність використання терміна
«право корпоративної власності»: теоретико-правовий аспект 82

Т.М. Алфьорова

Проблемні питання трудової правосуб'єктності
іноземців та осіб без громадянства 91

ПИТАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

В.М. Комарницький

Організація державного управління
спеціальним природокористуванням 98

С.В. Ворушило

Адміністративно-правове регулювання охорони атмосферного
повітря в Україні: загальна характеристика та шляхи удосконалення 108

В.В. Гречишнікова

Стан притягнення винних до адміністративної відповідальності
за правопорушення, що посягають на порядок здійснення
правосуддя в Україні 118

О.С. Клименко

Діяльність державної виконавчої служби у дорадянський
та сучасний періоди: порівняльно-правовий аналіз127

М.А. Мовчан

Застосування спеціальних засобів
як захід адміністративного припинення 137

С.О. Резнік

Шляхи удосконалення законодавства України
про звільнення особи від адміністративної відповідальності
у зв'язку з малозначністю діяння та практики його застосування 144

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

І.Г. Богатирьов

Місце та роль звільнення від відбування покарання з випробуванням у системі видів звільнення від покарання, передбачених КК України 152

С.М. Алфьоров

Психолого-правові проблеми кримінальної відповідальності за погрозу 158

О.І. Альошина

Провокуюча поведінка потерпілої особи 165

О.І. Богатирьова

Правове регулювання виконання покарань в окремих країнах Європейського Союзу: порівняльний аналіз 171

О.М. Гумін

Перспективи використання ЗМІ у запобіганні насильницькій поведінці особи 177

Л.В. Бортницька

Організаційно-правові заходи щодо реалізації Україною міжнародно-правових зобов'язань у сфері протидії торгівлі дітьми, дитячій проституції та дитячій порнографії 185

О.О. Горішній

Кваліфікуючі ознаки складу розбою 194

Ю.С. Завгородня

Детермінація злочинності неповнолітніх в Україні 201

Л.В. Мошняга

Склади злочинів, що посягають на конституційні основи національної безпеки України: поняття та шляхи вдосконалення 207

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

М.А. Погорецький, В.П. Шеломенцев

Поняття оперативно-розшукової характеристики злочинів 214

Р.В. Бараннік

Співробітництво та допомога у кримінальних справах:
співвідношення понять 224

А.П. Черненко, А.Г. Шиян

Про право органу дізнання на проведення слідчих дій
на стадії порушення кримінальної справи 233

Н.В. Бакуліна

Визначення понять і повноважень суб`єктів, які провадять дізнання 240

Є.О. Годованець

Проблеми „захисту” у доказуванні на стадії судового розслідування 248

М.О. Ларкін

Мотив як елемент криміналістичної характеристики
злочинів проти особи, що вчиняються на ґрунті
расової, національної чи релігійної ворожнечі 256

А.О. Ломакін

Щодо функції процесуального керівництва
прокурором району досудовим розслідуванням 263

Т.О. Лоскутов

Напрями підвищення ефективності кримінального
переслідування, здійснюваного слідчим ОВС 270

С.І. Смирний

Поняття та класифікація імунітетів
у кримінальному процесі України 279

І.І. Статіва

Дослідча перевірка: історія виникнення та розвитку 287

ПРАВО ТА ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА**З.Б. Живко, Т.В. Левицька, М.О. Живко**

Втрата інформації – правові аспекти збитків
та загроз економічній безпеці підприємництва 296

І.Ю. Копелєв

Рейдерство як феномен ринкової економіки 305

О.Д. Радкевич, С.І. Пампуха, М.О. Шевченко

Відповідальність у менеджменті та її види 315

ПЕДАГОГІКА ВИЩОЇ ШКОЛИ

В.Г. Грибан

Вузівська лекція: значення та вимоги до неї324

К.Л. Бугайчук

Використання мультимедійних технологій
в навчальному процесі за заочною формою навчання332

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Персоналії341

Захист дисертацій 345

Хроніка міжнародної правової та поліцейської кооперації 348

Нові видання 350

Довідка про авторів 351

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Збірник наукових праць

2010. – № 1 (47)

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*

Редактор *О.Ю. Бакуньова*

Коректори: *К.А. Ларіонова, Л.В. Омельченко*

Дизайн – *О.М. Янченко*, фото – *О.А. Дубовський*

Підп. до друку 26.03.2010 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк.20,75. Обл.-вид. арк. 21,00. Тираж – 120 прим.

Редакційно-видавничий відділ ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

ДО УВАГИ АВТОРІВ

ПОРЯДОК ПІДГОТОВКИ ТА ПОДАННЯ РУКОПИСІВ ДЛЯ ОПУБЛІКУВАННЯ

Редакція «Наукового вісника Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ» повідомляє, що за науковим змістом статті повинні відповідати вимогам, затвердженим постановою президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. **«Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»**, а саме: *постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формування цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.*

Рукопис публікації має бути набраний у текстовому редакторі MicrosoftWord та роздрукований у 2-х прим. на одному боці білого стандартного аркуша формату А4 та відповідати таким вимогам: поля – 2 см, шрифт – TimesNewRoman, розмір (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5; сторінки не нумеруються; перед назвою статті, справа в окремих рядках – ініціали та прізвище автора, науковий ступінь та вчене звання, місце роботи; далі посередині – назва статті великими літерами, після назви – номер УДК, далі – анотації українською, російською та англійською мовами з ключовими словами; текст публікації, після тексту – перелік використаних джерел в алфавітному порядку з дотриманням чинних вимог щодо бібліографічного оформлення. У самому тексті також зазначаються посилання на використані джерела (у квадратних дужках – номер посилання за списком, що в кінці тексту, та номери сторінок). В кінці рукопису – підпис автора і дата. Обсяг рукопису – 8-10 сторінок. Фотознімки подавати в оригіналі або на магнітних носіях у форматі jpeg, скановані або відзняті цифровою камерою.

До рукопису додаються:

– 2 рецензії – зовнішня та внутрішня, завірені печатками відповідних установ (для авторів, які мають наукові ступені або вчене звання, наявність рецензій не обов'язкова);

– витяг з рішення засідання кафедри (відділу, лабораторії) про рекомендацію статті для опублікування;

– довідка про автора: прізвище, ім'я, по батькові (повністю), посада, місце роботи, науковий ступінь та вчене звання, службова адреса, контактні телефони;

– електронний носій рукопису – дискета 3,5' або компакт-диск (CD-R).

- Матеріали, що не відповідають зазначеним вимогам, не приймаються.
- Рукописи та магнітні носії не повертаються.
- Редакція залишає за собою право без погодження з автором вносити до тексту рукопису зміни, доповнення, а також перейменовувати його.
- За достовірність викладених у публікаціях фактів та результатів власних досліджень відповідальність несуть їхні автори.
- При цитуванні матеріалів збірника посилання на збірник обов'язкове.
- Відтворення та передрук матеріалів можливі тільки за погодженням з редколегією.
- На приймаються для опублікування статті, які вже опубліковані або подані для опублікування в інших виданнях.

Адреса редакції:

49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59

У в а г а! Матеріали надсилаються тільки поштою із супровідним листом на ім'я голови редколегії, його заступника або відповідального секретаря.

Терміни подання матеріалів:

для опублікування у № 1 – до 1 березня, у № 2 – до 1 червня,
у № 3 – до 1 вересня, у № 4 – до 1 грудня,

ДО УВАГИ НАУКОВЦІВ, ЗДОБУВАЧІВ!

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ спільно з Київськими національним університетом внутрішніх справ, Всеукраїнським фондом юридичної науки академіка права В.В. Сташиса і ТОВ «Фонд юрнауки АПС» виступив співзасновником наукового журналу «**Право і суспільство**», який виходить друком з 2004 р. шість разів на рік. З 2008 р. журнал розповсюджується за передплатою (передплатний індекс – 99881).

Постановою президії ВАК України від 15.02.2007 р. № 1-05/2 журнал внесено до переліку № 19 *наукових фахових видань України*, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (юридичні науки) (Бюлетень ВАК України. – 2007. – № 3).

Вимоги до рукописів та порядок подання статей до наукового журналу «Право і суспільство»

Для опублікування у журналі подаються лише наукові статті у чорно-білому варіанті, обсягом до 15 сторінок з такими обов'язковими елементами:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується представлена до друку стаття;
- формулювання мети статті (постановка задачі);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Стаття має бути подана автором у двох варіантах: надрукованою на білому папері (формат А4; примірник має бути поданий у папці для паперів) та на дискеті (3,5 дюйми).

Рукопис має супроводжуватися

- кодом за новою Універсальною десятиковою класифікацією (Універсальна десятикова класифікація (УДК): У 2-кн. Кн. 1. Таблиці: Пер. з англ. / Голов. ред. М.І. Сенченко; UDC Consortium, Кн. Палата України. – К.: Кн. палата України, 2002. – 932 с.);
- анотацією українською (або російською) та англійською мовами із зазначенням ініціалів та прізвищ автора(ів), назви статті;
- актом експертизи (завіреною печаткою), у якому має бути підтвердження про можливість відкритого опублікування;
- витягом із протоколу засідання вченої ради або ради з наукової роботи;
- двома завіреними рецензіями фахівців з кожної конкретної наукової сфери;
- відомостями про авторів (прізвище, ім'я, та по батькові, вчений ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреса, телефон для зв'язку, електронна адреса).

Вимоги до рукописів

1. Мова: українська або російська.
2. Основні елементи статті мають бути розміщені у такій послідовності: номер УДК, ініціали та прізвище автора, назва статті, текст, додатки (якщо вони є), список літератури.
3. У статті необхідно дотримуватись технології, прийнятої державним стандартом; використовуючи новий термін чи абревіатуру, автор має розшифрувати та пояснити їх.
4. При виборі одиниць фізичних величин слід дотримуватись системи СІ.
5. Стаття має бути структурована, а формули, рисунки, таблиці, розділи мати звичайну наскрізну нумерацію арабськими цифрами.
6. Не слід нумерувати розділи та формули, якщо на них немає посилань у тексті.
7. Таблиці не повинні дублювати графіки.
8. Список літератури має бути поданий у порядку посилання. Неприпустиме посилання на неопубліковані та незавершені праці.

За детальнішою інформацією звертатися до редакційно-видавничого відділу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(49005, м. Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59)